Bombay Sanskrit and Prakrit Series

No. LXXIX

KĀVYĀLAṄKĀRA-SĀRA-SAṄGRAHA

OF

UDBHAṬA

Bhandarkar Oriental Research Institute
POONA, India
1982

KĀVYĀLAṄKĀRA-SĀRA-SAṄGRAHA

OF

UDBHAṬA

With the Commentary, the Laghuvṛtti
of Indurāja

EDITED WITH
Introduction, Notes, Appendices etc.

BY
NARAYANA DASO BANHATTI

Second Edition

Bhandarkar Oriental Research Institute
POONA, India
1982

Copies can be had direct from the Bhandarkar O. R.
Institute, Poona, India

SECOND EDITION
1982

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona,
and
Published by Dr. R. N. Dandekar, Secretary, Bhandarkar Oriental
Research Institute, Poona 411 004

॥ श्रीः ॥

श्रीमदुद्भटाचार्यप्रणीतः

काव्यालंकारसारसंग्रहः

श्रीन्दुराजविरचितलघुवृत्तिसमेतः

बनहट्टीत्युपाभिधेन दशरथसूनुना नारायणेन संशोधितः
स्वनिर्मिताङ्ग्लभाषाभूमिकाटिप्पण्यादिभिश्च
परिष्कृतः ।

स च

प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकृतैर्वेदैखनवैकमिते [१९०४] शकसंवत्सरे
व्यष्टनवैकमिते [१९८२] क्रिस्ताब्दे प्राकाश्यं नीतः ।

द्वितीयाङ्कनावृत्तिः ।

PREFACE TO THE FIRST EDITION

The idea of preparing an edition of Udbhaṭa's *Kāvyālaṅkāra-sāra-saṅgraha* was conceived as far back as the year 1898 under peculiar circumstances. The editor was, at the time, in charge of the Government MSS. Library at the Deccan College, and as such he had to examine and read the MSS. carefully. The collections of 1872–73, 1873–74 and 1874–75, acquired for the Government by Dr. Bühler, consisted of very rare and valuable works on Alaṅkāra, Kashmirian History and General Literature. A good MS. of Udbhaṭa's work with the commentary of Indurāja among them attracted the notice of the editor as being a fit subject for careful study. The celebrity of the author Udbhaṭa, whose name was familiar to the readers of *Kāvyaprakāśa* of Mammaṭa, who along with Ānandavardhana, Ruyyaka and Jagannātha, mentions him with great respect, together with the acuteness and learning of the commentator Indurāja, added to the solicitude of the editor for taking up the work immediately. Accordingly he started preparing the text with a view to edit it in the Bombay Sanskrit Series; and the necessary permission of the Educational Department was obtained in the year 1900 for the inclusion of the work in the Series. The work of the edition was being carried along with his official and other duties. In course of time the press copy of the text was prepared, but before any arrangement for printing could be made the editor was, in 1907, suddenly transferred from his post at the Deccan College. Owing to the transfer from Poona to other inconvenient places and owing to various other causes the work of this edition was laid aside indefinitely, till at the suggestion of the authorities at the Bhandarkar Oriental Research Institute (to whose care, in the meanwhile, the management and publication of the B. S. Series

was transferred) it was taken up again. During the closing months of 1919 and the beginning of 1920 the work of finally preparing the edition for the press was pushed through and the complete press copy was delivered to the B. O. R. Institute in August 1920. The press copy lay with the Bhandarkar Institute for two more years awaiting the printer. One was at last found and the printing began in about October 1922 which, however, took three more years. Such is the very long history of the present edition.

CRITICAL NOTICE OF THE MSS.

Two MSS. have been utilized in preparing this Edition. The first, coming from the Deccan College, is No. 64 of the 1873–74 Collection at the Deccan College MSS. Library (now deposited at the B. O. R. Institute, Poona). This MS. named 'Udbhaṭālaṅkāra Laghuṭīkāsahita' was bought for the MSS. Library by Dr. G. Bühler in one of his famous tours, in search of Sanskrit MSS., made in Kashmir, Rajputana and Central India. This particular MS. was obtained at Jesalmir in his tour of 1873–74. It is a new copy made by a scribe from the original, in fairly legible and bold Nāgarī characters. It contains 62 folios with 26 lines on each folio written on one side only. It begins thus :—॥ नमो वीतरागाय ॥ यल्लक्ष्या हसितैः सितैर्धवलितं etc., and ends in this manner :—

काव्यालंकारसारे लघुविवृतिमधात्कौङ्कणः श्रीन्दुराजः ॥ मंगलं महाश्रीः ॥ फाग्गुण सुदी १४

लिखितमिदं व्यासगोपीदासात्मजेन ॥

The text of Udbhaṭa and Indurāja presented in this Edition is mainly based on this MS.

Another MS. containing Udbhaṭa's text and a commentary different from that of Indurāja is deposited in the Govt. MSS. Library, Madras. This also is a transcript from the original. A description of it as kindly furnished to me by the Curator, is as follows :—

"Paper $10\frac{7}{8} \times 9\frac{5}{8}$. Follo. 34. Lines 20 in a page. Devanāgarī : good.

Transcribed in 1919–20 from a MS. of M. R. Ry. Narayana Nambudripad, Kudalur Mana, Narcri, Malabar Dt. Folios 1 a to 336. Folio 34 is left blank. Contains Vargas 1 to 6 complete."

A specially prepared copy of this MS. was obtained for this Edition, for which the thanks of the Editor are due to the Curator, Prof. S. Kuppuswamy Sastri, avl., M. A. The transcript was received when the printing of the text was fairly advanced. Hence the variant readings had to be given in the form of an Appendix at the end, as the results of collation could not be availed of in printing the text. As the commentary was a new one it was thought advisable to give copious extracts from it in the notes. This has gone to swell the bulk of the Notes to a great extent.

Owing to the fact that the work of this Edition was done at different periods separated by long intervals of inaction, its execution has not been as satisfactory as it was desired to be. Owing to the advent of the Madras MS. and other material at a very late stage, the original arrangement was rather disturbed. The most regrettable misfortune in editing works of this type, viz. inaccuracy of Indian printing, has also cursed this volume in no small measure. Consequently a fairly long list of 'Additions and Corrections' has to be given which should be kindly consulted before reading the text.

The notes are designed to meet the needs of the advanced student of Alaṅkāra Literature. They are explanatory in the first instance, and after explaining the text clearly they attempt to give to the reader a distinct idea of the historical development of alaṅkāras from Bhāmaha to Mammaṭa *through* Udbhaṭa and Indurāja. If what is presented here causes some lovers of Sanskrit Literature to appreciate the really invaluable pioneer work done by Udbhaṭa in the field of Alaṅkāra the labour spent on the work will be deemed to be amply repaid.

THE EDITOR

*** It was thought unnecessary to append a list of abbreviations of works, references to which occur in the Introduction and the Notes. As a rule abbreviations are not used and where they are used they are such as would be easily intelligible, e. g. पा. for पाणिनि, सू. for सूत्र, का. प्र. for काव्यप्रकाश etc. The manner of reference is also easy to understand. References to *Kāvyaprakāśa* are usually to the Ullāsas, and, where pages are mentioned, they are from the Edition of Vāmanāchārya Zalakikar, third Edition by N. D. Banhatti (1917). References to the pages of ध्वन्यालोक, अलंकारसर्वस्व, रसगङ्गाधर, etc. are to the editions of these works published by the Nirnaya Sagara Press, Bombay, through the Kāvyamālā Series. References to metrical works will present very little difficulty as passages in them can be referred to by numbers of stanzas and chapters. References to Bhāmaha's काव्यालंकार are to the text as published by Rao Bahadur K. P. Trivedi in his edition of प्रतापरुद्रयशोभूषण, Bombay Sanskrit Series, No. 65. References to अष्टाध्यायी and महाभाष्य are to अध्याय, पाद and सूत्र or आह्निक.

MIRAJ,
August, 20, 1925 } **N. D. Banhatti**

TABLE OF CONTENTS

—o—

INTRODUCTION

I THE AUTHOR

From the general chaos and the consequent blind conjectures of many of the modern researchers, some of the Kashmirian poets and authors are saved by the great genius of Kalhaṇa and our author is fortunate enough to belong to that category. Kalhaṇa's *Rājataraṅgiṇī* contains distinct mention of one Udbhaṭa whom, from the authority of his (Kalhaṇa's) commentators and from other circumstantial evidence, we can definitely identify with the author of *Kāvyālaṅkārasārasaṅgraha.*

(i) His place

Udbhaṭa was evidently a born Kashmirian as his name clearly shows.[1] The name Udbhaṭa is one of the class of names of authors such as Jaiyaṭa. Kaiyaṭa, Allaṭa, Rudraṭa and Mammaṭa who are acknowledged Kashmirians. He was also a resident of Kashmir as he was the Sabhāpati of Jayāpīḍa, one of the kings of Kashmir.[2]

(ii) His date

In the first place we can ascertain with precision that Udbhaṭa came after Bhāmaha and preceded Ānandavardhana. Udbhaṭa had written a commentary[3] on Bhāmaha and besides, the present work of his contains many distinct adaptations and verbal borrowings from Bhāmaha's *Kāvyālaṅkāra.*[4] Ānandavardhana pointedly mentions Udbhaṭa in more than one place, and we may conclude from his manner of referring that Udbhaṭa was regarded by him as

1. Compare G. Bühler's Report of a tour in Kashmir – *J. B. B. R. A. S.* Extra No. of 1877, pp. 64–65.

2. Cf. *Rājataraṅgiṇī*, IV. 495, quoted below.

3. Udbhaṭa's भामहविवरण.

4. Instances in point may be seen here and there throughout the commentary.

a venerable elderly author within memory of the people of those times.[1] The times of Udbhaṭa and Ānandavardhana given by *Rājataraṅgiṇī* are perfectly consistent with this our conclusion. Udbhaṭa belonged to the reign of Jayāpīḍa (779–813 A. D.), and Ānandavardhana flourished in the reign of Avantivarman (857–884 A. D.).[2] Thus there exists a difference of about 40 or 50 years between the careers of both these Ālaṅkārikas and the date of the end of Udbhaṭa and the birth of Ānandavardhana would still be much nearer each other. Thus it is quite possible, Udbhaṭa might have lived within memory of the people of Ānandavardhana's times.

(iii) Other particulars

Exceedingly little is known at present about the details of the private life of our author; and this is quite natural with vast gulf of more than eleven hundred years between his and our own times. Man lives by his works. But the peculiar misfortune of Udbhaṭa was that his works were enveloped in oblivion before his name, which had existed in the works such as **काव्यप्रकाश**, **रसगङ्गाधर** and the like, to remind us of the individual; and until the present work, one of his numerous compositions, was discovered about 45 years ago,[3] we were only wondering at the

---

1. **आनन्दवर्धन** has :—अन्यत्र वाच्यत्वेन प्रसिद्धो यो रूपकादिरलंकारः सोन्यत्र प्रतीयमानतया बाहुल्येन प्रदर्शितस्तत्रभवद्भिर्भट्टोद्भटादिभिः । (**ध्वन्यालोक** :—p. 108). Here तत्रभवद्भिः probably indicates that the person or persons thus referred to are remembered as living in the times of the writer. See also the other reference to Udbhaṭa on p. 96, ध्वन्यालोक.

2. Kalhaṇa mentions Udbhaṭa and Ānandavardhana in his *Rājataraṅgiṇī* thus :—

विद्वान्दीनारलक्षेण प्रत्यहं कृतवेतनः ।
भट्टोभूदुद्भटस्तस्य (जयापीडस्य) भूमिभर्तुः सभापतिः ॥ तरङ्गः ४. ४९५.
मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः ।
प्रथां रत्नाकरश्चागात्साम्राज्येवन्तिवर्मणः ॥ तरङ्गः–५. ३४.

3. The credit of the find is due to G. Bühler who undertook his famous tour in Kashmir in 1875, and brought to light many valuable works on poetry, rhetorics and history of Kashmir. For further information see his Report on the tour of Kashmir, *J. B. B. B. A. S.* Extra No. of 1877.

importance given to his name and the school of thought installed by him, by such writers as मम्मट, जगन्नाथ and others. No mention of his parentage, his teachers, his friends or even his own name exists in this work, and without the commentary of Indurāja we could not have learnt that the work belonged to the famous Ālaṅkārika Udbhaṭa. The only reliable information about the life and activities of Udbhaṭa is what is given to us by Kalhaṇa in his *Rājataraṅgiṇī*. Kalhaṇa thus mentions Udbhaṭa :—

विद्वान्दीनारलक्षेण प्रत्यहं कृतवेतनः ।
भट्टोभूदुद्भटस्तस्य (जयापीडस्य) भूमिभर्तुः सभापतिः ॥
Rājataraṅgiṇī, IV. 495.

From this we learn that Bhaṭṭa Udbhaṭa was the Sabhāpati or the Head of the assembly of Paṇḍits, at the court of the Kashmirian king Jayāpīḍa. It appears from his present work that he was a profound grammarian. A hundred thousand Dīnāras per day seem to be too exhorbitant a tax on the treasury of the king even for those days of unbounded wealth. Possibly Udbhaṭa was not going to the court of the king every day but once in many days or months; and the remuneration of Lakṣa Dīnāras probably pertained to the day when he attended the court.

Whatever the case might be, we need not at this time either envy or ridicule the learned man and the author for being the recipient of such a gift. In this connection we can only overlook the unjustifiable remarks made by Bühler upon Udbhaṭa. He says :— " The oldest text books on alaṅkāra, those of Bhāmaha[1] and Bhaṭṭanāyaka, have been lost, but a great number are still extant, the earliest of which belong to the times of King Jayāpīḍa, 779-813 A. D. One of these, the Alaṅkāraśāstra of Bhaṭṭa Udbhaṭa, I found, together with a commentary of Pratīhāra Indurāja,

1. The text of Bhāmaha has now been discovered, and we find it printed as an appendix to *Pratāparudrayaśobhūṣaṇa*, a modern work on poetics, edited with copious notes and introduction by Rao Bahadur K. P. Trivedi, B. A., in the Bombay Sanskrit Series, No. LXV.

in Jesalmir. Of this Bhaṭṭodbhaṭa Kalhaṇa says that he was Jayāpīḍa's Sabhāpati, or Chief Paṇḍit, and that he was paid daily a lakh of Dīnāras. It is to be regretted that the recipient of such munificent pay did not write a more extensive book, and did not give us extracts from contemporaneous poets. He has only composed a short treatise on Alaṅkāras or oranaments to be used in poetry, and most egotistically takes his examples from his own work, a Kumārasambhava". It was not the fault of Udbhaṭa if his works did not survive till the age of our modern researcher; still less was it his fault if the researcher had remained blind to Indurāja's statement that Udbhaṭa had written 'a gloss on Bhāmaha' or even if after reading the statement, had refused to admit the 'Gloss on Bhāmaha' as a 'book'. Udbhaṭa Bhaṭṭa certainly does not deserve such a mention in a ridiculous tone if he did not dream in his time that his insertion of examples from contemporaneous poets would prove of great value to the researchers that were destined, eleven hundred years later, to wield the fate of writers like him in their hands. It was the practice of very many writers on poetics to give their own verses as illustrations. Daṇḍin, Bhāmaha, Rudraṭa, Jagannātha and many others have done the same more or less. Nay, the great Ālaṅkārika poets seemed even to think it a matter of pride to have been able to give examples of their own composition in illustration of the several items of poetics.[1]

II WORKS OF UDBHAṬA

We know that Udbhaṭa was the author of at least three works including the present one, the other two works which are not available at present, being (1) a commentary on Bhāmaha's work, and (2) a poem named *Kumārasambhava.*

1. See Jagannātha's *Rasagaṅgādhara*, p. 2.

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं
काव्यं मयात्र निहितं न परस्य किञ्चित् ।
किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः
कस्तूरिकाजननशक्तिमता मृगेण ॥

For this information we are indebted to Indurāja who says in one place of his commentary : विशेषोक्तिलक्षणे च भामहविवरणे[1] भट्टोद्भटेन एकदेशशब्द एवं व्याख्यातो यथेहास्माभिर्निरूपितः[2] and at another place, अनेन ग्रन्थकृता स्वोपरचितकुमारसंभवैकदेशोत्र उदाहरणत्वेनोपन्यस्तः ।[3]

About *Bhāmahavivaraṇa* we do not know anything as far as our present knowledge goes. The numerous references to Udbhaṭa occurring in various works on Alaṅkāra allude sometimes to such subjects as are not at all included in *Kāvyālaṅkārasārasaṅgraha.* It is possible that they might be referring to the 'Gloss on Bhāmaha' or perhaps to some other great work on Alaṅkāra that Udbhaṭa might have composed. Sometimes a very curious thing can be seen in some modern works : passages discussing the opinions of काव्यप्रकाशकार and others are at times seriously quoted and fathered upon Udbhaṭa. For example, *Rasagaṅgādhara* says –अत्राहुरुद्भटाचार्याः । "येन नाप्राप्ते य आरभ्यते स तस्य बाधक इति न्यायेनालंकारान्तरविषय एवारभ्यमाणोलंकारान्तरं बाधते । न चास्य विविक्तः कश्चिदस्ति विषयो यत्र सावकाशो नान्यं बाधेत । ...... न च

देव त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।
त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥

इत्यादिकाव्यप्रकाशोक्तौ विविक्तो विषय इति वाच्यम् । रूपकस्यैवात्र स्फुटत्वात् । श्लेषोपस्थापितपातालाद्यर्थस्याभेदारोपमन्तरेण लोकत्रयात्मकस्य दुरुपपादत्वात् । ...... तस्मादुपमादिप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एव स्वविषये सर्वत्रालंकारः ।" इति ।[4] Here Udbhaṭa is described as passing opinion on काव्यप्रकाशकार's (मम्मट's) views ! Of course such quoted passages cannot be seriously considered. But the references of Ānandavardhana, such as the one cited above in a foot-note, or of Ruyyaka such as इह हि तावद्भामहोद्भटप्रभृतयश्चिरंतनालंकारकाराः प्रतीयमानमर्थं वाच्योपस्कारकतयालंकारपक्षनिक्षिप्तं मन्यन्ते[5] or उद्भटादिभिस्तु

1. It is not necessary to conclude that the name of the commentary itself was भामहविवरण. भामहविवरण more probably means only a gloss on Bhāmaha's work.

2. See page 14, l. 21 of the text.

3. See page 16, l. 22 of the text.

4. *Rasagaṅgādhara*, pp. 393–394.

5. *Alaṅkārasarvasva*, p. 3.

गुणालंकाराणां प्रायशः साम्यमेव सूचितम्[1] point to the fact that Udbhaṭa was a standard author on Alaṅkāra and had written some alaṅkāra works besides the present one. For, the subjects referred to in the above passages are foreign to this treatise.

The poem *Kumārasambhava* which was composed by Udbhaṭa evidently contained the same theme that makes the story of the *Kumārasambhava* of Kālidāsa. And probably this was the reason why it was altogether lost to Sanskrit Literature except the fragment that exists in the shape of the examples of *Kāvyālaṅkārasārasaṅgraha.* Although it is no wonder that the *Kumārasambhava* of Udbhaṭa could not hold out for long against the established eminence of the poem of the Prince of poets, still his poetry is not of a low order and if its subject were not the same as that of Kālidāsa's *Kumārasambhava* it would surely have held its own upto this time. The verses included in the present work as examples are 94 and they are probably one Sarga of the whole poem as the thread of the narrative goes on fairly unbroken from beginning to end. But sometimes the natural order of verses seems to be changed. Thus the natural position of the 8th[2] verse seems to be after the 5th.[3] It is standing without a verb in its present position. The 33rd[4] verse should have its natural place after the 31st,[5] for the 32nd[6] verse contains the exclamation of the poet and not the thoughts of Śiva as is required by the 33rd verse.[7] A little gap is also occasionally experienced between the meanings of two verses. But that is quite natural in a narrative specially composed to illustrate all figures in a settled order. Notwithstanding this, there is a great beauty in the description and the style which makes it a great pleasure to read the poem even

1. *Alaṅkārasarvasva*, p. 7.
2. See the text, p. 8.
3. Idem, p. 6.
4. Idem, p. 33.
5. Idem, p. 30.
6. Idem, p. 32.
7. Idem, p. 33. See Appendix II for the verses given in the order in which they exist in the text.

more than once. And one really cannot but regret the fate of such a beautiful poem condemned to rest in oblivion for no defect of its own.

The substance of the story contained in these 94 verses is as follows :—After [burning Cupid] the God Śiva passed his time leisurely in a valley of the Himālayas (Stanzas 1-2). But when the autumnal season (शरद्) appeared his mind again became perturbed by passion and he began to think about Pārvatī (St. 3-31). Being thus agitated he came to Pārvatī in the guise of a celibate (बटु) (St. 32-35). He saw Pārvatī performing hard penance, and yet shining beautiful in that condition (St. 37-44). While he was thus observing and musing on the beauty and lustre of Pārvatī he got intensely excited and was on the verge of committing a rash act (St. 45-58). But he appeased himself in time and addressed Pārvatī thus :— " You are the daughter of the glorious Himālaya and yourself are beautiful beyond comparison (St. 59-68); such hard penance is not proper for you and if you are performing it with the desire of getting a wooer, it is quite needless (St. 69-79); for, on account of your beauty every youth is bound down to your feet as a slave, रूपेण ते युवा सर्वः पादबद्धो हि किंकरः. Even God Viṣṇu will abandon Lakṣmī and come down for your hand (St. 80-91). Therefore abandon this ascetic life and have a home for yourself with any fortunate youth as your mate, किं चात्र बहुनोक्तेन व्रज भर्तारमाप्नुहि । उदन्वन्तमनासाद्य महानद्यः किमासते ॥ "

III. THE KĀVYĀLAṄKĀRA-SĀRA-SAṄGRAHA

This work is a treatise on the figures of poetry belonging to word and sense. In all 41 alaṅkāras are accorded treatment and these 41 are divided into 6 groups. Neither the groups nor the whole order of enumeration seem to follow any scientific principle. The order of the alaṅkāras and their grouping generally follow Bhāmaha. The definitions are also many a time borrowed, sometimes completely and sometimes with a slight change, from Bhāmaha. The definitions of विभावना, the first variety of

अतिशयोक्ति, यथासंख्य, सहोक्ति, ससन्देह and अनन्वय are bodily taken from Bhāmaha. The definitions of आक्षेप, उत्प्रेक्षा, अपह्नुति, विरोध and अप्रस्तुतप्रशंसा are accepted with some change. Half portions of the definitions of पर्यायोक्त and रसवत् are also taken from Bhāmaha. But even so much borrowing cannot overshadow the original nature of Udbhaṭa's work. His originality and acuteness are seen even in the slight alterations he makes in Bhāmaha's originals.[1] In the definitions which he has not taken from Bhāmaha his genius is fully brought out, for even Mammaṭa has many times thought it fit to accept the ideas and structures created by Udbhaṭa. Udbhaṭa only accepts Bhāmaha's version where he agrees with him, and no one will find fault with him if he has done so instead of casting the same definition in words different from those of Bhāmaha. If his own views are the same as those of Bhāmaha on a particular alaṅkāra, a straight forward borrowing from such a great author as Bhāmaha was perhaps better than composing the definition in his own words which was bound to be similar in meaning with that of the original. When the definition of Bhāmaha does not fit in with his more advanced views he casts it aside and brings out his own definition which would even match with that of Mammaṭa in accuracy.

The high ability and the independence of thought of Udbhaṭa in the province of Alaṅkāra is displayed in one more way. He is not at all a slavish follower of Bhāmaha or any other old ālaṅkārika. He has rejected some alaṅkāras that are treated by Bhāmaha, as he did not think it fit to treat them as separate alaṅkāras. Thus he does not at all mention the alaṅkāras यमक, असंभव (उपमाभेद), उपमारूपक and उत्प्रेक्षावयव which are defined and illustrated in Bhāmaha's *Kāvyālaṅkāra*. On the other hand he adds some alaṅkāras of his own to the established list of alaṅkāras and they are invariably accepted after him by all writers on

---

1. For example, see the definition of अप्रस्तुतप्रशंसा. By putting the single word प्रस्तुतार्थानुबन्धिनी he has excellently brought out the chief characteristic of the alaṅkāra which was absent in Bhāmaha's definition.

rhetorics. According to our knowledge, Udhaṭa is the first writer to include पुनरुक्तवदाभास, काव्यहेतु and काव्यदृष्टान्त in the generally accepted list of alaṅkāras. Not only in the work of Bhāmaha but in those of Daṇḍin, Vāmana and other old writers no trace is found of these figures. The proper examples of दृष्टान्त and काव्यलिङ्ग were inserted under some other alaṅkāras and the creation of such alaṅkāras as काव्यलिङ्ग and दृष्टान्त, especially of दृष्टान्त, did not occur to any one. We are thus led to the conclusion that Udbhaṭa first brought these alaṅkāras into existence. They were of course accepted and placed among important alaṅkāras by later writers.

IV. UDBHAṬA'S POSITION IN ALAṄKĀRA LITERATURE

Rhetorics and poetics as a science was early developed in Kashmir, and different stages in its development are illustrated clearly in the works of different authors. Bhāmaha was a Kāśmīraka and he is the oldest exatnt author among them to write on Alaṅkāra. Soon after him among the extant writers comes Udbhaṭa at the end of the eighth century and somewhere about this time must have appeared the author of ध्वनिकारिकाs. After him came the celebrated Ānandavardhana, the author of *Dhvanyāloka*, in the latter half of the ninth century. Something like 80 years later, in the latter half of the tenth century, was the time of our commentator Indurāja; and slightly anterior to Indurāja must have lived Rudraṭa[1] the author of *Kāvyālaṅkāra* and Mukula the author of

1. The only *terminus ad quem* to Rudraṭa's date was supposed to be the middle of the eleventh century as his commentator Namisādhu had written his comment in A. D. 1069. But we can now say with certainty that he appeared before Indurāja whose time we have settled to be about A. D. 970. We can also have a probable estimation of the *terminus a quo* of his date. Indurāja now and then quotes him without name. And it is the habit of Indurāja to quote the recent authors of his time without name. Also *Dhvanyāloka* does not contain a single

Abhidhāvṛttimātṛkā. After Indurāja came Abhinavagupta, the author of the gloss *Locana* on *Dhvanyāloka*, for he mentions his own date in some of his works, which is the end of the 10th century A. D. After this came Mahimabhaṭṭa, Kṣemendra, Ruyyaka and finally Mammaṭa. This list is, we believe, fairly complete as far as the important Kashmirian writers on Alaṅkāra are concerned; and if we add a few names such as Daṇḍin, Vāmana, Bhojarāja, Hemacandra and Vāgbhaṭa (author of *Vāgbhaṭālaṅkāra*) we shall have completed a rough survey of all authors on poetics upto the time of Mammaṭa.[1]

The Kashmirian authors have been mentioned separately in the above list to show the extent to which the Science of poetics or Alaṅkāraśāstra was early developed by the Kāśmīrakas. Not only was the development early and extensive but its direction and trend also seem to be different from the view and theories of ālaṅkārikas in the rest of India. If we compare the works of Daṇḍin, Vāmana, Bhoja and Vāgbhaṭa on the one hand with those

---

verse either taken as quotation or otherwise from Rudraṭa. This and the general treatment of the subject in the work which is of a modern type indicates that the work must have been composed a little after Ānandavardhana and a little before Indurāja. Now the time of Ānandavardhana is about A. D. 885–910. Therefore, unless any contradictory evidence comes forth, we can place Rudraṭa in the interval between the two limits viz. A. D. 900 and 970.

1. Keśavamiśra of *Alaṅkāraśekhara*, Vāgbhaṭa of *Kāvyānuśāsana* and some others have not been included in the above enumeration as they probably come after Mammaṭa. They are probably non-Kāshmīrians. Even if they be Kāshmīrians they would not affect our conclusions in any way. Some say that Vāmana of *Kāvyālaṅkārasūtra* was a Kāshmīrian, but we do not think so. At least it is quite certain that his views are not similar to those of Bhāmaha, Udbhaṭa and others who are accepted Kāshmīrians. We are not so much concerned with his actual place of living as we are with the trend of views that he displays in his work.

of Bhāmaha, Udbhaṭa and Ruyyaka on the other, there will be found many important and inherent diversities in these two groups. Daṇḍin and his followers give supreme prominence to Guṇas which are ten according to them,[1] or even more according to Bhoja. Doṣas or faults in their opinion are the opposites of Guṇas. And Rīti or style is also admitted by them as an essential factor of poetry.[2] They admit the alaṅkāras Hetu, Sūkṣma and Leśa. All these peculiarities exist in the works of these authors irrespective of time; and all these are scrupulously avoided by all Kashmirians, even by the old author Bhāmaha. Bhāmaha especially decries the distinctions between Vaidarbhī and Gauḍī Rītis, has only three Guṇas very scantily treated and does not admit Hetu, Sūkṣma and Leśa into his list of alaṅkāras.[3] All other Kāshmirian ālaṅkārikas

---

1. श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
   अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥
   इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः । -काव्यादर्श १, ४१-४२.

Vāmana has :—पूर्वे (गुणाः) नित्याः । ३।१।३. Compare his well-known stanza : युवतेरिवरूपमङ्ग काव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव । etc. Vide also the whole of the 1st परिच्छेद of भोज's सरस्वतीकण्ठाभरण which is devoted to Guṇas and their विपर्ययs and other दोषs. See also the 3rd परिच्छेद of वाग्भट's काव्यालंकार which treats of गुणs in the same manner as Daṇḍin.

2. Vāmana's सूत्र viz. रीतिरात्मा काव्यस्य । (१।२।६) is well-known. Daṇḍin writes—

अस्त्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।
तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ ॥ काव्यादर्श, १, ४०.

Bhoja has treated 'style' in the beginning of the 2nd परिच्छेद of सरस्वती-कण्ठाभरण. All his different names such as जाति, गति, रीति, वृत्ति etc. can be included under 'style'. Vāgbhaṭa has treated रीति in काव्यानुशासन, ४, १५०-१५४.

3. Bhāmaha writes about Rīti thus :—

गौडीयमिदमेतत्तु वैदर्भमिति किं पृथक् ।
गतानुगतिकन्यायान्नानाख्येयममेधसाम् ॥ काव्यालंकार, १, ३२.

Bhāmaha devotes only three verses to the three Guṇas माधुर्य, ओजस् and प्रसाद; while Daṇḍin takes about 60 verses to describe them. About हेतु, सूक्ष्म and लेश Bhāmaha says :-हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोथ नालंकारतया मतः । काव्यालंकार, २. ८०.

follow the same path and even Ruyyaka of *Alaṅkāra-sarvasva* who has treated more than 80 alaṅkāras has not thought fit to accept Hetu[1] and Leśa. This, we think, sufficiently establishes the diversity between the two schools, one of Kāśmīrakas and the other of Vaidarbhas (if we may so call it) of Daṇḍin, Bhoja and others.[2] The epithets new and old would be quite inappropriate for these schools, as developments of both the systems were going on on their own lines up to the time of Mammaṭa.

It is needless to dilate upon the development and history of the Kashmirian and the Vaidarbha schools in Alaṅkāra Literature, as it is not germane to our subject under discussion. Even without reference to the Kashmirian or non-Kashmirian nature of his views one can clearly see from the contents of his work that Udbhaṭa was the lineal descendant of the thought-system of Bhāmaha on the one hand and the precursor of Mammaṭa in many important points of principle and method on the other. In this way it can be shown — and we hope we have sufficiently shown it in our Notes — that he holds a very important position in the line of authors which began with Bhāmaha and terminated with Mammaṭa. As all these authors in the thought-system promulgated by Bhāmaha are Kashmirians we may very well call the school of thought which they formed the Kashmirian School of Ālaṅkārikas. Thus from the inherent nature of his work, and not from any circumstantial evidence, it can be ascertained that Udbhaṭa occupies an important place in the Kashmirian School.

We have already pointed out that Daṇḍin, Vāmana, Bhoja and others of their type differ as a class from the Kashmirian writers such as Bhāmaha, Udbhaṭa, Ruyyaka and Mammaṭa. Many more minor yet important differences exist between the two groups which in our opinion go to prove the divergence between the Kashmirians and the

---

1. We must always bear in mind that the alaṅkāra हेतु of Daṇḍin and others is not the same as the काव्यलिङ्ग or काव्यहेतु of the Kashmirians.

2. The inherent diversity between these two schools is pointed out in our Notes in many places.

non-Kashmirians. The whole matter is worth a detailed treatment but there is no occasion for it here.[1]

The whole Kashmirian school of Ālaṅkārikas in itself seems to have undergone a great change and development. If we compare the work of Bhāmaha with that of Mammaṭa we find that both have essentially different kinds of treatment of the science of poetics. Both the style and method have changed and the views have undergone a great revolution. The new school of thought which arose and spread only in Kashmir was started or promulgated by the author of *Dhvanikārikās* who must have lived some time before Ānandavardhana. The special characteristic of this new school was the Dhvani theory. The prominence of Dhvani established with much force by Dhvanikāra and Ānandavardhana was afterwards disputed or even altogether thrown over by some writers.[2] Along with this discussion and the consequent development of ideas, a reform was

1. If all that is said above is accepted, it would also remove the reasons by which some are put into puzzle about the mutual chronological relations of Daṇḍin and Bhāmaha. In many places, Daṇḍin in his *Kāvyādarśa* seems to criticise the views of Bhāmaha, while Bhāmaha also decries in his work some opinions which are exactly the opinions held by Daṇḍin. If we accept the view that both were criticizing the tenets of the schools represented by each other and not of individuals, all puzzle will be solved.

2. Indurāja (and perhaps Udbhaṭa) was probably one who disputed the supremacy of Dhvani. He holds that Dhvani is the beautifier of Vācya Artha and is therefore to be included in alaṅkāras. Dhvani, therefore, according to Indurāja need not be recognised as the all important element in poetry. We are not certain that Udbhaṭa knew the ध्वनि theory, for we cannot settle whether Dhvanikāra preceded or followed Udbhaṭa. Considered independently, his work contains no indication that he was aware of ध्वनि at all. Indurāja of course interprets his silence on ध्वनि in a different way. He says that Udbhaṭa did not treat of ध्वनि because he thought it altogether included in the alaṅkāras that he had treated of. But evidently this is an attempt of fathering his own views about ध्वनि upon Udbhaṭa.

going on in the notions about alaṅkāras also.[1] The somewhat loose descriptions of Bhāmaha were replaced by accurate and scientific definitions and newer alaṅkāras were brought into existence as more minute discernment prevailed. Till up to the time of Mammaṭa the alaṅkāras came up to about seventy and even more; and the tendency of Mammaṭa is seen to diminish the number of alaṅkāras already growing too unwieldy.

We have unfortunately no means at present to know Udbhaṭa's views about Dhvani theory. But in the development of alaṅkāras Udbhaṭa's position is very clear. He forms the necessary link between the position of Bhāmaha and the position of Mammaṭa. While in some places Udbhaṭa accepts verbatim the definitions of Bhāmaha, in others he creates new ideas and builds up his own definitions upon them which have later become the basis of the treatment of Mammaṭa. The whole scientific treatment of Upamā that is put forth by Udbhaṭa is wholly taken up and assimilated by Mammaṭa in his work. Atiśayokti, Utprekṣā and many other alaṅkāras have been treated by Udbhaṭa in such a way as to prove a basis to the treatment of Ruyyaka and Mammaṭa. Of course Mammaṭa does not take anything verbally from Udbhaṭa or any other writer but his indebtedness to Udbhaṭa can be seen in the above alaṅkāras and others if the treatment and divisions of both are compared carefully with each other.[2] The introduction of Kāvyahetu and Dṛṣṭānta is an important feature of Udbhaṭa's work and we have already adverted to it before.

We have not the whole system of Udbhaṭa's views before us, as probably a small piece of his whole work

1. This development of alaṅkāras was quite independent of the development going on in the theory of ध्वनि. Alaṅkāras are only a department of the science of poetics, but the question of 'ध्वनि' or 'no ध्वनि' was the essence of that science.

2. For a detailed comparison of Udbhaṭa with Bhāmaha on the one hand and Mammaṭa on the other see our Notes at the end of each alaṅkāra.

has reached us. But he was no doubt a very important writer in the whole Kashmirian system of ālaṅkārikas. All authors including Ānandavardhana, Abhinavagupta, Ruyyaka and Mammaṭa refer to him with great respect. He must have originated a school of thought that had some very peculiar tenets of its own. This is clear from the frequent references occurring in very many works, as उद्भटादयः, औद्भटाः, उद्भटमतानुयायिनः, उद्भटप्रभृतयः etc.[1] As many of the peculiarities as could be gathered from the references made to them are given here :—

(1) Udbhaṭa and his followers considered that guṇas and alaṅkāras were essentially of the same nature, both being the inherent beautifiers of poetry. The only difference that is made between guṇas and alaṅkāras is because they belong to different elements of poetry. The guṇas belong both to word (शब्द्) and sense (अर्थ) together, while the alaṅkāras belong either to शब्द् (e. g. Anuprāsa, Yamaka etc.) or to अर्थ (e. g. Upamā, Utprekṣā etc.) severally, and not to both of them together. This is the only reason why guṇas and alaṅkāras should be distinguished from each other, otherwise they are all the same.

(2) The alaṅkāras Upamā, Utprekṣā etc. exist even when they are known by suggested sense as well as when they are expressed. Mammaṭa and others hold that alaṅkāras only belong to Vācya or expressed sense; all suggestion if prominent is called Dhvani.

(3) If Śleṣa and some other alaṅkāra exist together, importance is to be given to Śleṣa and the other alaṅkāra is to be considered subordinate.[2]

(4) The suggested sense is altogether included in the alaṅkāras as it is only a beautifier of the Vācya sense and

---

1. Such references occur in रसगङ्गाधर pp. ४९१, ४७८; ध्वन्यालोक p. १०८; अलंकारसर्वस्व pp. २, ७; रत्नापण (a commentary on प्रतापरुद्रयशोभूषण) pp. ३३५, ४३७; and many others might be existing as we have not ransacked all commentaries and minor works for that purpose. Individual references to Udbhaṭa exist almost in every work on alaṅkāra that came after him.

2. Mammaṭa has refuted this view. See *K. P.* Ullāsa IX, pp. 520–527.

such a beautifier is fit to be included in alaṅkāras. Thus all Vyaṅgya sense comes under पर्यायोक्त, अप्रस्तुतप्रशंसा etc.[1]

Indurāja has brought in these last two views in his commentary; the first in his discussion on Śleṣa and the other at the end of the commentary.

V. THE COMMENTATOR INDURĀJA

Indurāja, the author of the *Laghuvṛtti*, is also an important personage in the history of Alaṅkāra Literature. He was connected with two other well known writers in the field of Alaṅkāra. As a pupil he was related to Mukula,[2] the author of *Abhidhāvṛttimātṛkā*. Mukula in the last Kārikā of his *Abhidhāvṛttimātṛkā* mentions Kallaṭa as the name of his father. Now Kalhaṇa in his *Rājataraṅgiṇī* mentions one Kallaṭa asa सिद्ध पुरुष living in the reign of Avantivarman :—

अनुग्रहाय लोकानां भट्टाः श्रीकल्लटादयः ।
अवन्तिवर्मणः काले सिद्धा भुवमवातरन् ॥

Rājataraṅgiṇī V. 66

Avantivarman's reign lasted from A. D. 857 to 884. Assuming that this Kallaṭa is the same as the father of Mukula we may fix upon the end of the 9th and the beginning of the 10th century as the date of Mukula. Hence Mukula's pupil Indurāja may fairly be assigned to a time little later than that of Mukula i. e. *circa* A. D. 950.

As a teacher (*upādhyāya*) Indurāja was connected with Abhinavagupta, the commentator of *Dhvanyāloka*, as Abhinavagupta himself states in the beginning of his *Locana* :—

---

1. It is needless to cite here all the references from which the above gist is drawn.

2. Indurāja himself at the beginning of his *Laghuvṛtti* says :—
विद्वदग्र्यान्मुकुलकादधिगम्य विविच्यते । प्रतीहारेन्दुराजेन काव्यालंकारसंग्रहः ॥
At the end also he has a very beautiful verse on Mukula :—

मीमांसासारमेघात्पदजलधिविधोस्तर्कमाणिक्यकोशात्
साहित्यश्रीमुरारेर्बुधकुसुममधोः शौरिपादाब्जभृङ्गात् ।
श्रुत्वा सौजन्यसिन्धोर्द्विजवरमुकुलात्कीर्तिवल्ल्यालवालात्
काव्यालंकारसारे लघुविवृतिमधात्कोङ्कणः श्रीन्दुराजः ॥

भट्टेन्दुराजचरणाब्जकृताधिवासो
हृद्यश्रुतोभिनवगुप्तपदाभिधोहम् ।
यत्किंचिदप्यनुरणन्स्फुटयामि काव्या-
लोकं सुलोचननियोजनया जनस्य ॥

—*Dhvanyālokalocana*, p. 1.

In the body of his *Locana* also, he says, in several places, when quoting a verse of Indurāja, यथास्मदुपाध्यायभट्टेन्दुराजस्य. From this also we can arrive at the date of Indurāja, for Abhinavagupta's date is known with certainty. Abhinavagupta has affixed dates to some of his works ; one of them was composed, he says, in A. D. 991 and another in A. D. 1014. Thus we can safely assign Abhinavagupta to A. D. 980-1020 and consequently Indurāja's time can be stated to be about A. D. 950-990.

But how can we say that Indurāja, the author of the *Laghuvṛtti,* was the same as the Indurāja, the teacher of Abhinavagupta ? There might have been two different personages of the name of Indurāja. The times of raising such objections have now passed,[1] but still some corroborative evidence might be adduced for our conclusion.

---

1. While the work is passing through the press, we observe, however, that in his recently published essay on " The History of Alaṅkāra Literature ", prefixed as an Introduction to the Second Edition (1923) of his साहित्यदर्पण, Mr. P. V. Kane expresses his opinion that ' though भट्टेन्दुराज and प्रतीहारेन्दुराज were both of them well-versed in Alaṅkāra S'āstra and flourished almost about the same time, they must be regarded as distinct." The facts of the case do not, it seems to us, warrant such a conclusion. We fail to see how the fact that Indurāja differed from the views of the author of *Dhvanyāloka* would prevent him from explaining that work to his pupil. Even at this date we observe a staunch Vaiṣṇava follower of Dvaita Vedānta, explaining to his pupil tenets of Advaita Vedānta which he personally does not approve of. According to our old ideas the ācārya or preceptor is regarded as सर्वशास्त्रपारंगत and is expected to teach every thing that the pupil has a craving to learn. Besides, one must bear in mind that Abhinavagupta had more teachers than one, and when he only says ' अस्मद्गुरवः, ' ' अस्मदुपाध्यायः, ' etc. without mentioning the name of the teacher it is quite possible that some teacher other than Indurāja might have been meant.

(1) We have seen that Ānandavardhana lived about A. D. 900. Indurāja quotes without name more than one verse of the authorship of Ānandavardhana.[1] It seems to be the habit of Indurāja to give the name of a remote author. He always quotes without names from authors that were quite recent in his time. Verses of Rudraṭa and many other verses which we have not been able to trace up to any extant writer, are quoted in a similar way without name. He quotes the names of Bhāmaha, Vāmana, Daṇḍin, Amaruka, but not of Rudraṭa, Ānandavardhana and the like. This clearly shows that Ānandavardhana was a recent author when Indurāja lived.

(2) Indurāja, the teacher of Abhinavagupta, was also a poet and an ālaṅkārika, and lived at the same time and in the same place as Indurāja, the author of the *Laghuvṛtti*, therefore it is probable he may be identical with the author of the *Laghuvṛtti*.

Thus, we think, it is established that Indurāja lived about A. D. 940-990.

Abhinavagupta also tells us something about the parentage of Indurāja. He has written a gloss on *Bhagavadgītā* and at the end of it he tells us that Indurāja's father was Bhūtirāja and his grandfather was Saucuka, of Kātyāyana gotra.

That is all that we can at present know or determine with any amount of certainty about Indurāja. The rest is bound to be mere guess, or at the most, probable inferences from the facts available.

We can very readily believe that Indurāja was a Kāshmīraka. His own work and his relations with other ālaṅkārikas before and after his time almost make it certain that he

1. One verse is : सर्वैकशरणमक्षय—etc. (Vide p. 88 of the text). This verse occurs on p. 101 of ध्वन्यालोक where the author distinctly owns the verse as his own thus : यथा वा ममैव । 'सर्वैकशरण etc.' Another verse is लावण्यकान्तिपरिपूरित etc. (Vide p. 87 of the text). This is also owned in ध्वन्यालोक at p. 110 in a similar way.

lived in Kashmir. His own work shows that he had a very intimate acquaintance with all Kashmirian works on alaṅkāra and his views are nothing if they are not of a Kashmirian type. Yet we must solve the difficulty presented by the epithet Kauṅkaṇa which Indurāja has himself appended to his name before we can call him a native of Kashmir. There may be three possible conjectures —

1. Kuṅkaṇa (कुङ्कण) might be the name of his father or some remote ancestor, so that Kauṅkaṇa may mean 'a son or descendant of Kuṅkaṇa'.

2. Kuṅkaṇa or Koṅkaṇa might be a town or a province somewhere in or near Kashmir and Indurāja must be an inhabitant of that place.

3. Koṅkaṇa must be the same province that is at present styled by the same name. Thus Koṅkaṇa may mean the modern coastal districts of Kolaba and Ratnagiri, south of Bombay.

If we accept Abhinavagupta's information, and we cannot doubt it, then we must reject the supposition that Kuṅkaṇa was the name of Indurāja's father. And it is extremely improbable that Indurāja might be referring to any of his remote ancestors by the word Kauṅkaṇa. No geographical or other data are available that would support our second supposition. The third supposition, that Koṅkaṇa of modern times must be the country to which Indurāja belonged, seems also to be beyond all probability. A person, native of the southwest coast of India, intimately connected with several people of a province a thousand and more miles apart, seems a quite impossible picture for those olden times.

But although we may be unwilling to believe that Indurāja was a native and resident of the coastal districts called Koṅkan we may still suppose that his family had come from Koṅkan to be naturalised in Kashmir in bygone times. His case might be compared with that of the Koṅkaṇastha Brāhmaṇas of our times who while still calling

themselves Koṅkaṇasthas (*i. e.* कौङ्कणाः) have left all traces of their connection with Koṅkan and have become naturalised residents of Maharashtra and other Indian provinces for several generations. That Indurāja's forefathers might have migrated from Koṅkan to Kashmir is rendered probable by the available evidence that a general intercourse was kept up between these provinces in those times. The following verses in the poem of a Kashmirian poet (मङ्ख) contain the description of an ambassador named तेजकण्ठ despatched by अपरादित्य, the king of Koṅkan, to Kashmir in the 12th century :—

वचोभिर्नुनुदे दन्तद्युतिश्रीखण्डपाण्डुभिः ।
वादिनां वाददर्पोष्मा येन शूर्पारकाध्वसु ॥
यं श्रीमदपरादित्य इति दूत्यप्रसिद्धये ।
प्रजिघाय घनश्लाघः काश्मीरान्कोङ्कणे (न्कुङ्कुणे)श्वरः ॥
तेन श्रीतेजकण्ठेन... ... ...etc.

श्रीकण्ठचरित of मङ्ख, 25, 109 to 111.

Thus Indurāja, although a Kashmirian to all intents and purposes, might very well call himself a Kauṅkaṇa.

Indurāja has also prefixed the epithet प्रतीहार to his name. It may mean 'the holder of a title of that name' or 'the recipient of a freehold such as अग्रहार'. It may even be connected with Pratihāra, the particular syllables in the Sāma-hymns which the Pratihartṛ[1] has to sing. Indurāja was perhaps a follower of the Sāma-Veda.

The verses which Abhinavagupta has quoted as belonging to Indurāja and the two verses ascribed to Bhaṭṭendurāja in Kṣemendra's *Aucitya-vicāra-carcā* and some other works are given in Appendix VI.

VI. THE LAGHUVṚTTI

The *Laghuvṛtti* of Indurāja is a very valuable and learned commentary. Its special elegances are :

1. See *Chāndogyopaniṣad*, 2-9-6.

(i) The peculiar and charming method of explaining the Kārikās.

(ii) The flowing, argumentative and terse yet lucid style.

Indurāja's way of explaining Kārikās is his speciality. He first takes one of the epithets in the Kārikā as the primary definition and begins to show how all other epithets are necessary to have a complete definition of the alaṅkāra in question. For example, see the *vṛtti* on the definitions of Śliṣṭa, Utprekṣā, Sandeha, and Saṅkara.

Indurāja's style is terse yet it is not at all difficult to an accustomed reader of Sanskrit commentaries. It is not elliptic as that of Mammaṭa.

Udbhaṭa's *Kāvyālaṅkārasārasaṅgraha* with the commentary of Indurāja is a very valuable work. The accurate yet easy definitions of Udbhaṭa, the learned disquisitions of Indurāja upon them and the beautiful examples exactly fitting in with the bearing of the Kārikās, form a combination at once very useful and engaging. The alaṅkāras treated are few and prominent and there are no elaborate and minute divisions made of them as is the tendency of works on Alaṅkāra later than Mammaṭa. The work would, therefore, be a very handy and useful manual to a modern student of Alaṅkāra who would perhaps equally dislike the cumbrous and unwieldy dissertations of modern writers on the one hand, and the loose and primary treatment of very old authors on the other.

VII. OTHER COMMENTARIES ON THE KĀVYĀ-LAṄKĀRA-SĀRA-SAṄGRAHA

Udbhaṭa himself was a commentator as we have seen above. He had written a gloss on Bhāmaha's *Kāvyālaṅkāra.* But his original and creative genius could not be satisfied with having commented upon other's views merely; so he wrote the present work which has since become a

landmark in the development of the science of poetics. Judging from the tributes paid to him and from the references made to him and to his opinions by alaṅkāra-writers we can say without the least fear of exaggeration that his influence on alaṅkāra literature was second to none till the the time of Mammaṭa's *Kāvyaprakāśa*. It is true that owing to the great advance effected during the three centuries that intervened between them and owing to the absorbing genius of Mammaṭa, Udbhaṭa's works were thrown rather into the background after Mammaṭa's time. Yet as facts are being brought to light gradually the real state of things has begun to force itself upon us and we are becoming aware of the fame and popularity that our author once enjoyed. Commensurate with his fame and popularity the number of his commentators must have been large, and from the facts that are now available we can assert that his work was commented upon by more than three exegetes at least.

As far as our knowledge goes the first commentator that Udbhaṭa had was Indurāja. It does not appear either from the contents of Indurāja's *Laghuvṛtti* or from any external evidence that Udbhaṭa had another commentator before Indurāja. After Indurāja we find that one राजानकतिलक is mentioned as having written an उद्भटविवेक or विचार. The commentary विमर्शिनी of जयरथ on Ruyyaka's अलंकारसर्वस्व states in more than one place that राजानकतिलक wrote a gloss on Udbhaṭa called उद्भटविवेक, and that the सर्वस्वकार himself generally followed the views propounded in उद्भटविवेक. (Vide Kāvyamālā edition of अलंकारसर्वस्व pp. 115, 205 etc.). Now Ruyyaka composed his अलंकारसर्वस्व about A. D. 1150. And relying upon the facts which seem to prove that Ruyyaka was the same person as Rucaka who mentions राजानकतिलक as the name of his father we may place राजानकतिलक a little before A. D. 1150.

Of this उद्भटविवेक no MS. has as yet been discovered. But another MS. containing a commentary named उद्भटालंकार-विवृति: has been discovered at Kudalur Mana, in Malabar in A. D. 1919–20. A copy of it has been deposited in the

Government Oriental MSS. Library, Madras. The text of Udbhaṭa adopted by this commentator is the same as that of Indurāja and from its contents the commentary appears to be written after Indurāja. We can even assert that the commentator came after Mammaṭa as he derives a great deal of matter directly from काव्यप्रकाश. Out of about 50 extra quotations that the commentator has taken to elucidate his points, about 20 are drawn from काव्यप्रकाश, and many times he almost verbally borrows passages from that great work. In his treatment of संदेहसंकर he gives the illustration नयनानन्ददायीन्दोः° given by Mammaṭa in his का. प्र. and puts his argument on it thus :—

"नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति।

इति मुख्यस्याध्यवसानात् किमतिशयोक्तिः, किमेतदिति मुखं निर्दिश्य इन्दुसमारोपणाद्रूपकम्, किं मुखनैर्मल्यप्रस्तावेऽप्रस्तुतप्रशंसा, किं दीपकं, किं तुल्ययोगिता, किं प्रदोषवर्णने विशेषणसाम्यात्समासोक्तिः, किं मदनोद्दीपकः कालो वर्तत इति पर्यायोक्तमिति बह्वलंकारसंदेहो भवति...।"

The whole of this passage so closely resembles the corresponding passage in काव्यप्रकाश (p. 760) and the few changes that are made appear to be so deliberate and mechanical that no one will deny that the passage is borrowed from काव्यप्रकाश. Such adaptations exist throughout the whole of this commentary; many of them are pointed out or quoted in extracts in our Notes.

From this we can decide that the author of this उद्भटालंकारविवृति came after Mammaṭa, although how long after, we have at present no means to decide. The writer mentions by name उद्भट, भामह, रुद्रट, and वामन but not मम्मट. We are inclined to think that he must have lived shortly after मम्मट. This उद्भटालंकारविवृति is evidently a distinct work from उद्भटविवेक or विचार of राजानकतिलक mentioned by जयरथ. There is no mention of the author of the विवृति in the MS.

From the numerous references to previous interpretations of the Kārikās of Udbhaṭa, that exist in the उद्भटालंकारविवृति, one is led to infer that several other commentaries must have existed before this विवृतिकार. In commenting upon पुनरुक्ताभासमभिन्नवस्त्विवोद्भासिभिन्नरूपपदम्, the विवृतिकार

refers to five different views on the interpretation of this definition of the figure पुनरुक्तवदाभास. His words are (1) इति केचिद्व्याचचक्षिरे; (2) ... समासे संख्या न विवक्षितेत्यन्ये; (3) तस्मादेकस्मादनेकस्माद्यत्रेत्यपरे; (4) ... भिन्नरूपं यत्रेत्येके विवृण्वते; (5) ... इति तुल्यकक्ष्यदृशः. (See our extract from the विवृति in the notes on the definition of पुनरुक्तवदाभास p. 2. 1. 7). None of these references point to anything contained in Indurāja's *Laghuvṛtti* and we must conclude that there were several other exegetes who had tried their hand on Udbhaṭa's famous work.

॥ श्रीः ॥

काव्यालंकारसारसंग्रहः

लघुवृत्तिसमेतः ।

प्रथमो वर्गः

पुनरुक्तवदाभासं छेकानुप्रास एव च ।
अनुप्रासस्त्रिधा लाटानुप्रासो रूपकं चतुः ॥ १ ॥

उपमा दीपकं चैव प्रतिवस्तूपमा तथा ।
इत्येत एवालंकारा वाचां कैश्चिदुदाहृताः ॥ २ ॥

यल्लक्ष्म्या हसितैः सितैर्धवलितं नर्मोक्तिलीलाजुषः
शौरेः स्फीतगभस्तिकौस्तुभरुचा यच्च क्वचित्पाटलम् ।
अन्यत्र च्छुरितं यदम्बररुचा हेमप्रभादीप्तया
तद्वक्षोक्षतशक्रचापशबलव्योमाभमव्याज्जगत् ॥ १ ॥

महिषितवपुषि सुरद्विषि दर्शितभयमभयदं द्युसद्मभ्यः ।
नन्दितसुरेन्द्रवन्दितमङ्घ्रियुगं गौरि तव वन्दे ॥ २ ॥

विद्वदग्र्यान्मुकुलकादधिगम्य विविच्यते ।
प्रतीहारेन्दुराजेन काव्यालंकारसंग्रहः ॥ ३ ॥

अत्रालंकारा अष्टावुद्दिष्टाः । तत्र चादौ चत्वारः शब्दालंकारा निरूपिताः । रूपकादीनां तु चतुर्णामत्रार्थालंकारता । अत्रानुप्रासे रूपके यथाक्रमं त्रिधेति चतुरिति वचनं विप्रतिपत्तिनिरासार्थम् । भामहो हि ग्राम्योपनागरिकावृत्तिभेदेन द्विप्रकारमेवानुप्रासं व्याख्यातवान् । तथा रूपकस्य ये चत्वारो भेदा वक्ष्यन्ते तन्मध्यादाद्यमेव भेदद्वितयं प्रादर्शयत् । अतः स्वाभिमतभेदोपदर्शनद्वारेणैवंविधविप्रतिपत्ति-

निरासार्थमुद्देशावस्थायामेवानुप्राससन्निधेति रूपकं चतुरिति चोक्तम्। रूपकं चतुरित्यत्र रूपकत्वेन सहैकस्मिन्नर्थे वर्तमाना सत्ता रूपकभेदेष्वावर्तमाना प्रतीयते। अतः प्रतीयमाना यासौ रूपकत्वैकार्थसमवेता सत्तात्मिका भवनक्रिया तदभ्यावृत्तावयं—द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् (पा. ५-४-१८) इति सुच्प्रत्ययः। रूपकं चतुर्षु भेदेषु चतुरो वारान्भेदात्मना भवतीत्यर्थः।

तत्र **पुनरुक्तवदाभासं** प्रोच्यते।

पुनरुक्ताभासमभिन्नवस्त्विवोद्भासि भिन्नरूपपदम्।

अभिन्नं वस्तु यस्मिन्नुद्भासते तदभिन्नवस्तु। भिन्नं रूपं ययोः पदयोस्ते भिन्नरूपे। अभिन्नवस्त्विव अभीक्ष्णमुद्भासेते भिन्नरूपे पदे यस्मिंस्तदभिन्नवस्त्विवोद्भासिभिन्नरूपपदम्। एवमयं बहुव्रीहिद्वितयगर्भः पञ्चपदो बहुव्रीहिः। तत्रैकः अभिन्नवस्त्विवति बहुव्रीहिः। अपरस्तु भिन्नरूप इति। तद्गर्भश्चायं बहुव्रीहिरभिन्नवस्त्विवोद्भासिभिन्नरूपपदमिति। अनेन च यत्र भिन्नरूपे पदे एकार्थवदाभासेते तत्पुनरुक्ताभासं काव्यमलंकार्यं निर्दिष्टम्। यद्यपि पुनरुक्तवदाभासमित्युद्देशे वतिः प्रयुक्तस्तथापि तस्येह गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः। उद्देशे त्वेवमनभिधानमभिधावैचित्र्यप्रदर्शनार्थम्। काचित्खलु गम्यमानार्थान्वयेन अभिधा प्रवर्तते काचित्त्वभिधीयमानार्थान्वयेन। तत्रोद्देशे वत्यभिधीयमानसादृश्यान्वयेन अभिधा उपदर्शिता। इह त्वर्थसामर्थ्यावसेयसादृश्यान्वयेन। तदेवमर्थसामर्थ्यावसेयेन वत्यर्थेनान्वितं पुनरुक्ताभासमत्र काव्यमलंकार्यं निर्दिष्टम्। पुनरुक्तवदाभासमाने च पदे तस्यालंकारः। अत्रालंकार्यं यत्काव्यं तद्धर्मत्वेन पुनरुक्तवदाभासमानयोः पदयोरलंकारत्वमुक्तं न तु स्वतन्त्रतया। फलं चैवमभिधानस्य पुनरुक्तवदाभासमानपदसमन्वयस्य अलंकारताख्यापनम्। अलंकारस्य खल्वलंकार्यपरतन्त्रतया निरूपणे क्रियमाणे सुष्ठु स्वरूपं निरूपितं भवति स्वात्मन्यवस्थितस्य तस्यानलंकारत्वात् समुद्गकस्थितहारकेयूरपारिहार्याद्यलंकारवत्। अतः पुनरुक्तवदाभासत्वस्यालंकारताख्यापनाय काव्यपरतन्त्रतया निर्देशो युक्त एव।

तस्योदाहरणम् ।

तदाप्रभृति निःसङ्गो नागकुञ्जरकृत्तिभृत् ।
शितिकण्ठः कालगलत्सतीशोकानलव्यथः ॥ *१ ॥

तदाप्रभृति सतीवियोगादारभ्य स देवः शितिकण्ठो निःसङ्गः सन् दिवसानतिवाहितवानिति वक्ष्यमाणे श्लोके वाक्यार्थपरिसमाप्तिः । कृत्तिश्चर्म । कालवशेन निवर्तमाना सतीवियोगजनितो यः शोकवह्निस्तदुद्भवा पीडा यस्य स तथोक्तः ।

अत्र नागकुञ्जरशब्दौ शितिकण्ठकालगलशब्दौ च पुनरुक्तवत् आभासेते । तथाहि । नागकुञ्जरशब्दयोरुपक्रमावस्थायां गजवाचित्वेन एकार्थत्वं प्रतिभाति । पदार्थान्वयपर्यालोचनया तु तद्बाध्यते । नागशब्दः खल्वत्र हस्तिवाची । कुञ्जरशब्दस्तु तत्प्रशंसावगतिहेतुः । एवं शितिकण्ठकालगलशब्दयोरपि वलीविशेषावच्छिन्नशरीरावयवभेदोपेतार्थाभिधायित्वात्पौनरुक्त्यं संभाव्यमानं कालगलदितितकारावधिपर्यालोचनया चापसार्यते । तेनात्र पुनरुक्ताभासत्वम् ।

ननु छेकानुप्रासलक्षणादनन्तरं पुनरुक्तवदाभासोदाहरणं पठ्यते । तत्कथं पुनरुक्तवदाभासलक्षणव्याख्यानसमय एव तस्योपन्यासः कृतः । उच्यते । उदाहरणप्रदर्शनमन्तरेण लक्षणार्थस्य दुरधिगमत्वादिहैव तदुपन्यस्तमित्यदोषः । एवमुत्तरत्रापि प्रमेयशय्यानुसारेण ग्रन्थपाठक्रमविपर्यासेन व्याख्यायां नासूयितव्यं पाठक्रमादार्थस्य क्रमस्य बलीयस्त्वात् ।

छेकानुप्रासः ।

छेकानुप्रासस्तु द्वयोर्द्वयोः सुसदृशोक्तिकृतौ ॥ ३ ॥

द्वयोर्द्वयोरज्झलसमुदाययोः सुष्टु सदृशे उच्चारणे क्रियमाणे सति छेकानुप्रासो भवति । तथाविधा हि समुदायास्तत्रालंकारतां प्रतिपद्यन्ते । द्वयोर्द्वयोरिति – स्वार्थे अवधार्यमाणे अनेकस्मिन् – (प्रकारे गुणवचनस्य इति पा. ८-१-१२ सूत्रे वार्तिकम्) – इति द्विर्वचनम् । तत्र स्वार्थग्रहणेन वीप्साया निरस्तत्वान्न यावन्तोत्र द्विकाः संभवन्ति तेषां सर्वेषामेव सुसदृशत्वं कार्यं किं तर्हि कतिपयानामेव । वीप्सा हि

साकल्ये सति भवति । सा चात्र स्वार्थशब्देन निरस्ता । अवधार्यमाणग्रहणाच्च द्वयोर्द्वयोरेवात्र समुदाययोः सदृशत्वं नतु त्रयाणां त्रयाणामिति द्रष्टव्यम् । अनेकस्मिन्निति वचनाच्च असकृदेवंविधरूपोपनिबन्धे सति छेकानुप्रासता न तु सकृदिति मन्तव्यम् । परस्परमेकरूपान्विता रसाद्यभिव्यक्त्यनुगुणत्वेन लब्धोत्कर्षा वर्णास्तत्समुदाया वा शोभातिशयहेतुत्वेन काव्ये क्षिप्यमाणा अनुप्रासशब्देनान्वर्थेनाभिधीयन्ते । छेकशब्देन कुलायाभिरतानां पक्षिणामभिधानम् । तदुक्तम् – छेकान्गृहेष्वभिरतानुशन्ति मृगपक्षिणः – इति । तेषां च कुलायाभिरतत्वादन्येन केनचिदनायास्यमानानामनेनानुप्रासेन सदृशी मधुरा वागुच्चरति । अतोयमनुप्रासश्छेकैर्व्यपदिश्यते छेकानुप्रास इति । अथवा छेका विदग्धास्तद्वल्लभत्वादस्य छेकानुप्रासता ।

तस्योदाहरणम् ।

स देवो दिवसान्निन्ये तस्मिञ्शैलेन्द्रकन्दरे ।
गरिष्ठगोष्ठीप्रथमैः प्रमथैः पर्युपासितः ॥ *२ ॥

कन्दरो गुहा । गरिष्ठा गुरुतमा । प्रियस्थिर०– (पा. ६-४-१५७) इतीष्ठनि गुरुशब्दे गरादेशः । गोष्ठी विदग्धानामासनबन्धः । प्रथमैः प्रधानैः । प्रमथैर्गणैः । पर्युपासितः सेवितः ।

अत्र सदेवदिवसशब्दौ इन्द्रकन्दरशब्दौ गरिष्ठगोष्ठीशब्दौ प्रथमप्रमथशब्दौ परि-उपासशब्दौ च द्वौ द्वौ अज्झलसमुदायौ सुसदृशावुच्चारितौ तेन छेकानुप्रासता । क्वचित्तु निन्ये तस्मिन्नित्यत्र निन्येन्यस्मिन्निति पाठः । तदा चैतदप्युदाहरणेन्तर्भवतीति ।

अनुप्रासः । स च त्रिविधो वृत्तिसंश्रयात् । यद्वक्ष्यति – (का. सा. सं. पृ. ६ पं. २२)

सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ।
पृथक् पृथगनुप्रासमुशन्ति कवयः सदा ॥ इति ।

अस्यार्थः । त्रिष्वेतेषु यथायोगं रसाद्यभिव्यक्त्यनुगुणेषु वर्णव्यवहारेषु यः सरूपाणां व्यञ्जनानां पृथक्पृथगुपनिबन्धस्तमनुप्रासं कवयः

सदेच्छन्तीति । अतस्तास्तावद्वृत्तयो रसाद्यभिव्यक्त्यनुगुणवर्णव्यवहारात्मिकाः प्रथममभिधीयन्ते । ताश्च तिस्रः परुषोपनागरिकाग्राम्यत्वभेदात् ।

तत्र परुषा ।

शषाभ्यां रेफसंयोगैष्टवर्गेण च योजिता ।
परुषा नाम वृत्तिः स्यात् ह्लह्वह्याद्यैश्च संयुता ॥ ४ ॥

शकारषकारादियुक्तो वर्णव्यवहारः परुषाख्या वृत्तिः । रेफोपलक्षिताः संयोगाः क्रर्कादयो रेफसंयोगाः । टकारोपलक्षितो वर्गष्टवर्गः टठडढणेति । अस्यां च वृत्तौ योनुप्रासः स परुषानुप्रासः ।

तस्योदाहरणम् ।

तत्र तोयाशयाशेषव्याकोशितकुशेशया ।
चकाशे शालिकिंशारुकपिशाशामुखा शरत् ॥ *३ ॥

तोयाशयेष्वशेषं साकल्येन व्याकोशितानि विकाशितानि कुशेशयानि पद्मानि यया इति समासः । तथा शालीनां धान्यानां किंशारुभिः शूकैः कपिशानि पिञ्जराणि आशामुखानि दिगवकाशा यस्यामिति समासः । अयं च शकारस्य सारूप्येणोपनिबन्धात्परुषानुप्रासः ।

उपनागरिका ।

सरूपसंयोगयुतां मूर्ध्नि वर्गान्त्ययोगिभिः ।
स्पर्शैर्युतां च मन्यन्ते उपनागरिकां बुधाः ॥ ५ ॥

सरूपाणां वर्णानां ये संयोगाः क्क-प्प-च्च-इत्यादयस्तैर्युक्ता तथा वर्गान्त्यैर्ङ-ञ-ण-न-मैः ङ्क-ञ्च-ण्ट-न्त-म्प-इत्यादिरूपतया उपरि ये युक्ताः कादयो मकारान्ताः स्पर्शास्तैर्युक्ता उपनागरिका वृत्तिः । एषा खलु नागरिकया वैदग्धीजुषा वनितया उपमीयते तत उपनागरिका । नागरिकया उपमिता उपनागरिकेति—अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया—(पा. २-२-१८ सूत्रभाष्यस्थं वार्तिकं) इति समासः । तस्यामुपनागरिकानुप्रासः ।

तस्योदाहरणं च ।

सान्द्रारविन्दवृन्दोत्थमकरन्दाम्बुबिन्दुभिः ।
स्यन्दिभिः सुन्दरस्यन्दं नन्दितेन्दिन्दिरा क्वचित् ॥ *४ ॥

अत्र दकाराख्यः स्पर्शो नकारेणोपरिव्यवस्थितेन युक्तः सारूप्येणोपनिबद्धः । सान्द्रा घना अरविन्दवृन्दोत्था मकरन्दाम्बुबिन्दव इति संबन्धः । सुन्दरस्यन्दं स्यन्दिभिरिति सामान्यभूतस्स्यन्दः सुन्दरस्यन्दमिति विशिष्टेन स्यन्देन विशेषितो—रैपोषं पुष्णाति—इतिवत् । सुन्दरः स्यन्दो यस्मिन्निति हि सामान्यभूते स्यन्दने अन्यपदार्थे सुन्दरताविशिष्टं स्यन्दनं वृत्तिपदार्थभूतम् । इन्दिन्दिरा भ्रमराः ।

ग्राम्या

शेषैर्वर्णैर्यथायोगं कथितां कोमलाख्यया ।
ग्राम्यां वृत्तिं प्रशंसन्ति काव्येष्वादृतबुद्धयः ॥ ६ ॥

परुषोपनागरिकोपयुक्तवर्णावशिष्टैर्वर्णैर्लकारादिभिरुपनिबध्यमाना ग्राम्या । तस्या एव चापरं नामधेयं कोमलेति । कोमलाख्यया कथितामिति संबन्धः । तस्यां चानुप्रासो ग्राम्यानुप्रासः ।

तस्योदाहरणम् ।

केलिलोलालिमालानां कलैः कोलाहलैः क्वचित् ।
कुर्वती काननारूढश्रीनूपुररवभ्रमम् ॥ *५ ॥

केलिलोलाः क्रीडालम्पटाः । कलैर्मधुरैः । भ्रमो भ्रान्तिर्विपर्ययप्रत्ययः । अत्र लकारककाररेफाः सारूप्येणोपनिबद्धाः ।

एवमेतास्तिस्रो वृत्तयो व्याख्याताः । तासु च रसाद्यभिव्यक्त्यानुगुण्येन पृथक् पृथगनुप्रासो निबध्यते । तदाह—

सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ।
पृथक् पृथगनुप्रासमुशन्ति कवयः सदा ॥ ७ ॥

अयं श्लोकः सोदाहरणो वृत्तिस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन व्याख्यातः ।

लाटानुप्रासः ।

स्वरूपार्थाविशेषेपि पुनरुक्तिः फलान्तरात् ।
शब्दानां वा पदानां वा लाटानुप्रास इष्यते ॥ ८ ॥
स पदद्वितयस्थित्या द्वयोरेकस्य पूर्ववत् ।
तदन्यस्य स्वतन्त्रत्वाद्द्वयोर्वैकपदाश्रयात् ॥ ९ ॥
स्वतन्त्रपदरूपेण द्वयोर्वापि प्रयोगतः ।
भिद्यतेनेकधा भेदैः पादाभ्यासक्रमेण च ॥ १० ॥

शब्दानामनुपलभ्यमानसुप्तिङां तथा पदानामुपलभ्यमानसुप्तिङामुभयेषां च शब्दपदानां स्वरूपस्य वर्णात्मनः अभिधेयस्य च निरन्तरशब्दव्यापारगोचरीकृतस्य वाच्यस्यार्थस्याभेदेपि फलान्तरात्तात्पर्यभेदात्पुनरुक्तिः सा लाटदेशनिवासिजनवल्लभत्वाल्लाटानुप्रासोभिधीयते ।

स च प्रथमं तावत्त्रिप्रकारः । द्वयोः स्वतन्त्रयोर्द्वयोः परतन्त्रयोः स्वतन्त्रपरतन्त्रयोश्च भावात् । तत्र यस्तावद्द्वयोः स्वतन्त्रयोः स द्विप्रकारः एकैकस्मिन्पदे पदसमुदायात्मके च पादे भावात् । तदुक्तम्—

स्वतन्त्रपदरूपेण द्वयोर्वापि प्रयोगतः ।
भिद्यतेनेकधा भेदैः पादाभ्यासक्रमेण च ॥ इति ।

अत्र हि स्वतन्त्रपदात्मकत्वेन द्वयोः प्रयोगादेकैकपदाश्रयो लाटानुप्रासोभिहितः ।

तस्योदाहरणम् ।

काशाः काशा इवोद्धांसि सरांसीव सरांसि च ।
चेतांस्याचिक्षिपुर्यूनां निम्नगा इव निम्नगाः ॥ *६ ॥

आचिक्षिपुरपहृतवन्तः । अत्र काशादयः शब्दा अपरैः काशादिभिः शब्दैरेकरूपा एकाभिधेयाश्च । तात्पर्यभेदेन तु तेषां पुनरुक्तिः । तथाहि । अत्र एकेषां काशादिशब्दानां जातिभेदोपरक्तद्रव्यपरतया

प्रयोगः । अपरेषां तु अनन्वयालंकारच्छायया उपमानान्तरव्यावृत्तिपरतया । अत्र च स्वातन्त्र्यं पदानां काशादीनामुपलभ्यमानसुप्तिङ्रूपत्वात् । एकैकरूपतया च आवृत्तेरुपनिबन्धः ।

पदसमुदायात्मकस्य तु पादस्य स्वरूपार्थाविशेषे तात्पर्यभेदेन पुनरुक्तौ पादाभ्यासपरिपाट्या स्वतन्त्रपदाश्रयो लाटानुप्रासो भवति । पादाभ्यासक्रमेण चेति क्रमग्रहणेन सकृद्द्विस्त्रिश्च पादाभ्यासे ये भेदास्संभवन्ति तत्स्वीकारेण पादाभ्यासे लाटानुप्रासस्य प्रवृत्तिः सूचिता ।

तस्योदाहरणम् ।

स्त्रियो महति भर्तृभ्य आगस्यपि न चुक्रुधुः ।
भर्तारोपि सति स्त्रीभ्य आगस्यपि न चुक्रुधुः ॥ *७ ॥

महत्यप्यागसीति संबन्धः । तथा सत्यप्यागसीति । भर्तृभ्य इति स्त्रीभ्य इति च क्रुधद्रुहेति (पा. १-४-३७) संप्रदानता । अत्र एकत्र पादे नायकगतापराधविषयत्वेन स्त्रीकर्तृकः क्रोधाभावः प्रतिपादितः । अपरत्र तु नायिकानां यो भर्तृप्रणयातिक्रमात्मकोपराधस्तद्विषयो नायककर्तृकः क्रोधाभावोभिहितः । अतस्तात्पर्यभेदः स्वरूपार्थाविशेषश्च । पदसमुदायात्मकस्य च पादस्याभ्यासः ।

एवमयं स्वतन्त्रपदाश्रयो लाटानुप्रासो द्विविधोभिहितः— एकैकपदाश्रयः पदसमुदायाश्रयश्च स्वतन्त्रपदाश्रयो लाटानुप्रासः ।

द्वयोरनुपलभ्यमानसुप्तिङोः परतन्त्रयोः शब्दयोर्यो लाटानुप्रासस्तस्यापि द्वैविध्यं पदद्वितयाश्रयत्वे एकपदाधारत्वेन च । तदुक्तम्— स पदद्वितयस्थित्या द्वयोः — इति । सोनेकधा भेदैर्भिद्यते इति संबन्धः । तथा द्वयोर्वैकपदाश्रयात्— इति ।

पूर्वस्योदाहरणम् ।

क्वचिदुत्फुल्लकमला कमलभ्रान्तषट्पदा ।
षट्पदक्वाणमुखरा मुखरस्फारसारसा ॥ *८ ॥

सारसा लक्ष्मणाख्याः पक्षिविशेषाः । अत्र कमलषट्पदमुखरशब्दानां स्वरूपार्थाभेदेपि तात्पर्यभेदेन पुनरुक्तिः पदद्वितयाश्रयित्वं च । तात्पर्यभेदश्चात्र कमलषट्पदशब्दयोः कारकशक्तिभेदात् । तथाहि । पूर्वः कमलशब्दोत्र विकाशक्रियाकर्तृत्वपरतयोपात्तः । उत्तरस्तु भ्रमणक्रियाकर्तृभूतषट्पदाधारत्वेन । तथा पूर्वः षट्पदशब्दो भ्रमणक्रियां प्रति कर्तृत्वेनोपवर्णितः । उत्तरस्तु क्वाणक्रियासंबन्धित्वेन । मुखरशब्दौ तु विशेषणभूतं सशब्दत्वं भिन्नार्थनिष्ठतयावगमयतः । तथाहि । पूर्वेण मुखरशब्देन शरन्निष्ठं मौखर्यमवगम्यते अपरेण तु सारसनिष्ठम् ।

एवमयं पदद्वितयपरतन्त्रशब्दद्वयाश्रयो लाटानुप्रासोभिहितः । एकपदाश्रयशब्दद्वितयवर्ती तु द्वयोर्वैकपदाश्रयात्—इत्युक्तः ।

तस्योदाहरणम् ।

जितान्यपुष्पकिञ्जल्ककिञ्जल्कश्रेणिशोभितम् ।
लेभेवतंसतां नारीमुखेन्दुष्वसितोत्पलम् ॥ *९ ॥

अत्र नारीमुखेन्दुष्विति युवतिवदनानां चन्द्रेणोपमितत्वादसितोत्पलस्य शशकरूपता ध्वन्यते । किञ्जल्कशब्दयोश्चात्र स्वरूपार्थाभेद एकपदाश्रयत्वं तात्पर्यभेदश्च । एकस्य जीयमानतयोपादानात् । अपरस्य जयनक्रियाकर्तृभूता यासौ श्रेणिस्तत्संबन्धित्वेन ।

एवमयं परतन्त्रयोः शब्दयोर्लाटानुप्रासो द्विविधो निरूपितः । स्वतन्त्रपरतन्त्रयोस्तु यत्र एकस्य शब्दस्य पदान्तरानुप्रवेशः अपरस्य तु स्वातन्त्र्येण पदरूपतयावस्थानं तत्र भवति । तदुक्तम् एकस्य पूर्ववत्तदन्यस्य स्वतन्त्रत्वात्—इति । एकस्य पूर्ववत्पदान्तराश्रयेणावस्थानादित्यर्थः ।

तस्योदाहरणम् ।

पद्मिनीं पद्मिनीगाढस्पृहयागत्य मानसात् ।
अन्तर्दन्तुरयामासुर्हंसा हंसकुलालयात् ॥ *१० ॥

मानसात्सरोविशेषात् । दन्तुरयामासुः महत्त्वाच्छुक्लत्वाच्च उन्नतदन्ता इव चक्रुः । अत्र स्वरूपार्थाभेदेपि पद्मिनीशब्दयोर्हंसशब्दयोश्च

तात्पर्यभेदात्पुनरुक्तिः। एकस्य पदान्तरानुप्रवेशः अपरस्य च स्वतन्त्रत्वम्। तात्पर्यभेदस्तु एकस्य पद्मिनीशब्दस्य कर्मरूपत्वादपरस्य च स्पृहाविषयप्रतिपादनार्थत्वात्। तथा एकस्य हंसशब्दस्य दन्तुरणक्रियाकर्तृभूतार्थाभिधायित्वादपरस्य तु कुलसंबन्धित्वात्।

एवमयं पञ्चविधो लाटानुप्रासः प्रतिपादितः। स्वतन्त्रपरतन्त्राणां तस्य प्रत्येकं द्विभेदत्वात् स्वतन्त्रपरतन्त्रयोश्च समुदितयोरेकप्रकारत्वात्।

रूपकम्।

श्रुत्या संबन्धविरहाद्यत्पदेन पदान्तरम्।
गुणवृत्ति प्रधानेन युज्यते रूपकं तु तत् ॥ ११ ॥
बन्धस्तस्य यतः श्रुत्या श्रुत्यर्थाभ्यां च तेन तत्।
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ॥ १२ ॥
समस्तवस्तुविषयं मालारूपकमुच्यते।
यद्वैकदेशवृत्ति स्यात्पररूपेण रूपणात् ॥ १३ ॥

पदान्तरस्य गुणवृत्तेरपरेण पदेन योगे रूपकं भवति। नन्वेवं सति नीलमुत्पलमित्यत्रापि नीलशब्दस्य गुणवृत्तेरुत्पलशब्देन योगे रूपकताप्रसङ्ग इत्याशङ्क्योक्तं श्रुत्या संबन्धविरहात् – इति। श्रुतिर्निरन्तरार्थनिष्ठः शब्दव्यापारः। तया श्रुत्या अनुपपद्यमानपदान्तरसंबन्धं सत् पदान्तरं गुणवृत्ति यत्रापरेण पदेन युज्यते तत्र रूपकता। यथा –

ज्योत्स्नाम्बुनेन्दुकुम्भेन ताराकुसुमशारितम्।
क्रमशो रात्रिकन्याभिर्व्योमोद्यानमसिच्यत ॥ *११ ॥ - इति।

अत्राम्बुशब्दो निरन्तरार्थनिष्ठशब्दव्यापारगोचरीकृते उदकत्वे वर्तमानो ज्योत्स्नाशब्देन सामानाधिकरण्यं नानुभवति अम्बुत्वज्योत्स्नात्वयोरेकार्थसमवायाभावात्। अतोम्बुगताः शौक्ल्याह्लादकत्वप्रसरणशीलत्वादयो ये गुणास्तत्सदृशज्योत्स्नागतगुणवृत्तिः सन्नम्बुशब्दो ज्योत्स्नायां वर्तते। तेनाम्बुशब्दस्य श्रुत्या निरन्तरार्थनिष्ठेन अभिधाव्यापारेण यः पदान्तरेण ज्योत्स्नाशब्देन संबन्धस्तच्छून्यत्वाद्गुणवृत्तिता।

अतोत्र रूपकता । न चैवं नीलमुत्पलमित्यादौ श्रुत्या संबन्धविरहाद्गुणवृत्तित्वं किं तर्हि स्वत एवेति न रूपकताप्रसङ्गः ।

ननु विरुद्धार्थाभिधायिनोः समानाधिकरणयोः शब्दयोर्निरन्तरार्थनिष्ठेन अभिधाव्यापारेण अनुपपद्यमानान्योन्यसमन्वयत्वाद्यद्येकस्य लक्षणया गुणवृत्तित्वमभिधीयते एवं सति पर्यायेणात्र गुणवृत्तित्वं प्राप्नोति नियमकरणाभावात् । ततश्च यथाम्बुशब्दस्य ज्योत्स्नाशब्दसामानाधिकरण्याद्गुणवृत्तित्वमुक्तं तद्वज्ज्योत्स्नाशब्दस्यापि अम्बुशब्दसामानाधिकरण्याद्गुणवृत्तित्वं कथं न स्यादित्याशङ्क्योक्तं प्रधानेन– इति । प्रधानार्थानुरोधेन उपसर्जनस्य लक्षणया गुणवृत्तित्वमुपपन्नं प्रधानवशवर्तित्वाद्गुणानामित्यभिप्रायः । अतश्च प्राकरणिकार्थाभिधायित्वात्प्रधानार्थविषयो यो ज्योत्स्नाशब्दस्तदनुरोधेन अम्बुशब्दस्य अप्राकरणिकार्थत्वादप्रधानार्थस्य गुणवृत्तित्वमुपपन्नमिति न पर्यायेण ज्योत्स्नाम्बुशब्दयोः परस्परानुरोधेन गुणवृत्तित्वप्रसङ्गः ।

ननु च ज्योत्स्नाम्बुनेत्यत्र अम्बुनः प्राधान्यं ज्योत्स्नायाश्च गुणभावः । तथाहि । एतस्मिञ्श्लोके तद्भावाध्यवसानेन सेकावच्छादितरूपतया सेकात्मकत्वेन यासौ व्योम्नो व्याप्तिरसिच्यतेति प्रतिपादिता तया स्वसाधनभूतं यत्तदम्भोपेक्षितं तदत्र ज्योत्स्नया विशिष्यते ज्योत्स्नैवाम्ब्विवति । यदत्र सेकसाधनत्वेनाम्बु अपेक्षितं तज्ज्योत्स्नैवेत्यर्थः । उक्तं च–

उपसर्जनोपमेयं कृत्वा तु समासमेतयोरुभयोः ।
यच्च प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत्समासोक्तम् ।। इति ।

एतयोरुभयोरिति । उपमानोपमेययोरित्यर्थः । तत्कथमिदमुक्तं ज्योत्स्नापदस्य प्राधान्यात्तद्वशेनाम्बुशब्दस्य गुणवृत्तित्वं कल्प्यत इति । उच्यते । अत्र खलु द्वे अवस्थे विद्येते । एका तावत् ज्योत्स्नाया अम्बूकरणावस्था । अपरा तु अम्बुत्वमापादिताया ज्योत्स्नायाः सेकसंबन्धरूपा । तत्र यदा तावत् ज्योत्स्ना अम्बुरूपत्वमापद्यते तदा प्राकरणिकत्वात् ज्योत्स्ना प्रधानं अम्बु च तद्विपर्ययाद्गुणः तदानीं चाम्बु-

शब्दो ज्योत्स्नाशब्दानुरोधेनाम्बुगतशौक्ल्यादिगुणसदृशगुणयोगाल्लक्षणया ज्योत्स्नायां वृत्तिमनुभवति । तदा च तस्य प्रधानार्थानुरोधाद्गुणवृत्तित्वेन रूपकत्वमुक्तम् । यदा त्वसौ अम्बुशब्द आपादिताम्बुभावज्योत्स्नाभिधायी सन् सेकक्रियया समन्वयमापद्यमानो यदेतदत्र सेकसाधनत्वेनाम्बु उपयुज्यते तज्ज्योत्स्नैवेति ज्योत्स्नया विशिष्यते तदा तस्य न रूपकावस्था । पूर्वावस्थायामेवानुभूतगुणवृत्तित्वात् । अतस्तस्यामवस्थायामसौ अतिशयोक्तिच्छायां भजते । पूर्वावस्थापेक्षया त्वेतद्रूपकमुक्तम् । प्रधानानुरोधेन तत्र गुणेषु वर्तमानत्वात् । रूपकत्वं चात्राध्यारोप्यमाणगतेन रूपेण अध्यारोपविषयस्य वस्तुनो रूपवतः क्रियमाणत्वादन्वर्थं द्रष्टव्यम् ।

अत्र चोपमानवर्तिनो ये गुणास्तत्सदृशगुणदर्शनादुपमेयउपमानगतयोः शब्दरूपयोरारोपः । तत्र च त्रयो दर्शनभेदाः । केचिदत्र शब्दारोपपूर्वकमर्थारोपं ब्रुवते अपरे त्वर्थारोपपूर्वकं शब्दारोपम् । अन्यैस्तु शब्दारोपार्थारोपयोर्यौगपद्यमभिधीयते । अयमेव च पक्षो युक्त इव दृश्यते । तदाहुः–

शब्दोपचारात्तद्रूपं रूपके कैश्चिदुच्यते ।
ताद्रूप्यारोपतश्चान्यैः शब्दारोपोत्र कथ्यते ॥
उपमानगुणैस्तुल्यानुपमेयगतान् गुणान् ।
पश्यतां तु सकृद्भाति तत्र तच्छब्दरूपता ॥ इति ।

तत्रेति । उपमेय इत्यर्थः । तच्छब्दरूपतेति । उपमानशब्दारोप उपमानरूपारोपश्च ।

तस्य च रूपकस्य द्विप्रकारता । स्वकण्ठेन सकलरूपणाभिधानादेकः प्रकारः । तदुक्तम् बन्धस्तस्य यतः श्रुत्या तेन तत्समस्तवस्तुविषयम् – इति । श्रुतिर्निरन्तरार्थनिष्ठोभिधाव्यापारः ।

तस्योदाहरणम् ।

ज्योत्स्नाम्बुना (श्लो. ११) – इत्याद्युक्तम् ।

शारितम् शबलितम्।

अत्र हि सर्वेषामेव रूप्यत्वेनोपात्तानां ज्योत्स्नेन्दुताराराात्रिव्योम्नां यथाक्रममम्बुकुम्भकुसुमकन्योद्यानानि रूपकत्वेन स्वकण्ठेनोपात्तानि नत्वर्थाक्षिप्तं कस्यचिद्रूपणम्। तेन श्रुत्यैवात्र रूपणा। अतः समस्तवस्तुविषयत्वम्। समग्राणि ह्यत्र रूप्यत्वेनाभिमतानि वस्तूनि स्वकण्ठेनोपात्तस्य रूपकस्य विषयः। अयमसावेकः प्रकारः।

यत्र तु किञ्चित्स्वकण्ठेन किञ्चिच्चार्थाद्रूपणं भवति तत्र श्रुत्यर्थाभ्यां रूपणादपरः प्रकारो भवति। तत्र चैकदेशविवर्तित्वम्। एकदेशविशेषेण स्वकण्ठोक्त्या वर्तनात्। तदुक्तम् **यतश्च श्रुत्यर्थाभ्यां तस्य बन्धस्तेन तदेकदेशविवर्ति च**—इति।

तस्योदाहरणम्।

> उत्पतद्भिः पतद्भिश्च पिच्छालीवालशालिभिः।
> राजहंसैरवीज्यन्त शरदैव सरोनृपाः॥ *१२॥

पिच्छाल्यः पक्षपङ्क्तयः। राजहंसा रक्तचञ्चुपादा हंसाः। अवीज्यन्तेति। वीजिर्धातुष्वपठितोपि शिष्टप्रयोगान्मिलि-खचि-क्षुबि-क्षपिवद्धातुतया द्रष्टव्यः। अत्र द्वे रूपणे स्वकण्ठेनाभिहिते पिच्छालीवालशालिभिरिति सरोनृपा इति च। तथाहि। एकत्र पिच्छाल्यो वालरूपत्वेन रूपिताः अपरत्र तु सरांसि नृपरूपत्वेन। राजहंसानां चामररूपत्वेन रूपणा अर्थाक्षिप्ता शरदश्च प्रकृताया नायिकात्वेन। शरन्नायिकया कर्तृभूतया राजहंसचामरैः पिच्छालीवालशालिभिः सरोनृपा वीज्यन्ते स्मेति ह्यत्र वाक्यार्थः।

एवमेतौ रूपकस्य समस्तवस्तुविषयैकदेशविवर्तिलक्षणौ द्वौ प्रकारावुक्तौ।

यदि वा मालारूपकस्य समस्तवस्तुविषयता। तत्र ह्येकस्मिन् रूप्ये समुच्चयेन अस्यन्ते क्षिप्यन्ते बहूनि रूपकाणि। तदुक्तम् **समस्तवस्तुविषयं मालारूपकमुच्यते**। यद्वेति प्रकारान्तरोपक्षेपार्थः।

तस्योदाहरणम्।

वनान्तदेवतावेण्यः पान्थस्त्रीकालशृङ्खलाः ।
मारप्रवीरासिलता भृङ्गमालाश्चकाशिरे ॥ *१३ ॥

वनान्तो वनैकदेशः । वेण्यः केशपाशाः । कालशृङ्खला अन्तकप्रयुक्ता आकर्षणशृङ्खलाः । मारप्रवीरा मन्मथसंबन्धिनो भटाः ।

अत्र भृङ्गमालानामेव केवलानां रूप्यत्वेनोपात्तानां तिस्रो रूपणाः कृताः वनान्तदेवतावेण्य इत्येवमादिना । तेनात्र समस्तवस्तुविषयता एकस्मिन् रूप्ये समुच्चयेन बहूनां रूपणानां क्षिप्तत्वात् ।

एकदेशवृत्ति तु पररूपेण रूपणाद्भवति । तदुक्तम् **एकदेशवृत्ति स्यात्पररूपेण रूपणात्** – इति ।

तस्योदाहरणम् ।

आसारधाराविशिखैर्नभोभागप्रभासिभिः ।
प्रसाध्यते स्म धवलैराशाराज्यं बलाहकैः ॥ *१४ ॥

आसारो वेगवद्वर्षम् । विशिखाः शराः । अत्र प्रसाध्यते इत्ययं शब्दः श्लेषच्छायया द्वयोरर्थयोर्वर्तते भूषणे उपार्जने च । तत्र भूषणं प्रकृतं । शरत्समयो ह्यत्र प्रस्तुतः । तत्र च शुक्लैर्बलाहकैर्दिशो भूष्यन्ते । यदुपार्जनं तदप्रकृतत्वादत्र परमन्यत् । तस्य च परस्याप्रकृतस्य उपार्जनस्य यत्तद्रूपं कारककदम्बकं येन तद्रूपवत् क्रियते नृपविशिखराज्यसङ्ग्रामभूम्यात्मकं तेनात्र यथाक्रमं बलाहकासारधारादिङ्नभोभागानां रूप्यत्वेनाभिमतानां रूपणा विहिता । तेनात्रैकदेशवृत्तित्वम् । एकदेशवृत्तीत्यत्र हि एकदा अन्यदा ईशः प्रभविष्णुर्योऽसौ वाक्यार्थस्तद्वृत्तित्वं रूपकस्याभिमतम् । विशेषोक्तिलक्षणे च **भामहविवरणे भट्टोद्भटेन** एकदेशशब्द एवं व्याख्यातो यथेहास्माभिर्निरूपितः । तत्र विशेषोक्तिलक्षणम् –

एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः ।
विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥ इति ।

तेनात्र विशेषोक्तिलक्षणवदेकदेशशब्देन अन्यदा प्रभविष्णुर्वाक्यार्थ

उच्यते । अन्यत्र च अन्यदा प्रभविष्णूपार्जनं अप्रकृतं हि तत् श्लेषवशेनात्र नीतम् । तेनात्रैकदेशवृत्तिता ।

दीपकम् ।

आदिमध्यान्तविषयाः प्राधान्येतरयोगिनः ।
अन्तर्गतोपमा धर्मा यत्र तद्दीपकं विदुः ॥ १४ ॥

यत्र अन्तर्गतोर्थसामर्थ्यावसेयत्वादुपमानोपमेयभावो येषां तथाविधानां धर्माणामुपनिबन्धस्तत्र काव्यं दीपकं भवति तथाविधकाव्यविषयत्वाच्च दीपकस्य । तत्काव्यं दीपकमित्युपचारात्सामानाधिकरण्यम् । अत्र च धर्माणामेकवारमुपनिबन्धो द्रष्टव्यः । असकृदुपादाने हि तेषां प्रतिवस्तूपमां वक्ष्यति । अत एव च एकदेशवर्तिनामपि तेषां धर्माणां यौ द्वौ उपमानोपमेयभावेन अवस्थितौ वाक्यार्थौ बह्वो वा तथाविधास्तदुद्दीपनहेतुत्वाद्दीपकता । यावच्च तेषां धर्माणामुपमानोपमेयभावसमन्वयेनात्रोपनिबन्धस्तावद्बलात्प्राधान्येतरयोगित्वमापतति उपमेयस्य प्राकरणिकतया प्राधान्यादुपमानस्य च तादर्थ्येन गुणभावात् । एवं च प्राधान्येतरयोगिन इत्ययमत्रानुवादः प्राप्तार्थत्वात् । प्राधान्यं च इतरच्चाप्राधान्यं ताभ्यां योगः संबन्धो विद्यते येषां ते तथोक्ताः । अस्य च दीपकस्य त्रैविध्यं तेषां धर्माणां आदिमध्यान्तवाक्यविषयत्वेन उपनिबन्धात् । तदुक्तम् आदिमध्यान्तविषयाः – इति ।

तत्रादिदीपकस्योदाहरणम् ।

संजहार शरत्कालः कदम्बकुसुमश्रियः ।
प्रेयोवियोगिनीनां च निःशेषसुखसंपदः ॥ *१५ ॥

अत्र संहरणात्मा धर्मः कदम्बकुसुमशोभाकर्मकत्वेन विरहिणीसुखसंपत्कर्मकत्वेन च उपनिबध्यमानोन्तर्गतोपमः शरत्समयस्योपवर्ण्यमानतया कदम्बकुसुमश्रीसंहारस्य प्राकरणिकार्थनिष्ठत्वाद्विरहिणीसुखसंपत्संहारस्य चाप्राकरणिकार्थविषयत्वात् । तेनात्रान्तर्गतोपमत्वम् यथा प्रेयोवियोगिनीनां निःशेषाः सुखसंपदः संजहार तथा कदम्बकुसुमश्रियो-

पीति । शरत्कालशब्दस्य चात्र शरत्समयः श्लेषच्छाययान्तकानुरञ्जितो वाच्यः संहारस्यान्तककर्मत्वात् । अत्र च प्रथम एव वाक्ये संजहारेत्यस्योपनिबद्धस्य द्वितीयवाक्ये अनुषङ्गच्छायया उपजीव्यमानत्वादादिदीपकत्वम् ।

मध्यदीपकस्योदाहरणम् ।

विदेशवसतिर्यातपतिकाजनदर्शनम् ।
दुःखाय केवलमभूच्छरच्चासौ प्रवासिनाम् ॥ *१६ ॥

यातपतिकाः प्रोषितभर्तृकाः । शरदः प्राकरणिकत्वाद्विदेशवसतियातपतिकाजनदर्शनयोश्चाप्राकरणिकत्वादत्रान्तर्गतोपमता । अत्र च यातपतिकाजनदर्शनं दुःखाय केवलमभूदिति मध्यमे वाक्ये प्रवासिदुःखैकहेतुत्वलक्षणो धर्म उपात्तः सन्नाद्यन्ताभ्यां वाक्याभ्यां पूर्ववदुपजीव्यते तेन मध्यदीपकता ।

अन्तदीपकस्योदाहरणम् ।

तदानीं स्फीतलावण्यचन्द्रिकाभरनिर्भरः ।
कान्ताननेन्दुरिन्दुश्च कस्य नानन्दकोभवत् ॥ *१७ ॥

तदानीं शरत्समये । अत्र इन्दुः प्राकरणिकः शरत्समयस्य उपवर्ण्यमानत्वात् । कान्ताननेन्दुस्त्वप्राकरणिकः । अन्ते च सर्वसुखहेतुत्वमुपनिबद्धं सत्पूर्वत्र उपजीव्यते । तेनात्रान्तदीपकता ।

एवमेतद्दीपकं लक्षितमुदाहृतं च ।

ननु उपमाया उपमा दीपकं च – इति पूर्वमुद्दिष्टत्वाद्यथोद्देशलक्षणमितिन्यायात्तस्या एव पूर्वं लक्षणं कर्तव्यं पश्चात्तु दीपकस्य तत्कथमादौ दीपकं लक्षितमिति व्यक्तव्यम् । उच्यते । अनेन ग्रन्थकृता स्वोपरचितकुमारसंभवैकदेशोत्र उदाहरणत्वेनोपन्यस्तः । तत्र पूर्वं दीपकस्योदाहरणानि । तदनुसंधानाविच्छेदायात्र उद्देशक्रमः परित्यक्तः । उद्देशस्तु तथा न कृतो वृत्तभङ्गभयात् । एवमुत्तरत्रापि लक्षणेषूद्देशक्रमाननुसारेण समाधिर्वाच्यः ।

उपमा ।

यच्चेतोहारि साधर्म्यमुपमानोपमेययोः ।
मिथोविभिन्नकालादिशब्दयोरुपमा तु तत् ॥ १५ ॥
यथेवशब्दयोगेन सा श्रुत्यान्वयमर्हति ।
सदृशादिपदाश्लेषादन्यथेत्युदिता द्विधा ॥ १६ ॥
संक्षेपाभिहिताप्येषा साम्यवाचकविच्युतेः ।
साम्योपमेयतद्वाचिवियोगाच्च निबध्यते ॥ १७ ॥
उपमानोपमेयोक्तौ साम्यतद्वाचिविच्यवात् ।
क्वचित्समासे तद्वाचिविरहेण क्वचिच्च सा ॥ १८ ॥
तथोपमानादाचारे क्यच्प्रत्ययबलोक्तितः ।
क्वचित्सा कर्तुराचारे क्यङा सा च क्विपा क्वचित् ॥ १९ ॥
उपमाने कर्मणि वा कर्तरि वा यो णमुल्कषादिगतः ।
तद्वाच्या सा वतिना च कर्मसामान्यवचनेन ॥ २० ॥
षष्ठीसप्तम्यन्ताच्च यो वतिर्नामतस्तदभिधेया ।
कल्पप्प्रभृतिभिरन्यैश्चतद्धितैः सा निबध्यते कविभिः ॥ २१ ॥

सादृश्यसंबन्धित्वेनोपादीयते यत्प्राकरणिकं तदुपमेयम् । न खलु प्राकरणिकस्यापि सादृश्यसंबन्धित्वेन अनुपादीयमानस्योपमेयता । यथा राज्ञः पुरुषमानयेत्यत्र पुरुषस्य । पुरुषो ह्यत्र आनीयमानत्वेन चोद्यमानत्वात्सत्यपि प्राकरणिकत्वे सादृश्यसंबन्धित्वेनानुपादीयमानत्वान्नोपमेयः । सत्यपि च सादृश्यसंबन्धित्वेनोपादाने यस्य प्राकरणिकत्वं नास्ति तस्योपमानत्वं न तूपमेयत्वमिति प्राकरणिकमित्युक्तम् । तदेवं सादृश्यसंबन्धित्वेनोपादीयमानं यत्प्राकरणिकं तदुपमेयम् । तद्ध्युपमानेन सादृश्यप्रतिपादनद्वारेण समीपे क्षिप्यते तस्मादुपमेयम् । अप्राकरणिकं तु तथाविधमेवोपमानम् । तयोरुपमानोपमेययोः यत्साधर्म्यं समानो धर्मस्तेन धर्मेण संबन्धो यः सा उपमानोपमेययोः सादृश्यद्वारेण

सामीप्यपरिच्छेदहेतुत्वादुपमा । तस्याश्चालंकाराधिकाराच्चेतोहारित्वं लब्धमेव काव्यशोभावहानां धर्माणां गुणव्यतिरिक्तत्वे सत्यलंकारत्वात् । गुणाः खलु काव्यशोभाहेतवो धर्माः । ते च माधुर्यौजःप्रसादलक्षणाः । येषां तु गुणोपजनितशोभे काव्ये शोभातिशयहेतुत्वं तेलंकाराः । यदवोचद्भट्टवामनः – काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः – इति । तेनालंकारत्वादेवोपमायाश्चेतोहारित्वं लब्धम् । अतश्चेतोहारीत्यनुवादः प्राप्तार्थत्वात् । उपमानोपमेयभावश्च नात्यन्तं साधर्म्येण उपादाने सति भवति गौरिवायं गौरिति । अत उक्तं मिथोविभिन्नकालादिशब्दयोरिति । कालादयोत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता विवक्षिताः । केषांचित्खलु शब्दानां स्वार्थे प्रवर्तमानानां कालः प्रवृत्तिनिमित्तं यथा वसन्तादीनाम् । केषांचित्तु दिक् यथा प्राच्यादीनाम् । केषांचिज्जातिर्यथा गवादीनाम् । शुक्लप्रभृतीनां तु गुणः । गच्छत्यादीनां क्रिया । राजपुरुषादीनां स्वस्वामिभावादिः संबन्धः । एवमन्यदप्यनुसर्तव्यम् । मिथः परस्परं विभिन्नाः कालादयः प्रवृत्तिनिमित्तभूता ययोः शब्दयोस्तथाविधौ शब्दौ वाचकौ ययोरुपमानोपमेययोरिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । गौरिवायं गौरित्यभिधाने तु न प्रवृत्तिनिमित्तभेदः गोत्वस्यैवैकस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । तेनैवंविध उपमानोपमेयभावो न भवति । उपमा तु तत् – इत्यत्र वाक्ये तुशब्दोलंकारान्तरे व्यतिरेके उपमा पुनरेवंप्रकारेत्यर्थः ।

एषा चोपमा द्विधा । पूर्णा लुप्ता च । पूर्णा यत्र चतुष्टयमुपादीयते - उपमानमुपमेयं तयोश्च साधारणो धर्मः सौन्दर्यादिरुपमानोपमेयभावस्य द्योतक इवादिः । सा च पूर्णा त्रिविधा वाक्यसमासतद्धितावसेयत्वात् । तत्र वाक्यावसेयायाः श्रौतत्वार्थत्वभेदेन द्वैविध्यम् । अव्ययावसेया श्रौती । अव्ययं हि लुप्तविभक्तिकत्वेन उपमानोपमेययोरेकतरत्राप्यविश्रान्तत्वादुभयोरप्युपमानोपमेययोरुपमितिक्रियाविषयतया यथायोगं कर्मकरणभावात्मकं संबन्धमवद्योतयति । अतस्तत्र श्रौती उपमा । तदुक्तं – यथेवशब्दयोगेन श्रुत्यान्वयमर्हति – इति । यथेव-

शब्दौ चात्रोपलक्षणम् । अव्ययान्तरादपि वाशब्दादेस्तेन रूपेणोपमानोपमेयभावस्यावगतेः । यथा –

तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरे भूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥

तत्र यथाशब्दयोगे तस्या उदाहरणम् ।

क्षणं कामज्वरोत्थित्यै भूयः संतापवृद्धये ।
वियोगिनामभूच्चान्द्री चन्द्रिका चन्दनं यथा ॥ *१८ ॥

अत्र चान्द्री चन्द्रिका उपमेया । चन्दनमुपमानम् । कामज्वरोत्थितिहेतुत्वं संतापवृद्धिनिबन्धनत्वं चानवस्थितं साधारणो धर्मः । यथाशब्दश्चाव्ययत्वेन लुप्तविभक्तिकत्वादुपमानोपमेययोरेकतरस्मिन्नप्यविश्रान्तः श्रौतेन रूपेणोभयाधारमुपमानोपमेयभावमवद्योतयति । तेनेयं संपूर्णा श्रौती च ।

एवमिवशब्दयोगेप्युदाहरणं योज्यम् ।

नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।
तरुण्य इव भान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥ *१९ ॥

एवमियमव्ययोपदर्शिता श्रौती संपूर्णा वाक्योपमोक्ता ।

या तूपमा सदृशादिभिः पदैः श्लिष्टा तस्यां न श्रौतेन रूपेण उभयानुयायितया उपमानोपमेयभावोवगम्यते अपित्वर्थात् । सदृशादीनां पदानामुपमानोपमेययोरेकतरत्रैव विश्रान्तेरन्यत्र च तद्गतसादृश्यपर्यालोचनया तत्संबन्धित्वावगतेः । तेनासौ आर्थी । तदुक्तं – **सदृशादिपदाश्लेषादन्यथा** – इति । अन्यथेति । अश्रौतेन रूपेणेत्यर्थः ।

तस्या उदाहरणम् ।

प्रबोधाद्धवलं रात्रौ किञ्चित्कालीनषट्पदम् ।
पूर्णेन्दुबिम्बप्रतिममासीत्कुमुदकाननम् ॥ *२० ॥

अत्र कुमुदकाननं विकसितं किञ्जल्कालीनषट्पदत्वविशिष्टमुपमेयम् । पूर्णेन्दुबिम्बमुपमानम् । धवलत्वं साधारणो धर्मः । प्रतिमाशब्द उपमानोपमेयभावावगतिहेतुः । स च उपमाने विश्रान्तः । तथा हि । पूर्णेन्दुबिम्बं प्रतिमा प्रतिबिम्बं सदृशमस्येति बहुव्रीहिरत्र क्रियते तेन प्रतिमाशब्द उपमाने विश्रान्तः । तेन च उपमाने विश्रान्तेनापि अर्थादुपमेयस्य सादृश्यमवगम्यते सादृश्यस्योभयाधिष्ठानत्वात् । यदापि च पूर्णेन्दुबिम्बेन प्रतिममिति तृतीयातत्पुरुषस्तदाप्युपमेये स्वकण्ठेनाभिहितं सादृश्यम् । उपमाने च तस्यार्थात्प्रतिपत्तिः । अतो बहुव्रीहौ उपमानगतसादृश्यपर्यालोचनया उपमेयस्योपमेयत्वमवगम्यते । तत्पुरुषे तु उपमेयवर्तिसादृश्यविचारेण उपमानस्योपमानत्वावगतिरित्यार्थोत्र उपमानोपमेयभावः ।

अत्र च उपमेयवर्तिकिञ्जल्कालीनषट्पदत्वाभिधानसामर्थ्यादपरमपि साधर्म्यमनभिहितमसितोदरत्वलक्षणमाक्षिप्तम् । यथा पूर्णेन्दुबिम्बं शशलाञ्छनत्वादसितोदरमेवं कुमुदकाननमपि किञ्जल्कालीनषट्पदत्वादिति । अतोसितोदरत्वलक्षणं धर्ममपेक्ष्य लुप्तैकदेशत्वाल्लुप्तापीयमुपमा ।

नेत्रैरिवोत्पलैरित्यादौ तु यद्यपि नेत्रोत्पलादीनां समानधर्मा दीर्घत्वनीलत्वादयः स्वशब्देन नोपात्तास्तथापि भान्तीत्यभिधीयमानार्थे तेषामनुप्रवेशात्संपूर्णत्वमेवोपमायाः चतुष्टयोपलम्भात् । नेत्रादीनि ह्यत्र उपमानानि । उत्पलादीन्युपमेयानि । भानं दीर्घत्वनीलत्वादिविशेषणपर्यन्तं साधारणो धर्मः । इवशब्दश्च उपमानोपमेयभावावगतिहेतुः । तेनेयमुपमा संपूर्णैव । प्रबोधाद्धवलमितीयं त्वसितोदरत्वापेक्षया लुप्तत्वेनाप्युक्ता ।

समासोपमा चैषा पूर्णेन्दुबिम्बप्रतिममिति समासस्य विहितत्वात् ।

यदात्वत्र वाक्योपमा विवक्षिता भवति तदैतदेवोदाहरणम् । तदुदाहरणार्थत्वेन —

अखण्डेनेन्दुना तुल्यमासीत्कुमुदकाननम् ॥ *२१ ॥

इत्येवं परिणमयितव्यम् ।

एवमेषा संपूर्णा वाक्यावगम्या द्विविधोपमा प्रतिपादिता श्रौती आर्थी च । समासावगम्या त्वार्थत्वेन एकप्रकारैवोक्ता ।

या तु तद्धितावसेया संपूर्णा तस्या अपि द्वैविध्यं श्रौतत्वार्थत्वभेदेन । तत्र तस्येव (पा. ५-१-११६) इत्यनेन हि यो वतिर्विधीयते तस्य इवार्थे विधीयमानत्वादिवशब्दवच्छ्रौतेन रूपेण उभयानुयायितया उपमानोपमेयभावावगतिनिबन्धनत्वम् । यः पुनः – तेन तुल्यं (पा. ५-१-११५) इति तुल्यार्थे वतिर्विधीयते ततो ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इत्युपमेये यत्तदध्ययनक्रियाद्वारेण विश्रान्तं तुल्यत्वं तत्पर्यालोचनया अर्थादुपमानस्योपमानत्वमवगम्यते तेन आर्थस्तत्र उपमानोपमेयभावः । तदुक्तम् – वतिना च कर्मसामान्यवचनेन । षष्ठीसप्तम्यन्ताच्च यो वतिर्नामतस्तदभिधेया – इति । कर्मसामान्यवचनो वतिः – तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः (पा. ५-१-११५) इति क्रियातुल्यत्वेभिधानात् । तेन चाभिधीयते उपमा । वाच्येति पूर्वोपक्रान्तमत्रानुषज्यते । षष्ठ्यन्तात्सप्तम्यन्ताच्च नामतो नाम्नः प्रातिपदिकादितिसंबन्धः ।

तत्र पूर्वस्या उदाहरणम् ।

अपि सा सुमुखी तिष्ठेद्दृष्टेः पथि कथंचन ।
अप्रार्थितोपसंपन्ना पतितानभ्रवृष्टिवत् ॥ *२२ ॥

अप्रार्थितोपसंपन्ना दृष्टेः पथि कथंचन पतिता तिष्ठेदिति संबन्धः । अत्रानभ्रवृष्टिरुपमानम् । सुमुखी उपमेया । अप्रार्थितोपसंपन्नत्वे सति दृष्टिगोचरपतितत्वेनावस्थानं साधारणो धर्मः । वतिश्च क्रियातुल्यत्वे विधीयमान उपमेये क्रियाद्वारेण शब्देन वृत्तेन विश्रान्तः संस्तुल्यत्वपर्यालोचनयोपमानस्योपमानत्वमवगमयति । ततोत्रार्थादुपमानोपमेयभावः प्रतीयते । तेनेयं संपूर्णा आर्थी च तद्धितावसेया ।

द्वितीयस्या उदाहरणम् ।

किं स्युरुत्कलिका मद्वत्तस्या अपि निरर्गलाः ।
अकाण्डोड्डामरानङ्गहतकेन समर्पिताः ॥ *२३ ॥

अकाण्डोड्डामरः अनवसरे उद्भटः । प्रचण्ड इतिपाठान्तरम् । उत्कलिकाः उत्कण्ठाः । अत्रास्मदर्थ उपमानम् । तच्छब्दार्थ उपमेयः ।

मन्मथेन समर्पिता यास्ता निरर्गलाः उत्कलिकास्तत्कर्तृकं भवनं साधारणो धर्मः । वतिश्चेवार्थे विधीयमानत्वादिवशब्दवदुपमानोपमेययोरेकतरत्राप्यविश्रान्तः श्रौतेनरूपेणोपमानोपमेयभावमवद्योतयति । तेनेयं संपूर्णा श्रौती च तद्धितावसेया । अत्र तु तस्या अपीति पाठे षष्ठ्यन्ताद्वतिर्विधेयः । यदा तु तस्यामपीति पाठस्तदा सप्तम्यन्तात् । यदुक्तम् – उपमाने यः संशयः स उपमेयाद्व्यावर्तते – इति ।

एवमेषा वाक्यसमासतद्धितावसेया संपूर्णा त्रिविधोपमा प्रतिपादिता । तत्र च वाक्यतद्धितावसेययोरुपमयोः प्रत्येकं श्रौतत्वार्थत्वभेदेन द्वैविध्यमुक्तम् । समासावसेयायास्त्वार्थत्वमेव । अतः पञ्चप्रकारैषा संपूर्णा ।

या तु लुप्तैकदेशत्वाल्लुप्तोपमा सा संक्षेपोपमा । तस्याश्च पञ्चविधत्वं वाक्यसमाससुब्धातुकृत्तद्धितावसेयत्वात् ।

तत्र वाक्ये या संक्षेपोपमा सा पूर्वमुदाहृता ।

अखण्डेनेन्दुना तुल्यम् – इति (का. सा. सं. – प. २०)

अत्र ह्यसितोदरत्वस्य अनुपात्तत्वात्साधारणधर्मानुपादानात् लुप्तैकदेशत्वमपि विद्यते ।

समासावसेया पुनः संक्षेपोपमा त्रिविधा एकद्वित्रिलोपे भावात् । एकलोपे द्विविधा साधारणधर्मवाचिन इवादेर्वानुपादानात् । तदुक्तं साम्यवाचकविच्युतेरिति तद्वाचिविरहेणेति च । साम्यवाचकः साधारणधर्मवाची सौन्दर्यादिः । तद्वाच्युपमानोपमेयभाववाची च इवादिः । अत्र च सर्वत्र प्रकरणे संक्षेपाभिहिताप्येषेति क्वचित्समास इति निबध्यत इति च त्रयं प्रत्येकं यथोपयोगमनुषज्यते ।

तत्र साम्यवाचिवियोगेन समासे या संक्षेपोपमा तस्याः पूर्वमेवोदाहरणमुक्तम् ।

पूर्णेन्दुबिम्बप्रतिमम् – इति । (का. सा. सं. – प. १९)

अत्र ह्यसितोदरत्वमर्थसामर्थ्यावसेयत्वाच्छब्देन नोपात्तम् । इवादिवियोगे तु तस्या उदाहरणम् ।

इति काले कलोल्लापिकादम्बकुलसंकुले ।
त्रिदशाधीशशार्दूलः पश्चात्तापेन धूर्जटिः ॥ *२४ ॥
तां शशिच्छायवदनां नीलोत्पलदलेक्षणाम् ।
सरोजकर्णिकागौरीं गौरीं प्रति मनो दधौ ॥ *२५ ॥

कादम्बाः पक्षिभेदाः । सरोजकर्णिकागौरीं गौरीमित्यत्र सरोजकर्णिका उपमानं गौरी उपमेया गौरत्वं साधारणो धर्मः । तच्च त्रयं स्वकण्ठेनोपात्तम् । इवाद्यर्थस्तु उपमानस्य साधारणधर्मवाचिना सह – उपमानानि सामान्यवचनैः (पा. २-१-५५) इति यः समासस्तत्सामर्थ्यादवगम्यते । तेनेयमिवादिशब्दलोपात् लुप्तैकदेशा ।

एवमेकलोपे सति द्विविधा समासोपमोक्ता ।

द्वितयलोपे त्वेकप्रकारा भवति । साधारणधर्मवाचिन इवादेश्च युगपदप्रयोगात् । तदुक्तम् – उपमानोपमेयोक्तौ साम्यतद्वाचिविच्यवात् । अत्र साम्यशब्देन साम्यवाची शब्दो लक्ष्यते । सामविच्यवस्योपमायामसंभवात् ।

तस्या उदाहरणम् ।

त्रिदशाधीशशार्दूल इति – नीलोत्पलदलेक्षणामिति च ।

त्रिदशाधीशशार्दूल इत्यत्र च त्रिदशाधीश उपमेयः शार्दूल उपमानम् । तच्च द्वयं स्वकण्ठेनोपात्तम् । इवाद्यर्थः साधारणश्च धर्मस्तेजस्वित्वादिः सामर्थ्यादवसीयते । नीलोत्पलदलेक्षणाम् – इत्यत्र तु नीलोत्पलपलाशानामुपमानत्वम् ईक्षणयोरुपमेयता । एतयोश्च स्वकण्ठेनोपादानम् । नीलत्वदीर्घत्वादिसाधारणो धर्म इवाद्यर्थश्च उपमानोपमेयभावात्मकः स्वशब्देन अनुपात्तोपि समासवशेनार्थसामर्थ्यादवसीयते । त्रिदशाधीशशार्दूल इत्यस्मात्तु नीलोत्पलदलेक्षणामित्यस्य बहुव्रीहित्वकृतो विशेषः । तत्र हि – उपमितं व्याघ्रादिभिः (पा. २-१-५६) इति तत्पुरुषो विहितः ।

एवमेषा साधारणधर्मवाचिन इवादेश्चाप्रयोगात् द्वितयलोपे समासे संक्षेपोपमोक्ता ।

त्रितयलोपे तु साधारणधर्मवाचिन उपमेयाभिधायिन उपमानोपमेयभाववाचिनश्च इवादेर्युगपदप्रयोगात्समासवर्तिनी संक्षेपोपमा भवति । तदुक्तं – **साम्योपमेयतद्वाचिवियोगाच्च** इति । अत्रापि पूर्ववत्साम्योपमेयशब्दाभ्यां तद्वाची शब्दो लक्ष्यते ।

तस्या उदाहरणम् ।

शशिच्छायवदनामिति । (का. सा. सं. – प. २३)

अत्र हि शशिच्छायातुल्या छाया यस्य तथाविधं वदनं यस्या इति बहुव्रीहिगर्भे बहुव्रीहौ शशिकान्तिरुपमानं वदनकान्तिरुपमेया तयोश्च साधारणो धर्म आल्हादकत्वादिस्तुल्यत्वं चेति चतुष्टयमवगम्यते । शब्दस्पृष्टं तूपमानमेव शशिच्छायेति । तदितरस्योपमेयादेस्त्रितयस्य समाससामर्थ्येनार्थावसेयत्वात् ।

एवमेषा त्रितयलोपे समासवर्तिनी संक्षेपोपमा उदाहृता ।

तदेवमत्र चतुःप्रकारा लुप्ता समासोपमा प्रतिपादिता एकलोपे द्वे द्वितयलोपे एका त्रितयलोपे चैकेति ।

सुब्धातुप्रत्ययावसेया पुनरुपमा त्रिविधा क्यच्-क्यङ्-क्विप्-प्रत्ययावसेयत्वात् । क्यच्प्रत्ययावसेयापि द्विविधा कर्मोपमानकत्वादधिकरणोपमानकत्वाच्च । तदुक्तं – **तथोपमानादाचारे क्यच्प्रत्ययबलोक्तितः** – इति । यथा समासे संक्षेपाभिहिता उपमा समाससामर्थ्यादवगम्यमाना निबध्यते तथा कस्मिंश्चिद्विषये उपमानात्कर्मणः अधिकरणाद्वा आचारार्थे यथाक्रमं सौत्रः (पा. ३-१-१०) औपसङ्ख्यानिकश्च (पा. ३-१-१० वा.) यः क्यच्प्रत्ययस्तद्बलेन यासौ भणितिस्तत्सामर्थ्यादवसीयमाना निबध्यते ।

तस्या उदाहरणम् ।

स दुःस्थीयन् कृतार्थोऽपि निःशेषैश्वर्यसंपदा ।
निकामकमनीयेऽपि नरकीयति कानने ॥ *२६ ॥

निःशेषैश्वर्यसंपदा कृतार्थोऽपीति संबन्धः । अत्र दुःस्थमिवात्मानमाचरन्निति दुःस्थः कश्चिद्दारिद्र्याद्युपप्लुत उपमानं भगवदात्मा उपमेयः

आचाराख्यः साधारणो धर्मः क्यच्प्रत्ययोपात्तः । अत्र चोपमानसाधारणधर्मयोः शब्दस्पृष्टत्वम् उपमेयस्य उपमानोपमेयभावस्य च सामर्थ्यादवगतिः । तेनेयं द्वितयस्य गम्यमानार्थत्वाद्द्वितयलोपे सति सुब्धातूपमा । एवमियं कर्मोपमानिका सुब्धातूपमा उदाहृता ।

अधिकरणोपमानिका तु-नरकीयति कानने-इति । (का.सा.सं. प. २४)

अत्र नरक उपमानं काननमुपमेयं क्यच्प्रत्ययोपात्तस्त्वाचारः साधारणो धर्मः । इवादयस्तु क्यच्प्रत्ययसामर्थ्येनोपमानोपमेयभावस्यावसेयत्वादप्रयुक्ताः । तेनेयमेकलोपे सति सुब्धातूपमा ।

एवमेषा क्यच्प्रत्ययावगम्या द्विविधा संक्षेपोपमोक्ता ।

क्यङ्प्रत्ययसामर्थ्यावगम्या तु कर्त्रुपमानिका संक्षेपोपमा भवति । तदाह **कर्तुराचारे क्यङा सा** – इति । तथेति उपमानादाचार इति क्वचिदिति च पूर्वोक्तस्यात्रानुषंगः । कर्तुरुपमानादुत्तरेणाचारविषयेण क्यङा (पा. ३-१-११) – सा संक्षेपोपमा क्वचिन्निबध्यत इत्यर्थः ।

तस्या उदाहरणम् ।

कृशानवज्जगत्तस्य पश्यतस्तां प्रियां विना ।
खद्योतायितुमारब्धं तत्त्वज्ञानमहामहः ॥ *२७ ॥

खद्योतो ज्योतिर्मालिका । अत्र खद्योतायितुमित्यादौ खद्योत उपमानं तत्त्वज्ञानं पदार्थस्वरूपयाथातथ्यपरिच्छेदः तदात्मकं यत्तन्महदुत्कृष्टं महस्तेजस्तदुपमेयं क्यङ्प्रत्ययोपात्तश्चाचारः साधारणो धर्मः । क्यङ्प्रत्ययसामर्थ्यावसेयत्वाच्चात्रेवादेरप्रयोगः । तेनेयमेकलोपेन सुब्धातूपमोपनिबद्धा ।

क्वचित्तु विषये कर्त्रुपमानिका सा संक्षेपोपमा क्विपा निबध्यते । स च क्विप्-सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके (पा. ३-१-११ काशिकास्थं वार्तिकं)-इत्यनेन विधीयते । तदुक्तं **सा क्विपा क्वचित्** – इति । अत्रापि तथेति उपमानादाचार इति कर्तुरिति च त्रयमनुषज्यते ।

तस्या उदाहरणम् ।

कृशानवज्जगदिति । (का. सा. सं. प. २५)

कृशानुशब्दादाचारक्विबन्ताच्छतरि रूपम् । अत्र कृशानुरुपमानं जगदुपमेयम् । आचारश्च साधारणो धर्मः क्विप्सामर्थ्यादवगम्यते । अत्र चोपमानोपमेययोः शब्दोपात्तत्वादिवादीनामाचारस्य च अर्थसामर्थ्यावसेयत्वात्तद्धितयलोपः । न खल्वश्रूयमाणस्य क्विपोर्थाभिधायिता वक्तुं शक्या ।

एवमेषा सुब्धात्ववसेया त्रिविधा संक्षेपोपमा प्रतिपादिता क्यच्-क्यङ्-क्विप्-प्रत्ययावसेयत्वात् । क्यच्प्रत्ययसामर्थ्यावसेया तु द्विविधा कर्माधिकरणोपमानकत्वात् । क्यङ्प्रत्ययावसेयात्वेकप्रकारा । क्विप्प्रत्ययावसेयाप्येकप्रकारैव भवति । तदेवमेषा चतुर्विधा सुब्धातुप्रत्ययावसेया संक्षेपोपमोक्ता ।

कृत्प्रत्ययसामर्थ्यावसेया संक्षेपोपमा द्विविधा कर्मोपमानिका कर्त्रुपमानिका च । तदुक्तम् – **उपमाने कर्मणि वा कर्तरि वा यो णमुल्कषादिगतः । तद्वाच्या सा** – इति । कषादिगतः कषाद्यनुप्रयोगक इत्यर्थः ।

कर्मोपमानिकायास्तस्या उदाहरणम् ।

तस्येतरमनोदाहमदहत्प्रज्वलन्मनः ।
उमां प्रति तपःशक्त्याकृष्टबुद्धेः स्मरानलः ॥ *२८ ॥

अत्र इतरस्य प्राकृतस्य संबन्धि मन उपमानं भगवन्मन उपमेयं दह्यमानत्वं साधारणो धर्मः । तच्च त्रयं शब्दस्पृष्टम् । उपमानोपमेयभावस्त्वत्र णमुल्सामर्थ्यादिवादीनामप्रयोगेपि गम्यते । तेनेयमेकलोपे संक्षेपोपमा कर्मोपमानिका कृत्प्रत्ययावसेया ।

कर्त्रुपमानिकायास्तु तस्या उदाहरणम् ।

स दग्धविग्रहेणापि वीर्यमात्रस्थितात्मना ।
स्पृष्टः कामेन सामान्यप्राणिचिन्तमचिन्तयत् ॥ *२९ ॥

विग्रहः शरीरम् । अत्र सामान्यभूतः प्राणी गुणातिशयशून्य उपमानं तच्छब्दनिर्दिष्टश्च भगवानुपमेयः चिन्तयितृत्वं साधारणो धर्मः । णमुल्सामर्थ्याच्च इवादेरप्रयोगेप्युपमानोपमेयभावावसायः । तेनेयमेकलोपे सति कर्त्रुपमानिका संक्षेपोपमा कृत्प्रत्ययावसेया ।

एवमेषा कृत्प्रत्ययावसेया संक्षेपोपमा द्विविधा प्रतिपादिता।

या तु तद्धितसामर्थ्यावसेया वतिशब्दादवगम्यते सा संपूर्णत्वात्पूर्वमुक्ता। अन्या त्वसंपूर्णा कल्पबादेस्तद्धितस्य प्रयोगादवसीयते। तदुक्तं–

कल्पप्प्रभृतिभिरन्यैश्च ताद्धितैः सा निबध्यते कविभिः – इति।

प्रभृतिशब्देनात्र– इवे प्रतिकृतौ (पा. ५-३-९६) – इत्यादिविहितानां कनादीनां परिग्रहः।

तस्या उदाहरणम्।

चण्डालकल्पे कन्दर्पं मुष्ट्वा मयि तिरोहिते।
संजातातुलनैराश्या किं सा शोकान्मृता भवेत्॥ *३०॥

अत्र चण्डाल उपमानं मयीत्यस्मदर्थ उपमेयः कल्पप्प्रत्ययेन च सादृश्यमुपात्तम्। प्रकृत्यर्थसदृशे अर्थे भगवत्कात्यायनदृशा कल्पबादीनां (पा. ५-३-६७ सूत्रस्थवार्तिकानि) – विधानात्। क्रौर्यादिस्तु धर्मः स्वशब्दानुपात्तोपि सामर्थ्यादत्रावसीयते। तेनेयमेकलोपे सति तद्धितावगम्या संक्षेपोपमा। एवमश्वक इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् इवार्थोपलक्षिते सदृशे कनोविधानात्।

आयःशूलिक इत्यादौ तु त्रितयलोपेन तद्धितसामर्थ्यादुपमात्रसायः। तथा हि। अत्रायःशूलेनान्विच्छतीति विगृह्य – अयः शूलदण्डाजिनाभ्याम् (पा. ५-२-७६) – इति ठग्विधीयते। अत्र चायःशूलमुपमानम् अर्थान्वेषणोपायः कश्चिदुपमेयः तीक्ष्णत्वादि साधारणो धर्मः उपमानोपमेयभावश्चेति चतुष्टयमवगम्यते। तन्मध्यात्स्वशब्दस्पृष्टमुपमानमयःशूलेनेति। शिष्टशब्दस्य तु त्रितयस्यात्रार्थसामर्थ्यादवगतिः। ननु चात्रोपमानेनायःशूलेनार्थान्वेषणोपायस्योपमेयस्य तद्भावाध्यवसानेनापादिताभेदस्य प्रतीयमानत्वादतिशयोक्तिरियं न तूपमा। तत्कथमेतदुपमोदाहरणम्। उच्यते। यथा शशिच्छायवदनामित्यत्र सत्यपि शशिच्छायावच्छादितरूपत्वे वदनच्छायायाः कथंचिद्भेदप्रतिपत्तिपुरःसरीकारेणोपमाभेदत्वमुपन्यस्तं तथात्रापि भविष्यतीत्यदोषः। तेनायःशूलिक इत्यत्र त्रितयलोपे सति तद्धितावसेया संक्षेपोपमा भवति।

एवं श्वा मुमूर्षति कूलं पिपतिषति (पा. ३-१-७ सूत्रस्थं १२ वार्तिकम्) – इत्यादावपि यदि मरणपतनाद्यानुगुण्यस्य उपमेयभूतस्य तद्भावाध्यवसानात्सन्वाच्यया इच्छयोपमानभूतया समापादिताभेदस्य प्रतीयमानस्य भेदावगतिनिबन्धनं किञ्चिद्विद्यते तदोपमाभेदत्वं वाच्यम् । अन्यथात्वतिशयोक्तिभेदतास्यावसेया । यदाह सन्विधौ भगवान्कात्यायनः– आशङ्कायामचेतनेषूपसङ्ख्यानम् । न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिः – इति । उपमानाद्वा सिद्धम् – इति च (पा. ३-१-७ सूत्रस्थानि १२, १३, १४ वार्तिकानि)। अत्र हि न वा तुल्यकारणत्वादित्यादिना तद्भावाध्यवसानं सूचितम् । उपमानाद्वा सिद्धमिति तूपमानोपमेयभावः प्रतिपादितः । इयं च धातोः सनोविधानात्तदन्तस्य च धातुत्वात्सुब्धातूपमावद्धातुधातूपमावसेया ।

एवं वर्तमानसामीप्यादावप्युपमाभेदत्वमतिशयोक्तिभेदत्वं वा यथाप्रतीति योज्यम् ।

चूर्णिकारस्य त्वेवमादौ तद्भावाध्यवसानसमाश्रयणेनातिशयोक्तिभेदत्वमेवेष्टम् । यदाह – न तिङन्तेनोपमानमस्ति – इति । अत एव **दण्डिना** –

लिम्पतीव तमोङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥

इत्यादेर्गर्भीकृतातिशयोत्प्रेक्षाभेदत्वमेव महता प्रपञ्चेनाभ्यधायि । तेन कदा देवदत्त ग्रामं गमिष्यसि एष गच्छामीत्येवमादावपि वर्तमानसामीप्ये वर्तमानरूपतया भविष्यत्कालसाध्यवसानादतिशयोक्तिभेदत्वमेव वाच्यम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

एवमेषा वाक्यसमाससुब्धातुकृत्तद्धितावसेया संक्षेपोपमा पंचविधा प्रतिपादिता । संपूर्णा तु वाक्यसमासतद्धितभेदेन त्रिविधा पूर्वमुक्ता । आसामेव चावान्तरभेदा अन्ये निर्दिष्टाः । तथाहि । संपूर्णयोर्वाक्यतद्धितोपमयोः श्रौतत्वार्थत्वभेदेन प्रत्येकं द्वैविध्यमुक्तम् । संक्षेपोपमायाश्च समासोपमाया एकद्वयत्रयलोपेन चतुर्विधत्वम् । एकलोपस्य हि तत्र द्वैविध्यमुक्तमिवादेः साधारणधर्मवाचिनश्च लोपात् । सुब्धातूपमाया-

श्चतुर्विधत्वं क्यच्-क्यङ्-क्विप्-प्रत्ययावसेयत्वात् । क्यच्प्रत्ययावसेया हि कर्माधिकरणोपमानकत्वेन द्विविधोक्ता । कृत्प्रत्ययावसेयायाश्च कर्तृकर्मोपमानकत्वेन द्विविधत्वम् ।

तदेवमेषा सप्तदशविधा ग्रन्थकृता उपमा प्रतिपादिता । तदाहुः —

कृत्तद्धितसमासेभ्यः सुब्धातोरथ वाक्यतः ।
पूर्णा लुप्तैकदेशा च गम्यते द्विविधोपमा ॥
एकद्वयत्रयाणां च लोपात्स्याल्लोपिनी त्रिधा ।
पूर्वौ भेदौ द्विधा चात्र तृतीयस्त्वेकरूपकः ॥ इति ।

पूर्वौ भेदौ द्विधा चात्रेति । साधारणधर्मवाचिलोपाच्चैकलोपस्य द्वैविध्यम् । द्वितयलोपोपि साधारणधर्मवाचीवादिवियोगात्तथा उपमेयवाचीवादिवियोगाद्द्विविधः । एषा चोपमा विचित्रभेदत्वे सत्यपि यत्रैव चेतोहारित्वमस्ति तत्रैवालंकारतां प्रतिपद्यते न सर्वत्रेत्युक्तम् ॥

प्रतिवस्तूपमा ।

उपमानसंनिधाने च साम्यवाच्युच्यते बुधैर्यत्र ।
उपमेयस्य च कविभिः सा प्रतिवस्तूपमा गदिता ॥ २२ ॥

यत्रोपमानोपमेययोः संनिधाने साम्यवाचिनः पदस्यासकृदुपादानं क्रियते सा प्रतिवस्तूपमा । ननु यदि साम्यवाचिनः पदस्य तत्रासकृदुपादानं क्रियते ततोनेकवाक्यत्वमापतति । न चानेकस्मिन्वाक्य इवादीनि प्रयुज्यन्ते एकवाक्यनिष्ठतया तेषामभिधासामर्थ्यस्यावसितत्वात् । अतश्चेवादीनामप्रयोगे कथं तत्रोपमानोपमेयभावावसाय इत्याशङ्क्याह —

प्राकरणिकेतरत्वस्थित्यैकश्चोपमेयतां लभते ।
उपमानत्वं चापर इत्युपमावाचिशून्यत्वम् ॥ २३ ॥

नानावाक्यत्वादिवादीनामप्रयोगेपि प्राकरणिकत्वाप्राकरणिकत्वपर्यालोचनया अर्थसामर्थ्यादत्रोपमानोपमेयभावोवसीयत इत्यर्थः । तदाहुः—

इवादेरप्रतीतापि शब्दसंस्कारतः क्वचित् ।
उपमा लक्ष्यतेन्यत्र केवलार्थनिबन्धना ॥ इति ।

इह प्रकारत्रयेणोपमायाः प्रतिपत्तिः । क्वचिदिवादिशब्दसामर्थ्यादुपमा वाच्यभूता प्रतीयते यथा चन्द्र इव मुखमस्या इत्यादौ । क्वचित्तु तत्तद्विशिष्टसंस्कारसहायाच्छब्दात्स्वार्थाभिधानमुखेन लक्ष्यमाणाया-स्तस्याः प्रतिपत्तिर्यथा शस्त्रीश्यामेति (पा. २-१-५५ सूत्रस्थभाष्यम्)। अत्र हि समासनिबन्धनैकपद्यादिसंस्कारसहिताभ्यां शस्त्रीश्यामाशब्दाभ्यां स्वार्थाभिधानव्यवधानेन लक्ष्यमाणोपमा गम्यते । क्वचित्तूपमानोपमेय-निबन्धनशब्दसंस्काराभावेपि केवलादेवार्थसामर्थ्यात्तस्याः प्रतिपत्तिर्यथा रूपकदीपकप्रतिवस्तूपमादिष्वित्यर्थः । अतश्चास्यां प्रतिवस्तूपमायां केवले-नैवार्थसामर्थ्येनोपमानोपमेयत्वमवगम्यते इत्यदोषः ।

तस्या उदाहरणम् ।

विरलास्तादृशो लोके शीलसौन्दर्यसंपदः ।
निशाः कियत्यो वर्षेपि यास्विन्दुः पूर्णमण्डलः ॥ *३८ ॥

विरलाः स्वल्पाः । तादृशः पार्वतीवर्तिन्यो याः शीलसौन्दर्यसंपद-स्तत्सदृश्यः । शीलं सुस्वभावता । सौन्दर्यं लावण्यम् ।

अत्र संवत्सरमध्यवर्तिन्योखण्डशशिबिम्बा रात्रयो द्वादश उपमानं शीलसौन्दर्ययोः संभाराः सकललोकोत्कृष्टाः कतिपयजनजुष उपमेयाः साधारणश्च धर्मो विरलत्वम् । तच्चोपमानसन्निधाने कियत्य इत्युपात्तम् उपमेयसन्निधाने तु विरला इति । इवाद्यनुपादानेपि च प्राकरणिक-त्वाप्राकरणिकत्वपर्यालोचनयात्रोपमानोपमेयभावावसायः । तेनेयं वस्तुनि वस्तुनि साधारणोपनिबन्धात्प्रतिवस्तूपमा ॥

इति महाश्रीप्रतीहारेन्दुराजविरचितायामुद्भटालंकार-
सारसंग्रहलघुवृत्तौ प्रथमो वर्गः ।

द्वितीयो वर्गः

आक्षेपोर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ।
समासातिशयोक्ती चेत्यलंकारान्परे विदुः ॥ १ ॥ (२४)

समासातिशयोक्ती चेत्यत्र समासातिशयशब्दयोरुक्तिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते ।

आक्षेपः ।

प्रतिषेध इवेष्टस्य योविशेषाभिधित्सया ।
आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति कवयः सदा ॥ २ ॥ (२५)

इह काचिद्वक्रभणितिस्तथाविधा संभवति यस्यां विधित्सितोर्थो निषेधव्याजेन संस्क्रियते न तु निषिध्यते । तत्र विधित्सितस्यार्थस्य यः प्रतिषेधः क्रियते स प्रतिषेध इव भवति न तु प्रतिषेध एव अवान्तरवाक्यार्थत्वेन तत्र वाक्यस्यापर्यवसानात् । अवान्तरवाक्यार्थता च तत्र निषेधस्य विधित्सितार्थविरोधाद्भवति । तत्र हि विधित्सितोर्थः पूर्वोपक्रान्तत्वेन स्थेम्नावतिष्ठमानः स्वविरुद्धत्वेन निषेधं निषेधतात्पर्यात्प्रच्याव्य स्वगतविशेषाभिधानायावान्तरवाक्यार्थीकरोति । अतोनन्तरोक्तेन प्रकारेणेष्टस्यार्थस्य विशेषमभिधातुं यत्र निषेध इव न तु निषेध एव असाविष्टार्थनिराकरणस्य लेशेन संभवदाक्षेपसंज्ञकोलंकारः सत्कविभिरभिधीयते । सन्तः कवय इति संबन्धः ।

तस्य भेदद्वितयोपदर्शनायाह ।

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स च द्विविध इष्यते ।

वक्ष्यमाणमुक्तं चेष्टमाश्रित्य निषेधाभिधानादाक्षेपो द्विविध इत्यर्थः । ननु प्रतिषेध इवेष्टस्य – इत्याक्षेपलक्षणमुक्तम् । इष्टत्वं चेच्छाकर्मता । यस्य च वस्तुनः इच्छाकर्मता तस्य नावश्यमुक्तिक्रियां प्रति कर्मत्वं भवति । इष्यमाणं हि कदाचिदुच्यते कदाचिन्न । अतश्चेष्टस्योक्ति-

कर्मतामाश्रित्य यदेतदाक्षेपस्य वक्ष्यमाणोक्तविषयतया द्वैविध्यमुक्तं तन्न संगच्छत इत्याशङ्क्याह ।

निषेधेनेव तद्बन्धो विधेयस्य च कीर्तितः ॥ ३ ॥ (२६)

विधेयस्य विधातुं ज्ञापयितुमभिमतस्य यो निषेध इव तेनायं वक्ष्यमाणोक्तविषय आक्षेपो निबध्यते। एतदुक्तं भवति। विधानकर्मताद्वारेणैवात्र इष्टत्वमवसीयते निबन्धनान्तराभावात्। विधानकर्मता च विधानात्मिकाया उक्तेः कर्मता। सा च द्विविधा आर्थी शाब्दी च। यत्र स्वशब्दव्यापारमन्तरेणापि शब्दान्तरव्यापारसहायनिषेधमुखेनैव विधित्सितोर्थोवगम्यते तत्रार्थी। तत्र च वक्ष्यमाणविषय आक्षेपः। यत्र तु विधिमुखेनैव वक्तुमिष्टस्यार्थस्योपादानं क्रियते तत्र शाब्दी। तत्र चोक्तविषयता आक्षेपस्य। एवं चानन्तरोदितया नीत्या शाब्देनार्थेन च विधिना यदवसितमिष्टं तस्योक्तिक्रियाकर्मत्वसंभवादुक्तिक्रियायाः कर्मभूतो योर्थस्तदाश्रयं वक्ष्यमाणविषयत्वमुक्तविषयत्वं चाक्षेपस्य न विरुध्यते।

तत्र वक्ष्यमाणविषयस्याक्षेपस्योदाहरणम्।

अहो स्मरस्य माहात्म्यं यद्रुद्रेपि दशेदृशी।
इयदास्तां समुद्राम्भः कुम्भैर्मानि तु के वयम् ॥ *१ ॥

अहो इति विस्मये। अत्र मन्मथमाहात्म्यं तदवस्थाविशेषसंस्पर्शेन प्रतिपादयितुमिष्टम्। तच्च तस्य तथाप्रतिपादनमियदास्तामित्यादिना निषिद्धम्। निषेधश्चात्राभिधेयत्वविरोधात्। अभिधेयत्वेन च विरोध आनन्त्येन तस्य तथाविधस्य वक्तुमशक्यत्वात्। रुद्रेपि नाम ईदृशी दशेति हि सामान्यरूपत्वेन मन्मथमाहात्म्यं प्रतिपादितं न तु विशेषरूपतया। अतो वक्तुमिष्टानां स्मरमाहात्म्यावस्थाविशेषाणामयमानन्त्येनाभिधाननिषेध इव न तु निषेध एव विवक्षितार्थविरोधेनावान्तरवाक्यार्थत्वात्। तथाह्यत्र समुद्राम्भसः कुम्भैर्मातुमशक्यत्वं यदस्मदर्थकर्तृकमभिहितं तत्सादृश्येनानन्त्यविशिष्टत्वेनोत्कर्षयितुमिष्टानां मन्मथ-

माहात्म्यावस्थाविशेषाणां पूर्वं प्रतिपिपादयिषितत्वेन लब्धप्रतिष्ठानां वाक्यार्थत्वम् । अतश्च तदभिधाननिषेधस्य तद्विरोधादत्रावान्तरवाक्यार्थता । न चावान्तरवाक्यार्थो वाक्यविश्रान्तिस्थानतया वक्तुं शक्यः । न खलु रक्तः पटो भवतीत्यत्र रक्तत्वावच्छिन्नपटभवनपरत्वाद्वाक्यस्य पटभवन-पर्यवसानमात्रत्वं सुभणम् । अतोत्रापि निषेधस्यावान्तरवाक्यार्थत्वेन वाक्यविश्रान्तिस्थानत्वाभावान्निषेधरूपत्वमिव न तु निषेधरूपता । स च निषेधोत्रावान्तरवाक्यार्थत्वात्प्रधानवाक्यार्थानुगुण्येन प्रवर्तमानः स्वकण्ठेनाभिधानं मन्मथमाहात्म्यावस्थाविशेषाणां निषेधति न पुनरर्थ-सामर्थ्यावसेयमपि । अतश्च समुद्राम्भसः कुम्भैर्मातुमशक्यत्वमस्मदर्थ-कर्तृकं स्वकण्ठेनाभिहितं यत्तत्सादृश्येनावसिते संविज्ञानपदशून्ये स्मर-माहात्म्यावस्थाविशेषाणामानन्त्यलक्षणे विशेषे वाक्यस्य पर्यवसानम् । तेनायमिष्टमर्थं प्रतिषेधव्याजेन विशेषेवस्थापयति तस्मादाक्षेपः । अत्र च –अहो स्मरस्य माहात्म्यं यद्रुद्रेपि दृशो दृशी – इत्येतच्छब्दव्यापारसहायेन इयदास्ताम् – इतिनिषेधेनैव स्वकण्ठेनानुपात्तानामपि मन्मथमाहात्म्या-वस्थाविशेषाणां वक्ष्यमाणतया सूचनम् । तेषां च तथासूचितानां निषेध-व्याजेन संविज्ञानपदशून्यानन्त्यभेदप्रतिपादनम् । अतो वक्ष्यमाणविषयता आक्षेपस्य ।

उक्तविषयस्य तु तस्योदाहरणम् ।

इति चिन्तयतस्तस्य चित्रं चिन्तावधिर्न यत् ।
क्व वा कामविकल्पानामन्तः कालस्य चेक्षितः ॥ *२ ॥

अत्र चित्रत्वस्योक्तस्योक्तिः क्व वेति प्रसिद्धत्वादाक्षिप्यते । पूर्वत्र खलु विरुद्धत्वमाक्षेपनिबन्धनमुक्तम् इह तु प्रसिद्धत्वम् । द्वाभ्यामेव च प्रकारा-भ्यामाक्षेपो भवति विरुद्धत्वेन प्रसिद्धत्वेन च । उक्तं च –

वस्तु प्रसिद्धमिति यद्विरुद्धमिति वास्य वचनमाक्षिप्य ।
अन्यत्तथात्वसिद्ध्यै यत्र ब्रूयात्स आक्षेपः ॥ इति । (रुद्रट का. ८-९९)

प्रसिद्धत्वं चात्र समर्थयितुं कालसादृश्यमुक्तम् । यथा कालस्यान्तो

नेक्ष्यते तद्वत्कामविकल्पानाम् । अतो नैवात्र चित्रत्वमन्यत्राप्यस्य रूपस्य परिदृष्टत्वादिति । कालतुल्यतया चात्र कामविकल्पानामानन्त्यात्मको विशेषः संविज्ञानपदशून्योभिधित्सितः । तस्य च चित्रतया सामान्येन पूर्वमुपक्रान्तस्याधुना निषेधवशेन संविज्ञानपदशून्येन विवक्षितेन रूपेण वाक्यार्थीभूतत्वान्निषेधस्य पूर्ववदवान्तरवाक्यार्थता । तेन क्व वेत्ययं निषेध इव न तु निषेध एव । तेनात्रोक्तविषयता आक्षेपस्य । तदाहुः—

शब्दस्पृष्टेथवाप्यार्थे वक्तुमिष्टे निषिद्धता ।
तदङ्गं तद्विरोधेन यत्राक्षेपो भवेदसौ ॥ इति ।

शब्देन स्पृश्यते वक्तुमिष्ट उक्तविषये आक्षेपे । वक्ष्यमाणविषये तु विवक्षितस्यार्थता शब्दान्तरव्यापारसहायनिषेधमुखेन तस्योपस्थाप्यमानत्वात् । यश्चात्रोभयत्रापि निषेधः क्रियते स विवक्षितार्थविरोधात्स्वतात्पर्यं त्यक्त्वा विवक्षितमेवार्थं संस्कुर्वंस्तदङ्गतां प्रतिपद्यते । अतोत्र द्विविध आक्षेपो भवतीत्यर्थः ।

अर्थान्तरन्यासः ।

समर्थकस्य पूर्वं यद्वचोन्यस्य च पृष्ठतः ।
विपर्ययेण वा यत्स्याद्धिशब्दोक्त्यान्यथापि वा ॥ ४ ॥ (२७)
ज्ञेयः सोर्थान्तरन्यासः ।

यत्र समर्थ्यसमर्थकभावः सोर्थान्तरन्यासः । तत्र हि समर्थकस्य समर्थकतावगतिहेतुं व्याप्तिं पक्षधर्मत्वं चानुपन्यस्यार्थान्तरस्यैवोपन्यासः क्रियते व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोः स्वशब्देनानुपात्तयोरपि गर्भीकृतत्वात् । अतोसावर्थान्तरन्यासः । स च चतुर्विधः । तत्र समर्थके पूर्वमभिहिते समर्थ्यस्य यत्र पश्चादभिधानं तत्र द्वौ प्रकारौ भवतः । हिशब्दाभिव्यक्तत्वं समर्थ्यसमर्थकभावस्यैकः प्रकारः । तदुक्तं – समर्थकस्य पूर्वं यद्वचोन्यस्य च पृष्ठतः – इति । हिशब्दोक्त्या – इति च ।

तस्योदाहरणम् ।

तन्नास्ति यन्न कुरुते लोको ह्यत्यन्तकार्यिकः ।
एष शर्वोपि भगवान्बटूभूय स्म वर्तते ॥ *३ ॥

बटूभूय अचिरकृतोपनयनत्वमापद्य । अत्र शर्वस्य सर्वलोकातिशायिनो बटूभावेन वृत्तिमनुपपद्यमानतयाशङ्क्य तत्समर्थनाय समर्थकं पूर्वमेवोपन्यस्तम् – तन्नास्ति यन्न कुरुते – इति। अत्यन्तकार्यिकत्वादनुचितमपि रूपमनुभूतवान् शर्वस्तदन्यैवंविधपुरुषवदिति । अत्र च हिशब्देनाभिव्यक्तः समर्थ्यसमर्थकभावः ।

यत्र पूर्वेणैव क्रमेण समर्थ्यसमर्थकयोरुपन्यासो हिशब्दश्चार्थसामर्थ्यावसेयार्थत्वान्न प्रयुज्यते तत्र द्वितीयोर्थान्तरन्यासभेदो भवति । तदुक्तम् – अन्यथापि वा – इति । हिशब्दोक्तिमन्तरेणापीत्यर्थः ।

तस्योदाहरणम् ।

प्रच्छन्ना शस्यते वृत्तिः स्त्रीणां भावपरीक्षणे ।
प्रतस्थे धूर्जटिरतस्तनुं स्वीकृत्य बाटवीम् ॥ *४ ॥

भाव आशयः। बाटवीं ब्रह्मचारिसंबंधिनीम् । अत्र धूर्जटेर्बटुवेषालम्बनेन प्रच्छन्ना वृत्तिरनुपपन्नेत्याशङ्क्य तत्समर्थनाय पूर्वमेव समर्थकमभिहितं–प्रच्छन्नाशस्यते वृत्तिः – इत्यादिना। योषिदाशयपरीक्षणप्रवृत्तत्वाद्धूर्जटिः प्रच्छन्नां वृत्तिमाश्रितवानिति। हिशब्दश्चात्रातःशब्दसामर्थ्येन यस्मादित्यस्यार्थस्यावगतत्वान्नोपात्तः ।

एवमेतौ समर्थकपूर्वोपन्यासावर्थान्तरन्यासौ द्वावेवोक्तौ ।

यत्रापि चैतद्विपर्ययेण समर्थ्यस्य पूर्वमुपन्यासः पश्चात्समर्थकस्य तत्रापि समर्थ्यसमर्थकभावे हिशब्दावगतेर्थाक्षिप्ते च सति द्वैविध्यम् । तदुक्तं – विपर्ययेण वा यत्स्याद्धिशब्दोक्त्यान्यथापि वा – इति ।

पूर्वस्योदाहरणम् ।

हरोथ ध्यानमातस्थौ संस्थाप्यात्मानमात्मना ।
विसंवदेद्धि प्रत्यक्षं निर्ध्यातं ध्यानतो न तु ॥ *५॥

अत्र हरस्य व्यवहिताद्यर्थविषयत्वेनाप्रतिहतबाह्येन्द्रियवृत्तित्वात्सति बाह्येन्द्रियजन्यप्रत्यक्षसंभवे ध्यानाश्रयणमयुक्तत्वेन संभाव्य तत्समर्थ-

नायोक्तं – विसंवदेद्धिप्रत्यक्षमित्यादि । अत्यन्ताविसंवादकोपलब्ध्युपायार्थित्वाद्ध्यानमास्थितवान् हर इति ।

हिशब्दानभिव्यक्ते तु समर्थ्यसमर्थकभावे यत्र समर्थ्यस्य पूर्वमुपन्यासस्तत्रोदाहरणम् ।

अपश्यच्चातिकष्टानि तप्यमानां तपांस्युमाम् ।
असंभाव्यपतीच्छानां कन्यानां का परा गतिः ॥ *६ ॥

बहूनामभिमतवरप्राप्त्युपायानां प्रार्थनादीनां संभवे कस्माद्भगवती तपसा शरीरमायासितवतीत्याशङ्क्य तत्समर्थनायाभिहितम् – असंभाव्यपतीच्छानामिति । दुःप्रापभर्त्रभिलाषित्वात्तपः समाश्रितवती । तपांसि भगवतीं खेदयन्ति तानि पुनः सा तथाविधान्युपार्जयति अतस्तपस्तप्यते । तपस्तपः कर्मकस्यैव (पा. ३-१-८७-८८) – इति कर्तुः कर्मवद्भावः ।

एवमेष चतुर्विधोऽर्थान्तरन्यासोऽभिहितः ।

ननु यदि समर्थ्यसमर्थकभावे सत्यर्थान्तरन्यासो भवति एवं सत्यप्रस्तुतप्रशंसादृष्टान्तयोरपि समर्थ्यसमर्थकभावसद्भावादर्थान्तरन्यासताप्रसङ्गः । तथा हि —

प्रीणितप्रणयि स्वादु काले परिणतं बहु ।
विना पुरुषकारेण फलं पश्यत शाखिनाम् ॥

इत्यस्यामप्रस्तुतप्रशंसायां विशेषात्सामान्यस्य प्रतिपत्तिर्यथा सेचनादिकं पुरुषव्यापारमन्तरेण वनशाखिनां विविधगुणोपेतस्य फलस्य प्रसूतिर्दैवप्रधाना एवमेतत्सर्वं जगति दैवप्रधानमिति । अत्र च समर्थ्यसमर्थकभावो विद्यते । सर्वं जगच्चेष्टितं दैवप्रधानं पुरुषकारान्वयव्यतिरेकाननुविधायित्वाद्वनशाखिफलवदिति । ततश्च तत्राप्यर्थान्तरन्यासत्वप्रसङ्गादलक्ष्यव्याप्तिर्लक्षणदोषः । दृष्टान्तेऽपि च समर्थ्यसमर्थकभावो विद्यते । तथा हि –

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।
आलोके हि सितांशोर्विकसति कुमुदं कुमुद्वत्याः ॥

इत्यत्र यथा चन्द्रगुणपक्षपातित्वेन कुमुदिन्याश्चन्द्रालोके कुमुदं विकसति

तद्वत्त्वद्गुणपक्षपातित्वात्तस्यास्त्वद्दर्शने मनो मन्मथाग्निप्रज्वलितमुशाम्यतीति समर्थ्यसमर्थकभावोवगम्यते । तेन दृष्टान्तेप्यर्थान्तरन्यासताप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह –

प्रकृतार्थसमर्थनात् ।

अप्रस्तुतप्रशंसाया दृष्टान्ताच्च पृथक् स्थितः ॥ ५ ॥ (२८)

सत्यमप्रस्तुतप्रशंसायां दृष्टान्ते च समर्थ्यसमर्थकभावोवगम्यते । न तु तत्रार्थान्तरन्यासवत्समर्थ्यसमर्थकभावस्य संभवः । अर्थान्तरन्यासे हि समर्थ्यस्य यथायोगं पूर्वोत्तरकालभावित्वेन स्वकण्ठेनोपात्तस्य समर्थनम् । अप्रस्तुतप्रशंसायां त्वप्रकृतसामर्थ्येन प्रकृतमाक्षिप्यते न तु स्वकण्ठेनोपादीयते । यथा पूर्वोपवर्णिते उदाहरणे । तत्र हि वनशाखिनां फलदर्शनेनाप्रकृतेन दैवप्रधानेन समग्रजगद्गोचरं दैवप्राधान्यं प्रकृतमाक्षिप्यते । न तु तस्यार्थान्तरन्यासवत्स्वकण्ठेनोपादानम् । अतश्च तत्र सत्यपि समर्थ्यसमर्थकभावे शब्दोपक्रान्तप्रकृतार्थनिष्ठत्वाभावान्नार्थान्तरन्यासत्वम् । दृष्टान्तेपि च द्वयोरपि समर्थ्यसमर्थकयोः स्वकण्ठेनोपात्तत्वात्सत्यपि स्वकण्ठोपात्तप्रकृतार्थनिष्ठत्वे दृष्टान्तस्य समर्थ्यसमर्थकभावपुरस्सरीकारेभाणाप्रवर्तमानत्वान्न भवत्यर्थान्तरन्यासत्वम् । न खलु तस्य समर्थ्यसमर्थकवपुरस्सरीकारेण प्रवृत्तिः बिम्बप्रतिबिम्बभावमात्रस्य शब्दस्पृष्टत्वात् । अर्थाद्धि तत्र समर्थ्यसमर्थकभावावसायः । अर्थान्तरन्यासे तु समर्थ्यसमर्थकभावेनैवोपक्रमः । तेन यत्र समर्थ्यसमर्थकभावोपक्रममर्थान्तरोपादानं तत्रार्थान्तरन्यासत्वाद्दृष्टान्तस्यार्थान्तरन्यासताप्रसङ्गो न भवति । तदिदमुक्तं – प्रकृतार्थसमर्थनात् – इति । अत्र प्रकृतशब्दः स्वकण्ठोपात्तप्रकृतार्थनिष्ठो द्रष्टव्यः । समर्थनं चात्रोपक्रमावस्थावर्त्युपात्तम् ॥

व्यतिरेकः ।

विशेषापादनं यत्स्यादुपमानोपमेययोः ।

निमित्तादृष्टिदृष्टिभ्यां व्यतिरेको द्विधा तु सः ॥ ६ ॥ (२९)

उपमानोपमेययोः परस्परं यत्र विशेषः ख्याप्यते स व्यतिरेकः । तत्र ह्युपमानादुपमेयस्योपमेयादुपमानस्य वा केनचिद्विशेषेणातिरेक आधिक्यं

तस्माद्व्यतिरेकः। स च द्विविधः। तत्र विशेषख्यापननिमित्तस्यार्थसामर्थ्यादाक्षेपादेकः प्रकारः। अपरस्तु तस्य स्वशब्देन प्रतिपादनात्। तदुक्तं – **निमित्तादृष्टिदृष्टिभ्यां द्विधा** – इति। एतावपि च भेदौ प्रत्येकं द्विविधौ। क्वचिद्धि अर्थसामर्थ्यात्प्रतीयमाने उपमानोपमेयभावे पूर्वोक्तेन प्रकारद्वयेन व्यतिरेकः ख्याप्यते क्वचित्तु इवादिभिरुपात्तैः।

तत्रार्थसामर्थ्येन यत्रोपमानोपमेयभावोवगम्यते तत्र पूर्वस्मिन्प्रकारद्वये पूर्वभेदस्योदाहरणम्।

स गौरीशिखरं गत्वा ददर्शोमां तपःकृशाम्।
राहुपीतप्रभस्येन्दोर्जयन्तीं दूरतस्तनुम्॥ *७॥

राहुणा पीता द्रवद्रव्यस्योदकादेः स्वगलबिलान्तर्भावनं यत्तद्वदात्माभ्यन्तरीकृता प्रभा यस्य स तथोक्तः। अत्र राहुपीतप्रभत्वविशिष्टस्येन्दोस्तनुरुपमानम्। तपःकृशा पार्वत्युपमेया। अनयोः साधारणो धर्मः स्वभावतः सौन्दर्ये सति निमित्तवशाद्विच्छायत्वम्। तच्च स्वकण्ठेनानुपात्तमपि पदार्थस्वरूपपर्यालोचनया लभ्यते। एवमिवाद्यभावेप्युपमानोपमेयभावस्यात्र सामर्थ्यात्प्रतिपत्तिः। जयन्तीमिति च उपमानादुपमेयस्य विशेषः ख्यापितः। तस्य च विशेषस्य ख्याप्यमानस्य निमित्तमत्र न स्वकण्ठेनोपात्तम्। अर्थसामर्थ्यात्तु तदवगम्यते। राहुरिन्दुप्रभापाने तथा न समर्थः यथा तपः सातिशयत्वात्पार्वत्याः क्षामत्वे इति राहुतोपि तपःसातिशयत्वमुपमानादुपमेयस्य विशेषनिमित्तमत्रावगम्यते। एवमयमनुपात्तनिमित्तो व्यतिरेकः।

उपात्तनिमित्तस्तु।

पद्मं च निशि निःश्रीकं दिवा चन्द्रं च निष्प्रभम्।
स्फुरच्छायेन सततं मुखेनाधःप्रकुर्वतीम्॥ *८॥

मुखमुपमेयम्। पद्ममिन्दुश्चोपमानम्। तच्चात्र द्वयं स्वकण्ठस्पृष्टम् तयोस्तु साधारणो धर्मः कान्तिमत्तादिरुपमानोपमेयभावश्चेत्येतदुभयं सामर्थ्यादवगम्यते। न खल्वत्र वक्ष्यमाणव्यतिरेकवदुपमानोपमेयभावस्य

द्योतका इवादय उपात्ताः । अधःप्रकुर्वतीमिति चोपमानादुपमेयस्य विशेषः ख्यापितः । तत्र च निमित्तमुपात्तमुपमानोपमेयोभयाधारत्वेन । उपमानयोस्तावत्पद्मचन्द्रयोर्निशि दिवा च यथाक्रमं निःश्रीकत्वनिष्प्रभत्वे । उपमेये तु रात्रिन्दिवं स्फुरच्छायता । अतो विशेषे निमित्तदर्शनेनायं व्यतिरेकः ।

तदेवं यत्रेवादिनोपमानोपमेयभावो नावद्योतितस्तत्र द्विविधो व्यतिरेको दर्शितः ।

इवाद्युपात्ते तूपमानोपमेयभावे यो व्यतिरेकस्तमाह —

> यो वैधर्म्येण दृष्टान्तो यथेवादिसमन्वितः ।
> व्यतिरेकोत्र सोपीष्टो विशेषापादनान्वयात् ॥ ७ ॥ (३०)

यो वैधर्म्येण दृष्टान्त इति विशेषापादनान्वयादिति च व्यतिरेकलक्षणं योजितम् । वैधर्म्यं ह्युपमेयधर्मस्योपमाने विगमः । यथेवादिसमन्वित इत्यनेन यथेवाद्यवद्योतितत्वमुपमानोपमेयभावस्याह ।

तस्योदाहरणम् ।

> शीर्णपर्णाम्बुवाताशकष्टेपि तपसि स्थितम् ।
> समुद्वहन्तीं नापूर्वं गर्वमन्यतपस्विवत् ॥ *९ ॥

शीर्णपर्णाम्बुवातानामाशो भक्षणम् । अत्रान्यतपस्विन उपमानम् । भगवत्युपमेया । साधारणश्च धर्मः कष्टे तपस्यवस्थित्वाच्चेतसः सोल्लासता । वतिश्चात्र गर्वोद्वहननिबंधनं यत्तच्चेतसः सोल्लासत्वं तन्निबन्धनमुपमानोपमेयभावमवगमयति । गर्वं न समुद्वहन्तीमित्युपमानादुपमेयस्य विशेषः प्रतिपादितः । अन्ये किल तपस्विनः सातिशयतपोवशात्समुल्लसितचित्ताः सन्तो गर्वं समुद्वहन्ति । भगवती त्वत्यन्तमुपशान्तचित्तत्वान्न तथा । एवं चात्र गर्वापक्रमावस्थापेक्षमुपमानोपमेययोः सादृश्यं तदनिर्वाहात्तूपमानादुपमेयस्य व्यतिरेकः । अनिर्वाहे च निमित्तमत्र स्वकण्ठेनानुपात्तमप्यर्थसामर्थ्यादवगम्यते अत्यन्तोपशान्तचित्तत्वं नाम ।

एवमयं निमित्तादर्शने वत्युपात्तोपमानोपमेयभावो व्यतिरेक उदाहृतः । निमित्तोपादाने तु तस्योदाहरणमुन्नेयम् ।

एवमेते चत्वारो व्यतिरेकाः प्रतिपादिताः । निमित्तदर्शनादर्शनाभ्यां यौ व्यतिरेकौ तयोः प्रत्येकमुपमानोपमेयभावस्य इवाद्युपादानानुपादानाभ्यां द्विभेदत्वात् ।

एषामपि चतुर्णां व्यतिरेकाणां श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दोपादाने सति पुनरपरे पूर्वोपक्रान्तेनैवरूपेण चत्वारो भेदा भवन्ति । तदाह –

श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्य पृथक्पृथगुदाहृतौ ।
विशेषापादनं यत्स्याद्व्यतिरेकः स च स्मृतः ॥ ८ ॥ (३१)

एकप्रयत्नोच्चार्याणामित्यादिवक्ष्यमाणलक्षणं श्लिष्टम् । श्लिष्टालंकारसमुचितं यदुच्चारणं तत्समुचितस्य शब्दस्य यदा तन्त्रेण सदृशशब्दान्तरोपादानहेतुतया वा प्रयोगो न क्रियते अपि तु पृथक्पृथगुच्चारणं तदा विशेषापादने सति व्यतिरेको भवति ।

तस्योदाहरणम् ।

या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता ।
तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमधः ॥ *१० ॥

अत्र शिशिरशोभा उपमानम् । भगवती उपमेया । तयोश्च साधारणो धर्मस्तपोयुक्तत्वं नाम । एकत्र तपा माघो मासः अपरत्र त्वभ्युदयहेतुः कृच्छ्राचरणम् । इवादयश्चात्रानुपात्ता अपि सामर्थ्यादवगम्यन्ते । व्यतिरेकस्तु – दूराद्विदधतीमधः – इति । तस्य च निमित्तं मासैक्यं दीर्घत्वं च तपसोः । तच्च यथाक्रममुपमानोपमेयगतत्वेनोपात्तम् । तत्र च वत्यादिना अनुपात्ते उपमानोपमेयभावे निमित्तदर्शनेन व्यतिरेक उदाहृतः ।

एवमनया दिशान्यदपि श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दनिबन्धे सति व्यतिरेकस्य पूर्वोक्तनयेन भेदत्रयमुदाहार्यम् ॥

विभावना ।

क्रियायाः प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना ।
ज्ञेया विभावनैवासौ समाधौ सुलभे सति ॥ ९ ॥ (३२)

इह यत्किंचिज्जायते तत्सर्वं क्रियाफलं क्रियामुखेन कारणेभ्यः कार्योत्पत्तेः प्रातीतिकेन रूपेण परिदृश्यमानत्वात् । सर्वेषां फलभूतानां क्रियैवाव्यवहितं कारणम् । यत्र च क्रिया प्रतिषिध्यते अथ च क्रियाफलस्योत्पत्तिरुपदिश्यते तत्र विभावनाख्योलंकारः । कारणविगमे किल कार्यस्य तत्रोत्पत्तिरुपवर्ण्यते अतो विरुद्धाभासा भावना उत्पादना तेन विभावना । नन्वेवं सति व्यर्थदोषत्वप्रसङ्गः – विरुद्धार्थं मतं व्यर्थम् – इति । अत आह – **समाधौ सुलभे सति** – इति । समाधिः परिहारः । यत्र विरोधस्य सुलभः परिहार इत्यर्थः ।

तस्या उदाहरणम् ।

> अङ्गलेखामकाश्मीरसमालम्भनपिञ्जराम् ।
> अनलक्तकताम्राभामोष्ठमुद्रां च बिभ्रतीम् ॥ *११ ॥

अङ्गलेखा शरीरयष्टिः । काश्मीरं कुङ्कुमम् । येयं पीतच्छायता शरीरस्य सा नायिकानां कुङ्कुमसमालम्भनलक्षणक्रियाकार्या प्रायेण परिदृश्यते । भगवत्यास्तु शरीरे पीतच्छायत्वं न कुङ्कुमसमालम्भनेनोत्पादितम् । अतः कुङ्कुमसमालम्भनलक्षणायाः क्रियाया विगमे फलस्य पीतच्छायत्वस्यात्रोपदेशः । परिहारश्चात्र स्वाभाविकतया तच्छायत्वमिति । तेनेयं विभावना । अनलक्तकताम्राभामित्यत्रालक्तककारणिकाया रागक्रियाया निषेधस्तत्फलस्य लौहित्यस्योत्पत्तिः स्वाभाविकी निर्दिष्टा अतो विभावना । अत्र च कुङ्कुमादिसंपाद्येन पिञ्जरत्वादिना उपमानभूतेन स्वाभाविकस्य पिञ्जरत्वादेरुपमेयभूतस्याभेदाध्यवसायोतिशयोक्त्या द्रष्टव्यः ॥

समासोक्तिः ।

> **प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानैर्विशेषणैः ।**
> **अप्रस्तुतार्थकथनं समासोक्तिरुदाहृता ॥ १० ॥ (३३)**

यत्र प्रस्तुतार्थनिष्ठं वाक्यं तत्समानैर्विशेषणैस्तेनाप्रकृतेनार्थेन तुल्यानि यानि विशेषणानि तद्द्वारेण सादृश्यवशादप्रस्तुतमर्थमुपमानभूतं कथयति सा संक्षेपेणोपमानोपमेयलक्षणार्थद्वितयाभिधानात्समासोक्तिः ।

तस्या उदाहरणम् ।

दन्तप्रभासुमनसं पाणिपल्लवशोभिनीम् ।
तन्वीं वनगतां लीनजटाषट्चरणावलिम् ॥ *१२ ॥

अत्र दन्तप्रभापाणिजटा भगवतीविशेषणभूता यथाक्रमं लतागतसुमनःपल्लवषट्चरणरूपेण लतया तद्भावमापद्यन्ते । तनुत्वं तु भगवतीलतयोः साधारणो धर्मः । वनशब्देन च रूपकप्रतिभोत्पत्तिहेतुना श्लेषेण भगवतीतपश्चर्याधारभूतमुदकं लताधारेण काननेन रूप्यते । अत एतान्यत्र प्रकृताया भगवत्या अप्रकृतया लतया समानानि विशेषणानि । तत्सामर्थ्येन च प्रकृतया भगवत्या उपमेयभूतया लता उपमानत्वेनाक्षिप्यते । तेनेयं समासोक्तिः ॥

अतिशयोक्तिः ।

निमित्ततो यत्तु वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् ।
मन्यन्तेतिशयोक्तिं तामलंकारतया बुधाः ॥ ११ ॥ (३४)
भेदेनन्यत्वमन्यत्र नानात्वं यत्र बध्यते ।
तथा संभाव्यमानार्थनिबन्धेतिशयोक्तिगीः ॥ १२ ॥ (३५)
कार्यकारणयोर्यत्र पौर्वापर्यविपर्ययात् ।
आशुभावं समालम्ब्य बध्यते सोपि पूर्ववत् ॥ १३ ॥ (३६)

यद्वचनं किंचित्कारणमाश्रित्य लोकातिक्रान्तगोचरमुपनिबध्यते सातिशयोक्तिः । तस्याश्च चत्वारो भेदाः । यत्र भेदे अन्यत्वे अनन्यत्वमैक्यं स एकः । अन्यत्राभेदे ऐक्ये नानात्वं भेदो यत्र स द्वितीयः । तथा बहिरविद्यमानस्यार्थस्य संभावनामात्रेणोपनिबन्धे तृतीयः । कार्यकारणयोस्तु कार्यस्य शीघ्रमेवोत्पादात्पौर्वापर्यविपर्ययेण चतुर्थो भेदः ।

तत्राद्यस्य भेदस्योदाहरणम् ।

तपस्तेजःस्फुरितया निजलावण्यसंपदा ।
कृशामप्यकृशामेव दृश्यमानामसंशयम् ॥ *१३ ॥

अत्र यासावकार्श्यावस्था भगवत्याः पूर्वमभूत्ततो भिन्नमपि तपोजनितं कार्श्यं तदभेदेनोपनिबद्धमकृशामेवेति । तत्र च निमित्तं तपस्तेजसा सविशेषत्वमापादितः सौन्दर्यसंभारः । अतो निमित्तवशेन लोकातिक्रान्तो गोचरोस्य वाक्यस्य । तेनेयमतिशयोक्तिः ।

द्वितीयस्य तु भेदस्योदाहरणम् ।

अचिन्तयच्च भगवानहो नु रमणीयता ।
तपसास्याः कृतान्यत्वं कौमाराद्येन लक्ष्यते ॥ *१४ ॥

अत्र भगवती कुमारीभावेपि वर्तमाना तदुत्तरकालभाविनी यासौ यौवनावस्था तद्युक्तत्वेनोपनिबद्धा कौमारादन्यत्वमिति । निमित्तं चात्र तपोजनिता रमणीयता । तेनायमभेदे भेदोपनिबन्धः ।

तृतीयस्य पुनर्भेदस्योदाहरणम् ।

पतेद्यदि शशिद्योतच्छटा पद्मे विकाशिनि ।
मुक्ताफलाक्षमालायाः करेस्याः स्यात्तदोपमा ॥ *१५ ॥

शशिद्योतच्छटा चन्द्रप्रकाशप्रकारः । अस्याः करे मुक्ताफलाक्षमालायास्तदा उपमा स्यादिति संबन्धः । अत्र रजनिकरकरसंपर्के सति कमलस्य संकोचावलोकनाद्विकाशित्वं बहिरसंभवदपि कविप्रजापतिना प्रतिभोपजनितेन स्वव्यापारेण संभवद्रूपतया प्रदर्शितम् । अतोत्र संभाव्यमानार्थनिबन्धः । तस्य च लोकातिक्रान्तगोचरस्यार्थस्य संभावनाया निमित्तं भगवतीकराधारतया मुक्ताफलाक्षमालावलोकनम् । तथाह्ययं तावल्लोकातिक्रान्तोपरिदृष्टपूर्वोस्साभिर्गौरीकरमुक्ताफलाक्षमालयोराधाराधेयभावोवलोकितः । तत्सजातीयस्य पद्मस्य विकाशिनश्चन्द्रकराणां च यद्याधाराधेयमावः स्यात्तदात्रोपमानोपमेयभावो भवेदिति संभावना प्रवृत्ता । अतोत्र सजातीयपदार्थदर्शनाद्बहिरसंभवदपि वस्तु संभवद्रूपतयोपवर्ण्यते । एकस्मिन् खलु पदार्थे परिदृष्टे अन्यस्मिन्ननवलोकितेपि तत्सजातीयसंभावना प्रवर्तते । तथा दाक्षिणात्यस्यैकस्मिन्नुष्ट्रे परिदृष्टे सत्यपरिदृष्टोष्ट्रान्तरसंभावना । अतोत्र संभावना सनिमित्ता । अनेन च प्रकारेणात्रोपमानाभावः प्रकृतस्य वस्तुनः प्रदर्श्यते नास्त्यन्यत्किंचिदस्योप-

मानमिति । अत एव संभाव्यमानतयार्थस्योपनिबद्धस्य निराचिकीर्षया यदिशब्दः प्रयुक्तः । यदिशब्देन ह्यत्राशङ्का द्योत्यते । आशङ्का चानिश्चितसद्भावे वस्तुनि भवति । यच्चानिश्चितसद्भावं कविवेधसा संभवद्रूपतयोपदर्शितं वस्तु तस्य पुराणप्रजापतिनिर्मितपदार्थविषयया तद्विरुद्धया लोकप्रतीत्या यावन्निराक्रियमाणत्वं तावन्निरुपमत्वं प्रतीयते । एवमयं तृतीयो भेदः ॥

चतुर्थस्तु ।

मन्ये च निपतन्त्यस्याः कटाक्षा दिक्षु पृष्ठतः ।
प्रायेणाग्रे तु गच्छन्ति स्मरबाणपरम्पराः ॥ *१६ ॥

अत्र दिक्षु कटाक्षपातः कारणम् । स्मरबाणपरम्परागमनं तु कार्यम् । कार्यकारणयोस्तु कारणस्य नैसर्गिकं प्राग्भावित्वं कार्यस्य तु पश्चाद्भावित्वम् । इह तु विपर्ययः कार्यस्य प्राग्भावेनोपनिबन्धनात् पश्चाद्भावित्वेन च कारणस्य कटाक्षा दिक्षु पृष्ठतः पश्चात्पतन्ति अग्रे स्मरबाणपरम्परा गच्छन्तीति । अत्र निमित्तं कार्यस्य शीघ्रमेवोत्पादः । तेनेदं निमित्ततो लोकातिक्रान्तगोचरं वचनम् । अतोतिशयोक्तिः ।

इति महाश्रीप्रतीहारेन्दुराजविरचितायामुद्भटालंकार-
सारसंग्रहलघुवृत्तौ द्वितीयो वर्गः ॥

तृतीयो वर्गः ।

यथासंख्यमथोत्प्रेक्षां स्वभावोक्तिं तथैव च ।
अपरे त्रीनलंकारान् गिरामाहुरलंकृतौ ॥ १ ॥ (३७)

यथासंख्यम् ।

भूयसामुपदिष्टानामर्थानामसधर्मणाम् ।
क्रमशो योनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते ॥ २ ॥ (३८)

पूर्वमुद्दिष्टानामर्थानां यदा क्रमेणार्थान्तराण्यनुनिर्दिश्यन्ते तदा यथासंख्याख्योलंकारः । तत्र हि संख्योपलक्षितक्रमानतिक्रमेण शब्देनानुपात्तोपि पदार्थानामन्वयः समाश्रीयते । अतो यथाक्रमं पदार्थानामन्वयध्वननादेतस्यालंकारस्य यथासंख्यता । स चालंकारो बहूनामल्पशोप्युपनिबध्यमानो यतः शोभाबद्धो भवत्यतो भूयसामित्युक्तम् । द्वयोर्हि तस्योपनिबध्यमानस्य यावच्चतुर्गुणत्वादि रूपतयोपनिबन्धो न कृतः तावच्छोभोपेतत्वं न भवति । भूयसां पुनरर्थानां तद्यथासंख्यमल्पेनैव प्रयासेन रम्यं भवति । तत्र हि तस्य द्विगुणस्य त्रिगुणस्य वोपनिबन्धे शोभातिशयो जायते । यदुक्तम् —

तद्द्विगुणं त्रिगुणं वा बहुषूद्दिष्टेषु जायते रम्यम् ।
यत्तेषु तथैव ततो द्वयोस्तु बहुशो निबध्नीयात् ॥ इति ।

(रुद्रटः– का. ७-३५)

ननु मृणालंहसेत्यादावुपवर्णयिष्यमाणे उदाहरणे मृणालादिभ्य उपमानेभ्यो बाह्वादीनामुपमेयानां विशेषख्यापनाद्व्यतिरेकालंकारेण सहृदयहृदयाण्यावर्ज्यन्ते न तु यथासंख्येन तत्कथं यथासंख्यमलंकार इत्याशङ्क्योक्तम् – असधर्मणाम् – इति । यत्रापि हि साधर्म्याभावादुपमानोपमेयभावाभावेन व्यतिरेकादेरुपनिबन्धाभावस्तत्राप्ययं शोभातिशयमावहतीत्यर्थः ।

कज्जलहिमकनकरुचः सुपर्णवृषहंसवाहनाः शं वः ।
जलनिधिगिरिपद्मस्था हरिहरचतुरानना ददतु ।। इति ।

(रुद्रटः– का. ७.३६)

अत्र हि हरिप्रभृतीनां त्रयाणामुद्दिष्टानां कज्जलरुक्त्व-सुपर्णवाहनत्व-जलनिधिस्थत्वादयो धर्माः क्रमेणानुनिर्दिष्टाः । न च तत्र परस्पर-साधर्म्यं विद्यते । अथ च क्रमपर्यालोचनया अर्थानामानुरूप्येण समन्वयप्रतीतेः शोभातिशयो विद्यते । तेनास्य साधर्म्याद्यभावेपि पृथगलंकारताप्रतिलम्भाद्यत्र साधर्म्यादि विद्यते तत्राप्यलंकारत्वं दुर्निवारम् । अतो – मृणालहंसेत्यादिके उदाहरणे यथासंख्यमङ्गभूतं व्यतिरेकालंकारस्य द्रष्टव्यम् । तेनायमङ्गाङ्गिभावे संकरः । यद्वक्ष्यति –

परस्परोपकारेण यत्रालंकृतयः स्थिताः ।
स्वातन्त्र्येणात्मलाभं नो लभन्ते सोपि संकरः ।। इति ।

अतो यथासंख्यं पृथगलङ्कारत्वेनोपदेष्टव्यम् ।

तस्योदाहरणम् ।

मृणालहंसपद्मानि बाहुचङ्क्रमणाननैः ।
निर्जयन्त्यानया व्यक्तं नलिन्यः सकला जिताः ।। *१ ।।

अत्र बाहुचंक्रमणाननानामुद्दिष्टानां यथाक्रमं मृणालहंसपद्मान्यनुनिर्दिष्टानि । तद्वशेन च शब्दानुपात्तस्यापि तदन्वयस्य गर्भीकृतत्वेन च क्रमभणि सद्भावाद्यथासंख्यमलंकारः ।।

उत्प्रेक्षा ।

साम्यरूपाविवक्षायां वाच्येवाद्यात्मभिः पदैः ।
अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ।। ३ ।। (३९)

यत्रेवादिपदनिबन्धः साम्यस्य च रूपं न विवक्ष्यते तत्रोत्प्रेक्षाख्योलंकारः । नन्वेवं सत्यसंभवो नाम लक्षणदोषः प्राप्तः द्योत्यस्योपमानोपमेयभावस्याभावे सति इवादीनामप्रयोगप्रसंगादित्याशङ्क्योक्तमतद्गुणक्रियायोगादिति । द्रव्यधर्मः सिद्धो गुणः साध्यस्वभावस्तु क्रिया । इदं

खलु विश्वं स्वतन्त्रपरतन्त्रपदार्थात्मकत्वाद्द्विविधम् । यश्च स्वतन्त्रः पदार्थः स धर्मीत्यभिधीयते । तच्च इदं तदिति सर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यत्वाद्द्रव्यम् । परतन्त्रस्य पदार्थस्य धर्मरूपता । तस्य च द्वैविध्यं सिद्धसाध्यताभेदात् । तत्र यः सिद्धो धर्मः स गुणो यस्तु साध्यः सा क्रिया । एतावन्तश्च लौकिकाः पदार्थाः । सामान्यादीनामत्रैव प्रातीतिकेन रूपेणान्तर्भूतत्वात् । अत्र असोप्रकृतो योर्थस्तस्य ये क्रियागुणा अनन्तरोक्तलक्षणास्तद्योगात्साम्यरूपाविवक्षायामपि इवादिशब्दप्रवृत्तिरविरुद्धा । यत्र किलोपमानोपमेयभावेन साम्यं तत्रोपमानसादृश्यादुपमानवर्तिनां क्रियागुणानामुपमेये प्रतीतिर्भवति । उत्प्रेक्षायामपि च योसावसः अप्रकृतस्तस्य ये क्रियागुणास्ते तस्मिन्नप्रकृते वस्तुन्युपमानतयानुल्लिङ्गितेपि प्रकृते वस्तुन्यासज्यन्ते । तेनातद्गुणक्रियायोगादस्या इवादिवाच्यत्वम् । अत एवान्यधर्माणां स्वधर्मिभूताद्वस्तुन उत्कलितानां रसभावाद्यभिव्यक्त्यनुगुणतया वस्त्वन्तराध्यस्तत्वेन लब्धप्रकर्षाणामीक्षणादियमुत्प्रेक्षा । नन्वेवमपि सुतरामसंभवः । न हि वस्त्वन्तरधर्मा वस्त्वन्तरे समासङ्क्तुं शक्या इत्याशङ्क्योक्तम् – अतिशयान्विता – इति । पुराणप्रजापतिविहितरूपविपर्यासेन कविवेधसा पदार्थस्य गुणातिशयविवक्षया रूपान्तरमप्यासङ्क्तुं शक्यते इत्यर्थः ।

इयं चोत्प्रेक्षा बहिरसंभवतः पदार्थस्य संभवद्रूपतयोपवर्णनाल्लोकातिक्रान्तविषया संभावना । तस्याश्च द्वैविध्यं भावस्याभावस्य च बहिरसंभवतः उपवर्ण्यमानत्वात् । तदाह –

लोकातिक्रान्तविषया भावाभावाभिमानतः ।
संभावनेयमुत्प्रेक्षा

येयं लोकातिक्रान्तविषया संभावना उत्प्रेक्षा सा भावस्याभावस्य चाभिमानाद्द्वैविध्यं भजत इत्यर्थः ।

नन्विवाद्युपनिबन्धे सति यद्युत्प्रेक्षा भवतीत्युच्यते एवं सति

चन्दनासक्तभुजगनिश्वासानिलमूर्छितः ।
मूर्छयत्येष पथिकान्मधौ मलयमारुतः ॥

इत्येवमादाविवादेरप्रयोगादुत्प्रेक्षात्वाभावप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह –

वाच्येवादिभिरुच्यते ॥ ४ ॥ (४०)

द्विविधा खलूत्प्रेक्षा। काचिदिवादिप्रयोगे सति भवति काचित्त्वप्रयुज्यमानेष्वपीवादिष्वार्थसामर्थ्यादवगम्यमानेषु। तत्र या वाच्या स्वकण्ठेनेवादिभिर्वक्तव्या सा इवादिभिरुच्यते। यात्वर्थसामर्थ्याक्षिप्तैरिवादिभिरवगम्यते तत्रेवादीनामप्रयोगः। चन्दनासक्तभुजगेत्यादौ च मलयमारुतस्य यदेतन्मन्मथाविर्भावनिबन्धनत्वात्पथिकमूर्छाहेतुत्वं तत्र भुजगनिश्वासमूर्छितत्वे कारणत्वेनोत्प्रेक्ष्यमाणे इवाद्यर्थोऽर्थसामर्थ्यादवगम्यते तेनेवादीनामप्रयोगः। इवादिशब्दसामर्थ्यावसेयायामेवोत्प्रेक्षायामिवादीनां प्रयोगात्।

तत्र भावाभिमानेनोत्प्रेक्षायाः तस्या गुणयोगाध्यासेन प्रवृत्ताया उदाहरणम्।

अस्याः सदार्कबिम्बस्थदृष्टिपीतातपैर्जपैः।
श्यामिकाङ्केन पतितं मुखे चन्द्रभ्रमादिव ॥ *२ ॥

अस्या मुखे जपैर्हेतुभूतैः श्यामिकाङ्केन पतितमिति संबन्धः। अत्र जपासक्ता भगवती अर्कमवलोकयतीति तस्याः शशाङ्कसदृशे मुखे श्यामिका संजाता। तच्चात्र तस्याः श्यामिकाया जन्म अतिशयोक्त्या पातरूपतया प्रतिपादितं पतितमिति। सा चात्र श्यामिका शशिलाञ्छनेन शशेन तुल्या। अतस्तस्याः शशिलाञ्छनशशतुल्यत्वादुपसर्जनोपमेयं रूपकं श्यामिकैवाङ्क इत्युपनिबद्धम्। तस्य चाङ्कस्य श्यामिकोपरक्तस्य भगवतीवदननिपाते कारणत्वेनेन्दुभ्रांतिरुत्प्रेक्षिता यदेतच्छशिनो लाञ्छनं श्यामिकारूपं तद्भगवतीवदने इन्दुभ्रान्त्येव निपतितमिति। इन्दुभ्रान्तिश्च गुणः सिद्धरूपत्वे सति द्रव्यधर्मत्वात्। एवं चात्र शशसदृशी श्यामिका चैतन्यशून्यत्वेन भगवतीवदनमिन्दुभ्रान्त्या न गोचरीकरोति। अथ च तस्याः शशभावमापादिताया इन्दुभ्रमलक्षणेन चेतनधर्मेण संबन्धो निबद्धः। तेनात्र तस्य वस्त्वन्तरस्य चेतनस्य

योसौ गुणो भ्रमलक्षणस्तद्योगादिवादेः प्रवृत्तिः । इन्दुभ्रमश्च भावरूपो गुणः शशीकृतश्यामिकाकर्तृकतया कविनिबद्धेन वक्त्रा भगवताभिमानेनाध्यवसितः । तेनेयमतद्गुणयोगेन भावाभिमानेन उत्प्रेक्षा ।

एवं क्रियायोगाध्यासाद्भावाभिमानेन योत्प्रेक्षा तस्यामुदाहार्यम् ।

अभावविषयायाः पुनः क्रियाध्यासेन प्रवृत्तायास्तस्या उदाहरणम् ।

कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।
अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥ *३ ॥

अत्र कपोलफलकयोस्तपोवशात्क्षामत्वमापन्नयोः परस्परादर्शनमभावरूपं साध्यत्वात्क्रियारूपं क्षामतायां कारणतयोत्प्रेक्षितम् । तेनेयमतत्क्रियायोगादभावाभिमानेनोत्प्रेक्षा ।

एवमतद्गुणयोगादभावाभिमानेन या उत्प्रेक्षा तस्यामुदाहार्यम् ॥

स्वभावोक्तिः ।

क्रियायां संप्रवृत्तस्य हेवाकानां निबन्धनम् ।
कस्यचिन्मृगडिम्भादेः स्वभावोक्तिरुदाहृता ॥ ५ ॥ (४१)

मृगबालादेः स्वसमुचिते व्यापारे प्रवृत्तस्य ये हेवाकाः स्वजात्यानुरूप्येणाभिनिवेशविशेषास्तदुपनिबन्धः स्वभावोक्तिः । तस्याश्चालंकारत्वमसाधारणपदार्थस्वरूपध्वननात् ।

तस्या उदाहरणम् ।

क्षणं नंष्ट्वार्धवलितः शृंगेणाग्रे क्षणं नुदन् ।
लोलीकरोति प्रणयादिमामेष मृगार्भकः ॥ *४ ॥

नंष्ट्वेति जान्तनशां विभाषा (पा. सू. ६-४-३२) – इत्यनुनासिकलोपस्य विकल्पितत्वादप्रवृत्तिः । अत्र मृगपोतकस्य मातरमिव वत्सलां भगवतीं प्रणयनिर्भरेण चेतसा व्याकुलीकुर्वतः स्वभावो निबद्धः क्षणमपरिदृश्यमानत्वमर्धकायेन परिवृत्तिः शृंगेण च नोदनमित्येवमात्मा ॥

इति महाश्रीप्रतीहारेन्दुराजविरचितायामुद्भटालंकारसारसंग्रहलघुवृत्तौ तृतीयो वर्गः ॥

चतुर्थो वर्गः ।

प्रेयोरसवदूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम् ।
द्विधोदात्तं तथा श्लिष्टमलंकारान्परे विदुः ॥ १ ॥ (४२)

प्रेयोरसवदिति समुदायान्मतुप् । श्लिष्टमिति । तथा उदात्तवद्-द्विविधं श्लिष्टमित्यर्थः । विप्रतिपत्तिनिरासार्थं चात्र श्लिष्टस्य द्वैविध्यमुक्तम् । भामहो हि–

तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात्त्रिविधं यथा ।

इति श्लिष्टस्य त्रैविध्यमाह । अतो विप्रतिपत्तिनिरासाय तथेत्युक्तम् । उदात्ते तु द्विधेत्ययमनुवादो दृष्टान्तत्वार्थः । यथा उदात्तस्य द्वैविध्यं प्रमाणोपपन्नत्वादङ्गीकृतं तथा श्लिष्टस्यापि तदङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ।

प्रेयस्वत्तावत् ।

रत्यादिकानां भावानामनुभावादिसूचनैः ।
यत्काव्यं बध्यते सद्भिस्तत्प्रेयस्वदुदाहृतम् ॥ २ ॥ (४३)

रत्यादयो भावास्त्रिविधाः स्थायिनो व्यभिचारिणः सात्त्विकाश्च । तत्र

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्साविस्मयसमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥
निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥
सुप्तं विबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः ॥
स्तम्भः स्वेदोथ रोमाञ्चः स्वरभेदोथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥

एतेषां पञ्चाशत्संख्यानां भावानां सूचकाश्चत्वारोनुभावादयः । ते चानुभावो विभावो व्यभिचारी स्वशब्दश्च । तत्रानुभावश्चतुर्विधः आङ्गिको वाचिकः सात्त्विक आहार्यश्च । आङ्गिको हस्ताभिनयादिः । वाचिकः काकादिप्रयोगः । सात्त्विकः स्तम्भादिः । आहार्यस्तु प्रतिशीर्षकञ्चुकादिः । एवमयमनुभावश्चतुःसंख्यः कार्यत्वात्कारणभूतान्भावान्गमयति । विभावस्तु द्विविधः आलम्बनोद्दीपनरूपत्वात् । तत्रालम्बनविभावो यदाश्रयेण रत्यादीनामुदयः यथा रामादेः सीतादिः । उद्दीपनविभावस्तु यद्वशेन रत्यादीनां भावानामतिशयेन दीप्तता भवति यथा ऋतुमाल्यानुलेपनादिः । एवमेष द्विविधो विभावो रत्यादीनां कारणभूतः । स च कारणत्वात्कार्यभूतान् रत्यादीन्गमयतीति । यथातिबहलनीलजलदोदयो वृष्टिम् । यथा हि कार्यस्य सुविवेचितस्य कारणं प्रत्यव्यभिचारिता एवं कारणस्यापि सुविवेचितस्य कार्यं प्रत्यव्यभिचारिता व्यवहारे बाहुल्येन दृश्यते । अतो विभावः कारणत्वाद्रत्यादीन् कार्यभूतान् गमयति । व्यभिचारी तु रत्यादिकानां स्थायिनां भावानामवस्थाविशेषरूपो निर्वेदादिः । स च सहचारित्वात्स्थायिनो भावान्प्रतिपादयति रथस्यैकमिव चक्रं चक्रान्तरम् । स्वशब्दस्तु रत्यादिः । स च वाचकत्वाद्भावान् गमयति । रत्यादीनां च शब्दानां यद्यप्यनुभावैकगोचरस्वलक्षणस्वभावरत्याद्यवगतिनिबन्धनत्वं नोपलभ्यते तथाप्यंशेन रत्याद्यवगतिनिबन्धनत्वमनुभावादिवद्विद्यत एव । यथा खल्वनुभावादयो न स्वलक्षणतया भावानवगमयन्ति अपि तु सामान्यरूपतया तद्वत्स्वशब्दा अपीत्यास्ताम् ।

एवमेते भावानामवगतिहेतवश्चत्वारः । यदुक्तं भट्टोद्भटेन – चतूरूपा भावाः – इति ।

तदेषां रत्यादिकानां भावानां पञ्चाशत्संख्यानां यान्यनुभावादिभिश्चतुःसंख्यैः समस्तत्वेन व्यस्तत्वेन च यथायोगं सूचनानि स्वलक्षणस्वरूपाणां सामान्यावस्थोदितानां प्रतिपादनानि तैः काव्यमुपनिबध्यमानं प्रेयस्वत् । प्रेयःशब्दवाच्येन प्रियतरेण रत्यालम्बनेन विभावनेन

रतिरुपलक्ष्यते । तया च साहचर्याद्रत्यादयो भावाः पञ्चाशदवगम्यन्ते । एवं च भावकाव्यस्य प्रेयस्वदिति लक्षणया व्यपदेशः । अत्र च भावानामलंकारता काव्यमलंकार्यम् ।

तस्योदाहरणम् ।

इयं च सुतवाल्लभ्यान्निर्विशेषा स्पृहावती ।
उल्लापयितुमारब्धा कृत्वेमं क्रोड आत्मनः ॥ *१ ॥

आत्मनः क्रोडे कृत्वेति संबन्धः । अत्रात्मनो वक्षसि निधानमाङ्गिकोऽभिनयः उल्लापनं सान्त्वनं वाचिकः । इममिति इदंशब्देन परामृष्टो यो मृगार्भकः स आलम्बनविभावः । वाल्लभ्योन्मीलितश्चौत्सुक्यात्मा व्यभिचारीभावः । सुतवाल्लभ्यनिर्विशेषत्वेन हि स्पृहाया रतेरौत्सुक्यभेदाभिसंबन्धः प्रतीयते । स्वशब्दस्तु स्पृहेति । एवमयं रत्यात्मको भावो वात्सल्यस्वभावश्चतुर्भिरनुभावादिभिरत्रावगमितः ।

अन्येष्वपि भावेष्वेवमुदाहार्यम् ।

रसवत् ।

रसवद्दर्शितस्पष्टशृङ्गारादिरसादयम् ।
स्वशब्दस्थायिसंचारिविभावाभिनयास्पदम् ॥ ३ ॥ (४४)

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ ४ ॥ (४५)

एते च शृङ्गारादयो नव यथायोगं चतुर्वर्गप्राप्त्युपायतया तदितरपरिहारनिबन्धनतया च रत्यादीनां स्थायिनां नवानां भावानां यः परिपोषस्तदात्मकाः अतस्तथाविधेन रूपेणास्वाद्यत्वादास्वादभेदनिबन्धनेन तान्त्रिकेण रसशब्देनाभिधीयन्ते । निर्वेदादौ तु तथाविधस्यास्वाद्यस्याभावात्प्रवृत्तिनिमित्तभेदनिबन्धनस्य तान्त्रिकस्य रसशब्दस्याप्रवृत्तिः । आस्वाद्यत्वमात्रविवक्षया तु तत्रापि मधुराम्लादिवद्रसशब्दप्रवृत्तिरविरुद्धा यदुक्तं शृङ्गारादीन्रसाननुक्रम्य –

रसनाद्रसत्वमेषां मधुरादीनामिवोक्तमाचार्यैः ।
निर्वेदादिष्वपि तत्प्रकाममस्तीति तेपि रसाः ॥ इति ।

तदाहुः –

चतुर्वर्गेतरौ प्राप्य परिहार्यौ क्रमाद्यतः ।
चैतन्यभेदादास्वाद्यात्स रसस्तादृशो मतः ॥ इति ।

स इति चैतन्यभेद इत्यर्थः । तादृश इत्यनेनास्वादविशेषनिबन्धनत्वं शृङ्गारादिषु तान्त्रिकस्य रसशब्दस्योक्तम् । एषां च शृङ्गारादीनां नवानां रसानां स्वशब्दादिभिः पञ्चभिरवगतिर्भवति । यदुक्तं **भट्टोद्भटेन** – **पञ्चरूपा रसाः** – इति । तत्र स्वशब्दाः शृङ्गारादेर्वाचकाः शृङ्गारादयः शब्दाः स्थायिनो रसानामुपादानकारणप्रख्या रत्यादयो नव भावाः । संचारिणस्तु निर्वेदादयो रसानामवस्थाविशेषरूपाः । विभावास्तु तेषां निमित्तकारणभूता योषिदादयः ऋतुमाल्यानुलेपनादयश्च । आङ्गिकादयस्तु चत्वारो रसानां कार्यभूता अभिनयाः । एतेषां च स्वशब्दादीनां पञ्चानां समस्तव्यस्ततया आस्पदत्वाद्येन काव्येन स्फुटरूपतया शृङ्गारादिरसाविर्भावो दृश्यते तत्काव्यं रसवत् । रसाः खलु तस्यालंकारः ।

तस्योदाहरणम् ।

इति भावयतस्तस्य समस्तान्पार्वतीगुणान् ।
संभृतानल्पसंकल्पः कन्दर्पः प्रबलोभवत् ॥*२ ॥
स्विद्यतापि स गात्रेण बभार पुलकोत्करम् ।
कदम्बकलिकाकोशकेसरप्रकरोपमम् ॥ *३ ॥
क्षणमौत्सुक्यगर्भिण्या चिन्तानिश्चलया क्षणम् ।
क्षणं प्रमोदालसया दृशास्यास्यमभूष्यत ॥ *४ ॥

कदम्बकलिकाकोशः कदम्बकलिकाभ्यन्तरम् । अत्र भगवत आभिलाषिकविप्रलम्भशृङ्गारो निबद्धः । तस्य स्वशब्दः कन्दर्पः प्रबल इति । स्थायी तत्रैव स्वशब्देनोन्मीलितः कन्दर्प इति । रतिपरिपोषात्मको हि शृङ्गारो रसः । रतिश्च यूनोर्मन्मथात्मिका । अतो रतिविशेषस्य वाचक-

त्वात्कन्दर्प शब्दः स्थायिनोत्र स्वशब्दः । संचारिणश्चौत्सुक्यचिन्ताहर्षाः स्वशब्देनोन्मीलिताः । स्वेदरोमाञ्चौ च सात्त्विकौ स्वशब्दोपात्तौ । तयोरपि च संचारित्वम् । सात्त्विकानां स्थायिभावावस्थाविशेषत्वेन निर्वेदादिवत्संचारित्वात् । विभावस्तु इति भावयतस्तस्येति निर्दिष्टः । भगवती हि तत्तद्गुणोपेतत्वेन विभाव्यमाना विभावः । अभिनयस्त्वत्रापाङ्गाभिनयो निर्दिष्टो दृशा – इति । अतोत्राभिलाषिकः शृङ्गाररसः स्वशब्दादिभिः पञ्चभिरभिव्यज्यते ।

एवमन्येपि रसा उदाहार्याः ।

रसानां भावानां च काव्यशोभातिशयहेतुत्वात् किं काव्यालङ्कारत्वमुत काव्यजीवितत्वमिति न तावद्विचार्यते ग्रन्थगौरवभयात् । रसभावस्वरूपं चात्र न विवेचितमप्रकृतत्वाद्बहुवक्तव्यत्वाच्च ॥

ऊर्जस्वि ।

अनौचित्यप्रवृत्तानां कामक्रोधादिकारणात् ।
भावानां च रसानां च बन्ध ऊर्जस्वि कथ्यते ॥ ५ ॥ (४६)

क्वचित्खलु रसभावानां शास्त्रसंविदविरुद्धेन रूपेणोपनिबन्धः क्रियते क्वचित्तु तद्विरुद्धेन । तत्र यत्र शास्त्रसंविदविरुद्धेन रूपेण तेषामुपनिबन्धस्तत्र प्रेयोलंकारो रसवदलङ्कारश्चाभिहितः । यत्र तु तद्विरुद्धत्वं तन्मूललोकव्यवहारविरुद्धत्वं च तद्विषयाणां रसभावानामुपनिबन्धे सत्यूर्जस्वि काव्यं भवति । तत्र हि रागद्वेषमोहकारणका अनौचित्येन रसभावा उपनिबध्यन्ते । अतएव तत्र स्वकल्पनापरिकल्पितत्वेन ऊर्जसो बलस्य विद्यमानत्वादूर्जस्वि व्यपदेशः । ज्योत्स्ना तमिस्रा -- इत्यत्र (पा. सू. ५. २. ११४) उर्जस्विशब्दः ।

तस्योदाहरणम् ।

तथा कामोस्य ववृधे यथा हिमगिरेः सुताम् ।
संग्रहीतुं प्रववृते हठेनापास्य सत्पथम् ॥ *५ ॥

अत्र सकललोकातिशायिनो भगवतोकृतविवाहकुमारीविषयतया हठसंग्रहः शास्त्रसंविद्विरुद्धः प्रवृद्धरागकारणक उपनिबद्धस्तेन ऊर्जस्विता । तत्र कामो ववृधे इत्ययं शृङ्गाररसस्य स्वशब्दः तस्य रतिपरिपोषकात्मकत्वेन कामवृद्धिस्वभावत्वात् । कामशब्दस्त्वेतदन्तर्गतः शृङ्गारस्य यासौ स्थायिभूता रतिस्तस्याः स्वशब्दः । हिमगिरेः सुतामित्यालम्बनविभावः । हठेनेत्यनेनावेगलक्षणो व्यभिचारी भावः प्रतिपादितः । अपास्य सत्पथमिति तु मोहः । संग्रहीतुं प्रववृत इत्याङ्गिकोनुभावः । एवमयमत्र पञ्चभिः स्वशब्दादिभिरूर्जस्विलक्षणः शृङ्गारः सूचितः ।

एवमन्येष्वपि रसभावेषूर्जस्वि उदाहार्यम् ॥

पर्यायोक्तम् ।

पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।
वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना ॥ ६ ॥ (४७)

वाचकस्याभिधायकस्य स्वशब्दस्य वृत्तिर्व्यापारो वाच्यार्थप्रत्यायनम् । वाचस्य त्वभिधेयस्य व्यापारो वाच्यान्तरेण सहाकांक्षासंनिधियोग्यतामाहात्म्यात्संसर्गगमनम् । एवंविधश्च यो वाच्यवाचकयोर्व्यापारस्तमन्तरेणापि प्रकारान्तरेणार्थसामर्थ्यात्मनावगमस्वभावेन यदवगम्यते तत्पर्यायेण स्वकण्ठानभिहितमपि सान्तरेण शब्दव्यापारेणावगम्यमानत्वात्पर्यायोक्तं वस्तु । तेन च स्वसंश्लेषवशेन काव्यार्थोलंक्रियते ।

तस्योदाहरणम् ।

येन लम्बालकः सास्रः करघातारुणस्तनः ।
अकारि भग्नवलयो गजासुरवधूजनः ॥ *६ ॥
सोपि येन कृतः प्लुष्टदेहेनाप्येवमाकुलः ।
नमोस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ *७ ॥

अत्र लम्बालकत्वादयः कार्यरूपत्वात्कारणभूतं गजासुरवधं वाच्यवाचकव्यापारास्पृष्टमपि गमयन्ति । तेन च तथाविधया विच्छित्त्यावगम्य-

मानेनार्थेन ते लम्बालकत्वादयोर्था अलंक्रियन्ते । तस्मात्पर्यायोक्तमलंकारः ।

समाहितम् ।

रसभावतदाभासवृत्तेः प्रशमबन्धनम् ।
अन्यानुभावनिःशून्यरूपं यत्तत्समाहितम् ॥ ७ ॥ (४८)

इह रसभावानां शास्त्रसमयाविरुद्धेन तद्विरुद्धेन च रूपेण द्वैविध्यमुक्तम् । तत्र ये शास्त्रसमयाविरुद्धा रसभावास्ते रसभावशब्देनात्र विवक्षिताः । तद्विरुद्धास्तु तदाभासाः । तेषां रसभावानां तदाभासानां च या वृत्तिः स्वाश्रयसंबन्धात्मिका तस्याः प्रशमे निबध्यमाने समाहितालंकारो भवति । तत्र हि तेषां रसभावानां समाधानं समाधिः परिहारो भवति । समाहितमिति भावे क्तः । ननु यदि तस्मिन्काव्ये रसादीनां वृत्तिः परिह्रियते एवं सति पूर्वरसादिनिवृत्त्या रसाद्यन्तरोपनिबन्धाद्रसवदाद्यलंकारानुप्रवेशः प्रसक्त इत्याशङ्क्योक्तम् – अन्यानुभावनिःशून्यरूपमिति । अन्यस्य रसाद्यन्तरस्य येनुभावादयस्तैर्निःशेषेण शून्यं रूपं यस्य तत्तथोक्तम् । यत्र पूर्वेषां रसादीनां वासनाया दार्ढ्येन तेषूपशान्तेष्वपि रसाद्यन्तराणां न स्वरूपमाविर्भवति आविर्भवदपि वा कार्यवशेन केनचित्तिरोधीयते तत्र समाहितालंकारो भवति ।

तस्योदाहरणम् ।

अथ कान्तां दृशं दृष्ट्वा विभ्रमाच्च भ्रमं भ्रुवोः ।
प्रसन्नं मुखरागं च रोमाञ्चस्वेदसंकुलम् ॥ *८ ॥
स्मरज्वरप्रदीप्तानि सर्वाङ्गानि समादधत् ।
उपासर्पद्द्रिसुतां गिरिशः स्वस्तिपूर्वकम् ॥ *९ ॥

समादधन्निजे रूपेवस्थापयन् । समादधदित्यभ्यस्तत्वान्नुमोप्रवृत्तिः । अत्र भगवता शृङ्गारस्य येनुभावाः कान्तदृष्ट्यादयस्तेषामवहित्थेन आकारप्रच्छादनात्मकेन भावेन तिरोधानं विहितम् । यदुक्तं स्वस्तिपूर्वकमिति । अनेन ह्याकारतिरोधानमुपदर्शितम् ॥

उदात्तम् ।

उदात्तमृद्धिमद्वस्तु चरितं च महात्मनाम् ।
उपलक्षणतां प्राप्तं नेतिवृत्तत्वमागतम् ॥ ८ ॥ (४९)

ऋद्धिः सुवर्णादिधनसंपत्तिः । तद्युक्तं वस्तूदात्तम् । तेन च काव्यार्थोलंक्रियते ।

तस्योदाहरणम् ।

उवाच च यतः क्रोडे वेणुकुञ्जरजन्मभिः ।
मुक्ताफलैरलंकारः शबरीणामपीच्छया ॥ *१० ॥
पुष्प्येन्द्रनीलवैडूर्यपद्मरागमयैर्वियत् ।
शिरोभिरुल्लिखद्यत्र शिखरं गन्धमादनम् ॥ *११ ॥
उत्तरोपत्यका यस्य प्रधानस्वर्णभूमयः ।
महान्मरकतोर्वीध्रः पादोपान्तं च संश्रितः ॥ *१२ ॥
बभूव यस्य पातालपातिन्यां संक्षये क्षितौ ।
पतनं न तया सार्धमायामस्तु प्रकट्यभूत् ॥ *१३ ॥

यस्य एवंविधरूपता हिमाद्रेर्भवती सुता इति संबन्धः । क्रोडः सूकरः । पुष्प्यो मणिविशेषः । गन्धमादनं पर्वतविशेषः । उपत्यकाः पर्वताधरवर्तिनो भूमिभागाः । प्रधानं स्वर्णं कार्तस्वरादि । उर्वीध्रः पर्वतः । संक्षयः कल्पान्तः । भूमेरधोगमनाद्भूम्याश्लिष्टस्य प्रदेशस्य भूमिविविक्तत्वाद्धिमवतः कल्पान्ते आयामः प्रकटीभूतः । अत्र रत्नादिसंभारो निबद्धः । तेनेदमुदात्तम् । तस्य चालंकारत्वं लोकातिशायिरत्नादिकार्यध्वननात् ।

एवमेतदृद्धिमद्वस्तुनिबन्धनेनैकमुदात्तमुक्तम् ।

न केवलमृद्धिमद्वस्तूदात्तं यावदर्थप्राप्तावनर्थपरिहारे चोद्यतानां विपुलाशयानां चेष्टितमपि । तदुक्तम् चरितं च महात्मनाम् - इति । न च विपुलाशयचेष्टिते उपनिबध्यमाने तस्य शृङ्गारादिरसप्रतिपत्तिहेतुत्वाद्रसवदलंकारानुप्रवेशोत्र सुभणः विपुलाशयचेष्टितस्यात्र वस्त्वन्तरोपलक्षणत्वेनावान्तरवाक्यार्थीभूतत्वात् । न खल्वत्र महापुरुषचेष्टितं

वाक्यतात्पर्यगोचरतामनुभवति अर्थान्तरोपलक्षणपरत्वात् । यत्र च रसास्तात्पर्येणावगम्यन्ते तत्र तेषां वाक्यविश्रान्तिस्थानत्वेन चतुर्वर्गतदितरप्राप्तिपरिहारोपायभूतस्थायिभावपरिपोषात्मनास्वाद्यमानत्वाद्रसवदलंकारो भवति । तेन कुतोत्र रसवदलंकारगन्धोपि । तदुक्तम् – **उपलक्षणतां प्राप्तं नेतिवृत्तत्वमागतम्** – इति ।

तस्योदाहरणम् ।

तस्यादिक्रोडपीनांसनिघर्षेपि पुनः पुनः ।
निष्कम्पस्य स्थितवतो हिमाद्रेर्भवती सुता ॥ *१४ ॥

अत्र हिमवतः स्थैर्ये वाक्यार्थीभूते भगवतो वराहवपुषस्त्रैलोक्योद्धरणोद्युक्तस्य चेष्टितं वीररसप्रतिपत्तिहेतुभूतमवान्तरवाक्यार्थत्वादुपलक्षणीभूतम् । आदिक्रोड आदिवराहः ।

एवं रसान्तरेष्वप्युपलक्षणीभूतेषूदाहार्यम् ।

श्लिष्टम् ।

एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायां चैव बिभ्रताम् ।
स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धः श्लिष्टमिहोच्यते ॥ ९ ॥ (५०)
अलंकारान्तरगतां प्रतिभां जनयत्पदैः ।
द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत्प्रतीयताम् ॥ १० ॥ (५१)

इह खलु शब्दानामनेकार्थानां युगपदनेकार्थविवक्षायां द्वयी गतिः । अर्थभेदेन तावच्छब्दा भिद्यन्त इति भट्टोद्भटस्य सिद्धान्तः । तत्रार्थभेदेन भिद्यमानाः शब्दाः केचित्तन्त्रेण प्रयोक्तुं शक्याः केचिन्न । येषां हल्स्वरस्थानप्रयत्नादीनां साम्यं ते तन्त्रेण प्रयोक्तुं शक्यन्ते । यत्र तु हलामेकत्वानेकत्वरूपत्वात् स्वराणां चोदात्तत्वानुदात्तत्वादिना स्थानानां चौष्ठ्यदन्त्यौष्ठ्यत्वादिना प्रयत्नानां च लघुत्वालघुत्वादिना भेदस्तेषां तन्त्रेण प्रयोगः कर्तुमशक्यः साधारणरूपत्वात्तन्त्रस्य । तदुक्तम् साधारणं भवेत्तन्त्रमिति । एवं चात्रस्थिते ये तन्त्रेणोच्चारयितुं शक्यन्ते ते एकप्रयत्नोच्चार्याः । तद्बन्धे सत्यर्थश्लेषो भवति । तदुक्तम् – **एकप्रयत्नो-**

च्चार्याणामिति । तथा ये तेषामेवैकप्रयत्नोच्चार्याणां शब्दानां छायां सादृश्यं बिभ्रति तदुपनिबन्धे च शब्दश्लिष्टम् शब्दान्तरे उच्चार्यमाणे सादृश्यवशेनानुच्चारितस्यापि शब्दान्तरस्य श्लिष्टत्वात् । तदुक्तम् – तच्छायां चैव बिभ्रताम् । स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धः श्लिष्टमिति तथा – शब्दोक्तिविशिष्टं तत्प्रतीयतामिति ।

एतच्च श्लिष्टं द्विविधमप्युपमाद्यलंकारप्रतिभोत्पादनद्वारेणालंकारतां प्रतिपद्यते । अतोनेनानवकाशत्वात्स्वविषये अलंकारान्तराण्यपोद्यन्ते तेषां विषयान्तरे सावकाशत्वात् । तदुक्तम् – अलंकारान्तरगतां प्रतिभां जनयत्पदैः । द्विविधैरिति । अलंकारान्तराणामत्र प्रतिभामात्रं न तु पदबन्ध इत्यर्थः ।

तदेवं शब्दश्लिष्टमर्थश्लिष्टं च लक्षितम् ।

तस्योदाहरणम् ।

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।
प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ *१५ ॥
इन्दुकान्तमुखी स्निग्धमहानीलशिरोरुहा ।
मुक्ताश्रीस्त्रिजगद्रत्नं पद्मरागाङ्घ्रिपल्लवा ॥ *१६ ॥
अपारिजातवार्तापि नन्दनश्रीर्भुविस्थिता ।
अबिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुका ॥ *१७ ॥

न केवलं त्वं हिमाद्रेरेवंविधस्य सुता यावत्स्वयं चैवंप्रकारेति चशब्दः । अत्र भगवती किसलयवदाताम्रौ भास्वन्तौ दीप्तिमन्तौ यौ करौ हस्तौ ताभ्यां विराजते । प्रभातसंध्या तु पल्लववदाताम्रैर्भास्वत आदित्यस्य करैर्मयूखैर्विराजते । अत्र चोभयत्रापि हलादीनां साम्यम् । अतस्तत्रेणोच्चारणस्य संभवादयमर्थश्लेषः ।

अस्वापफललुब्धेहितप्रदेत्यत्र तु भगवतीपक्षे अस्वापं सुखेनाप्तुं यन्न शक्यते फलं तत्र ये लुब्धास्तेभ्य ईहितमीप्सितं प्रददातीत्यर्थः । प्रभातसंध्यापक्षे तु स्वापस्य निद्रानुभवस्य यत्फलं श्रमनिवृत्तिलक्षणं तत्र यो

न लुब्धः संध्योपासनप्रवृत्तत्वात्तद्विषयं हितमदृष्टं समर्पयतीत्येवंविधोर्थः।

अत्र च पूर्वस्मिन्पक्षे ऐकपद्यात् थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् (पा. सू. ६-२-१४४)। उत्तरत्र पुनरस्वापफललुब्धे इति हितप्रदेति च अनयोर्भिन्नपदत्वान्नानास्वरत्वम् अस्वापफललुब्ध इत्यस्य – तत्पुरुषे तुल्यार्थेति (पा. सू. ६-२-२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वात् हितप्रदेत्यस्य तु थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वात्। तेनात्र स्वरभेदः। अस्वापेति च अकारस्य फललुब्ध इति च एकारस्योभयोः पक्षयोर्यथायोगं लाघवालाघवाभ्यां प्रयत्नभेदोपि। अतस्तन्त्रेणोच्चारयितुमशक्यता। एकस्मिंस्त्वत्र शब्दे समुच्चारिते शब्दान्तरस्य तत्सादृश्यात्प्रतिपत्तिः। अतोयं शब्दश्लेषः।

एतयोश्च द्वयोरप्यर्थश्लेषशब्दश्लेषयोरुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वम्। प्रभातसंध्या ह्यत्रोपमानं भगवती उपमेया इवशब्दश्चोपमानोपमेयभावं द्योतयति। शब्दव्यतिरेकेण तु साधारणो धर्मोर्थाधिकरणोत्र न विद्यते। तेन नेयमुपमा अपि तु श्लेष उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः।

इन्दुकान्तमुखीत्यत्र भगवती चन्द्रवत्सुन्दरं मुखं यस्याः सा तथाविधा। तथा स्निग्धदीर्घकृष्णकेशी। मुक्ता परित्यक्ता अश्रीरशोभा यया सा तथाविधा। त्रैलोक्योत्कृष्टा च। तथा पद्मवत्कमलवत् रागो लौहित्यं ययोस्तथाविधौ पादपल्लवौ यस्यास्तद्रूपा। यदात्वसौ भगवती रूपकप्रतिभोत्पत्तिनिबन्धनेन श्लेषेण त्रैलोक्यादरवर्तिमाणिक्यसंभाररूपतया रूप्यते तदा प्रकृतोर्थश्चन्द्रकान्तेन्द्रनीलमौक्तिकशोभापद्मरागैरवच्छादितरूपतया प्रतीयते साक्षादेवंविधरत्नमयावयवयोगित्वात् त्रिभुवनोदरान्तर्गतरत्नसमृद्धिरूपेति।

अत्र च मुक्ताश्रीरित्यत्र स्वरभेदो विद्यते बहुव्रीहिपक्षे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति (पा. सू. ६-२-१) – पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् तत्पुरुषे तु समासान्तोदात्तत्वात् (पा. सू. ६-१-२२३)। शिष्टानां तु शब्दानां स्वरभेदो नास्ति। प्रयत्नगुरुत्वागुरुत्वे तु त्रिजगद्रत्नशब्दव्यतिरिक्तेषु तत्तद्वर्णविषयतया विद्येते। तेन तत्र शब्दश्लेषता। त्रिजगद्रत्नशब्दस्य तूभयत्रापि कस्यचिद्विशेषस्याविद्यमानत्वादर्थश्लेषत्वम्।

अपारिजातवार्तापीत्यत्र भगवत्यजातशत्रुत्वादपगतशत्रुसमूहवार्ता । तदीया च शोभा सर्वस्य चित्तमावर्जयतीत्यतो नन्दना श्रीर्यस्यास्तथाविधा। उदकमध्यवर्तितया च योसौ अप्सु उदके प्रतिबिम्बित इन्दुस्तद्वत्सुन्दरी। नित्यं च गलल्लावण्यप्रवाहा । यदात्वसौ भगवती नन्दनश्रीशब्दस्य देवोद्यानशोभालक्षणार्थान्तराभिधायित्वाद्रूपकप्रतिभोत्पत्तिनिबन्धनेन श्लेषेणैतद्भावमापद्यते तदा तत्समाश्रयत्वेन अपारिजातवार्तापीत्यादिपदपर्यालोचनया विरोधप्रतिभाहेतोरपरस्यापि श्लेषस्याविर्भावो भवति । न खलु देवोद्यानशोभा अविद्यमानपारिजाताख्यवृक्षविशेषवृत्तान्ता भवति । न चासौ भूमौ तिष्ठति । अबिन्दुसुन्दरीत्यत्र तु बिन्दुभिर्यस्याः सौन्दर्यं नास्ति तस्याः कथं लावण्यबिन्दवः प्रसरेयुरिति विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः ।

अपारिजातवार्तापीत्यत्राप्यपगतारिजातवार्तेति – बहुव्रीहौ प्रकृत्येति (पा. सू. ६-२-१) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्पुरुषपक्षे त्वन्तोदात्तत्वम् (पा. सू. ६-१-२२३)। अबिन्दुसुन्दरीत्यत्र अबिन्दुवत्सुन्दरीत्युपमानत्वात् – तत्पुरुषे तुल्यार्थेति (पा. सू. ६-२-२) – अबिन्दुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः । तस्य च सप्तम्यन्तपूर्वपदत्वादनेनैव सूत्रेण (पा. सू. ६-२-२) प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । अबिन्दुसुन्दरीत्यत्र त्वव्ययत्वान्नञः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन (पा. सू. ६-२-२) तदेव । तेनात्र स्वरभेदस्याभावः । प्रयत्नभेदकृतात्तु चाकारवैचित्र्याच्छब्दश्लेषता ॥

इति महाश्रीप्रतीहारेन्दुराजविरचितायामुद्भटालंकारसारसंग्रहलघुवृत्तौ चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमो वर्गः ।

अपह्नुतिं विशेषोक्तिं विरोधं तुल्ययोगिताम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसां च व्याजस्तुतिविदर्शने ॥ १ ॥ (५२)
उपमेयोपमां चैव सहोक्तिं संकरं तथा ।
परिवृत्तिं च जगदुरलंकारान्परे गिराम् ॥ २ ॥ (५३)

अपह्नुतिः ।

अपह्नुतिरभीष्टा च किंचिदन्तर्गतोपमा ।
भूतार्थापह्नवेनास्या निबन्धः क्रियते बुधैः ॥ ३ ॥ (५४)

यत्र भूतं विद्यमानमुपमेयलक्षणमर्थमपह्नुत्योपमानरूपारोपणोपमानोपमेयभावो [-वगम्यते सोपह्नु-] तिरलङ्कारः । अत्र च प्राकरणिकस्य विद्यमानस्यार्थस्या [—पह्नवादप्राकरणिकार्थाध्यारोपेण] यद्विद्यमानोस्फुटेनरूपेणोपमानोपमेयभावश्चकास्तीत्युक्तम् — किंचिदन्तर्गतोपमा — इति ।

तस्या उदाहरणम् ।

एतद्धि न तपः सत्यमिदं हालाहलं विषम् ।
विशेषतः शशिकलाकोमलानां भवादृशाम् ॥ *१ ॥

अत्र प्राकरणिकस्य तपसः स्वरूपमपह्नुत्य हालाहलविषविशेषरूपताध्यारोपेण तत्साहश्यमवगमितम् । तच्चात्र हालाहलविषसाहश्यमुपमेयस्यापह्नुतत्वान्न स्फुटरूपम् । हालाहलाख्यो विषभेदो यः शीघ्रं व्यापादयति ॥

विशेषोक्तिः ।

यत्सामग्र्येपि शक्तीनां फलानुत्पत्तिबन्धनम् ।
विशेषस्याभिधित्सातस्तद्विशेषोक्तिरुच्यते ॥ ४ ॥ (५५)

शक्तीनां कारकाणां सामग्र्येपि अविकलत्वे यः क्रियाफलस्य किञ्चिद्विशेषमवगमयितुमनुत्पत्तेरुपनिबन्धः सा विशेषोक्तिः ।

तस्याश्च द्वौ भेदौ । क्वचित्खलु कारणसामग्र्येपि यत्कार्यं नोत्पद्यते तस्यानुत्पत्तौ स्वकण्ठेन निमित्तमुपादीयते क्वचित्त्वर्थसामर्थ्यादवगम्यते । तदाह—

दर्शितेन निमित्तेन निमित्तादर्शनेन च ।
तस्या बन्धो द्विधा लक्ष्ये दृश्यते ललितात्मकः ॥ ५ ॥ (५६)

अदर्शनमनुपादानम् ।

तत्र द्वितीयस्य भेदस्योदाहरणम् ।

महर्द्धिनि गृहे जन्म रूपं स्मरसुहृद्वयः ।
तथापि न सुखप्राप्तिः कस्य चित्रीयते न धीः ॥ *२ ॥

अत्र धनसंभारयोगः सुरूपत्वं यौवनं चेति यान्येतानि सुखप्राप्तौ कारणान्यविकलानि तत्सद्भावेपि क्रियाफलभूतायाः सुखप्राप्तेरनुत्पत्तिरुपनिबद्धा पूर्वोक्तानां सुखहेतूनां विस्मयविभावनात्मकविशेषख्यापनाय । अत्र च निमित्तं स्वकण्ठेनानुपात्तमप्यर्थसामर्थ्यादवगम्यते विधिवैधुर्यादि । रूपशब्दोत्र शरीरस्य रूपमात्राव्यभिचारित्वाद्रूपप्रकर्षतात्पर्येणोपात्तः । स्मरसुहृद्वयो यौवनं । यौवने हि मन्मथोभिमुखी भवति ।

आद्यभेदोदाहरणं तु ।

इत्थं विसंष्ठुलं दृष्ट्वा तावकीनं विचेष्टितम् ।
नोदेति किमपि प्रष्टुं सत्वरस्यापि मे वचः ॥ *३ ॥

अत्र प्रश्नत्वरालक्षणकारणसद्भावेपि प्रश्नवचसोनुत्पत्तिरुपनिबद्धा । तया च प्रश्नवचनकारणस्य विस्मयविभावनाख्यो विशेषोवगम्यते । अत्र च निमित्तं भगवतीगति(त)विसंष्ठुलचेष्टितदर्शनं स्वकण्ठेनोपात्तम् ॥

विरोधः ।

गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्याक्रियावचः ।
यद्विशेषाभिधानाय विरोधं तं प्रचक्षते ॥ ६ ॥ (५७)

यत्र कविना गुणस्य वा क्रियाया वा अथवा द्विर्वाशब्दस्योपात्तत्वात् द्रव्यस्य विरुद्धोन्यः पदार्थः सजातीयो विजातीयो वा वचसा स्वप्रतिभाप्रसूतेन वर्णनिकात्मना क्रियते कंचिद्विशेषमवगमयितुं स विरोधाख्योलंकारः । गुणक्रियाद्रव्याणामुत्प्रेक्षालंकारलक्षणव्याख्यानसमये स्वरूपमुक्तम् । क्रियाकरणमुत्पादनं तत्प्रधानं वचः क्रियावचः । कविप्रतिभया खलु पुराणप्रजापतिनिर्मितशुष्कपरुषपदार्थविलक्षणाः सरसाः पदार्था अभिनवा एव निर्मीयन्ते । अतः क्रियावच इत्युक्तम् ।

तस्योदाहरणम् ।

यद्वा मां किं करोम्येष वाचालयति विस्मयः ।
भवत्याः क्वायमाकारः क्वेदं तपसि पाटवम् ॥ *४ ॥

अत्र यदेतत्पूर्वमुपक्रान्तम् — वचो मे नोदेति — इति तस्याक्षेपो यद्वेति कृतः । किं वा करोमि विस्मयवाचालितः सन् ब्रवीमि — भवत्याः क्वेति । एष विस्मयो मां वाचालयतीति संबन्धः । अत्राकृतेः सुकुमारायाः पाटवस्य च कठिनकायसाध्यस्य विरोधो भगवतीनिष्ठत्वेनोपनिबद्धः । तेन च विस्मयविभावनाख्यो विशेषोत्र ख्याप्यते । अयं च सिद्धस्वभावधर्मनिष्ठत्वाद्गुणविरोधः । एवं साध्यस्वभावधर्मनिष्ठेपि क्रियाविरोधे उदाहार्यम् । तथा द्रव्यविरोधे गुणक्रियाविरोधे गुणद्रव्यविरोधे क्रियाद्रव्यविरोधे च ॥

तुल्ययोगिता ।

उपमानोपमेयोक्तिशून्यैरप्रस्तुतैर्वचः ।
साम्याभिधायि प्रस्तावभाग्भिर्वा तुल्ययोगिता ॥ ७ ॥ (५८)

अप्रस्तुतानामेव वा यत्र साम्यमभिधीयते सा तुल्ययोगिता । अतएव प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयार्थनिष्ठत्वाभावात्तत्रोपमानोपमेयोक्तिशून्यत्वम् । प्रस्तावभाग्भिः प्रस्तुतैः साम्याभिधायि वच इति संबन्धः ।

तस्याः पूर्वभेदस्योदाहरणम् ।

त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।
मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता ॥ *५ ॥

त्वच्छरीरसौकुमार्यदर्शिनः कस्येव चेतसि मालत्यादीनां काठिन्यं न भासत इत्यर्थः । अत्र मालत्यादीनामप्राकरणिकानामेवार्थानां कठोरत्वलक्षणं साम्यमुपनिबद्धम् । द्रष्टुरिति तृन् (पा. सू. ३-२-१३५) । तद्योगे च त्वदङ्गमार्दवमिति—न लोकाव्ययनिष्ठा (पा. सू. २-३-६९) —इति षष्ठीनिषेधः ।

द्वितीयभेदस्योदाहरणम् ।

योगपट्टो जटाजालं तारवी त्वङ्मृगाजिनम् ।
उचितानि तवाङ्गस्य यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥ *६ ॥

अत्र प्राकरणिकानामपि योगपट्टादीनां भगवतीशरीरे संस्पर्शानौचित्यलक्षणः समानो धर्मो निबद्धः । तारवी त्वग्वल्कलम् । अङ्गस्य शरीरस्य ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा ।

अधिकारादपेतस्य वस्तुनोन्यस्य या स्तुतिः ।
अप्रस्तुतप्रशंसेयं प्रस्तुतार्थानुबन्धिनी ॥ ८ ॥ (५९)

अधिकारादुपवर्णनावसरादपगतस्य प्राकरणिकादपरस्य वस्तुनो यत्रोपनिबन्धः सा अप्रस्तुतप्रशंसा । न चैवमपि तस्या उन्मत्तप्रलापप्रख्यता यतः सा केनचित्स्वाजन्येन प्रस्तुतमर्थमनुबध्नाति । तदुक्तम् -- प्रस्तुतार्थानुबन्धिनी इति ।

तस्या उदाहरणम् ।

यान्ति स्वदेहेषु जरामसंप्राप्तोपभोक्तृकाः ।
फलपुष्पर्द्धिभाजोपि दुर्गदेशवनश्रियः ॥ *७ ॥

अत्र कृच्छ्रेण गन्तुं शक्यते यस्मिन्देशे तद्गतकाननानां शोभाः अप्राकरणिक्य एव स्वदेहजर्जरतयोपवर्णिताः । ताभिश्च सादृश्यस्वाजन्येन भगवतीचेष्टितमुपमेयभूतं एवंविधरूपतयावगम्यते । दुर्गेति – सुदुरोरधिकरण (पा. सू. ३-२-४८ स्थं वार्तिकम्) इति डप्रत्ययः ॥

व्याजस्तुतिः ।

शब्दशक्तिस्वभावेन यत्र निन्देव गम्यते ।
वस्तुतस्तु स्तुतिः श्रेष्ठा व्याजस्तुतिरसौ मता ॥ ९ ॥ (६०)

यत्र शब्दानामभिधायकानां या शक्तिरर्थप्रत्यायनौन्मुख्यं तस्या यः स्वभावो नियतार्थनिष्ठत्वात्मकस्तेन निन्दा गम्यते इव न त्वसौ निन्दैव पदार्थपर्यालोचनसामर्थ्योत्थायां स्तुतौ वाक्यार्थीभूतायामवान्तरवाक्यार्थत्वात् । अत एवाह – वस्तुतस्तु स्तुतिः श्रेष्ठा – इति । वस्तुत इत्यर्थसामर्थ्यादित्यर्थः । तत्र व्याजस्तुतिर्नामालंकारो भवति । निन्दाव्याजेन हि सा स्तुतिः । अतो व्याजस्तुतिः ।

तस्या उदाहरणम् ।

धिगनन्योपमामेतां तावकीं रूपसंपदम् ।
त्रैलोक्येऽप्यनुरूपो यद्वरस्तव न लभ्यते ॥ *८ ॥

अत्र यदेतद्धिग्वादोपहतत्वं रूपसंपदः साक्षाच्छब्दव्यापारेण स्पृष्टं न तत्स्वात्मपर्यवसितम् अर्थसामर्थ्योत्थलोकोत्तरभगवतीरूपोत्कर्षप्रतिपादनपर्यवसितत्वात् । अतस्तस्यावान्तरवाक्यार्थता । तेनेयं व्याजस्तुतिः । निन्दाव्याजेन रूपोत्कर्षस्य स्तूयमानत्वात् । धिगनन्योपमामिति – उभसर्वतसोः कार्या- (पा. सू. १-४-४८ इति सूत्रोपरिस्थितवार्तिककारिका) इति द्वितीया ॥

विदर्शना ।

अभवन्वस्तुसंबन्धो भवन्वा यत्र कल्पयेत् ।
उपमानोपमेयत्वं कथ्यते सा विदर्शना ॥ १० ॥ (६१)

यत्र पदार्थानां संबन्धः स्वयमनुपपद्यमानः सन्नुपमानोपमेयभावे पर्यवस्यति अथवा उपमानोपमेयभावकल्पनया स्वात्मानमुपपादयति तत्र विदर्शना । विशिष्टस्यार्थस्योपमानोपमेयभावात्मकस्योपदर्शनात् ।

तस्या उदाहरणम् ।

विनोचितेन पत्या च रूपवत्यपि कामिनी ।
विधुवन्ध्यविभावर्याः प्रबिभर्ति विशोभताम् ॥ *९ ॥

विधुश्चन्द्रः । विभावरी रात्रिः । अत्र रजनिकररहितविभावरीविशोभत्वस्य यदेतत्कर्मत्वं तत्कामिनीकर्तृकायां भरणक्रियायां न समन्वयं गच्छति । न ह्यन्यस्य सम्बन्धिनीं विशोभामन्यो बिभर्ति । अतः पदार्थसमन्वयस्यात्रानुपपत्तिः । उपमानोपमेयभावस्त्वत्र वाक्यार्थविश्रान्तिस्थानं कृष्णरात्रिवद्विशोभतां बिभर्तीति ।

एवमेतद्भवति वस्त्वसंबन्धे उपमानोपमेयभावकल्पनायामुदाहरणम् ।

यत्र तु पदार्थसमन्वय उपमानोपमेयभावकल्पनया स्वात्मानमुपपादयति तस्य विदर्शनाभेदस्योदाहरणमुद्भटपुस्तके न दृश्यते । तस्य तु भामहोदितमिदमुदाहरणम् ।

अयं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रति यियासति ।
उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन्नरान् ॥ इति ।

तत्र प्रथमोदयसमयविजृम्भमाणस्वकान्तिरहितस्य भास्वतो यदेतदस्तमयौन्मुख्यं तदुपेतस्य श्रीमतः प्रयोज्यकर्तृन् प्रति पातावसानोदयकर्मकेवबोधे तत्समर्थाचरणलक्षणं हेतुकर्तृत्वमुपनिबद्धम् । तथाविधं खलु भास्वन्तं पश्यन्तः श्रीमन्तो बुध्यन्ते भास्वत इव सर्वस्योदयः पातावसान इति । तांश्चासौ तथावबुध्यमानान् स्वावस्थोपदर्शनेन प्रयुङ्क्ते यथा ममायमुदयः पातावसानस्तथा भवतामपीति । अत्र च प्रेषणाध्येषणयोरभावात्तत्समर्थाचरणलक्षण एव प्रयोजकव्यापारः कारीषोध्यापयति भिक्षा वासयतीति यथा । तेन च प्रयोज्यप्रयोजकभावेन स्वात्मानमुपपादयितुमुपमानोपमेयभाव आक्षिप्तः हे श्रीमन्तो यथा ममायमुदयः पतनाय तद्वद्भवतामपीति यूयं बुध्यध्वमिति । तेनात्र प्रयोज्यप्रयोजकभावलक्षणेन पदार्थसमन्वयेन स्वात्मोपपादनायोपमानोपमेयभावस्याक्षेपाद्द्वितीयो विदर्शनाया भेदः ।

संकरः ।

स च चतुर्विधः संदेहशब्दार्थवर्त्यलंकारैकशब्दाभिधानानुग्राह्यानुग्राहकभेदेन ।

तत्र संदेहसंकरस्तावत्।

अनेकालंक्रियोल्लेखे समं तद्वृत्त्यसंभवे।
एकस्य च ग्रहेन्यायदोषाभावे च संकरः ॥ ११ ॥ (६२)

अनेकस्यालंकारस्योल्लेखे चेतस्युपारोहे संदेहसंकरो भवति। न त्वेकशब्दाभिधानसंकरादावपि अनेकालंकारोल्लेखः संभवति। यथा –

मुरारिनिर्गता नूनं नरकप्रतिपन्थिनी।
तवापि मूर्ध्नि गङ्गेव चक्रधारा पतिष्यति ॥

अत्र ह्युपमानोपमेयभावस्तत्प्रतिभाहेतुश्च श्लेषोनेकोलंकार उल्लिख्यते। उपमानोपमेयभावे तावत् गङ्गोपमानं चक्रधारा उपमेया मुरारिनिर्गतत्वं साधारणो धर्मः। श्लेषस्तत्र नरकप्रतिपन्थिशब्दादात्मानं लभते। एकत्र हि नरको दानवः अपरत्र त्ववीच्यादिः। एतौ च द्वावलंकारावेकस्मिन्निव शब्देनुप्रविशतः। न ह्युपमानोपमेयभावस्तत्प्रतिभाहेतुर्वा श्लेषः समासाद्यभावे इवशब्दादिमन्तरेण स्वरूपं प्रतिलभते। तेनात्र द्वावलंकारावेकस्मिन्वाचके इव शब्देनुप्रविष्टौ। यदि च अनेकालंकारोल्लेखे सति सन्देहसंकरस्तत एवमादावप्यनेकालंकारोल्लेखस्य संभवात्संदेहसंकरप्रसङ्ग इत्याशङ्क्योक्तम् – समं तद्वृत्त्यसंभव इति। तस्यानेकस्यालंकारस्य समं युगपद्यदि वृत्तिर्व्यापारोलंकार्यालंकरणात्मको न संभवतीत्यर्थः। पूर्वोक्ते तूदाहरणे मुरारिनिर्गतेति साधारणधर्मोपादानान्नरकप्रतिपन्थिनीति च श्लेषपदोपदर्शनान्नानेकस्यालंकारस्य युगपद्वृत्तेरसंभवः। तेन तत्र न संदेहसंकरता। ननु यद्यनेकालंकारोल्लेखे युगपद्वृत्त्यसंभवे च संदेहसंकरत्वमेवं सति यत्र प्रतिभामात्रेणानेकस्मिन्नलंकारे उल्लिख्यमाने यस्य साधकं प्रमाणमस्ति स उपादीयते यस्य तु बाधकं प्रमाणं विद्यते स त्यज्यते। तत्राप्यनेकालंकारोल्लेखस्य समं तद्वृत्त्यसंभवस्य च संभवात्संदेहसंकरत्वं प्रसज्जतीत्याशङ्क्योक्तम् – एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावे चेति। न्यायः साधकं प्रमाणं दोषो बाधकं प्रमाणम्। यत्रानेकालंकारोल्लेखे युगपद्वृत्त्यसंभवे च एकतरस्य ग्रहणे साधकबाधके प्रमाणे

समस्तव्यस्ततया न विद्येते तत्र संदेहसंकरः । तेन नानिष्टप्रसङ्गः । तथाहि यत्र साधकबाधके प्रमाणे सामस्त्येन विद्यते तत्र यस्य साधकं प्रमाणमस्ति तस्योपादानाद्बाधकस्य प्रमाणोपेतस्य च त्यागादेकस्य ग्रहणं भवति । यत्रापि साधकबाधकप्रमाणयोर्वैयस्त्येनान्यतरस्य विद्यमानता तत्रापि प्रतिभोल्लिख्यमानानेकालंकारमध्यात्साधकप्रमाणोपेतस्योपादानात्प्रमाणशून्यस्य चोपेक्ष्यत्वात्तथा बाधकप्रमाणोपेतस्य परित्यागात्तदितरस्य च पूर्वोल्लिखितस्य पारिशेष्येणोपादानादेकस्य ग्रहो भवति । यत्र तु साधकबाधकप्रमाणाभावस्तत्र संदेह एव । एवमयं संदेहसंकरो लक्षितः ।

तस्योदाहरणम् ।

यद्यप्यत्यन्तमुचितो वरेन्दुस्ते न लभ्यते ।
तथापि वच्मि कुत्रापि क्रियतामादरो वरे ॥ *१० ॥

अत्र वरेन्दुरिति वर एव इन्दुः वर इन्दुरिवेतिरूपकसमासोपमयोर्द्वयोरलंकारयोरुल्लेखः । न च तस्यानेकस्यालंकारस्य युगपद्वृत्तिः संभवति एकालंकारसंश्रयेणैवालंकारस्य कृतकृत्यत्वात् । न चात्र द्वयोर्मध्यादेकतरस्य ग्रहणाय साधकबाधकप्रमाणयोगः । साधकं हि प्रमाणं विद्यमानं विधिमुखेनालंकारं ज्ञापयेत् । तथा बाधकमपि प्रहातव्यालंकारनिषेधमुखेनोपादेयमलंकारं पूर्वोल्लिखितं पारिशेष्यादुपादेयतया प्रतिपादयति । अत्र तु द्वयोः साधकबाधकप्रमाणयोरभावात्संदेहस्तेन संदेहसंकरोलंकारः ।

शब्दार्थवर्त्यलंकारस्तु ।

शब्दार्थवर्त्यलंकारा वाक्य एकत्र भासिनः ।
संकरो वा

यत्रैकस्मिन्वाक्ये शब्दवर्तिनोर्थवर्तिनश्चालंकाराः संसर्गमुपयन्ति स शब्दार्थालंकारः ।

तस्योदाहरणम् ।

इत्थं स्थितिर्वरार्थां चेन्मा कृथा व्यर्थमार्थिताम् ।
रूपेण ते युवा सर्वः पादबद्धो हि किङ्करः ॥ *११ ॥

वरार्थां भर्त्रर्थां । किङ्करो दासः । अत्र थकारोपनिबद्धोनुप्रासात्मकः शब्दालंकारः । अर्थालंकारश्चार्थान्तरन्यासो विद्यते । तथाह्यत्र मा कृथा व्यर्थमर्थितामित्युपादित्सितेर्थेर्थित्वस्याकरणं यदुपनिबद्धं तदनुपाद्यमानतया संभाव्य तत्समर्थनायोक्तम् – रूपेण ते युवा सर्वः पादबद्धो हि किङ्करः – इति । यो गुणोत्कर्षशाली स नार्थयते अपित्वर्थ्यते यथा रत्नादि । त्वं च रूपवत्त्वाद्गुणोत्कर्षशालिनी । तस्मादुपादित्सितेर्थे तवार्थित्वमयुक्तमिति । तेनायं शब्दार्थवर्त्यलंकारसंकरः ।

एकशब्दाभिधानसंकरस्तु ।
एकवाक्यांशप्रवेशाद्वाभिधीयते ॥ १२ ॥ (६३)

एकस्मिन्वाक्यांशे वाक्यैकदेशे यत्रानेकस्यालंकारस्यानुप्रवेशः स एकशब्दाभिधानसंकरः ।

तस्योदाहरणम् ।

मैवमेवास्थ सच्छायवर्णिकाचारुवर्णिका ।
अम्भोजिनीव चित्रस्था दृष्टिमात्रसुखप्रदा ॥ *१२ ॥

अत्रोपमालंकार उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुभूतश्च श्लेष इत्येतौ द्वावलंकारावेकस्मिन्वाक्यांशे इव शब्देनुप्रविष्टौ । तथाहि । अम्भोजिनी उपमानं गौरी उपमेया दृष्टिमात्रसुखप्रदत्वं साधारणो धर्मः इत्युपमा । सच्छायवर्णिकाचारुकर्णिकेति श्लेषः । अम्भोजिन्यां हि वर्णा राजवर्तादयः गौर्यां तु गौरत्वम् । अम्भोजिन्यां कर्णिका कमलमध्यवर्ती बीजकोशः गौर्यां तु चारू कर्णौ । कप्चात्र समासान्तः । तेनायं श्लेषः । एतौ च द्वावलंकारावेकस्मिन्वाक्यांशे इव शब्देनुप्रविष्टौ । तेनायमेकशब्दाभिधानसंकरः ।

अनुग्राह्यानुग्राहकसंकरस्तु ।

परस्परोपकारेण यत्रालंकृतयः स्थिताः ।
स्वातन्त्र्येणात्मलाभं नो लभन्ते सोपि संकरः ॥ १३ ॥ (६४)

यत्रोपकार्योपकारकभावावस्थितत्वादलंकाराः स्वातन्त्र्येणात्मानं न लभन्ते सोनुग्राह्यानुग्राहकसंकरः । उपकार्योप्युपकारकमुपकरोति तदीयस्योपकारस्य विषयभावेनावस्थानात् । उपकार्ये ह्युपकारकाधेयमुपकारं प्रतीप्सति सत्युपकारकस्योपकारकत्वं भवति तेनोपकार्येणाप्युपकारकस्योपकारः क्रियत इति परस्परग्रहणमत्रोपात्तम् – परस्परोपकारेणेति ।

तस्योदाहरणम् ।

हरेणेव स्मरव्याधस्त्वयानङ्गीकृतोपि सन् ।
त्वद्वपुः क्षणमप्येष धार्ष्ट्यादिव न मुञ्चति ॥ *१३ ॥

अत्र धार्ष्ट्यादिव न मुञ्चतीति यासावुत्प्रेक्षा सा हरेणेव स्मरव्याधस्त्वयानङ्गीकृतोपि सन्नित्युपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुश्लेषवशेन स्वरूपं प्रति लभते । अनङ्गीकृतो हि अनङ्गत्वमशरीरत्वमापादितः अनूरीकृतश्च । यश्चानूरीकृतः क्षणमपि न मुञ्चति तत्र धार्ष्ट्यं हेतुतयोत्प्रेक्षितुं शक्यते । तेन श्लेषवशेनात्रोत्प्रेक्षा आसादितस्वभावा । अतोयमनुग्राह्यानुग्राहकसंकरः ।

एवमयं चतुर्विधः संकरो नानालंकारगतविकल्पव्यवस्थासमुच्चयाङ्गाङ्गिभावसमाश्रयणेनाभिहितः । तत्रानेकालंकारविकल्पात्संदेहसंकरः । विभिन्नाधारत्वेन शब्दार्थवर्तिनोलंकारयोरवस्थानाद्व्यवस्थासमाश्रयः शब्दार्थवर्त्यलंकारसंकरः । एकशब्दाभिधानसंकरे तु समुच्चयेनानेकोलंकार एकस्मिन्वाक्यांशे इवादावनुप्रविशति । अनुग्राह्यानुग्राहकसंकरे त्वनेकस्यालंकारस्याङ्गाङ्गिभावः । अतो विकल्प–व्यवस्था–समुच्चयाङ्गाङ्गिभावसंश्रया एते चत्वारः संकरभेदाः ।

उपमेयोपमा ।

अन्योन्यमेव यत्र स्यादुपमानोपमेयता ।
उपमेयोपमामाहुस्तां पक्षान्तरहानिगाम् ॥ १४ ॥ (६५)

यत्रोभयोरुपमानोपमेययोः परस्परमुपमानोपमेयभावस्तत्रोपमेयोपमा । उपमेयेनोपमानस्योपमानात् । ननु च प्राकरणिकं साम्याभिधानसंबन्धि उपमेयम् अप्राकरणिकमुपमानम् । यदि चात्रोपमेयस्योपमानत्वमभिधीयते एवं सति तस्य प्राकरणिकत्वं व्याहन्यते इत्याशङ्क्योक्तम् – पक्षान्तरहानिगामिति । नात्रोपमानोपमेयभावे तात्पर्यं किंतु एतदेव द्वयमेवंविधं विद्यते न त्वन्यदेतयोः सदृशं वस्त्वन्तरं विद्यत इति । अतश्च एतत्पक्षद्वितयव्यतिरिक्तस्य पक्षान्तरस्यात्र हानेर्विवक्षितत्वात्परस्परमुपमानोपमेयभावो न दुष्यतीति । तस्य पक्षान्तरहानौ प्रतिपाद्यायामवान्तरवाक्यार्थत्वेनावस्थानात्– वरं विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुक्त्वा – इतिवत् । अत्र हि विषभक्षणं न विधीयते दुर्जनगृहे भोजनपरिवर्जनतात्पर्यात् । एवमिहाप्युपमानोपमेयभावस्याविवक्षा पक्षान्तरहानौ तात्पर्यात् ।

तस्या उदाहरणम् ।

शिरांसि पङ्कजानीव वेगोत्पातयतो द्विषाम् ।
आजौ करोपमं चक्रं यस्य चक्रोपम करः ॥ *१४ ॥

अत्र यस्येत्युपात्तस्य – त्वत्कृते सोपि वैकुण्ठः – इत्यत्र तच्छब्दसमन्वयेनाकाङ्क्षाविच्छेदो भविष्यति । उत्तरेष्वपि च श्लोकेषु तेनैव यच्छब्दार्थो निराकाङ्क्षीकार्यः । अत्र करचक्रयोः परस्परमुपमानोपमेयभावः । साधारणश्चात्र धर्मः अतित्वरितत्वेन शत्रुशिरोवकर्तनम् । एष चात्रोपमानोपमेयभावः उपमानान्तराभावे पर्यवसितः । यदिपरमेतयोरेव परस्परमुपमानोपमेयभावः स्यादन्यत्वे तयोरुपमानं नास्तीति ।

सहोक्तिः ।

तुल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते ।
पदेनैकेन कथ्येते सा सहोक्तिर्मता सताम् ॥ १५ ॥ (६६)

यत्र वस्तुद्वयसमवेते द्वे क्रिये पदेनैकेन तन्त्रवृत्या कथ्येते तत्र सहोक्तिर्नामालंकारो भवति । ननु – संजहार शरत्कालः – इत्यादावपि दीपके पदेनैकेन वस्तुद्वयसमवेते द्वे क्रिये कथ्येते अतश्च तत्रापि सहोक्तित्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्योक्तम् – तुल्यकाल – इति । यत्र सहादिना पदेन तुल्य-

कालतामवगम्य वस्तुद्वितयसमाश्रिते द्वे क्रिये कथ्येते तत्र सहोक्तित्वम् । न चैवं दीपक इति नातिव्याप्तिः । सहादिना च शब्देन युगपत्कालतायामवद्योत्यमानायां द्वयी गतिः । कदाचित्खलु ययोः क्रिययोस्तुल्यकालता ते क्रिये तुल्यकक्षतया स्वाश्रयविश्रान्तत्वेनाभिधीयेते यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ सह भुञ्जाते इति । कदाचित्त्वेकाश्रयविश्रान्तायां क्रियायामभिहितायां सहाद्यर्थपर्यालोचनासामर्थ्यादपरस्याश्रयस्य क्रियासंबन्धोवगम्यते यथा देवदत्तो यज्ञदत्तेन सह भुङ्क्ते इति । तत्रेह द्वितीया गतिराश्रीयते शाब्देन रूपेणैकत्र क्रियासंबन्धस्य प्रतीतस्यापरत्रार्थेन रूपेणोन्नीयमानत्वेन वक्रभणितेः सद्भावात् । एवंविधस्य यत्रैव शोभातिशयविधायित्वं तत्रैव सहोक्तेरलंकारता न सर्वत्रेति द्रष्टव्यम् ।

तस्या उदाहरणम् ।

द्युजनो मृत्युना सार्धं यस्याजौ तारकामये ।
चक्रे चक्राभिधानेन प्रैष्येणाप्तमनोरथः ॥ *१५ ॥

यस्य प्रैष्येणेति संबन्धः । अत्र मृत्योर्द्युजनस्य च मनोरथावाप्तिकरणलक्षणे द्वे क्रिये पदेनैकेनोक्ते चक्रेत्राप्तमनोरथ इति । यद्यप्यवाप्तमनोरथ इति चक्र इति च सुप्तिङन्तत्वभेदेन पदद्वित्वं तथापि क्रियापदद्वितयोपादानव्यावृत्तेर्विवक्षितत्वात्पदेनैकेनेति न विरुध्यते । अथवा चक्र इति करोतिक्रिया सामान्यभूता विशेषमन्तरेणापर्यवस्यन्ती मनोरथावाप्तिलक्षणं विशेषं गर्भीकरोति । अतश्चात्र सत्यप्यनेकपदत्वे एकपदीभाव इव प्रकाशते । तेन एकेन पदेनेत्युक्तम् । सार्धंशब्दश्चात्र तुल्यकालतामवद्योतयति । यस्य प्रैष्येणाज्ञाकारिणा चक्रसंज्ञकेन कर्तृभूतेन मृत्युना सार्धमपृथक्कालतया द्युजन आप्तमनोरथः कृत इति । अनेकलोककवलीकरणान्मृत्योर्मनोरथावाप्तिर्द्युजनस्य च शत्रुविनाशात् ।

परिवृत्तिः ।

समन्यूनविशिष्टैस्तु कस्यचित्परिवर्तनम् ।
अर्थानर्थस्वभावं यत्परिवृत्तिरभाणि सा ॥ १६ ॥ (६७)

कस्यचिद्वस्तुनो वस्त्वन्तरेण परिवर्तनं परिवृत्तिः। सा च त्रिविधा परिवर्तनकारकाणां परिवर्तनीयेन सह समत्वान्न्यूनत्वादधिकत्वाच्च। तदिदमुक्तम् समन्यूनविशिष्टैरिति। तत्र यस्याः समोर्थः परिवर्त्यते तस्या अनर्थस्वभावता। अर्थशब्देन हि उपादेयोर्थोभिधीयते अर्थ्यते-साविति कृत्वा। यत्र च साम्यं तत्रार्थनीयत्वं नास्ति। तेनार्थ्यत्वाभावा-नुगमात्तत्रानर्थत्वमभिधीयते। अतस्तत्रानर्थस्वभावं परिवर्तनम्। यत्रापि च निकृष्टपरिग्रहेणोत्कृष्टपरित्यागः क्रियते तत्राप्यनर्थस्वभावता उपादेय-विपरीतस्योपादानात्। अर्थप्रतिपक्षो ह्यत्रानर्थः। अधर्मानृतवत्। यथा ह्यधर्मानृतशब्दाभ्यां नोत्तरपदार्थाभावमात्रमभिधीयते नाप्युत्तरपदार्थ-तुल्योर्थः किन्तर्ह्येतत्प्रतिपक्षस्यैवाभिधानम्। एवमिहाप्यनर्थशब्देन अर्थ-प्रतिपक्षस्यैवाभिधानम्। यथा अनर्थो वैरिणामापतित इत्येवमादौ। तेन यत्रोत्कृष्टेन निकृष्टः परिगृह्यते तत्र दुःखहेतुत्वादर्थप्रतिपक्षत्वेनानर्थ-स्वभावता। यत्र तु निकृष्टेनोत्कृष्टः परिगृह्यते तत्रोत्कृष्टस्य सुखहेतुत्वे-नोपादेयत्वादर्थस्वभावता। तदिदमुक्तम् अर्थानर्थस्वभावमिति।

तत्र समपरिवृत्तेरुदाहरणम्।

उरो दत्वामरारीणां येन युद्धेष्वगृह्यत।
हिरण्याक्षवधाद्येषु यशः साकं जयश्रिया॥ *१६॥

अत्र उरोदानेनोत्साहो लक्ष्यते। यश्चात्र लक्ष्यमाणस्यार्थस्योत्साहस्यो-पायतया प्रतीयते अभिधेयोर्थो वक्षसो दानं नाम—यो हि यत्र वक्ष उद्यमयति स तत्रोत्सहत इति—तत्प्रतिभावच्छादितस्योत्साहस्य प्रतीतेः। तदपेक्षया समेन समस्य परिवर्तनम् उरोयशसोः समत्वात्।

न्यूनपरिवृत्तेस्तूदाहरणम्।

नेत्रोरगबलभ्राम्यन्मन्दराद्रिशिरश्च्युतैः।
रत्नैरापूर्य दुग्धाब्धिं यः समादत्त कौस्तुभम्॥ *१७॥

नेत्रभूत उरगो वासुकिः। अत्र कौस्तुभस्योत्कृष्टस्य निकृष्टरत्नपरित्यागेन ग्रहणान्निकृष्टेनोत्कृष्टस्य परिवर्तनम्।

विशिष्टपरिवृत्तेस्तूदाहरणम् ।

यो बलौ व्याप्तभूसीम्नि मखेन द्यां जिगीषति ।
अभयं स्वर्गसद्मभ्यो दत्वा जग्राह खर्वताम् ॥ *१८ ॥

भूसीमा पृथिव्या अवधिः । मखो यज्ञः । अत्र अभयेनोत्कृष्टेन निकृष्टस्य खर्वत्वस्य ह्रस्वत्वस्य परिवर्तनम् अभिधेयापेक्षया पूर्वतरोदाहरणवत्प्रतिभाति । तात्पर्यार्थापेक्षया तु नेयं परिवृत्तिः । यत्तद्देवेभ्यः अभयं प्रतिज्ञातं तदुपायभूताया वामनवेषेण खर्वतायाः परिगृहीतत्वात् ॥

[इति] महाश्रीप्रतीहारेन्दुराजविरचितायामुद्भटालंकारसारसंग्रहलघुवृत्तौ पञ्चमो वर्गः ॥

षष्ठो वर्गः ।

अनन्वयं ससंदेहं संसृष्टिं भाविकं तथा ।
काव्यदृष्टान्तहेतू चेत्यलंकारान्परे विदुः ॥ १ ॥ (६८)

अत्र इतिशब्दस्य वक्ष्यमाणं यदनन्वयादिलक्षणं तदुपक्षेपार्थत्वेन प्रयोगान्नानन्वयादिस्वरूपपरामर्शार्थत्वम् । इत्येवं वक्ष्यमाणलक्षणकत्वेनानन्वयादीनलंकारान्विदुरित्यर्थः । अतो वेदनक्रियाकर्मत्वादनन्वयमित्यादौ द्वितीया । काव्यदृष्टान्तहेतू चेत्यत्र दृष्टान्तहेतुशब्दाभ्यां काव्यशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । दृष्टान्तशब्दस्य चात्र पूर्वनिपातोभ्यर्हितत्वात् । अभ्यर्हितत्वं दृष्टान्तस्य दृष्टान्तप्रतिबिम्बितव्याप्तिमुखेन हेतोः प्रायेण गमकतासंप्रत्ययात् ।

ससंदेहः ।

उपमानेन तत्वं च भेदं च वदतः पुनः ।
ससंदेहं वचः स्तुत्यै ससंदेहं विदुर्बुधाः ॥ २ ॥ (६९)

उपमानाभेदपूर्वं भेदमभिदधतः कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुर्वच इतिसंबन्धः । संदेहोपेतवचनव्याजेन उपमानेन तत्वं तद्भावमभेदमुपमेयस्याभिधायोत्तरकालं यदा तस्मादुपमानात्तस्योपमेयस्य भेदोभिधीयते तदा ससंदेहोलंकारः । ननु उपमानेन सह पूर्वमभेदेभिहिते सति पुनर्यदि तस्माद्भेदस्याभिधानं क्रियते एवं सति गजस्नानं प्राप्नोतीत्याशङ्क्योक्तं – स्तुत्यै इति । स्तुत्यर्थत्वेन एवंविधा अभिधा समाश्रीयत इत्यर्थः ।

तस्योदाहरणम् ।

हस्ते किमस्य निःशेषदैत्यहृद्दलनोद्भवः ।
यशःसंचय एष स्यात्पिण्डीभावोस्य किं कृतः ॥ *१ ॥
नाभिपद्मस्पृहायातः किं हंसो नैष चञ्चलः ।
इति यस्यामितः शङ्खमशङ्किष्टार्जवो जनः ॥ *२ ॥

आर्जवो मूर्खः ऋजुत्वयोगात्। अत्र शङ्ख उपमेयः यशःसंचयो हंसश्चोपमानम्। तयोश्च पूर्वमभेदः संदेहव्याजेनाभिहितः किमेष यशःसंचयः स्यादिति तथा किं हंस इति। पुनश्चात्रोपमानादुपमेयस्य भेदो वर्णितः। यशःसंचयात्तावद्भेदोपवर्णनं पिण्डीभावोस्य किं कृत इति। यशःसंचयः खलु प्रसरणशीलः अस्य तु तद्विरुद्धः पिण्डीभावो दृश्यते। तेन नायं यशःसंचय इति। हंसात्तु भेदाभिधानं — नैष चञ्चल इति। हंसस्य हि चञ्चलत्वं नाम धर्मः। इह च तन्नोपलभ्यते। तस्मान्नैष हंस इति। एवंविधस्य चात्राभिधानस्य फलं स्तुतिः यशःसंचयो भगवता स्वहस्तवर्ती कृत इति। तथासंभाव्यमानहंसागमनं त्रिभुवनोत्पत्तिनिबन्धनं यत्तन्नाभिनलिनं तद्वान् भगवानिति॥

ससंदेहस्य भेदान्तरमाह।

अलंकारान्तरच्छायां यत्कृत्वा धीषु बन्धनम्।
असंदेहेपि संदेहरूपं संदेहनाम तत्॥ ३॥ (७०)

छाया शोभा। यत्र संदेहाभावेपि संदेहस्योपनिबन्धे सति न पूर्ववदुपमानादुपमेयस्य भेद उपनिबध्यते किं तर्ह्यभेद एव संशयच्छायया। तथाविधस्य चोपनिबन्धस्य फलमलंकारान्तरोपजनिता सौन्दर्यप्रतिपत्तिः। यदाह — धीष्वलंकारान्तरच्छायां कृत्वेति। तत्रापि संदेहालंकारः।

तस्योदाहरणम्।

नीलाब्दः किमयं मेरौ धूमोथ प्रलयानले।
इति यः शङ्क्यते श्यामः पक्षीन्द्रेर्कत्विषि स्थितः॥ *३॥

अत्र मेरोरुपरिवर्ती नीलो बलाहकः कल्पान्तवह्न्याश्रयश्च धूम इत्येतदुभयमुपमानम्। गरुडारूढस्तु भगवान् कृष्णवपुरुपमेयः। तेन च उपमानद्वयेन संदेहव्याजेन भगवानापादिताभेद उपनिबद्धः किमयमेवंविधः अथैवंविध इति। ताभ्यां चोपमानाभ्यामुपमेयस्य पूर्ववद्भेदनिबन्धनं नात्र किंचिदभिहितम्। फलं चैवमभिधानस्योपमालंकारध्वननं। एवंविधोपमानद्वितयसदृशो भगवान्वैनतेयारूढ इति॥

अनन्वयः ।

यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।
असादृश्यविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥ ४ ॥ (७१)

यत्र तेनैव न तु वस्त्वन्तरेण तस्यैव वस्त्वन्तरस्योपमानोपमेयभावो भवेत्तत्र वस्त्वन्तरानुगमाभावादनन्वयाख्योलंकारः । ननु च सादृश्यसंबन्धे सति प्राकरणिकमुपमेयमप्राकरणिकं तूपमानमित्युपमानोपमेययोर्लक्षितत्वात्कथमेकस्यैवोपमितिक्रियायां कर्मत्वं करणत्वं च संभवतीत्याशङ्क्योक्तम् – असादृश्यविवक्षातः इति । नात्रोपमानोपमेयभावे तात्पर्यं किंतु उपमेयोपमावदुपमानान्तरव्यावृत्तावित्यर्थः । इतिशब्दोत्र वक्ष्यमाणोदाहरणोपक्षेपार्थत्वादनन्वयशब्देन नाभिसंबध्यते तेन अनन्वयमिति द्वितीया ।

तस्योदाहरणम् ।

यस्य वाणी स्ववाणीव स्वक्रियेव क्रियामला ।
रूपं स्वमिव रूपं च लोकलोचनलोभनम् ॥ *४ ॥

अत्र वाणीक्रियारूपाणां त्रयाणामनुपमतया लोकोत्तरत्वं प्रतिपादयितुमात्मनैवोपमानोपमेयभावो निबद्धः ।

संसृष्टिः ।

अलंकृतीनां बह्वीनां द्वयोर्वापि समाश्रयः ।
एकत्र निरपेक्षाणां मिथः संसृष्टिरुच्यते ॥ ५ ॥ (७२)

बहूनामलंकाराणां परस्परनिरपेक्षाणां द्वयोर्वा तथाविधयोरेकत्र शब्द एव अर्थ एव वा उपनिबन्धे सति संसृष्टिरलंकारः । यत्र तु परस्परसापेक्षत्वं तत्र संदेहैकशब्दाभिधानानुग्राह्यानुग्राहकसंकरास्त्रयः पूर्वमभिहिताः । यत्र च शब्दार्थलक्षणाश्रयद्वितयनिष्ठतयानेकालंकारोपनिबन्धस्तत्रापि शब्दार्थवर्त्यनेकालंकारसंकर उक्तः । एतद्वैलक्षण्येन तु संसृष्टिः ।

तस्या उदाहरणम् ।

त्वत्कृते सोपि वैकुण्ठः शशीवोषसि चन्द्रिकाम् ।
अप्यधारां सुधावृष्टिं मन्ये त्यजति तां श्रियम् ॥ *५ ॥

तदुत्तिष्ठातिधन्येन केनापि कमलेक्षणे ।
वरेण सह तारुण्यं निर्विशन्ती गृहे वस ॥ *६ ॥

निर्विशन्ती उपभुञ्जाना । अत्र शशी उषसि चन्द्रिकामिव वैकुण्ठस्त्वत्कृते श्रियं त्यजतीत्युपमा । अधारां सुधावृष्टिमिति रूपकम् । तथाह्यत्र लक्ष्म्याः सर्वे पीयूषवृष्टेः संबन्धिनो धर्मा विद्यन्ते केवलं धारासंबन्धो नास्तीत्युपमागतैकगुणनिवृत्तिद्वारिका शिष्टोपमानगतसकलगुणाभ्यनुज्ञारूपा रूपणावगम्यते यथा अयं पुरुषः अकरो हस्तीति । तदेतस्मिञ्श्लोके उपमाया रूपकस्य च द्वयोरलंकारयोः संसृष्टिः तयोः केवलाभिधेयाश्रयत्वात्परस्परनिरपेक्षत्वाच्च । तदुत्तिष्ठेत्येतच्छ्लोकापेक्षया तु कमलेक्षणे इति समासोपमात्मकमुपमाभेदमाश्रित्य पूर्वोक्तालंकारद्वयसंकलनया बहूनामलंकाराणां संसृष्टयुदाहरणदिक्प्रदर्शनं द्रष्टव्यम् ।

भाविकम् ।

प्रत्यक्षा इव यत्रार्था दृश्यन्ते भूतभाविनः ।
अत्यद्भुताः स्यात्तद्वाचामनाकुल्येन भाविकम् ॥ ६ ॥ (७३)

साम्प्रतिकेन प्रध्वंसाभावेनोपलक्ष्यमाणाः पदार्थाः भूताः यथा इदानीं युधिष्ठिरादयः । ये तु साम्प्रतिकेन प्रागभावेनोपलक्ष्यन्ते ते भाविनः यथेदानीं भगवदवतारः कल्की विष्णुयशाः । एवमनन्तरोपलक्षिताः भूता भाविनश्च येर्थास्ते साम्प्रतिकप्रध्वंसाभावप्रागभावविविक्ततया वर्तमानायमानाः प्रत्यक्षा इव यत्र दृश्यन्ते तद्भाविकं नामालंकारो भवेत् । अत्र हेतुर्वाचामनाकुलतार्थानां चात्यद्भुतत्वम् । तदुक्तम् — वाचामनाकुल्येनेति अत्यद्भुता इति च । तत्र वाचामनाकुलता व्यस्तसंबन्धरहितलोकप्रसिद्धशब्दोपनिबन्धात् झगित्यर्थप्रतीतिकारिता । तस्यां हि सत्यां कवेः संबन्धी यो भाव आशयः शृङ्गारादिरससंवलितचतुर्वर्गोपायभूतविशिष्टार्थोल्लेखी स कविनेव सहृदयैः श्रोतृभिः स्वाभिप्रायाभेदेन तत्तत्काव्यप्रतिबिम्बितरूपतया साक्षात्क्रियते । श्रोतृणामपि हि तथाविधस्वच्छशब्दानुभवद्राविताान्तरात्मनां सहृदयानां स्वाभिप्रायप्रतिमुद्रा तत्र संक्रामति । अतः

कवेर्योसावभिप्रायस्तद्गोचरीकृता भूता भाविनोपि पदार्थास्तत्र सहृदयैः श्रोतृभिः स्वाभिप्रायाभेदेन प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते । यथा चात्र शब्दगतमनाकुलत्वमनन्तरोक्तेन प्रकारेण हेतुस्तथार्थगतमपि चित्रोदात्तार्थोपनिबन्धहेतुकमत्यद्भुतत्वं द्रष्टव्यम् । तदुक्तं भाविकमुपक्रम्य भामहेन —

चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्वं कथायां स्वभिनीतता ।
शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतून्प्रचक्षते ॥ इति ।

स्वभिनीततेत्यभिनयादिद्वारेण शृङ्गारादिरससवलितत्वं चतुर्वर्गोपायस्योक्तम् । तदेवमेवंविधहेतुनिबन्धनं कविश्रोतृभावद्वितयसंमीलनात्मकं भाविकं द्रष्टव्यम् । अत एव चात्र कविसंबन्धिनो भावस्य श्रोतृभावाभेदाध्यवसितस्य पुरःस्फुरद्रूपस्य विद्यमानत्वाद्भाविकव्यपदेशः । भावोस्मिन्विद्यते इति भाविकम् । तदाहुः—

रसोल्लासी कवेरात्मा स्वच्छे शब्दार्थदर्पणे ।
माधुर्यौजोयुतप्रौढे प्रतिविन्ब्य प्रकाशते ॥
संपीतस्वच्छशब्दार्थद्राविताभ्यन्तरस्ततः ।
श्रोता तत्साम्यतः पुष्टिं चतुर्वर्गे परां व्रजेत् ॥ इति ।

स्वच्छ इति प्रसादगुणोभिहितः । प्रौढ इति तु सालंकारता । संपीतौ सम्यगास्वादितौ । तत्साम्यत इति स्वाभिप्रायाभेदेन कविगतस्याभिप्रायस्याध्यवसानादित्यर्थः ।

तस्योदाहरणम् ।

करोषि पीडां प्रीतिं च निरञ्जनविलोचना ।
मूर्त्यानया समुद्वीक्ष्यनानाभरणशोभया ॥ *७ ॥

अत्राभरणोचितमूर्तित्वेपि निरञ्जनविलोचनत्वोपलक्षितादाभरणत्यागात्पीडा । सहजसौन्दर्यनिर्भरत्वेन तु आभरणसंपाद्यायाः शोभायाः परिदृश्यमानत्वात्प्रीतिः । तेनात्र साम्प्रतिकप्रध्वंसाभावोपलक्षितत्वाद्भूषणसंबन्धो व्यतीतोप्यत्यद्भुतो योसौ वपुःप्रकर्षस्तद्वशेन प्रत्यक्ष इव कविनोपनिबद्धः । तथैव चासौ सहृदयानां चमत्कारमावहति । संततमुत्कृष्टतया वैचित्र्येण ईक्षणीयाभरणशोभा यस्यामिति बहुव्रीहिः ॥

काव्यहेतुः ।

श्रुतमेकं यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।
हेतुतां प्रतिपद्येत काव्यलिङ्गं तदुच्यते ॥ ७ ॥ (७४)

यत्र एकं वस्तु श्रुतं सद्वस्त्वन्तरं स्मारयति अनुभावयति वा तत्र काव्यलिङ्गं नामालंकारः । पक्षधर्मत्वान्वयव्यतिरेकानुसरणगर्भतया यथा तार्किकप्रसिद्धा हेतवो लोकप्रसिद्धवस्तुविषयत्वेनोपनिबध्यमाना वैरस्यमावहन्ति न तथा काव्यहेतुः अतिशयेन सर्वेषां जनानां योसौ हृदयसंवादी सरसः पदार्थस्तन्निष्ठतया उपनिबध्यमानत्वात् । अतः काव्यलिङ्गमिति काव्यग्रहणमुपात्तम् । न खलु तच्छास्त्रलिङ्गं किं तर्हि काव्यलिङ्गमिति काव्यग्रहणेन प्रतिपाद्यते ।

ननु काव्यग्रहणेन कथं काव्यस्य सरसपदार्थनिष्ठतोपदर्श्यते । काव्यस्य सरसत्वात् । काव्यं खलु गुणसंस्कृतशब्दार्थशरीरत्वात्सरसमेव भवति न तु नीरसम् । तथा हि । गुणाः काव्यस्य माधुर्यौजःप्रसादलक्षणाः । तत्र माधुर्यमाह्लादकत्वम् ओजो गाढता प्रसादस्त्वव्यवधानेन रसाभिव्यक्त्यनुगुणता । तदेतेषां त्रयाणां गुणानां मध्यात्प्रसादस्य प्राधान्यम् । माधुर्यौजसोस्तु तत्तद्रसाभिव्यक्त्यानुगुण्येन तारतम्येनावस्थितयोः प्रसाद एव सोपयोगता । एवं च तत्र तद्रसानुगुण्येन माधुर्यौजोभ्यां तारतम्येनावस्थिताभ्यां उपकृतो योसौ प्रसादात्मा रसानामव्यवधानेन प्रतीतिहेतुर्गुणस्तदुपेतशब्दार्थशरीरत्वेन काव्यस्यावस्थानात्सरसतैव भवति न तु नीरसता ।

यद्येवमिदानीं गुणैरेव कृतकृत्यत्वात्काव्यस्यालंकाराणां तत्र निरुपयोगता प्राप्नोति । नैवम् । गुणाहितशोभे काव्ये अलंकाराणां शोभातिशयविधायित्वाल्लौकिकालंकारवत् । यथा हि लौकिकानामलंकाराणां गुणसंस्कृते युवति वपुषि निबध्यमानानामलंकारता एवं काव्यालंकाराणामपि द्रष्टव्यम् । ननु निर्गुणेपि काव्ये अलंकाराणां गुणवच्छोभाविधायित्वं कस्मान्नेष्यते । अपरिदृष्टत्वात् । न खलु निर्गुणे काव्ये निबध्यमाना-

नामलंकाराणां जरद्योषिदलंकारवच्छोभाविधायित्वं दृश्यते । तथा हि । जरद्योषित्यलंकारा निबध्यमाना न तस्याः शोभां कुर्वन्ति प्रत्युत तस्यां निबध्यमानानां तेषामात्मीयमेव सौभाग्यं हीयते । तथा काव्यालंकाराणामपि निर्गुणे काव्ये निबध्यमानानां काव्यशोभाहेतुत्वाभावः स्वशोभाहानिश्च भवति । यदवोचद्भट्टवामनः—

युवतेरिव रूपमङ्ग काव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।
विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलंकारविकल्पकल्पनाभिः ॥
यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो वपुरिव यौवनवन्ध्यमङ्गनायाः ।
अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलंकरणानि संश्रयन्ते ॥ इति ।

अङ्गशब्द इष्टामन्त्रणे । शुद्धगुणत्वात्स्वदमानं सदलंकारविकल्पकल्पनाभिर्विहितपरिचयमतिशयेन स्वदत इति संबन्धः । अत एवालंकाराणामनित्यता । गुणरहितं हि काव्यमकाव्यमेव भवति नत्वलंकाररहितम् । अलंकाराणां गुणोपजनितशोभे काव्ये शोभातिशयविधायित्वात् । तदुक्तम् – काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः पूर्वे नित्या इति । पूर्वे इति गुणा इत्यर्थः ।

लक्ष्ये च अलंकाररहितमपि केवलगुणसत्क्रियमाणशब्दार्थशरीरं काव्यं दृश्यते । यथा अमरुकस्य कवेरनिबद्धशृङ्गाररसस्यन्दी श्लोकः –

कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये स्खलितोत्तरे
विरहकृशया कृत्वा व्याजप्रकल्पितमश्रुतम् ।
असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादससंभ्रमम्
विवलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं ततः ॥ इति ।

न खल्वत्रार्थालंकारः कश्चित्परिदृश्यते । अथ माधुर्यौजोभ्यां परिबृंहितस्य प्रसादस्य विद्यमानत्वात्काव्यरूपता । ननु चात्रापि ईर्ष्याविप्रलम्भ विरहविप्रलम्भशृङ्गाराभ्यां स्वतिरोधानेनोपकृतः संभोगशृङ्गारो नायिकानिष्ठो निबद्धस्तद्योगाच्च रसवत्त्वमलं भविष्यति । तथाहि । कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये-इत्यत्रभागे विरहविप्रलम्भपूर्वकः प्रियतमचित्तसाम्मु-

ख्यात्मा संभोगशृङ्गारः सूचितः । स्खलितोत्तर-इति तु संजातगोत्रस्खलितत्वात्प्रेयसो नायिकाया ईर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारो निबद्धः । पुनश्च विरहकृशयेत्यादिभिस्त्रिभिः पादैरवहित्थेन भावेन नायिकाधारमीर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारं प्रच्छाद्य संभोगशृङ्गारेण चित्तोल्लाससूचितेन वाक्यार्थसमाप्तिः कृता । तथाहि । विरहकृशयेत्यादिना पादेन नायिकागतो मन्युरवच्छाद्योपदर्शितः । असहनसखीत्यादिना तु गोत्रस्खलितस्य सखीश्रोत्रप्राप्तिं विरहविप्रलम्भकारणत्वेनाशङ्क्य दृष्टिपरावृत्त्या सखीजनशून्ये गृहे परिदृष्टे यत्तन्नायिकया समुच्छ्वसितं तदुपनिबन्धात्संभोगशृङ्गारेण वाक्यार्थो निर्वाहितः । तदेवमत्र संभोगस्य विप्रलम्भबाधेन लब्धपदबन्धस्योपनिबन्धाद्रसवत्त्वमलंकारः । तत्कथमत्र निरलंकारतोक्ता । उच्यते । न खलु काव्यस्य रसानां चालंकार्यालंकारभावः किं त्वात्मशरीरभावः । रसा हि काव्यस्यात्मत्वेनावस्थिताः शब्दार्थौ च शरीररूपतया । यथा ह्यात्माधिष्ठितं शरीरं जीवतीति व्यपदिश्यते तथा रसाधिष्ठितस्य काव्यस्य जीवद्रूपतया व्यपदेशः क्रियते तस्माद्रसानां काव्यशरीरभूतशब्दार्थविषयतयात्मत्वेनावस्थानं नत्वलंकारतया । रसाभिव्यक्तिश्च यथायोगं माधुर्यौजोभ्यां तारतम्येनावस्थिताभ्यामुपबृंहितो योसौ प्रसादात्मा गुणस्तेन क्रियते । अतोत्र विप्रलम्भशृङ्गारोपकृतस्य संभोगशृङ्गारस्य सगुणकाव्यात्मत्वेनावस्थानं न तु काव्यं प्रति अलंकारतयेति युक्तमिदमुक्तं – **निरलंकारमपि काव्यं सगुणं दृश्यत** इति । एवं रसान्तरेषु भावेषु रसभावाभासेषु तत्प्रशमेषु च वाच्यम् । तदाहुः–

रसाद्यधिष्ठितं काव्यं जीवद्रूपतया यतः ।
कथ्यते तद्रसादीनां काव्यात्मत्वं व्यवस्थितम् ॥ इति ।

यत्तु रसादीनां पूर्वमलंकारत्वमुक्तं तदेवंविधभेदाविवक्षया ।

तदेवं गुणसंस्कृतशब्दार्थशरीरत्वात्सरसमेव काव्यम् । यद्येवं गुणशून्यत्वान्नीरसे व्याकरणादौ भरतादौ च काव्यव्यपदेशो न प्राप्तः । ततश्च

वृत्तदेवादिचरितशंसि चोत्पाद्य वस्तु च ।
कलाशास्त्राश्रयं चेति चतुर्धा भिद्यते पुनः ॥

इति भामहोदितं विरुध्यते। अत्र हि कलाश्रयशब्देन भारताद्यभिहितं शास्त्राश्रयशब्देन च व्याकरणादि। अतो वक्तव्यमेतत्कथं तत्र काव्यव्यपदेश इति। उच्यते। मुख्यया तावद्वृत्या गुणसंस्कृतशब्दार्थशरीरमेव काव्यम्। गुणरहितशब्दार्थशरीरे तु काव्यमात्रे काव्यशब्दस्य काव्यसादृश्या-दुपचारात्प्रयोगो भविष्यति। उक्तं च – **काव्यशब्दोयं गुणालंकार-संस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते भक्त्या तु शब्दार्थमात्रवचनोत्र गृह्यते**– इति भक्त्येत्युपचारेणेत्यर्थः। तदेवंगुणसंस्कृतशब्दार्थशरीरत्वात्काव्यस्य सरसत्वमिति। तद्विशिष्टं काव्यलिङ्गं सरसपदार्थनिष्ठमेव भवति न तु नीरसवस्तुमात्रनिष्ठं शास्त्रलिङ्गवदित्युपपन्नम्।

तार्किकाणां च हेतुव्यापारे द्वैविध्यम्। केचित्खलु तार्किका व्याप्ति-ग्रहणकाले यदनुभूतं व्यापकं वह्न्यादि वस्तु धूमादेर्व्याप्यस्य तत्स्मरण-मात्रे धूमादिहेतुदर्शनप्रबुद्धसंस्काराणां पुरुषाणां हेतुव्यापारं मन्यन्ते। अपरे तु वह्न्यादीनां पर्वतादिधर्मविशेषसंबन्धस्य पूर्वमगृहीतस्य धूमादि-हेतुव्यापारसामर्थ्येन इदानीमेव अवसेयत्वाल्लिङ्गसामर्थ्याल्लिङ्ग्यनुभव-स्यैवोत्पत्तिमाहुः। तदिदमुक्तम् – **स्मृतेरनुभवस्य वेति**।

तस्योदाहरणम्।

छायेयं तव शेषाङ्गकान्तेः किञ्चिदनुज्ज्वला।
विभूषाघटनादेशान् दर्शयन्ती दुनोति माम्॥ *८॥

अत्र विभूषणविन्यासास्पदभूता ये कण्ठादयस्तदत्र शिष्टानामङ्गानां यासौ कान्तिः दीप्तिः तस्या अनुज्ज्वला मलिना यासौ छाया शोभा सा लिङ्गम्। तत्सामर्थ्याच्च भूषाविन्यासप्रदेशानां भूषणसंबन्धोतीतोनुमीयते। तेन तत्काव्यलिङ्गम्।

काव्यदृष्टान्तः।

इष्टस्यार्थस्य विस्पष्टप्रतिबिम्बनिदर्शनम्।
यथेवादिपदैः शून्यं बुधैर्दृष्टान्त उच्यते॥ ८॥ (७५)

इष्टस्य प्राकरणिकतया प्रतिपादयितुमभिमतस्यार्थस्य यत्र विस्पष्टतया प्रतिबिम्बं सदृशं वस्तु निदर्श्यते तत्र काव्यदृष्टान्तो नामालंकारः । ननु

कोपादेकतलाघातनिपतन्मत्तदन्तिनः ।
हरेर्हरिणयुद्धेषु क्रियान्व्याक्षेपविस्तरः ॥

इत्येवमादावपि अप्रस्तुतप्रशंसायामिष्टार्थप्रतिबिम्बनिदर्शनं विद्यते । तथाहि । अत्र रामदेवस्य मारीचवधे व्यापारो निरायासो हरिणहननोद्योगिकेसरिकिशोरप्रतिबिम्बितत्वेन निदर्शितः । अतोत्रापि दृष्टान्ततप्रसङ्गः । नैतत् । यत एतदर्थमेव विस्पष्टग्रहणमुपात्तम् । अत्र हि प्रतिबिम्बादेव बिम्बस्योन्नयनाद्विस्पष्टरूपतया इष्टस्यार्थस्य प्रतिबिम्बनिदर्शनं नास्ति । यत्र तु इष्टमर्थं स्वकण्ठेनोपादाय तस्य प्रतिबिम्बमुपदर्श्यते तत्र दृष्टान्तत्वम् । अतो नातिव्याप्तिः । उपमादावप्येवंविधस्य रूपस्य संभव इति तन्निराकरणार्थमुक्तम् – यथेवादिपदैःशून्यमिति । आदिग्रहणेनात्र साधारणधर्मस्यापि परिग्रहः ।

तस्योदाहरणम् ।

किं चात्र बहुनोक्तेन व्रज भर्तारमाप्नुहि ।
उदन्वन्तमनासाद्य महानद्यः किमासते ॥ *९ ॥

अत्र भगवतीकर्तृकाया वरप्राप्तेर्महानदीकर्तृका उदन्वत्प्राप्तिर्विस्पष्टतया प्रतिबिम्बत्वेनोपनिबद्धा । अतो दृष्टान्तः ॥

एवमेते अष्टक-षट्क-त्रिक-सप्तकैकादशक-षट्कैः षड्भिर्वर्गैरेकचत्वारिंशदलंकाराः प्रतिपादिताः ।

ननु यत्र काव्ये सहृदयहृदयाह्लादिनः प्रधानभूतस्य स्वशब्दव्यापारास्पृष्टत्वेन प्रतीयमानैकरूपस्यार्थस्य सद्भावस्तत्र तथाविधार्थाभिव्यक्तिहेतुः काव्यजीवितभूतः कैश्चित्सहृदयैर्ध्वनिर्नाम व्यञ्जकत्वभेदात्मा काव्यधर्मोभिहितः स कस्मादिह नोपदिष्टः । उच्यते । एष्वेवालंकारेष्वन्तर्भावात् । तथाहि । प्रतीयमानैकरूपस्य वस्तुनस्त्रैविध्यं तैरुक्तं वस्तुमात्रालंकाररसादिभेदेन । तत्र वस्तुमात्रं तावत्प्रतीयते । यथा –

चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुवधूजनस्य।
आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् ॥ इति ।

अत्र हि राहुवधूरतोत्सवस्य या चुम्बनमात्रशेषता तत्कर्मिका चक्राभिघातप्रसभाज्ञाकरणिका चकारेतिकरणलक्षणा क्रियाभिधीयते । सा चैवंविधा कार्यभूतत्वात्कारणमन्तरेणानुपपद्यमाना तथाविधवैरस्यकारि राहुशिरश्छेदलक्षणं कारणं नालंकाररूपं नापि रसादिरूपम् अपि तु वस्तुमात्ररूपं कल्पयति । अतोत्र वस्तुमात्रस्यैवंविधस्य शब्दव्यापारास्पृष्टस्य प्रतीयमानता । तद्विषयस्य च काव्यधर्मस्य ध्वननाभिधानस्य वाच्यवाचकव्यापारशून्यावगमनस्वभावत्वात्पर्यायोक्तालंकारसंस्पर्शित्वम् । तदुक्तम् – पर्यायोक्तं यदन्येनेत्यादि ।

ननु पर्यायोक्तशब्देन प्रकारान्तरेण उच्यमानत्वात्प्रतीयमानं वस्तु अभिधीयते । तच्चेह प्रतीयमानं प्रधानत्वादलंकार्यतया वक्तुं युक्तं नत्वलंकृतिकारणतया । अतः कथं तस्यालंकारव्यपदेशः । उच्यते । प्रधानमपि गुणानां सौन्दर्यहेतुत्वादलंकृतौ साधनत्वं भजति । दृश्यते हि लोके व्यपदेशः स्वाम्यलंकरणका भृत्या इति । अतोत्रापि प्रतीयमानस्य सत्यपि प्रधानत्वे स्वगुणभूतवाच्यसौन्दर्यसाधकतमत्वादलंकारव्यपदेशो न विरुध्यते । यदि वा भगवद्वासुदेववर्तितया योसौ वीररसोवगम्यते तदपेक्षया तस्य मुख्यैव वृत्त्या गुणभूतत्वादलंकारता । एवमुत्तरत्रापि यथासंभवं योज्यम् ।

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि धीरा भव ॥

इत्येवमादावपि रामादीनां शब्दानां असाधारणरूपतया राज्यभ्रंशवनवाससीताहरणपितृमरणादयो दुःखैकहेतवः स्वार्थसहचारिणो वस्तुमात्ररूपा व्यङ्ग्यधर्मास्तत्परिणतरूपतया स्वार्थस्य प्रतीतिस्तद्धेतुभूतत्वात्पर्यायो-

क्तालंकारसंस्पर्शितैव । न खलु पदे पर्यायोक्तेन न भवितव्यमितीयं राज्ञामाज्ञा सूत्रकारवचनं वा । लक्षणयोगाद्धिभक्तरूपतावस्थाप्यते । अत्र च पर्यायोक्तलक्षणं विद्यते वाच्यवाचकव्यापारशून्यस्यावगमनात्मनः प्रकारस्य सद्भावात् । तेन कथं पर्यायोक्तता न स्यात् ।

एवमन्यत्रापि वस्तुमात्रे प्रतीयमाने पर्यायोक्तता वाच्या । तस्मान्न वस्तुमात्रे प्रतीयमाने तदभिव्यक्तिहेतुः काव्यधर्मो ध्वनिर्नामार्थान्तरम् ।

अलंकाराणां तु यद्यपि —

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेस्मिन्
स्मेरेधुना तव मुखे तरलायताक्षि ।
क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये
सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥

इत्यादौ प्रतीयमानैकरूपता तथाप्यनन्तरोक्तलक्षणेष्वलंकारेषु अनुप्रवेशो भविष्यति पर्यायोक्ते वा । तथाह्यत्र श्लोके मुखस्य लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखस्य विकसितहासज्योत्स्नस्य संबोधनसामर्थ्यावसिततरलायताक्षित्वस्य च सन्निधानाज्जलनिधेः क्षोभमुपपत्तिमत्वेन संभाव्य तदभावो जाड्यसमूहावच्छादितस्वभावत्वादभिहितः । तथाविधार्थपर्यालोचनया चात्र मुखस्य चन्द्रेण रूपणा प्रतीयते चन्द्रसन्निधानाज्जलनिधेः क्षोभस्योत्पाददर्शनात् । न च यस्यालंकारस्य प्रतीयमानरूपता तस्येहालंकारत्वं केनचिन्निवारितमिति प्रतीयमानरूपतया रूपकाख्योलंकारो भविष्यति । अथवा पर्यायोक्त्या रूपकस्यात्रावसितत्वात्पर्यायोक्तमलंकारः ।

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

इत्यादौ तु शूरादिभिः सह सुवर्णपुष्पपृथिवीकर्मकस्य चयनस्यानुपपद्यमानान्वयत्वात्सादृश्यस्याजन्येनोपमेयभूतस्य बहुलाभत्वस्य तत्सदृशस्य

या लक्षणा तद्द्वारेण गर्भीकृतोपमानोपमेयभावा असंभवद्वाच्यार्था विदर्शना द्रष्टव्या। यदुक्तम् – अभवन्वस्तुसंबन्ध इत्यादि। भट्ट-वामनेन चात्र वक्रोक्तिव्यवहारः प्रवर्तितः यदवोचत् – साद्दश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिरिति।

सर्वैकशरणमक्षयमधीशमीशं धियां हरिं कृष्णम्।
चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत चक्रधरम्॥

इत्यादावपि श्लेषः। तथाह्यत्र सर्वैकशरणमक्षयमित्यादीनां शब्दानामर्थ-भेदेन भिन्नत्वे सति यथायोगमेकप्रयत्नोच्चार्याणामेकप्रयत्नोच्चार्यशब्द-सद्दशानां वोच्चारणम्। अतो विरोधालंकारप्रतिभोत्पत्तिहेतुरत्र श्लेषः। यदुक्तम् – एकप्रयत्नोच्चार्याणामित्यादि।

एवमलंकारान्तरेष्वपि प्रतीयमानेषु वाच्यम्। तेनालंकारनिष्ठस्यापि अभिव्यञ्जकत्वस्योक्तेष्वलंकारेष्वन्तर्भावादव्याप्त्यभावः॥

रसभावतदाभासतत्प्रशमानां तु प्रतीयमानतायामुदाहरणम्।

यातेगोत्रविपर्यये श्रुतिपथं शय्यामनुप्राप्तया
निर्ध्यातं परिवर्तनं पुनरपि प्रारब्धुमङ्गीकृतम्।
भूयस्तत्प्रकृतं कृतं च शिथिलक्षिप्तैकदोर्लेखया
तन्वङ्ग्या न तु पारितः स्तनभरः क्रष्टुं प्रियस्योरसः॥

तथाह्यत्र गोत्रस्खलितस्य श्रुतिपथप्राप्तेरीर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारो नायिकायाः संमुखीभूतोपि संभोगशृङ्गारेण स्वहेतुसामग्र्यप्रतिलब्धप्रकर्षेण तिरोधाय प्रदर्शितः। निर्ध्यातं परिवर्तनमित्यादिना हि यथाक्रममीर्ष्याविप्र-लम्भशृङ्गारानुभावस्य परिवर्तनस्य दर्शनप्रार्थनाध्यवसायानुष्ठानात्मिकाश्च-तस्रोवस्थाः संभोगशृङ्गारमन्थरीकृतस्वस्वभावत्वेनोपवर्णिताः। पुनश्च संभोगशृङ्गारेण वाक्यार्थो निर्वाहितो – न तु पारित – इत्यादिना। अतोत्र संभोगशृङ्गारस्येर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारतिरोधानहेतोः प्रतीयमानता। तत्र च पूर्वं रसवत्त्वलक्षणोलंकारः प्रतिपादितो – रसवद्दर्शितेत्यादिना। एवं रसान्तरेष्वपि वाच्यम्।

यत्रापि भावास्तथा रसभावाभासा रसभावतदाभासप्रशमाश्च प्रतीयमानास्तत्रापि यथाक्रमं प्रेयस्वदूर्जस्वित्समाहितलक्षणालंकारयोगो वाच्यः । एवमेतत्प्रधानभूतेषु रसादिषूक्तम् ।

गुणभूतेष्वपि च रसेषूदात्तालंकारः प्रतिपादितः **चरितं च महात्मनाम्** इत्यादिना । अतश्च रसादिष्वभिव्यञ्जकत्वस्य नार्थान्तरता ।

एवं च त्रिविधेपि प्रतीयमानेर्थे यच्छब्दानां व्यञ्जकत्वमनन्तरोपवर्णितेषूदाहरणेषु षट्प्रकारतयोपदर्शितं तस्योक्तेष्वेवालंकारेष्वन्तर्भावात् व्याप्तिः । षट्प्रकारता चात्र त्रिविधप्रतीयमानार्थनिष्ठस्यापि व्यञ्जकत्वस्य वाच्यस्य विवक्षितत्वाविवक्षितत्वाभ्यामुक्ता । तथा हि । द्विविधं व्यञ्जकत्वं वाचकशक्त्याश्रयं वाच्यशक्त्याश्रयं च । तत्र वाचकशक्त्याश्रयमलंकाराणामेव व्यङ्ग्यत्वात् एकप्रकारम् । तत्र ह्यलंकारा एव व्यज्यन्ते न तु वस्तुमात्रं नापि रसादयः । यदुक्तम् –

आक्षिप्त एवालंकारः शब्दशक्त्या प्रकाशते ।
यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः ॥ इति ।

वाच्यशक्त्याश्रयं तु रसादिवस्तुमात्रालंकाराभिव्यक्तिहेतुत्वात् त्रिविधम् ।

तत्र यत्तावद्वाचकशक्त्याश्रयं व्यङ्ग्यभूतालंकारैकनियतं शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यतया सहृदयैर्व्यञ्जकत्वमुक्तम् – **सर्वैकशरणमक्षयम्** इत्यादौ तत्र शब्दशक्त्या ये प्रतीयन्ते विरोधादयोलंकारास्तत्संस्कृतस्वभावं वाच्यमवगम्यते । अतस्तत्र वाच्यस्य विवक्षैव । यत्तु वाच्यशक्त्याश्रयम् – **याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथम्** इत्यादावसँल्लक्ष्यक्रमरसादिव्यङ्ग्यनिष्ठं व्यञ्जकत्वमुक्तं तत्रापि वाच्यस्य विवक्षितत्वमेव वाच्यभूतानुभावादिविवक्षयैव व्यङ्ग्यरसादिप्रतीतेरुत्पादात् । तदेवं वाचकशक्त्याश्रयव्यङ्ग्यभूतालंकारैकनियते वाच्यशक्त्याश्रये चासँल्लक्ष्यक्रमरसादिव्यङ्ग्यनिष्ठे व्यञ्जकत्वे वाच्यस्य विवक्षितत्वमेव ।

वस्तुमात्रालंकारविषयस्य तु वाच्यशक्त्याश्रयस्य व्यञ्जकत्वस्य प्रत्येकं वाच्यस्य विवक्षितत्वाविवक्षितत्वाभ्यां द्वैविध्यम् । तथा हि ।

चक्राभिघातप्रसभाज्ञयेत्यादौ वस्तुविषये व्यञ्जकत्वे वाच्यस्य विवक्षितत्वं कार्यविवक्षापूर्वकत्वेन कारणप्रतीतिप्रसवात् । स्निग्धश्यामलकान्तीत्यादौ तु रामादिशब्दानामर्थान्तरसंक्रमितवाच्यानां वाच्यमविवक्षितं व्यङ्ग्यधर्मान्तरपरिणतत्वात् । एवं वस्तुमात्रविषये व्यञ्जकत्वे वाच्यस्य विवक्षाविवक्षे ।

अलंकारविषयेपि वाच्यशक्त्याश्रये व्यञ्जकत्वे — लावण्यकान्तीत्यादौ एकस्मिन् मन्ये — इत्येतस्मिञ्शब्दे यो विशेषोक्त्युत्प्रेक्षयोरनुप्रवेशस्तद्वशेन समासादितस्वभावो योसावेकशब्दाभिधानसंकरस्तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुश्लेषप्रौढीकृतं वाच्यं विवक्षितं तन्मूलकत्वेन रूपकप्रतीतेरुत्पादात् । सुवर्णपुष्पां पृथिवीमित्यादौ तु वाच्यस्याविवक्षा उपमेयस्य बहुलाभत्वस्य तत्सदृशस्य या लक्षणा तस्या अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमूलत्वात् । यदि त्वत्र — न तिङन्तेनोपमानमस्तीति दृष्ट्या तद्भावाध्यवसानात्सुवर्णपुष्पपृथिवीचयनलक्षणोपमानावच्छादितरूपत्वेन शूरादिविषयस्य बहुलाभत्वस्योपमेयस्य प्रौढोक्त्या प्रतिपत्तिः । ततोत्र प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्य वाच्यस्यार्थस्य प्राधान्यात् — भेदेनन्यत्वमित्येवमात्मकतयोपवर्णितमतिशयोक्तिभेदत्वं वाच्यम् । व्यङ्ग्या ह्युपमा तदानीमत्र गुणीभवति । एवमलंकारनिष्ठस्यापि व्यञ्जकत्वस्य वाच्यविवक्षितत्वाविवक्षितत्वाभ्यां द्वैविध्यम् ।

यत्र चाविवक्षा वाच्यस्य वस्तुनिष्ठे अलंकारनिष्ठे वा व्यञ्जकत्वे तत्र व्यङ्ग्यरसादेर्झगित्यवगम्यमानत्वादसँल्लक्ष्यक्रमता द्रष्टव्या । यदुक्तं भट्टवामनेन — लक्षणायां हि झगित्यर्थप्रतिपत्तिक्षमत्वं रहस्यमाचक्षत — इति । अत एव च सहृदयैर्यत्र वाच्यस्य विवक्षितत्वं तत्रैव वस्त्वलंकारयोः प्रतीयमानयोर्वाच्येन सह क्रमव्यवहारः प्रवर्तितोर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यो ध्वनिरित्युक्तं न तु वाच्याविवक्षायामपि । यत्र च वाच्यस्याविवक्षा पूर्वमुक्ता रामोस्मीति — सुवर्णपुष्पामिति च तत्र वयं अधिकारोपेतप्रस्तुतार्थानुबन्धिवस्तूपनिबन्धादप्रस्तुतप्रशंसाभेदत्वमेव न्याय्यं मन्यामहे । यदुक्तम् — अधिकारादपेतस्येत्यादि ।

यत्तु पूर्वं पर्यायोक्तभेदत्वं स्निग्धश्यामलकान्तीत्यादौ रामादीनां शब्दानामभिहितं तदुपक्रममात्ररूपतया द्रष्टव्यं विवक्षितवाच्यस्य पर्यायोक्तभेदत्वात् ।

यत्र खलु वाच्यविवक्षापूर्वकत्वेनार्थान्तरं प्रतीयते चक्राभिघातेत्यादावुदाहरणचतुष्टये तत्र पर्यायोक्तभेदता पर्यायोक्तलक्षणस्याप्रस्तुतप्रशंसालक्षणविचारवशेन तद्व्यतिरिक्तविषयावगाहित्वात् । यत्र त्वविवक्षिते वाच्येर्थान्तरस्य प्रतीतिस्तत्राप्रस्तुतप्रशंसा । अतश्च पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसयोरेव यथाक्रमं विवक्षिताविवक्षितवाच्ययोः सर्वध्वनिभेदसामान्यभूतयोर्ध्वनिभेदयोरन्तर्गतिर्वाच्या ।

सुवर्णपुष्पां पृथिवीमित्यादौ तु विदर्शनाभेदत्वं यत्पूर्वमुक्तं तदधिकारोपेतप्रस्तुतार्थानुबन्धिवस्तूपनिबन्धात्मत्वेनासंभवद्वाच्याया विदर्शनाया अप्रस्तुतप्रशंसाभेदत्वादुपपद्यत एव । एतच्च विद्वद्भिर्विचार्य ग्रहीतव्यं न त्वविमृश्यैवासूयितव्यमित्यलमतिवाचालतया ।

तदेवं वाचकशक्तिमूलेलंकारैकनियते वाच्यशक्तिमूले च रसादिविषये व्यञ्जकत्वे वाच्यस्य विवक्षितत्वैकरूपत्वम् । वस्त्वलंकारविषये तु वाच्यशक्तिमूले व्यञ्जकत्वे प्रत्येकं वाच्यस्य विवक्षितत्वाविवक्षितत्वाभ्यां द्विभेदता । अतस्तत्समाश्रयणेन त्रिविधप्रतीयमानार्थनिष्ठस्यापि व्यञ्जकत्वस्य षट्प्रकारता भवति । एतेषां च षण्णां भेदानां मध्याद्द्वयोर्भेदयोर्वाच्यस्याविवक्षोक्ता चतुर्षु विवक्षितत्वम् । यत्र च विवक्षितत्वं तत्र वाच्यस्य स्वतः संभवित्वात्प्रौढोक्तिमात्रनिष्पादितशरीरत्वाच्च द्वैविध्यम् । अतस्तत्र तस्याष्टौ भेदा भवन्ति । एते चाष्टौ भेदा वाच्यस्य यत्राविवक्षा तद्विषयाभ्यां पूर्वोदिताभ्यां द्वाभ्यां भेदाभ्यां संकलिताः सन्तो दश संपद्यन्ते । एत एव तु पदवाक्यप्रकाश्यतया द्वैगुण्यं भजमाना विंशतिर्भवन्ति वर्णसंघटनाप्रबन्धाधारस्य व्यञ्जकत्वस्य कृत्तद्धितादिगतस्य च पदवाक्यानुप्रवेशेनैवाविर्भावात् । पदप्रकाश्यत्वं यथा रामोस्मीति । चक्राभिघातेत्यादौ तु वाक्यप्रकाश्यता । यथा च प्राधान्यभूते व्यङ्ग्ये एषा

व्यञ्जकता विंशतिविधा भवति तथा गुणीभूतेपि यथासंभवं योज्येति। तदाहुः—

विवक्ष्यमविवक्ष्यं च वस्त्वलंकारगोचरे।
वाच्यं ध्वनौ विवक्ष्यं तु शब्दशक्तिरसास्पदे॥
भेदषट्के चतुर्धा यद्वाच्यमुक्तं विवक्षितम्।
स्वतःसंभवि वा तत्स्यादथवा प्रौढिनिर्मितम्॥
दशभेदा ध्वनेरेते विंशतिः पदवाक्यतः।
प्रधानवद्गुणीभूते व्यङ्ग्ये प्रायेण ते तथा॥ इति।

वस्त्वलंकारगोचरे ध्वनौ प्रत्येकं वाच्यं विवक्ष्यमविवक्ष्यं चेति संबन्धः। विवक्ष्यमिति विवक्षार्हमित्यर्थः। शब्दशक्तिरसास्पदे—इति वाचकशक्तिसमाश्रयं रसादिव्यङ्ग्यनिष्ठं च व्यञ्जकत्वमुक्तम्। तद्धि शब्दशक्ति व्यञ्जकभूतां रसादींश्च व्यङ्ग्यभूतानास्पदीकरोति। एवमेतद्व्यञ्जकत्वं पर्यायोक्तादिष्वन्तर्भावितम्।

एतच्चेह बहुवक्तव्यत्वान्न वैतत्येन प्रपञ्चितं कुशाग्रीयबुद्धीनां हि दिङ्मात्र एवोपदर्शिते सति बुद्धिवल्ली प्रतानशतैर्नानादिग्व्यापित्वेन विस्तारमासादयतीति॥

मीमांसासारमेघात्पदजलधिविधोस्तर्कमाणिक्यकोशात्
साहित्यश्रीमुरारेर्बुधकुसुममधोः सौरिपादाब्जभृङ्गात्।
श्रुत्वा सौजन्यसिन्धोर्द्विजवरमुकुलात्कीर्तिवल्ल्यालवालात्
काव्यालंकारसारे लघुविवृतिमधात्कौङ्कणः श्रीन्दुराजः॥

[इति] महाश्रीप्रतीहारेन्दुराजविरचितायामुद्भटालंकारसारसंग्रहलघुवृत्तौ षष्ठो वर्गः॥ ६॥

NOTES

VARGA I

The manuscript begins with नमो वीतरागाय which is evidently the मङ्गल of the scribe and indicates that he must have been a follower of Jainism. It is, therefore, not inserted here in the text.

The beginning of Udbhaṭa's work as presented here does not contain any मङ्गल. Nor does the end also contain any indication that the work is finished. This, especially the former, is a very curious and unusual feature; and one may even draw the inference from it that the existing work is a fragment of some greater work which extended before the beginning and after the end of this little treatise. But Indurāja at least considers this work as a whole and he has never mentioned nor even hinted at any greater work of which this fragment formed a part.

The Ms. of उद्भटालङ्कारविवृति procured from the Government Oriental Manuscript Library, Madras, however, has the following verse at the beginning of the text :—

सर्वत्र विकस्वरता प्रमोददा भवति नायमेकान्तम् ।
मुकुलोच्चयनं तेन क्वचिदपि कर्तव्यतां धत्ते ॥

It is a beautiful āryā and appears to be quite in keeping with the style and sentiment of Udbhaṭa. It evidently serves the purpose of a मङ्गल in the form of वस्तुनिर्देश according to the rule of poetics आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्, and gives a fitting reason why a collection of alaṅkāras ought to be made even at this stage, though they are like buds still in an undeveloped state. The verse is an elegant instance of अप्रस्तुतप्रशंसा very appropriately supported by अर्थान्तरन्यास most proper for the occasion.

P. 1, L. 1—पुनरुक्तवदाभासं etc. । The whole work is divided into six वर्गs or chapters. The first chapter begins with the enumeration of four शब्दालंकारs beginning with पुनरुक्तवदाभास and four of the अर्थालंकारs beginning with रूपक. M. reads पुनरुक्तवदाभासः.

The author of the विवृति, whoever he may be, gives a curious reason why the alaṅkāras are treated and presented here by Udbhaṭa in so many groups. He says, it is to show the limited vision (knowledge) of the old Ālaṅkārikas: वर्गैर्वर्गैरलङ्कारोपादानं चिरन्तनालङ्कारकृतामल्पदर्शितां प्रकटयितुं। Perhaps this remark of the commentator may have some reference to the undeveloped state of the science of alaṅkāras alluded to in the first verse given above from the southern manuscript.

P. 1, L. 4—इत्येतएव…उदहृताः। These are the only alaṅkāras of speech mentioned by some. Here the author appears to refer to some of the ancient ālaṅkārikas (like Bharata) who have mentioned some four, six or eight alaṅkāras only. Udbhaṭa thus seems to be aware of the historical development in alaṅkaraśāstra. Bharata mentions only four alaṅkāras, viz:—

उपमा दीपकं चैव यमकं रूपकं तथा।
काव्यस्यैते ह्यलंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः॥

—भरतनाटयशास्त्रम्- १६. ४१.

It is particularly to be noted here that Udbhaṭa mentions अनुप्रास and treats it very elaborately but altogether ignores यमक; while Bharata omits अनुप्रास and includes यमक among his principal alaṅkāras. Daṇḍin also lays great stress on अनुप्रास and mentions यमक with a disqualification. Cf. Daṇḍin's काव्यादर्श १-६१.

आवृत्तिमेव संघातगोचरां यमकं विदुः।
तत्तु नैकान्तमधुरमतः पश्चाद्विधास्यते॥

Mammaṭa too views यमक with a kind of disfavour; cf. तदेतत्काव्यान्तर्गडुभूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतम्। का. प्र. ९, p. ५०४. Modern ālaṅkārikas acknowledge the claims of अनुप्रास and यमक in equal proportion. Rudraṭa in his काव्यालंकार gives more prominence to यमक and devotes a full chapter of 60 verses to its treatment. (Vide Rudraṭa's *Kāvyālaṅkāra*, Adhyāya 3).

P. 1, L. 4— वाचाम्। The विवृतिकार explains वाचाम् thus:- वक्तीति उच्यत इति च वाक् शब्दोर्थश्च which means 'of word, of sense and of both'. तत्राद्यः उभयस्य शब्दस्यार्थस्य च। ततस्त्रयः शब्दस्य। शेषास्त्वर्थस्यालङ्काराः।

P. 1, L. 14—अत्रानुप्रासे रूपके ... चतुरितिचोक्तम्। The words त्रिधा attached to अनुप्रास and चतुः to रूपक in the very threshold are intended to remove difference of opinion about their subdivisions, for Bhāmaha has only two kinds of अनुप्रास and two kinds of रूपक. Thus Indurāja. The विवृतिकार says that the mention of the number of subdivisions of अनुप्रास and रूपक is made in order to suggest that these subdivisions should be prominently understood as they are seen in many alaṅkāra works. He remarks—अनुप्रासस्त्रिधेति रूपकं चतुरिति च पश्चात्कर्तव्यमपि विभागप्रतिपादनं यद् उद्देश एव कृतं तद् बह्वलंकार-[ग्रन्थ-]दृष्टसप्तमे-दालंकाराष्टकमत्र दर्शितमिति मुख्यत एवास्योपादेयता ध्वननाय। अत एव कैश्चिदिति बहुवचनम्। भामहो हि द्विविधं रूपकं चानुप्रासं चावादीत्। पर इत्यादिवक्ष्यमाणबहु-वचनस्यायमेवाशयो ज्ञेयः।

P. 2, L. 1—रूपकं चतुरित्यत्र ... भवतीत्यर्थः। The word चतुः is formed by [संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने] द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। पा. ५।४।१७ and ५।४।१८, and means "four times," not "of four sorts." The termination is सुच्(स्) where there is क्रियाभ्यावृत्ति i. e. repetition of action. The nature of रूपक (Metaphor) appears permeating the four divisions of it, and thus the existence of रूपक is repeated four times in them. So रूपकं चतुः means रूपक (Metaphor) severally exists four times (in its four divisions) i. e. has four sorts. In त्रिधा the termination is धा which means प्रकार (पा. ५।३।४२); but in चतुः the termination is सुच् which means "times" or repetition. Hence arises the apparent difficulty which Indurāja has thus explained very ably. विवृतिकार says—रूपकजात्युपलक्षितव्यक्तिगतं प्रतीयमानं भवति। क्रियाभ्यावृत्ति-गणने कृत्वसुजित्यत्र द्वित्रिचतुर्भ्यःसुजिति सुच्। तेन चतुर्भेदं रूपकमिति तात्पर्यार्थः।

P. 2, L. 7—पुनरुक्ताभासं। In the enumeration at the beginning Udbhaṭa names the figure as पुनरुक्तवदाभासम्, while in the definition he calls it पुनरुक्ताभासम् for the exigencies of metre, it seems. The author puts it in neuter gender in both places as he takes it with reference to poetry (काव्य) which it embellishes. The real name accepted by all the ālaṅkārikas (except Ruyyaka) is पुनरुक्तवदाभासः. पुनरुक्ताभासम् is the लक्ष्यनिर्देश and अभिन्नवस्त्वि ... रूपपदम् is the लक्षण or definition, which is a very long and awkward compound. Indurāja explains it as a बहुव्रीहि of five padas including two बहुव्रीहिs of two padas each. When dissolved in the way of

the commentator the whole compound means : [a काव्य] where two padas (words) having different verbal forms, appear to be one thing i. e. having one meaning. The word वस्तु in this compound means ' sense ' or ' अर्थ ' and ' रूप ' means ' the literal form ' of the word. Where the literal form of two words is different but their sense is apparently the same this alaṅkāra occurs. The विवृतिकार has a rather lengthy and technical discussion on the definition of पुनरुक्तवदाभास. अभिन्नं वस्तु वाच्यं ययोस्ते अभिन्नवस्तुनी ते इव भासेते भिन्नरूपे पदे यत्रेति केचिद्व्याचचक्षिरे।

' तनुवपुरप्यन्योऽसौ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः।
तेजोधाम महत्पृथुमहसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः ॥ '

इत्यादीनामसंग्रहो मा भूदिति समासे संख्या न विवक्षिता इत्यन्ये। कालगलादिशब्दस्य पदत्वं नास्ति। ' नलिनतामरसपद्मसांप्रतं गगनमणिरम्बरमलंकरोति यत् ॥ ' इत्यादि च दृश्यते इति अभिन्नवस्त्विवोद्भासते भिन्नरूपं पदं पदान्तराच्छब्दाद्वा, तस्मादेकस्मादनेकस्माद्यत्रेत्यपरे। समस्यति येनाभिन्नाभिधेयं तस्य अभिधेयसंबन्धोऽङ्गीकार्यः। सिद्धे हि तस्याभिधेयवत्त्वे तदभिन्नाभिधेयत्वमस्य शक्यते वक्तुम्। न चात्र कालगलादिशब्दस्य अभिधेययोगः। अभ्युपगते वा नात्र शितिकण्ठादिपदमभिन्नाभिधेयमिव अपित्वभिन्नाभिधेयमेव। श्रुते च शितिकण्ठ इत्यादिपदे कालगलादिशब्दस्याभिन्नाभिधेयत्वभ्रमो न त्वश्रुते। तस्माद्भिन्नाभिधेयमप्यनभिधेयमपि वा अभिन्नाभिधेयमिव भात्यभिन्नवस्तुन इव पदान्तराच्छब्दाद्वा, तस्मादेकस्मादनेकस्माद्वा तस्माद्भिन्नरूपं यत्रेत्येके विवृण्वते। ' तदेव सुरताकूतम् ' इत्यादौ यद्यपि नाभाति पुनरुक्तिः तथापि ' चकासत्यङ्गनारामाः ' इत्यादौ तस्याः प्रतिभासात् पदमर्थप्रतीतिकृत् नतु सुप्तिङन्तमेवेतितुल्यकक्ष्यदृशः। एवं च पदमिति पदानीति वा समसनीयम्। Here अभिधेय = वस्तु = object, sense. The text of the Ms. is incorrect and sometimes unintelligible. It is hoped it has been made amenable to consistent interpretation by removal of errors.

P. 2, L. 14— यद्यपि पुनरुक्तवदा ··· वैचित्र्यप्रदर्शनार्थम्। In the enumeration the figure is पुनरुक्तवदाभास i. e. containing वत्. But here it is without वत्. The वत् is therefore to be understood here. The author has thus made use of both the terms in order to show that the figure goes by [two] different names.

P. 2, LL. 16-20— काश्चित्खलु···तस्यालंकारः। Sometimes a term is used having some suggested meaning attached to it; and at other times it is used only with the expressed meaning. In the enumeration, the name of the figure gives out the meaning of similarity by the *taddhita* termination वत्; while here in the definition the notion of similarity is

brought out by force of suggestion. Thus the line पुनरुक्ताभासमभिन्न etc. gives the definition of poetry that contains पुनरुक्ताभास having with it by suggestion the sense of the termination वत्.

On this the विवृतिकार has this remark : काचिन्निर्दिश्यमानार्थान्वयिनी काचिदर्थसामर्थ्याक्षिप्तार्थान्वयिन्यभिधा भवतीति दर्शनायोद्देशे वतिं कृत्वानेन प्रायुङ्क्त । एतद्दर्शनं चानन्वयोपमादिगम्यमानस्यापह्नुतिरूपकादिर्वाच्यस्य भेदेन भिद्यत इति दर्शनार्थम् ।

P. 2, LL. 20–26—अत्रालंकार्य···निर्देशो युक्त एव। Here the figure consists of the words which appear to be repeated. It is said to be an alaṅkāra (adornment) as it is the property of poetry which is the thing to be adorned. The fruit (effect) of this round about saying is to show that a group of words containing only an apparent repetition is an alaṅkāra. The nature of an alaṅkāra is well defined if it is described as a dependent of poetry which it beautifies. For when it is viewed with reference to itself as separate, it no longer serves the purpose of an alaṅkāra, in the same way as necklaces, armlets, bracelets, etc. when placed in a box. So the description in the text of the figure पुनरुक्ताभास as subordinate to poetry in order to show its real nature, is proper.

पुनरुक्ताभास is here intended as an attribute of काव्यम् as it is mentioned with neuter gender. विवृतिकार has a similar remark here :- काव्यस्यालंकार्यत्वाद्यद्यपि पुनरुक्तवदाभासनं पदस्थमलंकारस्तथापि समु ·-- लब्ध्वा अलंकारव्यपदेशः। हारादिविलक्षणतया काव्यपारन्त्र्येणेह अलंकारतेति प्रदर्शनाय काव्यमाश्रित्य पुनरुक्ताभासमिति स नापुंसकः संस्कारः। The Ms. presents a lacuna here.

P. 3, L. 2— तदाप्रभृति etc.। The subject शितिकण्ठ in the stanza is to be taken with स देवः in the next stanza स देवो दिवसान्निन्ये etc. and is to be connected with the predicate दिवसान्निन्ये. Ms. reads ततः प्रभृति, and interprets as ततः कामदाहादारभ्य। नागकुञ्जरो हस्तिवरः। शितिर्नीलः।

P. 3, LL. 6-7—कालवशेन निवर्तमाना···पीडा यस्य सः। The Nirṇaya Sāgara edition makes here a needless and quite faulty emendation of the text. It has कालवशेन निवर्तमाना (या) सती (तस्याः) वियोगेन जनितो यः शोकवह्निस्तदुद्भवा पीडा यस्य। This emendation really

makes no relevant sense. If the सती is निवर्तमाना (returning) how can there be वियोग (separation) from her? And besides how can सती return by the influence of time? But all this argument is not even wanted. From the context of the story and the construction of the sentence we can obviously see that the शोकपीडा is described as returning (निवर्तमाना) through influence of time. The N. S. edition has needlessly separated सती from वियोगेन and added या and तस्याः before and after it. The विवृतिकार is here quite explicit. He writes कालेन गलन्ती सतीशोकानलव्यथा यस्य सः ।

P. 3, LL. 8-14—अत्र नागकुञ्जर ··· पुनरुक्ताभासत्वम् । The words नाग, कुञ्जर and शितिकण्ठ, कालगल appear to be repeated having apparently the same meaning at first sight. But on further consideration of the sense of the whole verse that apparent repetition vanishes and the real difference in the meaning is manifest. Thus नाग is an elephant and कुञ्जर is 'the best of its kind.' Similarly the possibility of repetition of the word शितिकण्ठ and कालगल as giving at first sight the meaning of 'the black-necked' is set aside by properly construing the line and taking the first word of the compound to be कालगलत् meaning 'disappearing by time,' as कालगलन्ती सतीशोकानलस्य व्यथा यस्य.

पुनरुक्तवदाभास is an उभयालङ्कार i. e. of word and sense both; of sense inasmuch as the alaṅkāra is not violated even when the words नाग and शितिकण्ठ are substitued by their synonyms, and of word as it vanishes when the words कुञ्जर and कालगलत् are substituted by their synonyms.

P. 3, LL. 15-19— ननु छेकानु ··· बलीयस्त्वात् । Here there is a discrepancy. The example of पुनरुक्तवदाभास is placed (by the author) after the definition of छेकानुप्रास. How is it then that the example is given here just after the definition of पुनरुक्तवदाभास is discussed? The answer is :— It is cited here because the meaning of the definition is not properly grasped unless an example is given to elucidate its application. Thus there is no discrepancy in mentioning the example just after the definition of पुनरुक्तवदाभास. In the same way hereafter no fault should be found in commenting upon the text in accordance with the sequence of the

subject matter and reversing the order of the work itself where necessary. For the sequence of the subject matter is always more powerful than the order of the reading of the text.

According to our present knowledge of the alaṅkāra literature, Udbhaṭa must be regarded as the originator of this alaṅkāra.

पुनरुक्तवदाभास is both a शब्दालंकार and an अर्थालंकार. The test that is applied in distinguishing a शब्दालंकार from अर्थालंकार is its परिवृत्तिसहत्व or परिवृत्त्यसहत्व. If an alaṅkāra is solely dependent on the *form* of words so that the alaṅkāra is lost if the words are substitued by other words of similar meaning i. e. by synonyms, then the alaṅkāra is a शब्दालंकार; and when such substitution of synonyms does not destroy the alaṅkāra, then it is an अर्थालंकार. See काव्यप्रकाश X. pp. 767–768, also IX. pp. 534–539. Following this test Mammaṭa calls पुनरुक्तवदाभास a शब्दालंकार and उभयालंकार both. Here नाग-कुञ्जर is उभयालंकार; शितिकण्ठ-कालगलत् should also be regarded as उभयालंकार. The words नाग and शितिकण्ठ suffer substitution but the others do not. If we substitute a synonym for कुञ्जर or कालगलत् the alaṅkāra will be lost. If we have पुंगव for कुञ्जर (पुंगवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः) and समयनश्यत् for कालगलत् then the apparent repetition will be evidently lost.

Neither Udbhaṭa nor Indurāja makes any remarks about पुनरुक्तवदाभास being a शब्दालंकार or उभयालंकार. But the विवृतिकार pithily discusses the whole question :– नागशितिकण्ठपर्यायोपादानेप्यलंकारो न हीयते इत्यर्थोऽलंकार्यः । कुञ्जरकालगलच्छब्दपर्यायोपादाने तु नालंकारो भवतीति शब्दोऽलंकार्यः इत्युभयालम्बनोऽयमलंकारः। 'तस्य राज्ञः **सुमनसो विबुधाः** पार्श्ववर्तिनः' इत्यादिरभङ्गः । '**अरिवधदेहशरीरः**' इत्यादिश्च सभङ्गः । स शब्दालंकारः । This discussion obviously follows the treatment of Mammaṭa. The inference that this विवृतिकार must have come after Mammaṭa would not be out of place.

P. 3, L. 21— छेकानुप्रासस्तु द्वयोः etc. । छेकानुप्रास consists in a charming expression of groups of similar vowels and consonants, two at a time. One group of letters is to be charmingly similar to the next following and only two such groups similar to each other are to occur at a time. But in all there are to be many such couples of similar groups.

The विवृतिकार has द्वयोर्द्वयोर्वर्णयोः सुष्ठु अदूरे सदृशोच्चारणे क्रियमाणे छेकानुप्रासो भवति । द्वयोर्द्वयोर्वर्णयोश्चात्र सादृश्योक्तेरलंकारता ।

PP. 3-4, L. 25— द्वयोर्द्वयोरिति स्वार्थे ... द्रष्टव्यम् । The repetition द्वयोर्द्वयोः is made by the rule स्वार्थे अवधार्यमाणे अनेकस्मिन्, a वार्तिक on ' प्रकारे गुणवचनस्य ' । पा. ८।१।१२. It means when the (parts of the) thing itself are determined out of many, the indicative word for the part is to be repeated. Here by the mention of the part, the desire of pervasion (वीप्सा) of all the parts is excluded and so all possible combinations of letters are not to be mentioned but some only. For pervasion is meant where there is entirety, but it is excluded here by the word स्वार्थे. The word अवधार्यमाण in the Vārttika shows that only two such groups of letters at a time are to be made similar and not three at a time. The word अनेकस्मिन् indicates that the repetition of such combinations made several times and not only once gives rise to छेकानुप्रास. Thus a series of groups of similar letters mentioned together twice constitutes the figure छेकानुप्रास. See Patañjali's महाभाष्य with कैयट VIII. 1, 1, for the explanation of the वार्त्तिक.

The विवृतिकार summarises the whole argument and puts it thus :— स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन्निति द्वयोर्द्वयोरित्यत्र द्विर्वचनम् । स्वार्थशब्देन वीप्साया निरस्तत्वान्न यावन्तोऽत्र द्विकास्तेषां सर्वेषामेव सदृशत्वं कार्यम् । साकल्ये हि वीप्सा भवति । अवधार्यमाणग्रहणाद्द्वयोरेवानेकस्मिन्निति वचनाचासकृत् । तेनानेकस्याक्षरस्य द्विरुच्चारणं छेकानुप्रासः ।

P. 4, LL. 6-16 – छेकाः । This is explained in two ways :— (1) Birds that are addicted to their homes and do not go out at all are called छेकाः. Such birds by their lonely and undisturbed mode of living develop a charming voice and from its similarity the अनुप्रास is called छेकानुप्रास. ' गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्चते ' इत्यमरः । (2) छेकाः means विदग्धाः learned or clever men. This अनुप्रास might have been called छेकानुप्रास because it was especially liked by छेकाः, accomplished men. The word अनुप्रास is also (अन्वर्थ) used in its literal sense, since it consists in (प्रास) a convenient arrangement, in a काव्य, of similar letters or groups of letters congenial (अनु) with the sentiment, so as to embellish it रसाद्यनुगुणत्वेन प्रकृष्टो न्यास इत्यनुप्रासः ।

The whole of विवृतिकार's comment on छेकानुप्रास follows Indurāja.

P. 4, L. 13— स देवो दिवसान्निन्ये ......। Here the देव is Śiva. "The God (Śiva) passed his days in the valley of the Lord of mountains, served by his attendants who were foremost in the assembly of the great." गोष्ठी = assembly.

In this verse we see the following couples of similar groups : (1) स देव and दिवस, (2) इन्द्र and कन्दर, (3) गरिष्ठ and गोष्ठी, (4) प्रथम and प्रमथ and lastly (5) परि and उपास. Thus here there is द्वयोर्द्वयोः सुसदृशोक्ति. Only two groups of letters similar to each other are to occur. But many such pairs of similar groups (as in the present example) must be existing. Thus we have here स देव and दिवस one pair of similar groups of letters. But there ought to be many such pairs to produce a charm sufficient to call it an alaṅkāra. Here we see that there are five such pairs consisting of similar letters which produce a charm. Some read निन्येऽन्यस्मिन् instead of निन्ये तस्मिन्. In that case निन्येऽन्यस्मिन् may also be included among the groups of similar letters.

P. 4, L. 22— अनुप्रासः । स च त्रिविधो वृत्तिसंश्रयात् । अनुप्रास or alliteration is of three kinds owing to the three styles of composition in which it occurs.

P. 4, LL. 24-25— सरूपव्यञ्जन ··· सदा । The textual order of this Kārikā is after the definitions of the three वृत्तिs. But it has been brought here to acquaint the reader with the nature of अनुप्रास first. The meaning : "The separate grouping of similar consonants in the three styles of composition (suitable to the different sentiments) the poets always call alliteration (अनुप्रास)."

P. 5, LL. 1-2— अतस्तास्तावद्वृत्तयो ··· ग्राम्यत्वभेदात् । Therefore the styles of composition capable of manifesting different sentiments and emotions are described first. अनुप्रास will then be easily understood from them. Those are three : परुषा, उपनागरिका and ग्राम्या.

P. 5, LL. 3-4— परुषा । शषाभ्यां रेफसंयोग ··· । "The style is called rough (परुषा) when it bristles with letters श, ष and टवर्ग and conjuncts with र् [such as त्र, र्क etc.] and ह्व, ह्ल and ह्य."
The alliteration in this kind of style is called परुषानुप्रास.

The विवृतिकार has something more to say than Indurāja on this Kārikā— णकारवर्जमिह टवर्गस्तस्यपरुषत्वाभावात् । परुषवर्णारब्धत्वाच्च परुषावृत्तिर्वर्तनं रसविषयो व्यापारः अत्र परुषानुप्रासः । सरूपव्यञ्जनन्याससरूपानुप्रास-पर्यालोचनया च शेनैव षेणैव वेत्याद्यवधारणं वदन्ति । शषयोरैक्यं नास्ति सरूपत्वं त्वस्त्यैवेति शषाभ्यामेवेत्यवधारणमित्यन्ये मिश्राः । कवीन्द्रै रचना अल्पदीर्घाः कार्या इत्यन्यत्रोक्तेरिह च केलिलोलेत्यादौ तथा दर्शनात्। बहुभिः शषादिभिः सर्वैरपि च कार्येति युक्ततरम् । एवमन्यत उदाहरणम् ।

P. 5, L. 10— तत्र तोयाशया ···। "There the autumnal season shone with lakes full of full-blown lotuses and with the aspects of quarters appearing brownish with awns of rice." Here the repetition of the letter श gives rise to परुषानुप्रास.

The विवृतिकार explains the compound व्याकोशितकुशेशया as विकसितानि पद्मानि यस्यां सा which evidently ignores the causal form.

P. 5, LL. 15–17— उपनागरिका । सरूपसंयोग ···। The style is उपनागरिका (*i. e.* polished) when it consists of conjuncts of the same consonantas [such as क्क, प्प, च्च etc.] and of conjuncts with nasals at the beginning and one of the first 25 letters from क् to म् at the end [such as ङ्क, ञ्च, ण्ट, न्त, म्प, etc.].

P. 5, LL. 21–25— एषा खलु ··· मुपनागरिकानुप्रासः। The style is called उपनागरिका because it resembles an accomplished lady of town (नागरिका). The compound उपनागरिका is based on the वार्त्तिक 'अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया' on "कुगतिप्रादयः" पा. २।२।१८. The वार्त्तिक is explained by Bhaṭṭoji Dīkṣita in his सिद्धान्तकौमुदी under "जीविकोपनिषदावौपम्ये" पा. १.४.७९.

P. 6, LL. 1–2— सान्द्रारविन्दवृन्दो ···। "In some places [the autumnal season appeared] with bees delighted with sweet and thick drops of honey beautifully dropping from clusters of lotuses."

P. 6, LL. 3–8— अत्र दकाराख्यः ··· वृत्तिपदार्थभूतम् । Here the conjuncts of न and द are beautifully repeated. The epithet सान्द्र is to be taken with बिन्दवः and not with अरविन्दवृन्द. The expression सुन्दरस्यन्दं स्यन्दिभिः is to be understood in the sense of a particular action of beautiful dropping among the common actions of dropping, according to Pāṇini's rule. 'स्वे पुषः' । पा. ३।४।४० illustrated in expressions such as रैपोषं पुष्णाति. The compound becomes adverbial : सुन्दरस्यन्दो यस्मिन्कर्मणि

यथा स्यात्तथा [स्यन्दिभिः]. Here in the explanation of the compound सुन्दरः स्यन्दो यस्मिन्, 'the general dropping' is the अन्य पदार्थ (the third thing to be meant) and 'the particular dropping i. e. beautiful dropping' is the component part of the compound, इन्दिन्दिराः = भ्रमराः bees. The विवृतिकार here only states the gist of Indurāja's explanation in his comment. He simply writes— रैपोषं पुष्णातीतिवत् सामान्यस्यन्दो विशेषितः ।

P. 6, LL. 9–10— ग्राम्या । शेषैर्वर्णैर्यथायोगं ··· । Scholars well versed in poetics describe the homely style to consist of the rest of the letters (such ल and others). The style is (also) called कोमला tender or agreeable. The अनुप्रास in it is called ग्राम्यानुप्रास smooth or simple alliteration.

The विवृतिकार reads ग्रथितां instead of कथितां and explains the Kārikā thus :—वृत्तिद्वयोपयुक्तवर्णेभ्योऽन्यैर्यादिभिर्निबद्धां कोमलापराभिधानां ग्राम्यां वृत्तिं ब्रुवते । लकारादिभिः सह धकारादयो न कार्या इति यथायोगमित्युक्तम् । कोमलवर्णारब्धत्वादत्यन्तकान्त्यभावाचात्र कोमलानुप्रासो ग्राम्यानुप्रासो वा ।

P. 6, L. 6—केलिलोलालिमालानां···। "Somewhere (the autumnal season) producing a false impression of the tinkling of anklets of the goddess of Beauty riding the forest, by the sweet buzzing of swarms of bees rapt in sporting." Here the letters ल, क and र are charmingly repeated. कुर्वती is to be connected with शरत्, st. 3. St. 3 with 4 and 5 forms one sentence with चकाशे as the verb. The विवृतिकार reads °रवभ्रमः which is evidently a misreading.

P. 6, L. 20— एवमेतास्तिस्रो ··· व्याख्याताः । Thus the three styles are explained. The अनुप्रास is separately composed in these with a view to help the expression of sentiments. The same is said in the Kārikā सरूपव्यञ्जनन्यासं··· (See p. 4, l. 24).

The वृत्तिs or styles of Udbhaṭa described here should not at all be confounded with the रीतिs or modes of expression such as वैदर्भी, पाञ्चाली, गौडी etc. given by authors like Daṇḍin, Vāmana and others. The वृत्ति of Udbhaṭa cannot really be called style in the strictest sense. It is only the outward form of letters and has nothing to do with the sense. The रीति of Daṇḍin and others is properly to be called style in the real sense of the word. The रीतिs were originally the provincial peculiarities apparent in the language of the people which afterwards were consolidated into a settled form.

The अनुप्रास and वृत्तिs of Udbhaṭa are a new feature of his work. The वृत्तिs do not exist in Bhāmaha. His definition of अनुप्रास is सरूपवर्णविन्यास which, it will be noticed, is happily improved upon by Udbhaṭa by putting the word व्यञ्जन instead of वर्ण. अनुप्रास always occurs with consonants; other वर्णs *i. e.* स्वरs are not to be reckoned in अनुप्रास. Mammaṭa's treatment of अनुप्रास is very similar to that of Udbhaṭa.

P. 7, LL. 1–3— लाटानुप्रासः । स्वरूपार्थाविशेषेपि ... । "The repetition, owing to the difference of purpose, of the same words without grammatical terminations or of complete grammatical forms or both, yielding different meaning, though their form and their original meaning is the same, is called लाटानुप्रास."

P. 7, LL. 4–7— सपदद्वितयस्थित्या ...। स्वतन्त्रपदरूपेण ...। The varieties of लाटानुप्रास are described in these two Kārikās. In all there are five varieties. They are :—

1st variety :— पदद्वितयस्थित्या द्वयोः । When both the words are situated in two different पदs. Here both the words are परतन्त्र. Example— क्वचिदुत्फुल्लकमला कमलभ्रान्तषट्पदा. Here the *word* कमल (not पद) belongs to two different पदs.

2nd variety :—एकस्य पूर्ववत् (परतन्त्रया) [स्थित्या], तदन्यस्य स्वतन्त्रत्वात् । One word belongs to a different पद as before, but the other word constitutes an independent पद of itself. Example– पद्मिनीः पद्मिनीगाढस्पृहयागत्य मानसात् । अन्तर्दन्तुरयामासुर्हंसा हंसकुलालयात् ॥ Here the first word पद्मिनीः is स्वतन्त्र and the second is परतन्त्र. So also हंसाः is स्वतन्त्र, while हंस in हंसकुलालयात् is परतन्त्र.

3rd variety :— द्वयोर्वा एकपदाश्रयात् । Both the words come together in one पद. Example— जितान्यपुष्पकिञ्जल्ककिञ्जल्कश्रेणिशोभितम् । Here the two किञ्जल्कs appear together in one पद.

4th variety :— स्वतन्त्रपदरूपेण द्वयोर्वापि प्रयोगतः । Both the words occur as different and independent पदs. Example— काशाः काशा इवोद्भांसि सरांसीव सरांसि च । Here both the काशs occur severally.

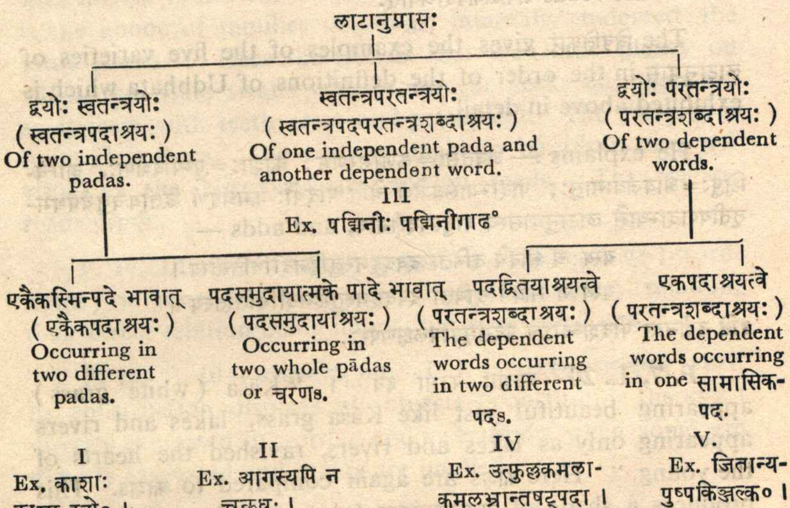
5th variety :— पादाभ्यासक्रमेण च । Repetition of पादs (quarters of verses) in all its orders. All repetitions - once, twice, thrice and in all possible orders— are to be included. पदसमुदायात्मके च पादे भावात्— Indurāja. Example— स्त्रियो महति भर्तृभ्य आगस्यपि न चुक्रुधुः । भर्तारोपि सति स्त्रीभ्य आगस्यपि न चक्रुधुः ॥ Here the

fourth पाद is the repetition of the second. The first आगस्यपि न चुक्रुधुः refers to the women and the second to the husbands. Hence the purpose of both is different.

Thus we have here described the five varieties of लाटानुप्रास. Indurāja treats them not in the order in which they are stated in the Kārikās but in the order in which their examples occur. Accordingly he has treated the last two varieties first.

P. 7, L. 10— वाच्यस्था ··· तात्पर्यभेदात् । Even the original meaning of the words that are repeated are the same; only their purpose in the sentence is different. This distinguishes लाटानुप्रास from यमक. लाटदेशनिवासि etc.— This अनुप्रास is called लाटानुप्रास as it is favourite with the people of the Lāṭas, probably the modern Gujarat.

P. 7, L. 12— स च प्रथमं तावत्त्रिप्रकारः ···। Udbhaṭa mentions the five varieties apparently without having any principle in his mind. But Indurāja divides लाटानुप्रास according to some logical principle. His mode of division might be stated in a tabular form as follows :—

Nos. I and II are the 4th and 5th varieties according to Udbhaṭa's enumeration. No. III is the 2nd variety of

Udbhaṭa. Nos. IV and V are respectively his second and third.

The विवृतिकार gives the divisions in his own words thus: एष द्वयोः शब्दयोर्द्वयोः पदयोः पदशब्दयोर्वा यदा भवति तदा पूर्वं त्रिभेदः, पदद्वयाश्रयत्वेन [एक-] पदाश्रयत्वेन च शब्दाश्रयो द्विविधः, एकमिति पदे पदसमूहात्मके पदे च भावात् पदाश्रयो द्विविधः । एवं च पञ्चविधोऽयम् । He has rather a fanciful discussion on the definition and divisions of छेकानुप्रास. After explaining the five divisions in the manner of Indurāja he continues :— तदुक्तम् । पदस्य लब्धात्मलाभस्य स्वतन्त्रव्यवहारं कृत्वा स इत्यादिनेति व्याख्यानमसत् । यतो लाटानुप्रासः पुनरुक्तिः । न च शब्दपदानामीदृशी सा । यत्र हि शब्दानां च द्विः पदानां च द्विरभिधा सोऽस्या विषयो न्याय्यः । इह तु पद्मिनीशब्दस्यैव पुनरुक्तिः । न तु पद्मिनीरित्येतस्य पदस्यापि । किं च शब्दानां वा पदानां वेति वाशब्दमपास्य वृत्तिः कार्या । अलूनविशीर्णाभिधानं च प्रसजति । तस्मादित्थमेतत् । शब्दानां पदानां वेति द्वौ भेदौ, तत्र पदान्तरे पुनरुच्यमानः शब्दः परतन्त्रः स्वतन्त्रो वा, एकपदे परतन्त्र एवेति शब्दानां त्रिधा पौनरुक्त्यस्य यथोक्तौ द्वौ भेदाविति पञ्चविधभेदाः क्रमेणोक्ताः । तदुक्तं स इत्यादि । पुनरुच्यमानपरतन्त्रशब्दाश्रयः स पदद्वितयस्थित्या द्वयोरिति लक्षितः । From the words तदुक्तम् which intimate that the passage following is taken from some other writer one may infer that there were some other persons earlier than the विवृतिकार who had commented upon Udbhaṭa's work. He reads द्वयोर्ब्रैकपदाश्रयात्.

The विवृतिकार gives the examples of the five varieties of लाटानुप्रास in the order of the definitions of Udbhaṭa which is exhibited above in detail.

He explains :— अवतंसः = कर्णाभरणम्, काशाः = पुष्पविशेषाः, आचिक्षिपुः = आवर्जयामासुः; पादाभ्यासक्रमेण चेति पादयोः क्रमग्रहणं द्वितीयचतुर्थप्रथमतृतीयपादाभ्यासे लाटानुप्रासस्य बाहुल्यदर्शनाय, and adds —

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ।
यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥

इति दर्शनात् पादशब्दोऽत्र पदसमूहोपलक्षणपरः.

P. 7, L. 20—काशाः काशा इव ··· । "Kāśa (white grass) appearing beautiful just like Kāśa grass, lakes and rivers appearing only as lakes and rivers, ravished the hearts of the young." Here काशs are again compared to काशs. This produces a shade of अनन्वयालंकार (q. v.). Here the words repeated are स्वतन्त्र as they are complete grammatical forms उपलभ्यमानसुप्तिङ्रूपाः.

P. 8, L. 9— स्त्रियो महति...। Here अगस्यपि न चक्रुधुः has different purposes in both places. The first tells the क्रोधाभाव (absence of anger) of the lovers, while the second shows the क्रोधाभाव of the ladies.

P. 8, L. 24— क्वचिदुत्फुल्लकमला ...। Here कमल, षट्पदा and मुखर are repeated having different purports in their different places. The description of शरत् which was commenced from तत्र तोयाशया etc. (p. 5.) is also continued through this verse. All the four epithets are adjectives of शरत्. How the तात्पर्य or purport of the repeated words is different is explained in the commentary.

P. 9, L. 12— जितान्यपुष्पकिञ्जल्क ... । Here the faces of the young women being compared with the moon by the expression नारीमुखेन्दुषु, the idea of the hare or the dark spot on the moon is suggested by the word असितोत्पल, dark lotus. The compound जितान्य ... शोभितम् should be thus dissolved :— जिताः अन्यपुष्पाणां किञ्जल्काः यैः ते [किञ्जल्काः] । तेषां किञ्जल्कानां श्रेणयः ताभिः शोभितम् [असितोत्पलम्] ।

P. 9, L. 23— पद्मिनीः पद्मिनीगाढ ... । "The swans coming with intense desire for lotuses from the Mānasa lake which is the abode of families of swans, internally indented the lotus plants." Here the idea is that the lotus plants on which the white swans with prominent necks sat, appeared as it were with teeth erect and prominent. The लाटानुप्रास is quite clear here. The reading ought to be पद्मिनीः and not पद्मियीं as the Nirṇayasāgara edition reads. The विवृतिकार reads पद्मिनीः.

P. 10, LL. 7-9— रूपकम् । श्रुत्यासंबन्ध ...। When a पद (word, noun) is connected with another in a subsidiary relation, their direct relation being impossible, it is called रूपक."

P. 10, L. 10— बन्धस्तस्य यतः ...। It is समस्तवस्तुविषय when its construction displays all objects (constituting the रूपक) directly expressed in words; and एकदेशविवर्ति when some are directly expressed and others are implied.

The विवृतिकार has something more to add here :— तस्येत्युपचारात् तत्संबधिनाविहोच्येते । उपमानोपमेययोः समानाधिकरण्यसंबन्धात्मना रूपकस्य श्रौतत्वाभावात्तेन तत्संबधिनोर्यतः शाब्दो बन्धः तत्समस्तमारोप्यारोपविषयात्मकमुभयं

वस्तु विषयः शाब्दमस्येति समस्तवस्तुविषयं, श्रुत्या सामर्थ्येन च यदा बन्धस्तेन कारणेनैकदेशे विशेषेण शाब्देन क्रमेण वर्तेत इत्येकदेशविवर्ति ।

P. 10, L. 11— **समस्तवस्तुविषयं** …! "A रूपक containing a string (a series) [of superimpositions] is [also] called समस्तवस्तुविषय and it is called also एकदेशवृत्ति when the प्रकृत thing is described in the form of अप्रकृत (पर)."

P. 10, L. 14— पदान्तरस्य गुणवृत्तेः … तत्र रूपकता । When a word (noun) is connected with another in a subsidiary relation it is रूपक. If it is so, in the expression नीलं उत्पलम् the word नील is connected with उत्पल in a subordinate relation as qualifying it, and here too possibility of a रूपक may arise. To remove such a doubt the author has inserted the clause श्रुत्या संबन्धविरहात्. श्रुति means अभिधाव्यापार the direct process of conveying the meaning. And when a पद has no possibility of connection with another by this direct process, it assumes गुणवृत्ति and thus connects itself with the other word. This गुणवृत्ति or 'the process of conveying a sense that is similar in qualities to the original sense' is a sort of लक्षणा. And when a word is used in this गुणवृत्ति sense it becomes रूपक if it has sufficient charm in it to be called an alankāra. In सिंहो माणवकः we see that it is impossible for a boy (माणवक) to be a lion (सिंह), therefore the word सिंह is used here in the sense of सिंहगुणसदृशगुणवान्.

This is the comment of Indurāja on Kārika 11 and it is quite simple and lucid. The विवृतिकार has rather a pedantic dissertation bearing on this Kārikā. He observes —यत्पदेन पदान्तरं संबध्यते तद्रूपकम् । नन्वेवं वृक्षो भातीत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्याह गुणेषु धर्मेषु वर्तमानम् । एवमपि नीलोत्पलमित्यत्र प्राप्तिरित्याह श्रुत्येत्यादि । श्रुतिर्निरन्तरार्थनिष्ठस्य व्यापारः तत्प्रतिपादितोऽर्थ इहोपचाराच्छ्रुतिः । क्रियया योऽभिसंबन्धः स श्रुतिप्रापितः । तयोराश्रयाश्रयिणोर्वाक्यान्नियमस्त्वतिष्ठत इति न्यायादरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्यादौ अरुणादिक्रियाद्योरेव तृतीयया प्रतिपादने संबन्धस्य श्रौतत्वात् । तद्भावेप्यरुणैकहायन्यादीनां वाक्यीयसमन्वयसद्भावान्न श्रौतसंबन्धाभावमात्रान्न भवति गुणवृत्तित्वमिति हि मुख्यार्थबाधः । तेन श्रौतेनार्थेनार्थान्तरस्यार्थाद्यो वाक्यीयसमन्वयः तदभावे यदा स्वगतगुणसमगुणवृत्तिर्भवति । उपमानोपमेययोः गुणैरिव गुणानामपि धर्मान्तरेण साम्यकल्पनायान्त्वनवस्थापदस्य श्रौतेनार्थेन श्रुत्या संबन्धो भवत्येवेति तदभावो न व्याख्येयः । तदेवं श्रौतेनार्थेनानुपपद्यमानार्थान्तरसंबन्धगत एव साधारणान् गुणान् लक्षयित्वा पदार्थादुपसर्जनमप्राकरणिकार्थाभिधायि प्राकरणिकार्थाभिधायिना पदेन गौणेन व्यापारेण संबन्धं भजते यत्तद्रूपकम् । आरोप्यमाणरूपेणारोप्यमाणविषयस्य रूपवतः क्रियमाणत्वात् ।

P. 10, LL. 19-20— ज्योत्स्नाम्बुने......मसिच्यत । Example of समस्तवस्तुविषयरूपक. "The garden in the form of the sky variegated with flowers in the form of the stars was sprinkled over by young maidens one by one in the form of successive nights with water in the form of moonlight by means of a jar in the form of the moon."

P. 10 L. 21— अत्राम्बुशब्दो......रूपकताप्रसङ्गः । Here the रूपक is clear. ज्योत्स्ना is the प्रकृत and it is called अम्बु. It is impossible for अम्बु (water) to mean ज्योत्स्ना (moonlight) by the direct process. Therefore it resorts to गुणवृत्ति and means अम्बुगुणसदृशगुणवती. When we say that ज्योत्स्ना is अम्बु we mean that ज्योत्स्ना has qualities very similar to those of अम्बु. With this meaning, then, the term अम्बु can validly be applied to ज्योत्स्ना. The same is the case with all the other parts of the रूपक, viz. इन्दुकुम्भ, ताराकुसुम etc. Now in नीलमुत्पलम् it is true that नील qualifies उत्पल; but it does not resort to गुणवृत्ति for qualifying उत्पल. It can qualify उत्पल or any other blue object by its own direct power. Therefore there is no possibility of रूपक in that case.

P. 11, LL. 3-13— ननु विरुद्धार्थाभिधायिनो......गुणवृत्तित्वप्रसङ्गः । If it be said that out of two words giving opposite meanings and being in the same case, which cannot be mutually connected by the direct or अभिधा process, if one of them is said to be गुणवृत्ति (subordinate) then alternately each of them would become subordinate. As the word अम्बु is said to be गुणवृत्ति, evidently ज्योत्स्ना can also be said to be गुणवृत्ति and be connected with अम्बु as the principal word. But the word प्रधानेन in the Kārikā precludes such a possibility. It is always quite consistent that the subordinate epithet should possess गुणवृत्तित्व by लक्षणा as it is the epithet which qualifies the principal. Now the प्राकरणिक, i. e. the thing belonging to the subject in hand, is always the principal [in poetry]; and the other thing is regarded as of a subordinate nature and so it ought to be considered the qualifying term. Therefore the word अम्बु which is अप्राकरणिक i. e. not belonging to the subject of description should properly be accepted as गुणवृत्ति with reference to the word ज्योत्स्ना which belongs to the प्रकरण or the subject. Thus there is no chance

of ज्योत्स्ना and अम्बु both being taken as गुणवृत्तिs promiscuously or alternately.

The विवृतिकार explains the term प्रधानेन and its purpose thus :—नन्वेवं सामानाधिकरण्याभावे यदेकस्य गुणवृत्तित्वं कल्प्यते तत्पर्यायेण प्राप्तनियमे कारणाभावादित्यत आह प्रधानेनेति । प्रधानस्य च गुणवृत्तिता न भवति प्राधान्यहानेः । प्रधानत्वं च प्राकरणिकत्वाज्ज्ञेयम् । अन्यथा गुणवृत्तेः प्रधानेनैव संबन्धे तद्वचनमनर्थकं स्यात् ।

P. 11, LL. 14-21— ननु च ज्योत्स्नाम्बुने......मन्यत्समासोक्तम्-इति। Again it may be said that in the expression ज्योत्स्नाम्बुना, अम्बु is प्रधान and ज्योत्स्ना is गौण. For in this श्लोक the action described is sprinkling which has totally enveloped the real action of pervading (व्याप्ति). Pervading is the real action concerning the subject. But it is here described as sprinkling (in a hyperbolic fashion). Now the thing required for sprinkling is water which is here present in the form of ज्योत्स्ना or moonlight. Thus, taken in this light, the word ज्योत्स्ना assumes a qualifying nature and water becomes the principal material. This interpretation gives the sense that the water which is required as a material for sprinkling is nothing but moonlight. This view is also supported by Rudraṭa. He says : उपसर्जनोपमेयं etc. (Rudraṭa's काव्यालंकार, ८, ४०). When the उपमेय which is प्राकरणिक enters into a compound with उपमान that is अप्राकरणिक as a subordinate member of it, there is रूपक; and in other places there is समासोक्त.

P. 11, L. 22— तत्कथमिदमुक्त ...... रूपकत्वमुक्तम्। Then how is it said that the word अम्बु is गौण here for the reason that ज्योत्स्ना is प्रधान? We answer this objection in the following way. There are two states of things existing here. One is the superimposition of अम्बु upon ज्योत्स्ना and the other the connection of ज्योत्स्ना that has assumed the form of अम्बु with the action of sprinkling. In the former case when अम्बु is superimposed upon ज्योत्स्ना, अम्बु assumes the गुणवृत्ति by means of the qualities of अम्बु which are to be shown as exactly similar to the qualities of ज्योत्स्ना, Thus in this case अम्बु is taken to be गौण and ज्योत्स्ना to be प्रधान because it is प्राकरणिक [as said before].

P. 12, L. 3–6— यदात्वसौ...गुणेषु वर्तमानत्वात् । But when once the word अम्बु expresses 'ज्योत्स्ना (moonlight) as having the nature of water' and thus becomes connected with the action of watering, the word अम्बु itself in that case becomes qualified by ज्योत्स्ना meaning that the water which is used here as a material for sprinkling is of the nature of ज्योत्स्ना. This is the second state of things referred to above. But in this case there is no रूपक. It was in the former case that अम्बु had resorted to गौणवृत्ति. Hence it assumes the shade of अतिशयोक्ति in this state. For the sense ज्योत्स्ना or moonlight is completely enveloped in this case by the sense 'water' in order that it may have the योग्यता of the action of sprinkling. In the former case अम्बु was understood to be गौण, for ज्योत्स्ना being the प्राकरणिक was प्रधान.

On this whole subject the विवृतिकार sharply differs from Indurāja. He denies that there are two अवस्थाs and that there arises a shade of अतिशयोक्ति after the consummation of रूपक. He observes :— ननु ज्योत्स्नाम्बुनेत्यत्राम्बुनः प्राधान्यम् । तथा हि । अत्र येयमसिच्यतेतिक्रिया तयाम्बु एव साधनमपेक्षितं ज्योत्स्ना विशेष्यते । तेन ज्योत्स्ना गुणवृत्तिः । नैतत् । यतोऽसिच्यतेत्यनेन व्याप्तिर्लक्ष्यत इति यथोक्तमेव स्थितम् । यत्तूक्तम्—

उपसर्जनोपमेयं कृत्वा तु समासमेतयोरुभयोः ।
यच्च प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत्समासोक्तम् ॥

(रुद्रट:-काव्यालंकारः, ८. ४०)

—इति । एतयोरित्युपमानोपमेययोः । तच्छाब्दप्रक्रमानुसारेण । शाब्दे हि क्रमे सिंहो माणवक इत्यादौ सिंहादिरूपावच्छादितो माणवकादिरप्रधानभूतः प्रतीयते । वास्तवनयानुसारे तु उक्तरीत्यास्य (सिंहस्य) गुणवृत्तित्वम् । अत एव शाब्दनयानुसारेणासिच्यतेतिक्रिया समुचिता । एतत्क्रियोपादानसामर्थ्याच्चाम्ब्वादीनामप्राधान्यमिति रूपकपरिग्रहे न्यायोऽस्तीत्यनेकालंक्रियोल्लेख इत्यादिसंकरलक्षणं भव...तदा... । एवं सति द्वे तत्रावस्थे । तत्र ज्योत्स्नाप्राधान्ये रूपकमम्बुप्राधान्येऽतिशयोक्तिच्छायेतिव्याख्यानमसत् । एतस्मिन् वाक्येऽवस्थाद्वयप्रतिपत्तेः । अत्र च सर्वेषामारोप्यमाणानां......वस्तुविषयता । Unfortunately the MS. contains omissions at the end. Still we can ascertain the general tenor of the argument.

P. 12, LL. 8–10— रूपकत्वं चात्र ··· दन्वर्थं द्रष्टव्यम् । रूपक is the superimposer of one thing over another. In रूपक the object on which superimposition is effected (आरोपविषय) is made to assume the nature (रूप) of the thing which is superimposed. आरोपविषयं वस्तु रूपवत् करोतीति रूपकम्.

P. 12, LL. 11-15— अत्र चोपमानवर्तिनो···युक्त इव दृश्यते। Here as the properties similar to those which exist in उपमान are seen in the उपमेय, the superimposition of the nature and word of the उपमान is made on the उपमेय. Here there are three views: Some say that there is शब्दारोप first and अर्थारोप afterwards. First the things are verbally said to be the same and afterwards the sameness of their qualities etc. is understood. Others say that अर्थारोप is made first and then शब्दारोप. But still others say that शब्दारोप and अर्थारोप are made simultaneously. The last view seems to be proper. For the same view is accepted in the Kārikās that follow.

The विवृतिकार has here similar remarks to offer:—अत्र केचिच्छब्दारोपपूर्वमर्थारोपं ब्रुवते। अपरे विपर्ययम्। अन्ये यौगपद्येनोभयम्। एष एव च युक्तः पक्ष इत्याहुः। तस्य च वक्ष्यमाणरूपभेदाभ्यां सह नामद्वित्वेऽपि प्राक् प्रतिज्ञातं चतूरूपत्वं स्थितमेव।

P. 12, LL. 16-19— शब्दोपचारात्तद्रूपं··· । उपमानगुणैस्तुल्या··· ।

1st view : First शब्दारोप and then रूपारोप.
2nd „ : First रूपारोप and then शब्दारोप.
3rd „ : शब्दारोप and रूपारोप simultaneously.

P. 12, L. 22— तस्य च रूपकस्य···। The two kinds are: (1) समस्तवस्तुविषय and (2) एकदेशविवर्ति. They are dealt with in order. When all the उपमानs for all the component parts of the thing described are directly expressed, the रूपक is समस्तवस्तुविषय. श्रुति means the direct process of अभिधा.

P. 12, L. 26— ज्योत्स्नाम्बुनेन्दु ··· । Here all the objects ज्योत्स्ना, इन्दु, तारा, रात्रि and व्योम are directly mentioned as being the same as अम्बु, कुम्भ, कुसुम, कन्या and उद्यान respectively. No metaphor is left to be understood. शारितम् = variegated.

P. 13, LL. 9-10— यतश्च श्रुत्यर्थाभ्यां ······ इति। When the रूपक is made up of some actually expressed उपमानs and some understood it is called एकदेशविवर्ति.

Indurāja dissolves and explains the terms समस्तवस्तुविषय and एकदेशविवर्ति thus:– अतः समस्तवस्तुविषयत्वम्। समग्राणि ह्यत्र रूप्यत्वेनाभिमतानि वस्तूनि स्वकण्ठेनोपात्तस्य रूपकस्य विषयः। ···एकदेशविशेषेण स्वकण्ठोक्तया वर्तनात् एकदेशविवर्तित्वम्। p. 13. The विवृतिकार explains much in the same manner—तस्मात्समस्तमारोप्यारोपविषयात्मकमुभयं वस्तु विषयः शाब्दमस्येति समस्त-

वस्तुविषयम् । श्रुत्या सामर्थ्येन च यदा बन्धस्तेन कारणेनैकदेशे विशेषेण शाब्देन क्रमेण वर्तते इत्येकदेशविवर्ति ।

P. 13, L. 12— उत्पतद्भिः ··· । अवीज्यन्त । Though the root वीज् is not enumerated in the धातुपाठ of Paṇini still it is to be accepted as a valid root, like मिल्, खच्, ष्ठिव्, क्षप् which are accepted and used by the learned. In the verse only two रूपणs are expressly mentioned viz. पिच्छ is mentioned as वाल and सरः as नृप. But there is no metaphor supplied for राजहंस and शरद्. We have to understand चामर as the उपमान for राजहंस and नायिका for शरत्. The meaning of the verse is: The kings in the form of lakes are fanned by (the maiden in the form of) autumn by means of (chowries in the form of) swans having clusters of hair in the form of rows of feathers. The unexpressed रूपकs are also made clear in this.

The विवृतिकार gives another instance of एकदेशविवर्ति रूपक, as :—

चक्रवाककुचाभोगा नीलनीरजलोचनाः ।
अम्भोजिनीनितम्बिन्यो हसन्ति सरसीरुहैः ॥

and adds the remark इत्यादावेकदेशाद्विवर्तते चलतीत्येकदेशविवर्तित्वम् । The stanza is composed in the style of Udbhaṭa and appears as it were to belong to his कुमारसंभव.

The विवृतिकार gives here other views of interpretation :— अन्ये त्वाहुः । चामराणामार्थत्वं राजहंसानां तु शाब्दत्वमित्येकदेश उपमेयात्मनि विशेषेण वर्तनादेकशविवर्ति । एवं च पिच्छालीबालेत्यादि समस्तवस्तुविषयाविनाभावि समस्तवस्तुविषयं तु निरपेक्षम् । ज्योत्स्नाम्बुनेत्यादौ तु सावयवे रूपके अवयवानां यद्यप्यवयवापेक्षा तथापि रूपणं परतन्त्रम् ।

P. 13, LL. 23-24— यदि वा···बहूनि रूपकाणि । Or मालारूपक should be called समस्तवस्तुविषय by the derivation : समुच्चयेन अस्यन्ते बहूनि रूपकाणि अत्र. For a series of different रूपकs are superimposed upon one thing in this case. यद्वा in Kārikā 13 introduces other kinds of रूपक. The विवृतिकार has—यद्वा समुच्चयेनास्तानि क्षिप्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति मालारूपकं समस्तवस्तुविषयमुच्यते । एकस्यैव रूपकमालान्यासाच्च मालारूपकत्वम् ।

P. 14, LL. 1-2— वनान्तदेवता··· । "The rows of bees shone as braids of hair of sylvan deities, as (iron-) chains of death to the ladies whose husbands were away and again as swords of the warriors of cupid." The three different रूपणs

upon the same subject of description viz. भृङ्गमालाः are very clear.

P. 14, L. 8— एकदेशविवर्ति तु··· । एकदेशवृत्तिरूपक is where the प्रकृत object is made to assume the nature of the पर or अप्रकृत one. Here the reading ought to be एकदेशवृत्ति and not एकदेशविवर्ति as will be clear from the sequel.

P. 14, LL. 11-12— आसारधारा··· । Here the word प्रसाध्यते stands both for 'decorating' and for 'acquiring' by a tinge of श्लेष. Out of these the sense of decorating is the प्रकृत here. But it is quite ignored in the cumulated meaning of the sentence. In आशाराज्यं प्रसाध्यते the verb प्रसाध्यते naturally means "is acquired" following the object राज्यं which appears more prominently than आशा. Thus the उपमेय or आरोपविषय (which is आशा) in this case merges into and assumes the form of the उपमान or अप्रकृत by the power of श्लेष.

The विवृतिकार's comment on shis stanza is very interesting:–अत्र प्रसाध्यते इति भूषणे वर्तते शरद्वर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् । यत्त्वस्यानेकार्थत्वादर्जनमर्थान्तरं तेन भूषणे रूपिते सति विशिखादिभिरुपपद्यते रूपणम् । स्पष्टमिदमुदाहरणम्

"मेरूरुकेसरमुदारदिगन्तपत्रमामूललं प्रचलशेषशरीरनालम् ।
येनोद्धृतं कुवलयं ललता सलीलमुत्तंसकार्थमिव पातु स वो वराहः ॥" इति ।

एवं च 'सानन्दजलधिशशिलेखे' तिबत् (Rudraṭa's काव्यालंकार, ८. ५१. The printed edition reads जनानन्द instead of सानन्द) कुवलयं कुवलयमेवंभूतमिति रुद्रटोक्तपरम्परितरूपकाभमेतत् । अत्र शब्दमुखेनार्थस्य विच्चित्रत्वेऽपि मुख्यतः कविप्रतिभासंरम्भगोचरस्य शब्दस्य वैच्चित्र्यमिति शब्दालंकारत्वं युक्तम् । ग्रन्थगौरवभयात्तु न प्रतनुमः । किंचित्तु श्लेषस्थाने वक्ष्यामः । In the verse मेरूरु० the word कुवलय is श्लिष्ट. कुवलय = (1) the terrestrial globe, (कु=पृथ्वी); (2) a lotus. The meaning 'lotus' is अप्राकरणिक which when superimposed gives rise to the metaphor. As एकदेशवृत्ति रूपक is dependent upon श्लेष and as श्लेष in such cases is a शब्दालंकार, the विवृतिकार is inclined to regard this as a शब्दालंकार and not an अर्थालंकार. It will be also clear from his comment that he regards the एकदेशवृत्तिरूपक of Udbhaṭa as similar to the परम्परितरूपक of modern writers. Thus he says that when भूषण is रूपित by the sense उपार्जन then alone आसारधारा etc. can be रूपित by विशिख, नृप etc.

P. 12, LL. 15-19— यदुपार्जनं तद ··· तेनात्रैकदेशवृत्तित्वम् । The commentary here is rather obscure. The obscurity will be

removed if we displace the words येन तद्रूपवत् क्रियते from their present position and connect नृपविशिखराज्यभूम्यात्मकं with कारककदम्बकं which it qualifies. येन तद्रूपवत् क्रियते or better, तेन (परेण) यद्रूपवत्क्रियते (तद्रूपम्) is only a paranthetical clause explaining the word रूप. The meaning of the passage is :—The action of 'acquiring' is here what is अप्रकृत and hence पर or अन्यत्. The complete form (रूप) of this sense of 'acquiring', which is the पर and अप्रकृत sense, is the group of कारकs (i. e. substantives having some relation with the verb viz. कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान, अपादान, and अधिकरण) which consists of नृप, विशिख, राज्य, and सङ्ग्रामभूमि. नृप or king is the subject (कर्ता) of the action of acquiring, विशाखा: (arrows) are the means (करण), राज्य is the object (कर्म) and संग्रामभूमि is the अधिकरण of the action of acquiring. Thus all this paraphernalia of कारकs forms the रूप of the पर sense i.e. becomes पररूप. And by this पररूप i. e. the कारकs of the verb प्रसाध्यते (in the sense of acquiring) the superimposition upon बलाहक, आसारधारा, दिक् and नभोभाग—all these being the objects intended to be superimposed upon—is effected in order. Thus नृप, विशिख, राज्य and संग्रामभूमि are respectively superimposed upon बलाहक, आसारधारा, दिक् and नभोभाग. In this way there is एकदेशवृत्तित्व here. The whole play is on the word पररूप.

P. 14, LL. 19-21— एकदेशवृत्तीत्यत्र ··· स्वाभिमतम् । The interpretation of the term एकदेशवृत्ति is rather curious: एकदा ईश: (वाक्यार्थ:) तद्वृत्तित्वम् । "To be in accordance with a sense which is at one time the principal sense of the sentence." From this interpretation the nature of एकदेशवृत्ति रूपक becomes somewhat clear. When two distinct senses are expressed in one sentence in the manner of a metaphor, one of them is प्राकरणिक and the other is अप्राकरणिक. In the instances such as ज्योत्स्नाम्बुना etc. cited before, both the senses are expressed by two distinct sets of words and the verb असिच्यत applies to one of the senses only. Thus the whole purport of the sentence is single and concordant. But in a sentence where a metaphor is expressed by means of a श्लिष्ट verb the situation is different. There only one sense can be prominent at one time, for there is a rule of the मीमांसकs that one word can mean only one thing at a time, सकृदुच्चरित: शब्द: सकृदर्थं गमयति. In the example ज्योत्स्नाम्बुना etc. the verb असिच्यत

has only one meaning and the meaning of the whole sentence is made convergent to the meaning of असिच्यत by resorting to गुणवृत्ति. But in the example आसारधाराविशिखैः (st. 14), the verb प्रसाध्यते has two distinct alternate meanings. When the प्राकरणिक sense of प्रसाध्यते viz. 'decorating' is brought out then the sense 'that the quarters are embellished by the white clouds' is prominent and the metaphor is thrown into the background. But when the sense 'acquiring' of the verb प्रसाध्यते is brought into prominence then the metaphorical sense viz. विशिख, नृप, राज्य and संग्रामभूमि is brought to the forefront, अन्यत्र अन्यदा च प्रभविष्णूपार्जनं अप्रकृतं हि तत् श्लेषवशेनात्र नीतम् (P. 15, 1. 1.). Thus it will be seen that here रूपक exists along with the sense (viz. acquiring) that is *at one time* (not always) prominent in the sentence. एकदा ईशः यो वाक्यार्थः तद्वृत्तित्वं रूपकस्याभिमतम्. This peculiar sense of एकदेश is given by Indurāja on the authority of Udbhaṭa who, he says, explains the word एकदेश in this manner as एकदा ईशः in his भामहविवरण.

The विवृतिकार has another explanation to put forth of the एकदेशवृत्ति रूपक. He also criticises the explanation of Indurāja though the point of his criticism is not perfectly clear. He says--तथा परेणार्थान्तरेण यो रूपो रूपणं अर्थात्प्रकृतस्यार्थस्य तेन निमित्तेन यद्रूपणं तस्मादेकदान्यादृशो योऽर्थः तत्र वृतिर्यस्य तत्। परस्यार्थान्तरस्य यद्रूपकं कारकवृन्दं तेन रूपणादिति तु व्याख्यानं अयुक्तम् । एवं हि विशिखैर्भूष्यन्ते स्मेत्यसम्बद्धोऽर्थः स्यात् ।

On the whole the variety एकदेशवृत्ति seems to have proved a stumbling block to the commentators. What is exactly meant by the term एकदेशवृत्ति is not clearly discernible. Nor is Udbhaṭa's definition of एकदेशवृत्ति viz. पररूपेण रूपणात् more clear. Udbhaṭa's divisions are always logical and precise; his definitions are always terse and epigrammatic. But all these qualities seem to have reached an excess when he created this variety of रूपक. The nature of एकदेशवृत्ति रूपक is extremely difficult to understand and no other ālaṅkārika has accepted this variety.

In this way Udbhaṭa's रूपक is of four kinds :-1. समस्तवस्तुविषय, 2. एकदेशविवर्ति, 3 समस्तवस्तुविषय (मालारूपक), and 4. एकदेशवृत्ति.

On the whole Udbhaṭa's treatment of रूपक has not much to recommend in its favour. Of course he has made an advance in respect of the definition beyond Bhāmaha. But his treatment of this important alaṅkāra and the commentary of Indurāja upon it have not been very happy. He has brought in an obscure variety such as एकदेशवृत्ति which is not accepted by any author either of the old or of the new school of ālaṅkārikas. His nomenclature of the मालारूपक as समस्तवस्तुविषय रूपक has not also proved acceptable for no one has followed him in calling the मालारूपक by the title समस्तवस्तुविषय after him. His definitions of the alaṅkāra and the varieties must have been, however, of his own invention for he is not indebted to Bhāmaha in that respect. Bhāmaha's रूपक is –

उपमानेन यत्तत्वमुपमेयस्य रूप्यते ।
गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ।
द्विधा रूपकमुद्दिष्टमेतत्तच्चोच्यते यथा ॥

भामहालंकार– २, २१–२२.

And we must really congratulate Udbhaṭa upon having constructed such definition solely by his own genius. Even Mammaṭa has thought fit to take something that was made ready by Udbhaṭa : compare the definitions of the varieties of रूपक in काव्यप्रकाश, X. p. 594 –

समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ।
श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ॥

The indebtedness of this Kārikā to that of Udbhaṭa viz,

बन्धस्तस्य यतः श्रुत्या श्रुत्यर्थाभ्यां च तेन तत् ।
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ॥

is quite clear. It can also be seen here how the neatness and system of Mammaṭa have caused improvements. Mammaṭa gives one variety completely in one half and the other in the other half. But Udbhaṭa gives the लक्षणs of both in the first half and the names of them in the latter half which looks rather awkward and becomes more difficult to understand.

The divisions of रूपक adopted by Udbhaṭa do not seem to be exhaustive. He appears to have left out what is

called परम्परितरूपक which is recognised by रुद्रट, रुय्यक, मम्मट and later writers. परम्परितरूपक gives a peculiar charm and deserves a special mention. Bhāmaha gives only the first two divisions and Udbhaṭa seems to have somewhat improved upon them. He gives four varieties of which एकदेशवृत्ति is one which bears a sort of resemblance to श्लिष्टपरंपरितरूपक. Perhaps this एकदेशवृत्तिरूपक of his might be the precursor of the परंपरितरूपक of the moderns, as it consists of a principal word having a tinge of श्लेष. The विवृतिकार has hinted at this in his comment. He says रुद्रटोक्तपरंपरितरूपकाभमेतत्. Mammaṭa also in his वृत्ति on the first kind of परंपरितरूपक remarks that the श्लिष्टपरंपरितरूपक is called एकदेशविवर्ति by other Ālaṅkārikas—एकदेशविवर्ति हीदमन्यैरभिधीयते. Here the आनंदाश्रम edition of the *Kāvyaprakāśa* gives two other readings in the foote-note on p. 471, viz. °शवर्तीदमन्यैरप्यभि° and °शवृत्ति हीद°. The second reading is in point and seems to be the correct reading of the author, as it exactly tallies with Udbhaṭa's nomenclature. By अन्यैः he seems evidently to refer to उद्भट among others. His definition of परंपरितरूपक viz. [नियतारोपणोपायः] स्यादारोपः परस्य यः is as it were a paraphrase of the definition पररूपेण रूपणात् of the एकदेशवृत्तिरूपक given by उद्भट. Thus उद्भट may be said to recognise the परंपरितरूपक in this way, and in fact he should be called the originator of this important variety.

P. 15, LL. 4-12— दीपकम् । आदिमध्यान्त ···। That is दीपक where properties belonging to the प्रकृत as well as the अप्रकृत, having an implied sense of similarity in them, are mentioned in the beginning, middle or end of a Kāvya. यत्रान्तर्गतोर्थ-सामर्थ्यां ··· सामानाधिकरण्यम् । Here a काव्य is called दीपक by means of अभेदोपचार, apposition or identification, as both the terms are put in the same case. अत्र च धर्माणां ··· हेतुत्वाद्दीपकता । The properties should be mentioned only once; for when they are repeated they give rise to प्रतिवस्तूपमा as the author himself says further on. Thus two or more वाक्यार्थs standing in relation to one another as उपमान and उपमेय and having common properties mentioned once, and both of them being thus illumined by the धर्मs stated only once (तदुद्दीपनहेतुत्वात्) constitute what is called दीपक.

P. 15, LL. 12-15— यावच्च तेषां ··· प्राप्तार्थत्वात् । Here as the properties are mentioned with reference to two वाक्यार्थs stand-

ing in relation to each other as उपमान and उपमेय, and as उपमेय being प्राकरणिक is प्रधान and उपमान is गौण with reference to it they are *à fortiori* the properties of प्रधान and इतर that is गौण. Hence the expression प्राधान्येतरयोगिन: in the text is a mere repetition as its sense is already brought out by the औपम्य.

The विवृतिकार here passes strictures upon the explanation of प्राधान्येतरयोगिन: given by Indurāja. He does not endorse the opinion that the sense of प्राधान्येतरयोगिन: is already expressed by अन्तर्गतोपमा: and that प्राधान्ये° is only an अनुवाद. The whole of this comment will bear quotation. सामर्थ्यावसेयोपमानोपमेयभावो येषु तत्सु तादृशाः विषयशब्दस्यान्यत्रभावार्थत्वादाद्यभावे च मध्य एवान्त एव वा नत्व-सकृदवस्थिता धर्माः क्रियादिरूपाः यत्र दीपने तद्दीपकम्। प्रकाशवदेकस्थमनेकोद्दीपनाद्दीप-कम्। अन्तर्गतोपमा इत्यनेनैव गतार्थत्वात् प्राधान्येतरयोगिन इति विस्पष्टार्थमुपमेयं हि प्रधानम् उपमानं त्वितरदिति व्याख्यानमसत्। तुल्ययोगिताभिधानार्थमेतस्योपात्तत्वात्। तत्र हि सर्वाणि प्राकरणिकान्येवाप्राकरणिकान्येव वा। प्राकरणिकार्थाविस्पष्टार्थमुपमेयम्। प्राकरणिकानान्तूपमेयाद्दीपकम्।

The विवृतिकार goes even to the length of calling in question the correctness of Udbhaṭa's illustrations. He asserts that Udbhaṭa's examples of दीपक are really examples of तुल्ययोगिता, and therefore gives his own examples. Compare his remarks :— सर्वेषामेवात्र प्राकरणिकत्वात् तुल्ययोगिताया एतान्युदाहरणानि योग्यानीति

> रेहलमिहिरेण णहं मरसेणकसं सरेण जोव्वणअं।
> आमएण सुधी धवलो तुमएणरणाह भुवणमिणं॥

इत्यादीन्युदाहरणानि देयानि।

The threefold division of दीपक adopted by Udbhaṭa as आदिमध्यान्तवाक्यविषय is of no consequence and is not accepted by later writers. They recognise a twofold division as क्रियादीपक and कारकदीपक which gives some charm. Compare Mammaṭa's definition of दीपक :—

> सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्।
> सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम्॥

Udbhaṭa seems to follow भामह in his threefold division of दीपक. Bhāmaha's definition of दीपक runs thus :—

> आदिमध्यान्तविषयं त्रिधा दीपकमिष्यते।
> एकस्यैव त्र्यवस्थत्वादिति तद्भिद्यते त्रिधा॥

(—भामहालंकार, २.२५)

P. 15, L. 20— संजहार···। Here the property of संहरण destruction is mentioned with reference to the two वाक्यार्थs, (1) floral beauty of कदम्ब and (2) the happiness of ladies whose husbands were absent, bringing out similarity between them, the former being प्राकरणिक and the latter अप्राकरणिक as the time of autumn is the subject of description.

The word काल attached to शरद्, by means of a tinge of श्लेष, means time as well as अन्तक destroyer, or यम. Here the property of संहार is mentioned in the first sentence and is to be understood consequently in the second : therefore it is आदिदीपक.

P. 16, LL. 5-7—मध्यदीपकम् । विदेशवसतिः ··· । Here शरद् is प्राकरणिक and विदेशवसतिः and यातपतिकाजनदर्शन are both अप्राकरणिक and there is implied similarity between them. The property दुःखदत्व which occurs here in the middle of the sentence in the form of यातपतिकाजनदर्शनं दुःखाय केवलमभूत् applies subsequently to the other two वाक्यार्थs and thus gives rise to मध्यदीपक. विदेशवसति, यातपतिकाजनदर्शनं and शरत् are all causes of pain to travellers.

P. 16, LL. 13-15—अन्तदीपकम् । तदानीं स्फीत ···। Here the property सर्वसुखहेतुत्व mentioned in the last वाक्यार्थ as कस्य नानन्दकोभवत् gives rise to अन्तदीपक.

P. 16, L. 20—ननु उपमायाः ···। Here there is a question. In the Kārikā 2 of the text, उपमा was mentioned before दीपक and as such it ought to have been defined first and then दीपक, following the rule यथोद्देशं लक्षणम् the definition should follow the order adopted in the enumeration. The answer is : The author has given part of his own कुमारसंभव as examples and there the instances of दीपक occur before (those of उपमा). To keep up the sequence of narration, the order of enumeration is abandoned. The order of enumeration itself is not made to follow the sequence of example for fear of violation of the metre. If we change उपमा दीपकं चैव into दीपकमुपमा चैव, the अनुष्टुभ् metre is spoiled. Similarly the same explanation is to be given in the following treatment where the order of enumeration is violated in definitions. The विवृतिकार has similar remarks to offer.

P, 17, LL. 1-15— उपमा । यच्चेतोहारि ··· ···। That charming similarity, existing between उपमान and उपमेय which are expressed by words and whose प्रवृत्तिनिमित्तs viz. देश, काल, ज्ञाति, गुण, क्रिया etc. are mutually different from each other, is उपमा.

Bhāmaha's definition of उपमा is—

विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः ।
उपमेयस्य यत्साम्यं गुणलेशेन सोपमा ॥
—भामहालंकार, २. ३०.

Udbhaṭa seems to have borrowed the idea of मिथोविभिन्नकालादिशब्दयोः from Bhāmaha's expression देशकालक्रियादिभिर्विरुद्धेन. The words उपमान and उपमेय occur in both. Bhāmaha says साम्य is उपमा while Udbhaṭa speaks of साधर्म्य as उपमा. Both mean the same thing but express the idea in different words साम्य and साधर्म्य which are accepted as identical in common parlance. Mammaṭa appears to have improved upon both and lays down his pithy, accurate, and elegant yet simplest definition of उपमा as साधर्म्यमुपमा भेदे. Here he brings out the notion of देशकालक्रियादिविरुद्धत्व of Bhāmaha and मिथोविभिन्नकालादिवाच्यत्व of उद्भट existing in उपमान and उपमेय by one short word भेदे, and leaves out the words उपमान and उपमेय altogether, intending to supply the idea by mere implication. He has thus improved upon both enormously and made his definition very short and sweet. Thus the most essential characteristics of उपमा are only two : भिन्नोपमानोपमेयत्व and साधर्म्य similarity. These two are further developed by natural process into the four necessary requisites of उपमा viz. 1. उपमान, 2. उपमेय, 3. साधारणधर्म and 4. उपमावाचक.

The idea of similarity involved in the definition of उपमा is expressed differently, it will be seen, by various writers on Alaṅkāra, if we compare their several definitions. It will swell the bulk of the volume if we quote all the definitions here. More important of them are given by R. B. K. P. Trivedi in his edition of *Ekāvali* in the Bombay Sanskrit Series at p. 530; and by Dr. Belvalkar in his edition of Daṇḍin's काव्यादर्श Part Second, Second Half pp. 75-76. Here we find भामह using the word साम्य, भरत—सादृश्य, दण्डिन्—सादृश्य, उद्भट—साधर्म्य, वामन—साम्य, रुद्रट—समान-

गुणादि, रुय्यक—साधर्म्य, मम्मट—साधर्म्य, भोज—सामान्ययोग, विश्वनाथ—साम्य, विद्यानाथ—साम्य, विद्याधर—साधर्म्य. अप्पयदीक्षित—सादृश्य, जगन्नाथ—सादृश्य, हेमचंद्र—साधर्म्य, वाग्भट—साम्य, वाग्भटालंकार—सादृश्य, अलंकारशेखर—साधर्म्य, चित्रमीमांसा—साधर्म्य, साहित्यकौमुदी—साधर्म्य and अलङ्कारकौस्तुभ—सादृश्य. The word सादृश्य is used by 6 authors, साम्य by 7, and साधर्म्य by 8. The words साम्य, सादृश्य and साधर्म्य are grammatically formed in the same way by adding the भाव termination ष्यञ् to the bases सम, सदृश and सधर्म all in dual number, in the sense of प्रकार which means धर्म (property) or सम्बन्ध (relation or connection) : प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः. On the authority of this interpretation or derivation, some understand the words in the sense of धर्म i. e. साधर्म्य meaning समानधर्म, and others in the sense of संबन्ध i. e. a relation between the अनुयोगि and प्रतियोगि of that संबन्ध, these latter being in the present case उपमेय and उपमान, the संबन्ध between which being brought about by a समानधर्म found in both : समानः धर्मः ययोः तौ सधर्माणौ। तयोः सधर्मणोः भावः (धर्मः) साधर्म्यम् or तयोः सधर्मणोः भावः (संबन्धः) साधर्म्यम् । But the rule of the grammarians समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानमन्यत्ररूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः (See कैयट's gloss on the *Mahābhāṣya* on "तस्यभावस्त्वतलौ" पा. ५.१.११९) governs the present case. Most of the Ālankārikas follow grammarians and take उपमा to be a kind of संबन्ध, whose अनुयोगि is उपमेय and प्रतियोगि - उपमान, the संबन्ध being brought out by the existence of the common property (समानधर्म) found in both. The words समानेन धर्मेण संबन्धः or धर्मतः साम्यम् occurring in the definitions and the वृत्तिs clearly show that it is a संबन्ध or relation brought out *by means of* or *through* the common property and not the संबन्ध (connection of the common property i. e. साधारणधर्म as प्रतियोगि on the one hand with the उपमेय and उपमान both as अनुयोगि on the other. The latter interpretation was first started by the late Mr. T. D. Chandorkar in his edition of the *Kāvyaprakāśa*, Ullāsa X. and was followed by the late Paṇḍita Vāmanācārya in his *Bālabodhinī* on the *Kāvyaprakāśa*, third edition. They considered उपमान and उपमेय both as the अनुयोगि and साधारणधर्म as the प्रतियोगि of this संबन्ध which, in this way, is merely reduced to the position of a primary संबन्ध between धर्म and धर्मि which is technically known as समवाय in the phraseology of the Naiyāyikas. Now all this is against the

acceptance of almost all the Ālaṅkārikas and their commentators.

Neither Indurāja nor the विवृतिकार has anything to say upon the nature of the संबन्ध which साधर्म्य indicates. The discussion was developed later and the early authors appear to have no notion about it. The विवृतिकार has some remarks to offer about the propriety of mentioning the words उपमानोपमेययोः in Kārikā 15. He also makes a passing allusion to the well-known न्याय of the grammarians in this connection. He begins his comment thus—समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमिति समानेन धर्मेण संबन्धः । उपमितिरुपमा । सा च न कार्यकारणाद्योर्भवत्यपि तूपमानोपमेययोरेवेति गतार्थमप्युपमानोपमेययोरिति वचनमार्थे साम्ये प्रसिद्धिरनुमन्तव्येति प्रतिपादनाय । तेन यथा मुखं कमलमिवेति क्रियते न तथा साधारणधर्मप्रयोगं विना मुखं कुमुदमिवेति । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' (पा. २.१.५६)—इतिवदेकतरोपादानेऽपि (i. e. mentioning either उपमान or उपमेय) अयमर्थः सिद्धयतीत्युभयोपादानं द्वयोरपि सिद्धस्वभावत्वे उपमा कार्येति दर्शनाय । तेन

निर्जग्मुः कार्मुकात्तस्य पत्रिणः प्राज्यतेजसः ।
वारिधाराः सहस्रांशोर्ज्वलन्त्यो मण्डलाद्यथा ॥

—इत्यादेर्निरासः । Here evidently the nature (स्वभाव) viz. प्राज्यतेजस्त्व of पत्रिणः or ज्वलत्त्व of वारिधाराः is not सिद्ध, already established.

As usual the whole of विवृतिकार's comment on उपमा is elaborate though learned and characterised by the independent views of the author. His two chief characteristics viz. his antagonism to Indurāja and his indebtedness to Mammaṭa are also conspicuously apparent. On a perusal of his commentary on this portion we find that he refutes and criticises the following points from the *Laghuvṛtti* of Indurāja.

1. चेतोहारीत्यनुवादः । प्राप्तार्थत्वात् । (P. 18, L. 7 of the text)

2. The interpretation of मिथो विभिन्नकालादिशब्दयोः as मिथः परस्परं विभिन्नाः कालादयः प्रवृत्तिनिमित्तभूता ययोः शब्दयोस्तथाविधौ etc. (see P. 18, LL. 7–18). The विवृतिकार separates the words as मिथः अविभिन्न° instead of मिथः विभिन्न° and has altogether a different explanation to offer.

3. तदेवमेषा सप्तदशविधा ग्रन्थकृता उपमा प्रतिपादिता । (P. 29, L. 4). Indurāja divides उपमा into 17 varieties. But विवृतिकार, on

the authority of the same Kārikās of Udbhaṭa, extends the number of varieties to 21.

4. Indurāja thinks that 'आयःशूलिकः' can be regarded as an example of तद्धितावसेया उपमा. विवृतिकार avers that this example cannot be considered as constituting उपमा; it might be regarded as an example of अतिशयोक्ति, (following the opinion of मम्मट).

P. 17, L. 23— समीपे क्षिप्यते तस्मादुपमेयम् । The Mahābhāṣya-kāra, Kaiyaṭa and others interpret the word उपमेयम् in this way : उप समीपे नात्यन्ताय मीयते परिच्छिद्यते यत्तदुपमेयम्— that which is nearly and not completely measured is उपमेयम् (See *Mahābhāṣya* and Kaiyaṭa on 'उपमानानिसामान्यवचनैः' पा. २. १. ५५). Indurāja explains it as तत् उपमानेन सादृश्यप्रतिपादनद्वारेण समीपे क्षिप्यते. The explanation seems to be somewhat beside the mark. He takes उपमेयम् in the sense of उपादीयमानम् for which there seems to be no authority.

P. 17, L. 25— तेन धर्मेण संबन्धः । साधर्म्य is the संबन्ध brought out by the property which is common to both उपमान and उपमेय. Here the instrumental case occurring at the end of the word धर्म shows instrumentality proper (and therefore some authors use धर्मतः synonymously for it), and not साहित्य accompaniment in the sense of धर्मेण सह (संबन्धः), as some modern interpreters suppose. धर्मेण सह संबन्धः would make the relation exist between the समानधर्म on the one hand and उपमान or उपमेय on the other which, in fact, the Logicians would call समवाय, a नित्यसंबन्ध.

P. 18, L. 1— सामीप्यपरिच्छेदहेतुत्वादुपमा । It is called उपमा because it serves as the means of nearly measuring the उपमेय by the standard of measurement (उपमान) on occount of similarity between them.

P. 18, L. 1— तस्याश्चालंकाराधिकारात् । As it falls under the general heading or subject of अलंकारs.

P. 18, L. 2— गुणव्यतिरिक्तत्वे सति अलंकारत्वात् । The line gives a logical definition of an alankāra as गुणभिन्नत्वे सति काव्यशोभावह-धर्मत्वम् अलंकारत्वम्.

P. 18, L. 3—काव्यशोभाहेतवो धर्माः गुणाः । These are only three माधुर्य, ओजस्, and प्रसाद according to Bhāmaha, Udbhaṭa and

Indurāja. This view is adopted and maintained with great force and argument subsequently by Mammaṭa. Daṇḍin and Vāmana accept 10 guṇas. (See Introduction, p. 7).

P. 18, L. 4— शोभातिशयहेतुत्वम् । Indurāja seems to distinguish guṇas from alaṅkāras in this way—काव्यशोभाहेतुत्वम् गुणत्वम् । काव्यशोभातिशयहेतुत्वम् अलंकारत्वम्, and brings in Vāmana's authority in support of his view in his words काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः, तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः । (See काव्यालंकारसूत्र–३, १, १–२–३). Mammaṭa distinguishes guṇas from alaṅkāras in this way : गुणा रसं विना नावतिष्ठन्ते अवतिष्ठमानाश्चावश्यं रसमुपकुर्वन्ति; अलंकारा रसं विनावतिष्ठन्ते अवश्यं रसं नोपकुर्वन्ति रसे अङ्गद्वारेण तिष्ठन्ति । रसस्योत्कर्षहेतवः अचलस्थितयो गुणाः; सन्तं रसं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् उपकुर्वन्ति तेऽलंकाराः । (See का. प्र. ८, pp. 464–470).

P. 18, L. 7— चेतोहारीत्यनुवादः । The expression चेतोहारि (charming) in the definition of उपमा is redundant as the notion of charmingness is already implied by considering उपमा as falling under the head of अलंकार, and the term अलंकार carries with it the notion of charmingness or strikingness.

The विवृतिकार has a very elaborate note on the word चेतोहारि in Kārikā 11. He rebuts the contention of Indurāja that चेतोहारि is simply अनुवाद and assigns an important significance to that word. He says that चेतोहारि is put in the definition in order to keep off the उपमादोषs viz. जातिप्रमाणगतन्यूनत्व, अधिकता वा तादृशी, अनुचितार्थत्व etc. His statements are based on Mammaṭa's treatment of उपमादोषs (vide K. P., X. pp, 772–775). He observes—'चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ।' —इति जातिन्यूनत्वे, 'वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ।'—इति प्रमाणन्यूनत्वे, 'स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् । व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥'—इति तडिद्रूपधर्मन्यूनत्वे, 'विशन्तु विष्टयः शीघ्रं रुद्रा इव महौजसः ।'—इत्याधिक्ये, 'पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ । वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीगात्रसंनिभः ॥'—इति प्रमाणाधिक्ये, 'सलाञ्छनेन्दुबिम्बाभं मुखं भाति मृगीदृशः ।'—इति धर्माधिक्ये, 'सरश्मिचञ्चलं चक्रं दधेद्देवो व्यराजत । सबान्धवाग्निः सावर्तः स्रोतसामिव नायकः ॥'—इति धर्मन्यूनाधिकत्वे, 'भयेनेव स्मरेणेयमहो स्विद्यति वेपते ।'—इति प्रसिद्धिविरोधे च उपमा न विधेयेति प्रतिपादनाय चेतोहारिग्रहणम् । न त्वलंकारप्रस्तावात् सत्त्वप्रमेयत्वादिसाधर्म्यनिराकरणार्थत्वेनोपयुज्यते इति विस्पष्टार्थम् ।

The विवृतिकार has again a long note on the faultiness or otherwise of the समानधर्म when it undergoes a change as it

is connected with the उपमेय and उपमान under different circumstances of काल, पुरुष, विधि, लिङ्ग, वचन, प्रमाण etc. He closely follows the argument of Mammaṭa. He says –

'ननु राम इवायं राजा भाती'ति, 'भासि त्वं हरिरिवावनिनाथे'ति, 'दहतु भवान्दहन इव द्विषः समग्रानि'ति, 'सत्रीवायं नैव गण्यत'इति, 'सरसिजवनमिव नयने तस्याः स्वरमुच्चकैस्तनुते'इति, 'किं दुष्टं मनो दुष्टं' एवंविधे विषये प्रतीयमानधर्मैनिमित्तोपमानसंबन्धादनन्तरमुपादीयमानधर्मेणाभिसंबन्धादन्यथा दुःसमन्वयात्। ननु युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीत्युपात्तेनैव समानेन धर्मेणोपमायाः प्रतीतेः कथमेतदुक्तं संगच्छते। युधिष्ठिर इव सत्यवादी सत्यं वदतीति प्रतिपत्तेः संगच्छत एवैतत्। सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम्। रैपोषं पुष्णातीतिवद्युधिष्ठिरसत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यर्थान्तर ……………… । एतच्च स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनं न तु सर्वथा निरवद्यम्। 'कान्तिमद्वदनं कान्ते राकाकामुकवत्तव' इत्यादौ क्त्वाप्युपमाने विभक्तिविपरिमाणं साधारणधर्मस्य लिङ्गविपरिणामः कार्यं इति दुष्टत्वमेव। 'सरोरुहवदेणाक्षि मुखं ते कमलाकुलम्' इत्यादौ तु साधारणधर्मो न विरुद्ध इत्युपमानपरिणामोऽपि न दोष इति केचित्।

> यदनेकपयोधिसुजस्त्वैव सदृशोऽस्य हीनसुरतरसः।
> ननु बलजितः कथं ते सदृशस्तदसौ सुरुधिकृतः॥

तथा—

> पररुधिरमोदितरुचि त्वयि सममसिपत्रमेतदाभरणम्।
> वेदनवसुधा भवतैव भवन्मतिः प्रभो तुल्या॥

इति निपुणप्रयोगदर्शीनात्सदोष एव परिणाम इत्यन्ये।

The whole passage is a paraphrasis of Mammaṭa's remarks on the दोष of Upamā given at the end of the *Kāvyaprakāśa*, Ullāsa X. Compare—लिङ्गवचन(विध्यादि)भेदेोपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्ममन्यरूपं कुर्यात् तदा एकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते। (K. P. X. p. 774). So also– यत्राप्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेण उपमा अवगम्यते, यथा—'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदति' इति; तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे। सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यम् आशङ्कनीयम्, रैपोषं पुष्णातीतिवत् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यर्थावगमात्। सत्यमेतत्, किंतु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा निरवद्यम्, प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिविघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम् (K. P. X, pp. 781–82).

P. 18, LL. 7–9— नात्यन्तं साधर्म्येण। उपमानोपमेयभाव does not exist where there is complete similarity resulting in identification as in the instance गौरिवायं गौः. Therefore the expression मिथोविभिन्न……शब्दयोः is inserted in the definition.

P. 18, LL. 9–19— प्रवृत्तिनिमित्तभूताः। Here the words काल, देश &c. are intended to convey the idea of the motives for

the currency or use of words (प्रवृत्तिनिमित्त) showing time, place, action &c. Some words such as वसन्त and others show time, प्राची and the like show direction, गो &c. genus, शुक्ल &c. quality, गच्छति &c. action, राजपुरुष &c. the relation of a servant to his master. Our प्रवृत्तिनिमित्तs i. e. motives for use of words may thus be multiplied. मिथो………शब्दयोः । The whole expression is a Bahuvrīhi upon Bahuvrīhi, thus :— मिथः विभिन्नाः कालादयः ययोस्तौ । एतादृशौ शब्दौ वाचकौ ययोस्तयोः (उपमानोपमेययोः)। न प्रवृत्तिनिमित्तभेदः । — In the instance गौरिवायं गौः there is no difference in the प्रवृत्तिनिमित्त (गोत्व) of both the गोशब्दs as गोत्व cowness is the same प्रवृत्तिनिमित्त of both of them. There can, therefore, be no उपमानोपमेयभाव in this instance.

The विवृतिकार strongly criticises Indurāja's interpretation of the second half of Kārikā 11. He separates the words as मिथः अविभिन्न° and rebuts Indurāja's theory of प्रवृत्तिनिमित्त. He says—' राम इव भाति राजे'ति कालभेदे, ' हरिरिव भासि राजन् ' इति पुरुषभेदे, ' प्रतपतु भवान्प्रभाकर इवे 'ति विध्यादिभेदे, ' चन्द्रकलेव सुगौर ' इति लिङ्गभेदे, ' पिबत्याननमेतस्याः पुष्पं मधुलिहो यथा ' इति वचनभेदे यदा साधारणो भेदशब्दः तदापि न कार्येयमिति दर्शनाय मिथ इत्याद्युक्तम् । मिथोऽन्योन्यगतत्वेन वर्तमानोऽर्थात् साधारणः अविभिन्नकालादिः शब्दो ययोरित्यकारप्रश्लेषः । न तु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरिति व्याख्येयम् । जात्यादीनां प्रवृत्तिनिमित्तत्वे कालत्वतथात्वाप्रसिद्धेः, मुख्यशब्दत्यागेनोपलक्षकशब्दग्रहणस्य निरर्थकत्वापत्तेः, मिथ इत्यस्यानुपादेयत्वप्राप्तेः, सोऽश्वः सुवा[सा]श्वेन समः ससत्त्व इत्येकत्वाभावेऽनन्वयत्वानुपपत्तौ उपमारूपत्वाप्रसङ्गाच्च ।

P. 18, L. 18— उपमा तु तत् । The particle तु separates उपमा from another अलंकार.

P. 18, L. 20— एषा चोपमा …… । Divisions of उपमा—

- उपमा
  - सम्पूर्णा (त्रिविधा, साकल्येन पञ्चविधा)
    - वाक्यावसेया (द्विविधा)
      - श्रौती (अध्ययावसेया)
      - आर्थी (सदृशादिपदावसेया)
    - समासावसेया (एकप्रकारा)
      - आर्थी
    - तद्धितावसेया (द्विविधा)
      - श्रौती
      - आर्थी
  - लुप्ता (साकल्येन द्वादशप्रकारा)

P. 18, LL. 24-27— अव्ययं हि ……… अवद्योतयति । अव्यय, being without a case termination, is no tdecidedly connected

either with उपमान or with उपमेय and therefore shows the relation (संबन्ध) in the form of कर्म, करण or भाव (object, instrument or state of being) as the case may be, the latter being the subject of the action of comparing the उपमेय with उपमान; thus उपमा is श्रौती there, as is said by the author यथेवशब्दयोगेन सा श्रुत्यान्वयमर्हति ।

P. 19, L. 1— वाशब्दादेः ...... । The particles वा and others also bring out उपमानोपमेयभाव just as यथा and इव do. **L. 6**— पद्मिनीं वान्यरूपाम् । Here वा is used in the sense of इव as अन्यरूपां पद्मिनीमिव. **L. 8**—क्षणं=अनवस्थितम्—unsteady. **L. 13**—श्रौतेन रूपेण merely by word or hearing. उभयाधारम्—the relation उपमानोपमेयभाव existing in both. **LL. 16-17**— नेत्रैरिवोत्पलैः ...... । सरःश्रियः with उत्पलैः, पद्मैः and चक्रवाकैः are the उपमेयs, तरुण्यः with नेत्रैः, मुखैः and स्तनैः are the उपमानs, भान्ति is the साधारणधर्म, and इव is वाचक; therefore it is श्रौती संपूर्णा वाक्यगा उपमा.

P. 19, LL. 19-22— या तूपमा.........तेनासौ आर्थी । But when an उपमा occurs with words सदृश and the like, there the relation between उपमान and उपमेय is not known merely by hearing the words but after the sense is apprehended, as words like सदृश, तुल्य are grammatically connected with only one of them, its connection with the other being understood after its similarity is recognized with the other; therefore it is an आर्थी उपमा. अन्यथा means otherwise than श्रौतेन रूपेण i. e. आर्थेन रूपेण.

P. 20, L. 3— प्रतिमाशब्दः । Here the word प्रतिमा brings out the relation between उपमान and उपमेय. It is grammatically connected with उपमान when the compound is taken as a बहुव्रीहि; and in this case it brings out its similarity with उपमेय not merely by hearing but by understanding the sense; for सादृश्य we know is द्विनिष्ठ, residing in two objects. But when the compound with प्रतिमा is taken to be तृतीयातत्पुरुष, then सादृश्य is directly expressed in उपमेय and indirectly in उपमान; thus in both cases the उपमानोपमेयभाव is आर्थ.

P. 20, LL. 11-12— अपरमपि साधर्म्यम् । Here by the force of the property किञ्जल्कालीनषट्पदत्व found only in the उपमेय—कानन, another common property viz. कृष्णोदरत्व is suggested though not expressed. As पूर्णेन्दुबिम्ब is spotted with black owing to the apparent image of a hare in the middle of the disk, so

कुमुदकानन is also marked with black spots owing to the bees lying in the filaments. Therefore owing to the property असितोदरत्व not being expressed in respect of the disk of the full Moon, the instance may also be taken as of धर्मलुप्तोपमा.

P. 20, LL. 16-17— तेषामनुप्रवेशात् । In the example नेत्रैरिव &c., though the common properties दीर्घत्व, नीलत्व &c. of the members नेत्र, उत्पल &c., of the subordinate उपमाs are not expressed, still they enter into the common property भ्रान्ति which is expressed, therefore the उपमा is पूर्णा, as all the four requisites are present. साधारणो धर्मः । —भ्रान्ति is here the साधारण धर्म which even extends to (includes) the qualities of दीर्घत्व, नीलत्व &c.; therefore this उपमा is only संपूर्णा. But the उपमा in प्रबोधाद्धवलं &c. is पूर्णा and also लुप्ता owing to the absence of the common property असितोदरत्व. Also इन्दुबिम्बप्रतिमम् is a compound; therefore this is समासगा उपमा. If it is to be made वाक्योपमा, then simply change the expression as अखण्डेनेन्दुना तुल्यम् &c.

P. 21, L. 1— तद्धितावसेया संपूर्णा श्रौती is when the तद्धित termination वत् is made under the rule तत्र तस्येव (Pāṇini 5. 1. 116) as in मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्रासादः and चैत्रस्येव चैत्रवत् मैत्रस्य गावः. It is आर्थी when the same termination is made under the sūtra तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः (Pāṇini 5.1.115) as in ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते क्षत्रियः. In the first case, वत् shows the उपमानोपमेयभाव of both in the same breath merely by hearing as in the case of इव; but in the latter case वत् in the sense of तुल्य is grammatically connected in the first place with the action of the उपमेय, and then by cognisance of the meaning, it is connected with that of the उपमान, and thus brings out the उपमानोपमेयभाव of both; therefore it is आर्थी.

P. 21, L. 8— तदुक्तम् । The author brings out the sense by the words वतिना च .... तदभिधेया in the Kārikā. कर्मसामान्यवचनो वतिः = the termination वत् is enjoined when the क्रिया is तेन तुल्यम् by Pāṇini 5. 1. 115, वाच्येति । —(सा उपमा) वाच्या means श्रौती. **L. 14**— पूर्वस्या उदाहरणम् । that is of संपूर्णा आर्थी तद्धितावसेया. **L. 19**— वतिश्च......... । Here the termination वत् is affixed by the rule तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । पतितानभ्रवृष्ट्या तुल्या पतितानभ्रवृष्टिवत् (तिष्ठेत्) ।

P. 21, L. 16— उत्कलिका: = उत्कण्ठा: = longings. मद्वत् = मम इव = like mine. अकाण्डोड्डामर: = suddenly provoked or furious. प्रचण्ड is another reading which means violent, enraged.

P. 21, L. 27 to P. 22, L. 4— अस्मदर्थ: । अहं in मद्वत् is the उपमान; तच्छब्दार्थ: — सा in तस्या: is the उपमेय. निरर्गला: = unbridled, unchecked, समर्पिता: = bestowed. स्यु: = भवेयु: = would be. Here उत्कलिकाकर्तृकं भवनं in भवेयुः is the साधारणधर्म. वतिश्च । Here the termination वत् is applied under तत्र तस्येव (Pāṇini 5. 1. 116); thus it is संपूर्णा श्रौती तद्धितावसेया.

P. 22, LL. 4–5 – तस्या अपीतिपाठे ।—Here when the reading is तस्या अपि, the वत् termination is to be applied to the base of अहम् in the genitive case; when it is तस्यामपि it is to the base in the locative case. **L. 9**— पञ्चप्रकारा &c.— Thus संपूर्णा is of five kinds. See the table on page 35.

P. 22, L. 10— तस्याश्च पञ्चविधत्वम् । लुप्तोपमा is also of five kinds. See the subjoined table.

लुप्तोपमा

वाक्यावसेया	समासावसेया	सुब्धातुप्रत्ययावसेया	कृदवसेया	तद्धितावसेया
(एकप्रकारा)	(चतुष्प्रकारा)	(चतुष्प्रकारा)	(द्विप्रकारा)	(एकप्रकारा)

P. 22, L. 14— लुप्तैकदेशत्वमपि । Here (in the example अखण्डेनेन्दुना etc.) when we take असितोदरत्व as the साधारणधर्म, it is not present in both; so it is also an instance of a लुप्तोपमा. **L. 17**— साम्यवाचकविच्युते: । When the साधारणधर्म is dropped. तद्वाग्विविरहेण । when इवादि is dropped. तद्वाचि = उपमावाचि. **L. 21**— त्रयं अनुषज्यते । Here in the whole section the three expressions —संक्षेपाभिहिताप्येषा, क्वचित् समासे and निबध्यते are to be understood wherever they are required by the context. **L. 22**— साम्यवाग्विवियोगेन । By dropping the साधारणधर्म. **L. 25**— शब्देन नोपात्तम् । Here the common property असितोदरत्व is not expressed by words, as it is to be understood by implication.

P. 23, L. 5— कादम्ब: = कलहंसः = a kind of goose with dark gray wings. सरोजकर्णिकागौरीम् । beautiful like the pericarp of a lotus. **L. 8**— य: समासस्तत्सामर्थ्यात् । Here the compound कर्णिकागौरी is to be taken as कर्णिका इव गौरी like शस्त्रीश्यामा by the rule उपमानानि सामान्यवचनैः (Pāṇini 2. 1. 55); therefore it is वाचकलुप्ता. **L. 10**— एवमेकलोपे सति द्विविधा । 1 धर्मलुप्ता and 2 वाचकलुप्ता

समासोपमा. L. 12—साम्यतद्वाचिविच्यवात् । When only the उपमान and उपमेय are mentioned, and साधारणधर्म and वाचक are dropped simultaneously, it is समासावसेया द्विलोपा. L. 13— लक्ष्यते । Here by the word साम्य, साम्यवाचकशब्द is to be understood by लक्षणा, as the idea of similarity (साम्य) is impossible to be dropped in उपमा.

P. 23,L. 15— The two instances of द्विलोपा समासावसेया are त्रिदशाधीशशार्दूल and नीलोत्पलदलेक्षणा. In the first instance तेजस्वित्व or some such धर्म is to be understood as साधारणधर्म by implication and in the other, दीर्घत्व, नीलत्व as साधारणधर्म. त्रिदशाधीशशार्दूल is a तत्पुरुष compound to be dissolved as त्रिदशाधीश: शार्दूल इव (शूर:) by the rule उपमितं व्याघ्रादिभि: सामान्याप्रयोगे (Pāṇini 2. 1. 56); while नीलोत्पलदले इव ईक्षणे यस्या: सा नीलोत्पलदलेक्षणा is a Bahuvrīhi compound.

P. 24, L. 1— त्रितयलोपे तु …… तद्वाचिवियोगात् । त्रिलोपा समासगा occurs where the words expressing साधारणधर्म, उपमेय and वाचक are simultaneously dropped. LL. 3–4— अत्रापि……लक्ष्यते । Here, too, by the words साम्य and उपमेय, words expressing them are to be understood by लक्षणा as before. The example is शशिच्छायवदना. Here the compound is a Bahuvrīhi upon Bhauvrīhi and to be dissolved thus :—शशिच्छायया तुल्या छाया यस्य तत् । एतादृशं वदनं यस्या: सा । In this instance शशिकान्ति—the उपमान, वदनकान्ति—the उपमेय, आह्लादकत्वादि the साधारणधर्म common to both, and सादृश्य all the four are cognised; but उपमान alone is expressed in words as शशिच्छाया, the other three being understood by implication by the power of the compound.

P. 24, L. 15— सुब्धातुप्रत्ययावसेया । This उपमा is of three kinds and is brought out by terminations such as क्यच्, क्यङ् and क्विप् which are applied to प्रातिपदिकs or nouns. That which is formed by क्यच् is also of two kinds :— one formed by applying the termination क्यच् to a noun-root which is the object (कर्म) of the action and which serves as उपमान in a certain subject when 'behaving ourselves towards the object' is the intended sense, by the sūtra उपमानादाचारे (Pāṇini 3. 1. 10), and the other formed similarly under the same circumstances, when the noun shows location (अधिकरण) by the Vārttika अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् on the same sūtra (See Pāṇini 3. 1. 10, and the Vārttika on it).

P. 24, LL. 18-22— यथा समासे ……… निबध्यते । Just as a लुप्तोपमा in a समास is formed and understood by the force of the compound, in the same way, the उपमा involved in an expression which is formed on the authority of क्यच् termination enjoined in sūtra (सौत्रः)—उपमानादाचारे (Pāṇini's 3. 1. 10) and in the वार्त्तिक on it (औपसंख्यानिकः),—अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् applied to उपमान in a certain subject, which is the object or location of an action respectively when 'behaviour towards' is the intended sense,—this सुब्धातूपमा is formed similarly and is understood by the power of its formation.

P. 24, L. 26 to P. 25, L. 4— अत्र दुःस्थमिव……उपात्तः । Here दुःस्थः (meaning one overpowered by extreme poverty) is the उपमान, भगवतः शिवस्य आत्मा is the उपमेय, आचार (behaviour towards) is the साधारणधर्म given by the क्यच्प्रत्यय, दुःस्थमिवात्मानं आचरन् behaving towards oneself (showing oneself) as a poverty-stricken beggar. अत्र च… । Here उपमान and साधारणधर्म are expressed in words, and उपमेय and वाचक are to be understood by implication; therefore it is द्विलोपा सुब्धातूपमा. This is the instance of a सुब्धातूपमा when the object is the उपमान. नरकीयति कानने is the instance of सुब्धातूपमा when location is the उपमान. L. 6— अत्र नरकः &c. Here नरक is उपमान, कानन is उपमेय, आचार (behaviour towards it, brought in by क्यच् termination) is the साधारणधर्म. उपमावाचक इवादि is not used as the relation of उपमान and उपमेय is known by the power of क्यच् termination; therefore it is एकलुप्ता, that is वाचकलुप्ता, सुब्धातूपमा.

P. 25, L. 11— The लुप्तोपमा brought out by the force of the termination क्यङ् is when the doer of the action serves as उपमान, as the author says कर्तुराचारे क्यङा सा. **L. 11**— तथेति &c. । The expressions तथा, उपमानादाचारे and क्वचित् mentioned before are to be understood here. So the whole sense of the sentence is that a लुप्तोपमा is sometimes formed by the termination क्यङ् (by the rule कर्तुः क्यङ् सलोपश्च—Pāṇini 3. 1. 2) in the sense of 'behaviour towards'—applied after that which is the doer of the action and serves as उपमान at the same time.

P. 25, L. 17— खद्योतः = ज्योतिर्मालिका = a line of light. It also means a fire-fly or the sun. तत्त्वज्ञान = distinct knowledge

of the real nature of things. **L. 19** क्यङ्प्रत्ययोपात्तः— The common property is आचार (behaviour) set forth by the termination क्यङ्. Here इवादि is not used as its sense is implied by the force of क्यङ् termination, therefore it is एकलुप्ता, that is, वाचकलुप्ता सुब्धातूपमा. **LL. 21-25**—कर्त्रुपमानिका क्विपा— This लुप्तोपमा is formed by the termination क्विप् which is similar to क्यङ् in having the कर्ता as उपमान. 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके'—This is the wording of the वार्त्तिक found in काशिकावृत्ति. The वार्त्तिक of Kātyāyana discussed in the *Mahābhāṣya* is 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः' on the Sūtra 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (Pāṇini, 3. 1. 11) which means उपमानवाचकेभ्यः कर्तृवाचिभ्यः सर्वेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः आचारेऽर्थे क्विप्प्रत्ययो विकल्पेन वक्तव्यः ।

P. 26, L. 1—कृशानुवत् is the present participle of the noun-root कृशानु formed by applying क्विप् termination to कृशानु meaning fire. **L. 4**—न खल्वश्रूयमाणस्य क्विपः—Here आचार, the साधारणधर्म, is to be understood by implication. It is not expressed as the termination क्विप्, which is applied for आचार, itself vanishes.

P. 26, L. 6—एवं…… । Thus the लुप्तोपमा formed from सुब्धातु (noun-roots) is of three kinds by the application of the terminations 1 क्यच्, 2 क्यङ् and 3 क्विप्. That which is formed by क्यच् is of two kinds—(1) when कर्म is उपमान and (2) when अधिकरण is उपमान; those formed by क्यङ् and also by क्विप् have no subdivisions. So all these taken together are four kinds of लुप्तोपमा.

P. 26, L. 11— कृत्प्रत्ययसामर्थ्यविसेया । The लुप्तोपमा occurring in the gerundial formation by णमुल् which is a कृत् termination (*i. e.* a participial termination) is of two kinds—when the termination is applied to the object or subject of an action serving as उपमान by the rule 'उपमाने कर्मणि च'-(चात् कर्तरि)- (Pāṇini 3. 4. 45) as is said by the author himself **उपमाने कर्मणि वा कर्तरि वा यो णमुल् कषादिगतः । तद्वाच्या सा ।** कषादिगतः — The verbal form of the same root of which the gerundial formation (णमुलन्त) is enjoined, is to be used immediately after it, in the case of the roots कष् and others, by the Sūtra 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' (Paṇini, 3. 4. 46).

P. 26, L. 15— इतरमनोदाहम् । This is an instance of लुप्तोपमा formed by the gerundial termination णमुल् applied to the root दह् the object of which is the उपमान. Here इतरमनः = प्राकृतमनः 'ordinary man's mind' is the उपमान, भगवन्मनः is the उपमेय, दह्यमानत्व the property or condition of being burnt is the साधारणधर्म. All these three are expressed by words, सादृश्य being implied by the force of the णमुल् termination, in the absence of the particle इव or the like; therefore this is the instance of a लुप्तोपमा (where only one requisite viz. वाचक is dropped) formed by णमुल् in which कर्म is उपमान. **L. 23** — सामान्यप्राणिचिन्तम् । सामान्यप्राणी = an ordinary (being) man void of excellent qualities. सः = भगवान्. चिन्तयितृत्वम् = 'contemplating' is the common property. प्राणिचिन्तम् is the णमुलन्त gerund.

P. 27, L. 3— कल्पबादेस्तद्धितस्य प्रयोगात् — By the application of the तद्धित termination कल्पप् and others of like nature in the sense of ईषदसमाप्तौ i. e. सादृश्य (see Pāṇini, 5. 3. 67). **L. 5**— प्रभृतिशब्देन—The word प्रभृति includes the terminations कन् and others of similar nature which are enjoined by the rule 'इवे प्रतिकृतौ' (Pāṇini, 5. 3. 96) in the sense of 'when the image is like original', as अश्व इव अश्वकः, अश्वस्य प्रतिकृतिरित्यर्थः. **L. 10**— कल्पप्प्रत्ययेन— The idea of similarity is set forth by the termination कल्पप्. **L. 11**— प्रकृत्यर्थसदृशे ··· विधानात्— The termination कल्पप् and others of like nature are prescribed in the opinion of the revered Kātyāyana in the sense of 'an object similar to the original' (Cf. Kātyāyana's Vārttikas on Pāṇini, 5. 3. 67). **L. 14**—अश्वकः इत्यत्र । Here the termination कन् is enjoined by the rule 'इवे प्रतिकृतौ' and 'संज्ञायां च' (Pāṇini, 5. 3. 96–97) in the sense of 'the image or being like the original' to which the termination is applied, as अश्व इव प्रतिकृतिः अश्वकः = a being or image like a horse.

P. 27, L. 16— आयःशूलिकः is a तद्धितावसेया त्रितयलोपे लुप्तोपमा. अयःशूलेनान्विच्छति is the explanation of the तद्धित termination ठक् which is applied by the Sūtra 'अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ' (Pāṇini, 5. 2. 76). अन्विच्छति = व्यवहरति behaves, aims at. तीक्ष्णः उपायः अयःशूलं (अयःशूलेनाध्यवसितः), तेन अन्विच्छति व्यवहरति इति आयःशूलिकः, साहसिकः क्रूरः इत्यर्थः । Compare महाभाष्य and कैयटः—अयः शूलमिवायः शूलं । यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान् रभसेनान्विच्छति स उच्यते आयःशूलिकः । महाभाष्यम्

(5. 2. 9.) ॥ यथायःशूलं तीक्ष्णमेवान्योपि तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलमुपचारादुच्यते। कैयटः॥ **L. 18**—अत्र··· । Here अयःशूलं is उपमान, कश्चिदर्थान्वेषणोपायः is उपमेय, तीक्ष्णत्वादिः साधारणधर्म and उपमानोपमेयभाव —all these four requisites are found. Out of these only the उपमान अयःशूल is expressed in words; the other three are understood by implication.

P. 27, LL. 21–27— ननु चात्र &c. — Now here is a question. Here as the उपमेय is swallowed up by the उपमान अयःशूल, and as an अन्वेषणोपाय the latter appears completely identified with it, it must be an instance of अतिशयोक्ति and not of उपमा, then how is it quoted as an instance of उपमा? The answer is:—As in the instance शशिच्छायवदनाम्, although वदनच्छाया beauty of the face is completely shaded or hidden by शशिच्छाया beauty of the moon, by adverting somehow to the knowledge of भेद difference between the two, it is given as an instance of a kind of उपमा, so here too a similar argument may hold; thus there is no harm in taking it as an instance of उपमा. So, in the opinion of Indurāja, आयःशूलिकः is a तद्धितगा त्रिलोपा लुप्तोपमा. But Mammaṭa severely criticises this view, and by turning the tables by the same argument rejects this as an instance of त्रिलोपा लुप्तोपमा and establishes it as an अतिशयोक्ति. (Compare Mammaṭa's वृत्ति at the end of the explanation of the Kārikā 'त्रिलोपे च समासगा.' *Kāvyaprakāśa* p. 578).

The विवृतिकार also does not forego this chance of criticising Indurāja. Following Mammaṭa he avers that आयःशूलिकः cannot be regarded as an example of उपमा. He says:— अयःशूलेनान्विच्छतीत्यायःशूलिकः इत्यत्रायःशूलस्योपमानस्यैवोपमानादर्थार्जनोपायस्य कस्यचिदुपमेयस्य, तैक्ष्ण्यादेः साधारणधर्मस्य, द्योतकस्य च लोपात्त्रयलोप उपमेति न युक्तमभिधानम्। अर्थार्जनोपायस्यायश्शूलरूपतयाध्यवसानादतिशयोक्तित्वं ह्युचितम्। शशिच्छायवदनामितिवद्भविष्यतीति च न युक्तः परिहारः। अत्रापि शशी च्छाया यस्येति विवक्षायामुपमाविश्रान्तावपि रूपकत्वमेव। रूपकादावप्यस्ति ह्युपमाविश्रान्तिः। Those who compare the remarks of Indurāja on this topic with those of the विवृतिकार quoted here will not fail to notice how the views of the two commentators are directly antagonistic to each other.

P. 28, L. 1— एवं श्वा मुमूर्षति, कूलं पिपतिषति··· । And in the same way, if, in the instances श्वा मुमूर्षति and कूलं पिपतिषति, there be something which would bring out the idea of difference

between the wish, expressed by the termination सन्, which is the उपमान and the tendency of dying or falling which is the उपमेय, the latter being swallowed up by, and thus completely identified with, the wish, then these may be given as instances of लुप्तोपमा. Otherwise they may be regarded as instances of अतिशयोक्ति, For a complete discussion of all these cases see Patañjali's *Mahābhāṣya* on 'धातोः कर्मणः समासकर्तृकादिच्छायां वा' (Pāṇini, 4. 1. 7), together with the gloss of Kaiyaṭa on it :—

महाभाष्यम्—आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानम् । आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्मा लुलुठिषते, कूलं पिपतिषति । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवतीच्छेति । कूलं चाचेतनम् । अचेतनग्रहणेन नार्थः । आशङ्कायामित्येव । इदमपि सिद्धं भवति श्वा मुमूर्षतीति । **न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिः** । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । तुल्यकारणत्वात् । तुल्यं हि कारणं चेतनावति देवदत्ते कूले चाचेतने । किं कारणम् । इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्भवति । योऽप्यसौ कटं चिकीर्षुर्भवति नासावाघोषयति कटं करिष्यामीति । किं तर्हि संनद्धं रज्जुकीलपूलपाणिं दृष्ट्वा तत इच्छा गम्यते । कूलस्यापि पिपतिषतो लोष्टाः शीर्यन्ते भिदा उपजायते देशान्तरमुपसंक्रामति । श्वानः खल्वपि मुमूर्षवः एकान्तशीलाः शूनाक्षाश्च भवन्ति । **उपमानाद्वा सिद्धम्** । उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । लुलुठिषत इव लुलुठिषते । पिपतिषति इव पिपतिषति । न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति । एवं तर्हि इच्छेवेच्छा सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात् । अथवा सर्वं चेतनावत् ।

कैयटः । **आशङ्कायामिति** । आशङ्का संभावना । ...... । लुलुठिषत इति । ...... । वर्तमानसामीप्य इति लट् प्रत्ययः । श्वा मुमूर्षतीति । शुनश्चैतन्येपि जीवितस्य प्रियत्वाद्व्याध्याद्यभिभवेपि तिर्यक्त्वान्मर्तुमिच्छा नास्ति । न चेति । कार्येणेच्छानुमीयते ...... कार्यानुमेयेच्छाश्रयेण सन् प्रयुज्यते इत्यर्थः । **उपमानाद्वेति** । यदिच्छानिमित्तं कार्यं तदचेतनेषु नास्ति । यच्चास्ति न तदिच्छायाः कार्यमिति मत्वापरिहारान्तरोपन्यासः । न वै तिङन्तेनेति । तिङन्तार्थेनेत्यर्थः । क्रियायाः साध्यैकस्वभावत्वादनिष्पन्नरूपत्वादिदं तदितिपरामर्शविषयवस्तुगोचरत्वादुपमानोपमेयभावस्येदं तदितिपरामर्शाभावादितिभावः । इवशब्दप्रयोगे तु अध्यारोपस्तु विद्यते । रोदितीव गायति नृत्यतीव गच्छति देवदत्त इति । परिपूर्णेन च न्यूनस्योपमानं भवति । क्रिया च सर्वा स्वाश्रये समाप्तेति न्यूनत्वासंभवस्तस्याम् । ...... । सर्वस्य वेति । आत्माद्वैतदर्शनेनेति भावः । ...... । वेदः सर्वभावानां चैतन्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः ।

P. 28, L. 6— आशङ्कायाम् ...... । These three are the Vārttikas of the venerable Kātyāyana on the Sūtra 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (Pāṇini, 3. 1. 7) which enjoins the termination सन् to be applied to a root, in the sense of इच्छा **'desire'.**

आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानम्—As इच्छा is चेतनधर्म, the termination सन् showing इच्छा cannot be applied in the case of अचेतन or inanimate objects. A कूल is such an inanimate object. To include the cases of inanimate objects, आशङ्कायाम् &c. should be inserted in the sūtra. आशङ्का = संभावना = possibility.

न वा तुल्यकारणत्वात्— Or आशङ्कायां may not be inserted. For, the same reasoning can be applied to observe इच्छा which is inferred from प्रवृत्ति or tendency in the case of inanimate as well as in the case of animate objects. When इच्छा is thus inferred from tendency, it may be found both in inanimate as well as animate objects equally. For instance, when a potter wishes to make a घट jar, he does not proclaim that he is doing so, but we infer that he wishes to make a घट when he is found concerned with clay, wheel, rod &c. In the same way when we observe that stones are falling and changing their places and that cracks are produced, we infer that the bank is about to fall, i. e. wishes to fall (कूलं पिपतिषति). A dog, also, when he is about to die (श्वा मुमूर्षति), prefers loneliness and his eyes are morbidly swollen.

उपमानाद्वासिद्धम्— Or कूलं पिपतिषति may be taken to mean पिपतिषतीव पिपतिषति wishes to fall as it were *i. e.* is likely to fall, as an animate being wishes to fall, by taking the case of an animate being as उपमान.

P. 28, L. 8— अत्र हि न वा ··· । Here by the expression तुल्यकारणत्वात् etc. in the Vārttika, determination of identification between the two objects is suggested; but by the वार्त्तिक–' उपमानाद्वा सिद्धम् ', the उपमानोपमेयभाव of them is expressed. **L. 10**— इयं च ······ । In the example कूलं पिपतिषति and the like, as the termination सन् is applied to a धातु, and as the सन्नन्तधातु becomes a धातु, again, the उपमा involved in it may be said to be a धातुधातूपमा like a सुब्धातूपमा (*i. e.* नामधातूपमा).

P. 28, L. 12— वर्तमानसामीप्यादौ । The instances like अयमागच्छामि in the present tense for the immediate past or future which are enjoined by the rule ' वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ' (Pāṇini, 3. 3. 131) may be taken to be examples of a kind of उपमा or अतिशयोक्ति according to one's own clear apprehension.

P. 28, L. 14 — चूर्णिकारस्य तु .... अस्तीति । चूर्णिकारः = व्याकरणमहाभाष्यकारः । चूर्णिकृद्भाष्यकारः स्यादिति त्रिकाण्डशेषः । But in instances like these, the Mahābhāṣyakāra prefers to have a kind of अतिशयोक्ति by adverting to the determination of identification, as he says, 'न तिङन्तेनोपमानमस्ति' –उपमान can never exist coordinately with a क्रिया, *i. e.* in उपमा or comparison a क्रिया can never be the उपमान. In an उपमा, a sense (an object) which is सिद्ध is alone cited as an उपमान. As क्रिया is always साध्य (in the process of being accomplished) and never सिद्ध it cannot be introduced as उपमान. Compare the Kārikā—

सिद्धमेव समानार्थमुपमानं विधीयते ।
तिङन्तार्थस्तु साध्यत्वादुपमानं न जायते ॥

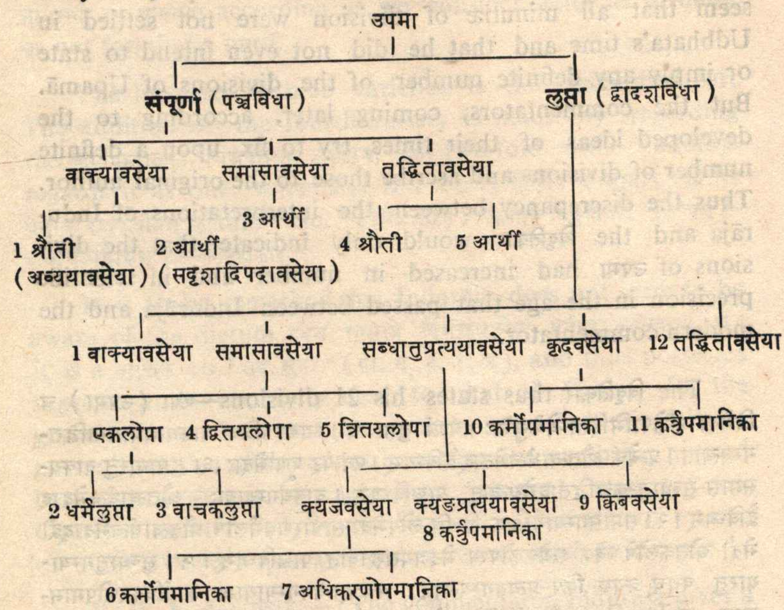
Though तिङन्त can never be an उपमान, it can be an उपमेय with another, in a few cases, such as ब्राह्मणवदधीते क्षत्रियः (Compare the whole passage in the *Mahābhāṣya* on Pāṇini's Sūtra 'धातोः कर्मणः' &c. 3. 1. 7 quoted above). Mammaṭa seems to follow the Mahābhāṣyakāra in all these instances.

P. 28, L. 15— अत एव दण्डिना । For this reason Daṇḍin has said with a great display of reasoning that there is a kind of उत्प्रेक्षा involving अतिशयोक्ति in the instance लिम्पतीव तमोङ्गानि &c. लिम्पतीव तमोङ्गानि is a मूर्द्धाभिषिक्त example of उत्प्रेक्षा and is discussed by almost all Ālankārikas. This referenee to Daṇḍin strikes one as most opportune and proper. Daṇḍin has an elaborate discussion on the example लिम्पतीव⁰ in which he refutes the arguments in favour of the opinion that it constitutes an उपमा, and establishes with great force of argument that it is a clear instance of उत्प्रेक्षा. (Vide काव्यादर्श—२. २२६–२३३.).

P. 28, L. 18— तेन कदा देवदत्त ...... । Thus in instances like कदा देवदत्त ग्रामं गमिष्यसि—एष गच्छामि, the future tense is identified with the present tense being very close to it; hence it should be regarded as an instance of अतिशयोक्ति. **L. 21**— एवमन्यत्र । The same reasoning may be applied in the case of other instances also.

P. 28, L. 22 to P. 29, L. 3— एवमेषा .... द्विविधत्वम् । The whole passage summarises the various divisions of उपमा.

They are given in the subjoined table :

P. 29, L. 4— तदेवमेषा··· । Thus 17 kinds of उपमा are explained by the Commentator: 5 kinds of संपूर्णा + 12 kinds of लुप्ता = 17. Mammaṭa recognises 25 kinds of उपमा, 6 पूर्णा and 19 लुप्ता. Udbhaṭa's divisions of लुप्तोपमा as well as of संपूर्णा are based on the difference of the substratum (e. g. वाक्य, समास etc.) in which the उपमा is found; while Mammaṭa's divisions are mainly based on the principle of the लोप of one, two or three of the requisites of उपमा.

It is sometimes interesting to see how two commentators differ in their interpretations of the same text. We have pointed out many instances where the विवृतिकार criticises the views of Indurāja; but the occasions where the विवृतिकार vitally differs from the actual interpretation of the text given by Indurāja have been comparatively few. We have already alluded to one such instance, viz. the different interpretations of मिथोविभिन्नकालादि etc. (Kārikā 15) given by Indurāja and the विवृतिकार. The present case is another instance in point. Indurāja sees in the Kārikās of Udbhaṭa only 17 varieties of Upamā described, while the विवृतिकार can bring out as many as 21 varieties from the same Kārikās. Such divergence is perhaps rendered possible by the

laconic and incomplete expression of Udbhaṭa. It would seem that all minutiæ of division were not settled in Udbhaṭa's time and that he did not even intend to state or imply any definite number of the divisions of Upamā. But the commentators, coming later, according to the developed ideas of their times, try to fix upon a definite number of divisions and ascribe those to the original author. Thus the discrepancy between the interpretations of Indurāja and the विवृतिकार would only indicate that the divisions of उपमा had increased in number and in scientific precision in the age that passed between Indurāja and the modern commentator.

The विवृतिकार thus states his 21 divisions—एषा (उपमा) च द्विभेदा संक्षेपाभिहिताप्येषेत्युक्तेः। पूर्णा लुप्ता च। आद्या त्रिधा वाक्य-समास-तद्धित-गम्यत्वात्। प्रत्येकं श्रौतत्वार्थत्वभेदाद् द्वैविध्यम्। एवं षट् पूर्णाभेदाः।६। लुप्तायास्तु वाक्य-समास-सुब्धातु-कृत्तद्धितावसेयत्वात् पाञ्चविध्यम्। वाक्यगम्यायाः श्रौतत्वार्थत्वभेदाद् द्वैविध्यम्।२। समासगम्यायाश्चैक-द्वि-त्रि-लोपभेदात्साधारणधर्मलोपे श्रौतत्वार्थत्वभेदाद्द्वौ भेदौ द्योतकलोपे त्वेक इत्येकलोपस्य भेदत्रयसद्भावात् पाञ्चविध्यम्।५। सुब्धातुगम्यायास्तु क्यच्-क्यङ्-क्विप्-प्रत्ययगम्यत्वात्, क्यच्प्रत्ययगम्यायाश्च कर्माधिकरणोपमानत्वात्, कर्मोपमानिकायाश्चैकद्विलोपात्मभेदद्वयवत्त्वात्पाञ्चविध्यम्।५। कर्मकर्त्रुपमानत्वेन कृदवसेया द्विधा।२। तद्धितगम्यात्वेकैव।१। एवं पञ्च [दश] लुप्ताभेदाः (२+५+५+२+१=१५) पूर्णाभिः सह एकविंशतिः। (१५+६=२१).

It will be seen that the विवृतिकार recognises two divisions (viz. श्रौती and आर्थी) of पूर्णा वाक्यगम्या and लुप्ता वाक्यगम्या, while Indurāja recognises only one variety viz. आर्थी of these two वाक्यगम्या उपमाs. Thus the विवृतिकार's number of varieties is increased by two. Again the विवृतिकार puts down two divisions श्रौती and आर्थी for एकलोपे साधारणधर्मलुप्ता समासावसेया, while Indurāja here also recognises only the आर्थी division. The विवृतिकार is thus enabled in all to increase his varieties by three on the strength of the example नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः। etc. Following the dictum of the grammarians viz. इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च the विवृतिकार optionally regards नेत्रैरिव as a compound; accordingly this becomes, in his opinion, समासगा उपमा which, as it is accompanied by इव, is to be regarded as a श्रौती variety. When we regard the समानधर्म as उपात्त in the form of the verb भान्ति this becomes an example of पूर्णा समासगा आर्थी. When we take असितोदरत्व etc. as the समानधर्म which is

here अनुप्रास्त, this verse becomes an example of एकलोपे धर्मलुप्ता समासगा or वाक्यगा according as we consider नेत्रैरिव as forming or not forming a समास.

The increase of three varieties is thus accounted for. The addition of the fourth variety is made by regarding the कर्मोपमानिका क्यजवसेया लुप्तोपमा as two-fold while Indurāja regards it as one. कर्मोपमानिका द्विधा एकलोपे द्विलोपे च भावात् । द्विलोपे यथा–' सद्गुःस्थीयन् कृतार्थोऽपि etc. ' (St. 26) । एकलोपे ' पुत्रीयति शिष्यम् '– इत्याद्युदाहार्यम् । —विवृतिकारः ।

It is to be remarked that Indurāja does not seem to be aware of the dictum इवेन समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । It is a वार्त्तिक on ' सह सुपा ' (पा. सू. २. १. ४), and thus possesses supreme authority, only next to that of Pāṇini, for the grammarians. It is really a puzzle how Indurāja fails to notice it, as the वार्त्तिक cannot be a suprious one being noticed by the महाभाष्यकार in his exegesis on ' सह सुपा ' (पा. सू. २. १. ४). Compare महाभाष्य, 2. 1. 2—इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । वाससी इव कन्ये इव ।

P. 29, L. 4— तदाहुः— । The commentator Indurāja gives a quotation in support of his 17 divisions of उपमा :— कृतद्धितसमासेभ्यः &c. The first line gives the five principal divisions of लुप्तोपमा ; the second line, the two broad divisions of उपमा—पूर्णा and लुप्ता ; the third gives the 3 divisions of लुप्ता based on the लोप of one, two or three of the requisites of उपमा at a time. The first two of these are of two kinds each, the third is of one kind only having no subdivisions. **L. 8**— पूर्वौ भेदौ द्विधा ... । एकलोपा is of two kinds :—धर्मलुप्ता and वाचकलुप्ता ; द्विलोपा also is of two kinds :—धर्मवाचकलुप्ता and उपमेयवाचकलुप्ता. **L. 11**—एषा चोपमा ...... । Although this उपमा is of varied kinds it assumes the character of अलंकार only where it pleases the mind and not otherwise.

P. 29, LL. 14-17— **प्रतिवस्तूपमा । उपमानसन्निधाने**··· । (Kārikā 22) यत्रोपमानोपमेययोः—That is called प्रतिवस्तूपमा where the word expressing similarity is used severally with reference to the उपमान and the उपमेय both.

The विवृतिकार explains the कारिका in a few words thus :— यत्रोपमानोपमेययोर्द्वयोरपि समीपे साधारणधर्मोपादानं सा प्रतिवस्तूपमा । अत एव वस्तु

वाक्यार्थः उपमानं वस्तुनो वाक्यार्थान्तरस्यात्र चानेकवाक्यत्वे इवादेरप्रयोगे किमुपमेयं किंवोपमानमिति प्रकरणाद्धि व्यवस्थेत्याह प्राकरणिकेतरेति ।

P. 29, LL. 17–20— ननु ...... । Now there is a doubt. If the word expressing similarity is used more than once, then there must be more sentences than one. The words इव and the like are not used in different sentences, as their power of expressing the meaning is known to exist when they are used in one sentence. Then how can the idea of similarity be understood there in the absence of इव and other words of similar nature? To remove this doubt the author says :—प्राकरणिकेतरत्व ··· शून्यत्वम् । (Kārikā 23). **L. 23** — नानावाक्यत्वात् । Here though the words like इव are not used as there are different sentences, the relation of उपमान and उपमेय is determined by the force of the meaning when the nature of the प्राकरणिक as well as of the अप्राकरणिक is clear to the mind.

The विवृतिकार reads उपमावाचिशून्येयम् instead of उपमावाचिशून्यत्वम् and adds in the comment यत्प्राकरणिकम् तदुपमेयम् इतरत्तूपमानमिति । शब्दशून्येयमित्यतोऽनन्तरं द्रष्टव्यः ।

P. 29, L. 25— इवादेरप्रतीतावपि······निबन्धना । इह प्रकारत्रयेण···। उपमा (comparison) is known in three ways in poetry: In some places उपमा is apparent, being distinctly expressed by the fosce of the words इव and the like, as in the instances चन्द्र इव मुखं अस्याः &c. In other places, it is cognised as indicated through the door of the expressed meaning of the words assisted by the peculiar power which they assume when they are in a particular position, *i. e.* in a compound, as in the instance शस्त्रीश्यामा. See the *Mahābhāṣya* on 'उपमानानि सामान्यवचनैः' (Pāṇini 2. 1. 55). **L. 30, L. 5**— अत्र हि··· । Here the words शस्त्री and श्यामा form one expression by compound, which possesses a peculiar power of expressing a specific meaning; and through the medium of this direct meaning, an indirectly indicated उपमा is apprehended. **L. 6**—क्वचित्तूपमानोपमेय··· । While in other places, its cognisance is apprehended merely by the force of the meaning, in the absence of a word or a particular operation (संस्कार) capable of bringing out the relation of उपमान and उपमेय, as in रूपक, दीपक, प्रतिवस्तूपमा etc. **L. 8**— 'अतश्चास्यां···। Therefore in this प्रतिवस्तूपमा, the relation of उपमान

and उपमेय is apprehended by the force of the meaning alone; so there is no fault or discrepancy (in the definition).

P. 30, L. 11— तादृशः। Nominative plural of तादृश् feminine gender. विरलाः …… । Rare are the treasures of good disposition and beauty of that kind in this world; how many nights are there in a year, in which the moon is full? संपदः = संभाराः = treasures. तादृशः = सकललोकोत्कृष्टाः = surpassing all men, excellent. विरलाः = कतिपयजनजुषः = found in some men, rare. **L. 17**— विरलत्वम् is the common property which is expressed by the word कियत्यः in connection with the उपमान—निशाः and by विरलाः in connection with the उपमेय-०संपदः **L. 18**— इवाद्यनुपादानेपि। Here the relation of उपमेय and उपमान is known by comprehending the nature of the प्राकरणिक and of the अप्राकरणिक though no words like इव are used. **L. 19**—वस्तुनि वस्तुनि … । प्रतिवस्तूपमा is so called because the common property is attached severally to each वाक्यार्थ (वस्तुनि वस्तुनि). Mammaṭa derives the word प्रतिवस्तूपमा in a different way - वस्तुनो वाक्यार्थस्य उपमानत्वात् प्रतिवस्तूपमा. (See *Kāvyaprakāśa*, 10, p. 634).

VARGA II

This Varga treats of six alaṅkāras. The order of enumeration is the same as that of Bhāmaha and Daṇḍin.

Bhāmaha :—

आक्षेपोर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ।
समासातिशयोक्ती च षडलंकृतयोपराः ॥

—भामहालंकार २. ६६

Daṇḍin :—

आक्षेपोर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ।
समासातिशयोत्प्रेक्षा हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः ॥

काव्यादर्श २. ४–५.

This order is quite unscientific and is not followed by modern authors. The figures हेतु, सूक्ष्म and लव of Daṇḍin are not accepted by Bhāmaha and Udbhaṭa, and generally by

Kāśmirian writers, although some of them recognise सूक्ष्म. See our Introduction pp. xix–xx.

P. 31, L. 3— समासातिशयोक्ती च । Here the word उक्तिः is to be connected with both समास and अतिशय so that the alaṅkāras are समासोक्तिः and अतिशयोक्तिः.

P. 31, LL. 6–7— **प्रतिषेध इवेष्टस्य** ·· (Kārikā 25) । "Poets always call that [figure] Ākṣepa which is an apparent negation of the desired meaning with a view to convey some speciality [of it]." This definition of Ākṣepa is practically the same as that of Bhāmaha. Mammaṭa also speaks of आक्षेप in nearly the same terms.

भामहः—प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।
वक्ष्यमाणोक्तविषयस्तत्राक्षेपो द्विधा मतः ॥
—काव्यालंकार २. ६७.

मम्मटः—निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥
—काव्यप्रकाश १०. १०६.

P. 31, L. 8— वक्रभणितिः । Artificial form of description. In आक्षेप, the thing, of which some विशेष is to be enentually impressed, is apparently negatived. The negation is not real. Hence वक्रभणिति.

P. 31, LL. 9–11— स प्रतिषेधः ······ पर्यवसानात् । Supply निषेधस्य before अवान्तर०. अवान्तर वाक्यार्थ—Subordinate meaning of the sentence. The sentence then means : The negation of the desired sense being subordinate, the sentence does not culminate in it; therefore the negation becomes an apparent one and not a real one.

P. 31, LL. 11–14— अवान्तरं ······ धाङ्क्षति । The subordinate position of निषेध in the sentence arises from its conflict with the meaning desired to be prominently established. तत्र हि······र्थीकरोति ।—तत्र = वाक्ये. The meaning desired (विधित्सितार्थ) being introduced first in the sentence stands as firm and predominant, and deprives (प्रच्याव्य etc.) the negation of its negatory purport as it is contradictory to itself (i. e. विधित्सितार्थ). Therefore the निषेध assumes a subordinate position before it and loses its reality; and instead of opposing the विधित्सितार्थ by its subordinate position, it even

implies some special excellence (विशेष) residing in the principal meaning (विधित्सितार्थ). निषेध इव न तु निषेध एव—negation as it were, but not actual negation.

P. 31, L. 16— इष्टार्थनिराकरणस्य लेशेन । With only a bit of the negation of desired meaning i. e. with practically no negation. संभवदाक्षेपसंज्ञकः—Construe as follows : [इष्टार्थनिराकरणस्य लेशेन] संभवन्ती आक्षेपसंज्ञा यस्य ।

Indurāja's comment on Kārikā 25 directly explains the nature of Ākṣepa and does not deviate from the text at all. But the विवृतिकार here refers to a fanciful objection and gives its rebuttal along with it. But further on he says that both the objection and its refutation are out of place here as they cannot arise out of the definition of Ākṣepa as it stands. The whole passage reads thus—"प्रतिषेध इवेष्टस्य......।" (Kārikā 25)—अभिमतस्याशक्यवचनत्वादिविशेषप्रतिपादनाय यः प्रतिषेधः प्रतिषेध इव मुखं पद्मं पद्ममिवेतिवत् न तु प्रतिषेध एव तमाक्षेपं वदन्ति । न च वाच्यं प्रतिषेधे सति इष्टमिष्टमिव भवत्विति । यस्मात्प्राकरणिकत्वाल्लब्धस्थेमा इष्टोऽर्थस्तस्य च निषेधः क्रियमाणोऽङ्गतां प्रतिपद्यते नासौ प्रतिषेध इव न त्विष्ट इष्ट इवेत्ययुक्ते चोद्यप्रतिसमाधाने । यतोऽस्त्वेवं तथापि नाक्षेपलक्षणप्रसक्तिरिष्टस्येव प्रतिषेध इत्यनभिधानात् । The gist of the objection is : Why should not the वक्तुमिष्ट itself be regarded as इष्टमिव instead of regarding the प्रतिषेध as प्रतिषेध इव ? That is, why should we not regard the negation as real and the desired meaning only apparently so, instead of regarding the negation as unreal? But this objection cannot, says the विवृतिकार, arise out of the लक्षण of आक्षेप; for इव cannot be construed with इष्ट as the author has not said इष्टस्येव. The wording is प्रतिषेध इव, and इव can go only with प्रतिषेध.

P. 31, L. 20— वक्ष्यमाण ...... धानात् । The negation refers to the desired thing (इष्ट) which is to be said, or is already said.

P. 31, L. 21 to P. 32, L. 2— इष्टत्वं चेच्छाकर्मता .... कर्मत्वं भवति । Now इष्ट means the object of one's wish; and it is not necessarily always the object of expression. A thing which is इष्ट (desired) may or may not be actually expressed. The division वक्ष्यमाणविषय and उक्तविषय would not therefore be proper, for both these terms would require the desired thing (इष्ट) to be the object of actual speech. To remove this difficulty

the author says निषेधेनेव etc. The विवृतिकार introduces the Kārikā निषेधेनेव० thus :–ननु चेष्टमिच्छाकर्म तत्कदाचित्रैवोच्येत । तद्वक्ष्यमाणोक्तविषयतया द्वैविध्यमित्याह—निषेधेनेव०.

P. 32, L. 3—निषेधेनेव तद्बन्धो ...... (Kārikā 26 b) ।—विधेयस्य निषेधेनेव तद्(-आक्षेप-)बन्धः । " Ākṣepa is made up by the apparent negation of the thing to be asserted. "

The chief point is that the word विधेय is used here instead of इष्ट. In the first definition it was the negation of वक्तुमिष्ट and here it is the negation of the actual विधेय. Combining these two definitions Indurāja says—विधानकर्मताद्वारेणैवात्र इष्टत्वमवसीयते निबन्धनान्तराभावात्. इष्टत्व can only be known in a sentence by the fact that a thing is being asserted (lit. being made the object of the action of asserting), for there is no other clue to know it. Thus when a thing desired to be asserted (वक्तुमिष्ट) is actually expressed (either verbally or by implication) then the apparent negation of it is called आक्षेप.

P. 32, LL. 6-11— विधानकर्मता ...... उक्तविषयता आक्षेपस्य । विधानकर्म—that which is asserted, an assertion. An assertion is of two kinds : (1) implied and (2) verbal. When the विधित्सितार्थ is not directly expressed in words but is learnt from the निषेध (helped by other clauses) made of it, then the assertion (विधानकर्मता) is only implied (आर्थी). But when it is directly expressed, it is verbal (शाब्दी). In the first case viz. when the assertion is not made but is understood by the negation of it, the आक्षेप is वक्ष्यमाणविषय. In the second case it is उक्तविषय.

विवृतिकारः—विवक्षितत्वरूपं विधेयत्वमत्रेष्टत्वम् । तेन विधेयस्यावश्यमुक्तिक्रियासंभवादार्थत्वे शाब्दत्वे च सति द्वैविध्यम् ।

P. 32, LL. 15-16— अहो स्मरस्य माहात्म्यम् । — " Oh, the greatness of the God of love that even Rudra should be reduced to such a plight ! (Or) let us forbear, what are we to measure off the water of the occan by pitchers ? " This is वक्ष्यमाणविषय आक्षेप. Here the विधित्सितार्थ or वक्तुमिष्ट अर्थ is मन्मथमाहात्म्यम् तदवस्थाविशेषयुक्तम्. Here निषेध is expressed by words इयदास्ताम् ' let us forbear '. The निषेध is made because the मन्मथमाहात्म्य and its विशेष are impossible of description on

account of their infinity. Therefore मन्मथमाहात्म्य is not elaborately described, but only in a meagre way such as रुद्रेपि नाम ईदृशी दशा etc.

The विवृतिकार's comment on the verse is — अत्र स्मरमाहात्म्यं प्रतिपादयितुमिष्टम् । तस्य चेयदास्तामिति निषेधः । स चाङ्गत्वादशक्यतद्वर्णनत्वं विशेषं प्रतिपादयतीति निषेध इव । माहात्म्यस्य च यद्रुद्र इत्यादिना सामान्येनैवोक्तेः विशेषेणानभिधानाद्वक्ष्यमाणविषयत्वम् ।

Thus obviously the निषेध of स्मरमाहात्म्य is here an apparent one, because it is subordinate to the विवक्षितार्थ viz. स्मरमाहात्म्य. Now, by the clause समुद्राम्भः कुम्भैर्मातुं तु के वयम्, the आनन्त्य of स्मरमाहात्म्य is set forth by the similarity of समुद्राम्भस् with स्मरमाहात्म्य. The आनन्त्य of स्मरमाहात्म्य is the principal वाक्यार्थ and निषेध is the अवान्तर वाक्यार्थ.

The rest of Indurāja's discussion amounts to nothing more; it only elaborately shows the subordinate nature of निषेध. He means to say:— 'It cannot be said, in this example, that the sentence culminates in प्रतिषेध, and therefore प्रतिषेध is principally meant. In रक्तः पटो भवति no one can say that the principal meaning of the sentence is only पटभवन as the senteuce culminates in भवति. But the principal aim in the sentenee is on the रक्तत्व of पट. Similarly in Ākṣepa the sentence cannot be said to convey negation as it is not the meaning desired to be expressed.'

In Ākṣepa the निषेध does not obliterate the principal अर्थ; on the contrary it heightens the greatness of the principal अर्थ by the semblance of प्रतिषेध. Thus here the प्रतिषेध—इयदास्ताम् brings into prominence the infiniteness of स्मरमाहात्म्यावस्थाविशेषs.

P. 33, LL. 12-15— अत्र च……वक्ष्यमाणतया सूचनम् । In this example the मन्मथमाहात्म्यविशेषs are not verbally stated; they are only understood by the निषेध made of them by 'इयदास्ताम्' etc. Therefore this is वक्ष्यमाणविषय आक्षेप. The वक्ष्यमाणविषयता of this example is really open to objection as the स्मरमाहात्म्य is actually stated by the words अहो स्मरस्य माहात्म्यम् etc. This objection is elaborated by the विवृतिकार for which see our extract *infra*.

P. 33, L. 19— इति चिन्तयतस्तस्य ……… । "While musing in this way, it is strange that his thoughts had no end;

or (there is no strangeness in this) where is the end seen of thoughts inspired by Cupid as well as of time ? " अत्र ...... आक्षिप्यते । The assertion of चित्रत्व which is expressed is objected to by क्व वा etc. on account of the celebrity (of the आनन्त्य of कामविकल्प). As the infiniteness of musings inspired by love is well-known, there could be no strangeness (चित्रत्व) in Śiva's endless musings.

The विवृतिकार follows रुद्रट and apparently इन्दुराज. He says— अत्र चित्रत्वस्योक्तिः क्व वेति निषिध्यते । प्रसिद्धत्वं चात्रहेतुः । पूर्वत्र विरुद्धत्वम् । न हि तद्वर्णनसंभवः । आभ्यामेव निमित्ताभ्यामाक्षेपो भवति ।

P. 33, L. 21 — पूर्वत्र खलु ... परिदृष्टत्वादिति । Indurāja here introduces रुद्रट's definition and divisions of Ākṣepa and applies the same to उद्भट's examples. रुद्रट's definition is 'वस्तु प्रसिद्धमिति etc.' (रुद्रट's काव्यालंकार, ८. ८९.). It means—'when a thing (वस्तु) described is प्रसिद्ध or विरुद्ध and the statement about it is objected to by another statement, the intention being to affirm the thing (वस्तु) described, then the figure is आक्षेप.' Indurāja says that the first example viz. अहो स्मरस्य माहात्म्यम् etc. is विरुद्ध आक्षेप. For, the words स्मरस्य माहात्म्यम् etc. are अशक्यत्वाद्विरुद्ध useless and therefore they are objected to. In the Ex. इति चिन्तयतस्तस्य, कामविकल्पानामानन्त्य is प्रसिद्ध, and therefore it is प्रसिद्ध आक्षेप. To support the प्रसिद्धत्व of कामविकल्पानामानन्त्य the similitude of time (काल) is introduced.

We see here no propriety in introducing the definition of रुद्रट and trying to apply it to उद्भट's examples. His definition is of a different type and only with great difficulty can be applied to उद्भट's examples. Some confusion of ideas is to be seen as regards the example इति चिन्तयतस्तस्य. According to the definition of Rudraṭa the प्रसिद्धवस्तु itself should be objected to to constitute आक्षेप; while in the example इति चिन्तयतस्तस्य, all that Indurāja has been able to prove is that चित्रत्वस्य उक्ति is objected to *on account of* प्रसिद्धत्व of something else i. e. कामविकल्पानन्तत्व. The चित्रत्व itself cannot be said to be प्रसिद्ध. For Rudraṭa's Ākṣepa and its examples, see his काव्यालंकार ८, ८९; p. 117.

P. 34, LL. 2-6— कालतुल्यतया .... उक्तविषयता आक्षेपस्य । In the example इति चिन्तयतस्तस्य, the विधित्सितार्थ is the endlessness of कामविकल्प. The संविज्ञानपदशून्य (incomprehensible) आनन्त्या-

त्मक विशेष is the principal वाक्यार्थ and hence the निषेध is the अवान्तरवाक्यार्थ. Thus the निषेध is only apparent, therefore this is आक्षेप; and the चित्रत्व of which निषेध is made is expressly stated, therefore it is उक्तविषय आक्षेप.

It should be noted here that the meaning of which विशेष is established is the endlessness of कामविकल्पs. But the निषेध is not made of it but of चित्रत्व. And by the निषेध of चित्रत्व the विशेष of the endlessness of कामविकल्पs is understood. It will be seen from this that it is not quite necessary that the निषेध should always directly apply to वक्तुमिष्ट. The विशेष understood must, however, always pertain to the वक्तुमिष्ट. Indurāja does not seem to have noticed the fact that the निषेध here is not of वक्तुमिष्ट but of चित्रत्व which can only be identified with वक्तुमिष्ट by a far-fetched relation. कामविकल्पानामानन्त्य is really the वक्तुमिष्ट.

P. 34, LL. 7–8— शब्दस्पृष्टेथवाप्यार्थे ··· ··· । Construe — (वक्तुमिष्टस्य) निषिद्धता यत्र तद्विरोधेन तदङ्गं भवति असौ आक्षेपो भवेत् । निषिद्धता = (apparent) प्रतिषेध. तद्विरोधेन = वक्तुमिष्टस्य विरोधेन. तदङ्गम् = वक्तुमिष्टस्य अङ्गम्.

The विवृतिकार, at the end of his comment on आक्षेप, brings in the views of other critics who regard both the examples of Ākṣepa given by Udbhaṭa as improper. He plunges into a prolonged discussion stating the *pros* and *cons* on each side, though at the end he seems to have thrown his weight on the side of those who demur to Udbhaṭa's examples as improper. He says—अत्र केचिदाचक्षते । एतदुदाहरणद्वयमपि न युक्तम् । तदा(-द्यम-)प्युदाहरणमुक्तविषयमेव । अहो स्मंरस्य माहात्म्यमिति सामान्येन यद्रुद्रेऽपि दशेदृशीति च विशेषेण स्मरमाहात्म्यस्योक्तत्वात् । यच्च सामान्यविशेषाभ्यामुक्तं तद्यद्यनुक्तमुच्यते, सर्वमिदानीमनुक्तं स्यादेवमपि वा चित्रत्वमप्यनुक्तमिति कथमुक्तविषयता । प्रत्युतात्र सामान्येनैवोक्तिः । अथोच्यते नात्र स्मरमाहात्म्यमाक्षिप्यते अपि तु रुद्रदशेदृशीति, तदयुक्तम् । तस्या इष्टत्वेनाप्रतीतेः । 'यद्रुद्रेऽपि दशेदृशी 'ति स्मरमाहात्म्योपोद्बलनार्थं न तु विपर्ययः । प्राकरणिकत्वादार्थमस्याः प्राधान्यमिति चेत् एवमपीदृशीत्येतत्पदं प्रत्यक्षनिर्देश्यविषयत्वात् निराकाङ्क्षमतो नात्र ।किंचिद्वक्ष्यमाणम् न हि तादृशीति पदवदस्य साकाङ्क्षत्वमिति पुनरप्युक्तविषयता । कथं चात्राक्षेपव्यपदेशः । न हि तन्निमित्तात्र चारुत्वप्रतीतिरपित्वतिशयोक्तिः स्वहिताक्षेपहेतुका । तेन संकरोऽयम् । द्वितीयस्मिन्नपि श्लोके क्वेत्यनेन न चित्रत्वमाक्षिप्यते । अपि त्वन्तेक्षितत्वम् । तच्चाक्षेपपर्यवसानमिति चेदनन्वयेऽप्याक्षेपप्रसक्तिरपह्नुतिरूपकदीपकादावपि उपमाप्रसङ्गश्च । अथ तत्र भङ्ग्यन्तरेण आक्षेपादीनां स्थितिरिति नाक्षेपादित्वमिहापि विच्छित्त्यन्तरेणाक्षेपस्थितिरिति कथनान्यत्वम् । अथ गम्यमानोत्प्रेक्षावत् गम्यमानत्वेऽप्याक्षेपस्यालंकारान्तरत्वानभिधानादा-

क्षेपत्वमेवेष्यते । तर्हुत्प्रेक्षालक्षणवदिह विशेषो वक्तव्यः । तदेवमन्यत्रापि संभवी विचारः प्रकृतक्षतिमादधाति नास्माभिर्दर्शित इत्यनया दिशा सर्वं विचार्थम् । एते तूदाहरणे वक्ष्यमाणविषये -

सुहअ विलम्बसुथोयं जावलंमविरहता अरिहिअअं ।
उविविऊणभिणिसं अहवा बोलेसु की भणिमो ॥
बालअनाहदूरं ताअविदसितिणम्हवावारो ।
सामरइ तुज्झअसेए अंधमक्खरं भणिमो ॥

At least he seems to have decided that the verse अहो स्मरस्य माहात्म्यम् cannot be cited as an example of वक्ष्यमाणविषय आक्षेप as the वक्तुमिष्ट is directly expressed therein. He, therefore, brings in his own examples to illustrate वक्ष्यमाणविषय.

It will be observed that Udbhaṭa's definition of Ākṣepa is practically the same as that of Bhāmaha. Bhāmaha has :—

प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।
आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति द्विविधं यथा ॥
—काव्यालंकार, २. ६८.

Udbhaṭa extends this definition and adds the appendage —

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स च द्विविध इष्यते ।
निषेधेनेव तद्वन्धो विधेयस्य च कीर्तितः ॥ (Kārikā 26)

by way of further explanation. Having stated the द्विविधत्व of Ākṣepa here (in kārikā 26) he substitutes कवयः सदा for Bhāmaha's द्विविधं यथा in the first Kārikā. Bhāmaha states here that Ākṣepa is of two kinds. But in the immediately preceding verse No. 67, i. e. after the enumeration of the 6 alankāras beginning with आक्षेप, he gives the explanatory clause –

वक्ष्यमाणोक्तविषयस्तत्राक्षेपो द्विधा मतः ।
एकरूपतया शेषा निर्देक्ष्यन्ते यथाक्रमम् ॥ (Verse 67)

Bhāmaha first introduced the varieties and named them as वक्ष्यमाणविषय and उक्तविषय which are accepted by Udbhaṭa, Mammaṭa and others after him. Mammaṭa has in fact borrowed all ingredients of his definition from the two Kārikās 25 and 26 of Udbhaṭa. He has –

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥
—काव्यप्रकाश, १०, पृ. ६५४.

Mammaṭa substitutes निषेधो वक्तुमिष्टस्य for Udbhaṭa's प्रतिषेध

इवेष्टस्य. But the brings in the sense of इव by his वृत्ति—'निषेधो निषेध इव etc.' He also omits आक्षेप इति तं° (Kārikā 25 b) which serves no useful purpose in the definition. Thus we see that the figure Ākṣepa of these Kāśmīrian writers is essentially of the same type and that their definitions closely resemble each other.

Now if we see the treatment and definitions of Ākṣepa given by such writers as Daṇḍin, Vāgbhaṭa and Bhoja we shall have a clear idea how these authors intrinsically differ from Kāśmīrians like Bhāmaha, Udbhaṭa and others, and at the same time resemble one another as exponents of one school are expected to do. Daṇḍin defines Ākṣepa thus—'प्रतिषेधोक्तिराक्षेपः'—काव्यादर्शः, २. १२०. Bhoja has :—'विधिनाथ निषेधेन प्रतिषेधोक्तिरत्र या । शुद्धा मिश्रा च साक्षेपो रोधो नाक्षेपतः पृथक् ॥—सरस्वतीकण्ठाभरणम्, ४. ६४. Vāgbhaṭa (of Vāgbhaṭālaṅkāra) says—उक्तिर्यत्र प्रतीतिर्वा प्रतिषेधस्य जायते । आचक्षते तमाक्षेपालंकारं विबुधा यथा ॥—वाग्भटालंकारः, ४. ७५. It will be seen that all of them have प्रतिषेधस्य उक्तिः as the principal constituent of Ākṣepa; none of them does say that प्रतिषेध should be प्रतिषेध इव, and none of them does notice the varieties वक्ष्यमाणविषय and उक्तविषय. From what has been said above it will be noticed that the figure Ākṣepa is treated mainly in two ways by different writers. One way is that adopted by Udbhaṭa. Other writers of the same type are Bhāmaha, Mammaṭa, Ruyyaka and the writers of modern times who follow Mammaṭa. In the opinion of these writers Ākṣepa is only an apparent denial for the purpose of putting special emphasis on the विधित्सितार्थ. The other way of defining is that of Daṇḍin, Bhojarāja and others, whose Ākṣepa may include real contradiction. The प्रतिषेधोक्ति need not be apparent. Thus in the treatment of आक्षेप, it will be seen, the Kāshmīrian writers are marked out as distinct from the non-Kāśmīrians or Vaidarbhas like Daṇḍin, Bhoja and others. Vāmana has a peculiar kind of Ākṣepa, viz. the denial of उपमान. "उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः ।" काव्यालंकारसूत्र – ४. ३. २७.

P. 34, LL. 14–17— **अर्थान्तरन्यासः । समर्थकस्य पूर्वं यत् ... ...** (Kārikās 27, 28a). The four varieties of Arthāntaranyāsa are :—

(1) यत् समर्थकस्य पूर्वं वचः (उक्तिः) अन्यस्य (समर्थ्यस्य) च पृष्ठतः [उक्तिः] ।

(2) यद् वा [प्रथमभेदस्य] विपर्ययेण स्यात् ।
(3) हिशब्दोक्त्या ।
(4) अन्यथापि वा ।

It will be seen that Udbhaṭa is only explaining the four varieties of Arthāntaranyāsa; he does not give any regular definition of the figure. Indurāja notices this and gives a definition gleaned from the above कारिका in his own words : यत्र समर्थ्यसमर्थकभावः सोर्थान्तरन्यासः which is the same as समर्थकस्य समर्थ्यस्य च उक्तिः ।

The विवृत्तिकार explains the Kārikā and gives varieties in his own way, thus :—

अनुपपद्यमानतया असंभाव्यमानस्यार्थस्य समर्थनार्थमर्थान्तरस्यैव यन्न्यसनं सोऽर्थान्तरन्यासः । स च समर्थकस्य प्रागुपादाने समर्थ्यस्य वेति द्विभेदः, प्रतिभेदं च हिशब्देन योगो वियोगो वेति चतुर्विधः ।

P. 34, LL. 18-20—तत्र हि......गर्भीकृतत्वात् । Really speaking the figure Arthāntaranyāsa is very meagrely connected with the अनुमान of Logicians; but Indurāja seems to indicate that Arthāntaranyāsa is really अनुमान having the व्याप्ति and पक्षधर्मता in a veiled form. Arthāntaranyāsa requires समर्थ्यसमर्थकभाव which is not the same as कार्यकारणभाव or व्याप्यव्यापकभाव that is required for the logical अनुमान. As a matter of fact the figures हेतु and काव्यलिङ्ग are somewhat allied to the logical अनुमान and the figure अनुमान is still more akin to it, in fact it is the same as logical अनुमान (inference) plus the poetical charm.

P. 34, L. 19—व्याप्ति :—" यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः ।"—तर्कसंग्रहः । 'The invariable concomitance of the thing to be inferred (व्यापक) and the indicatory mark (व्याप्य)' is व्याप्ति. This व्याप्ति is the basis on which अनुमान or inference is founded. पक्षधर्मता—" व्याप्यस्य (धूमस्य) पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता ।"—तर्कसंग्रहः । 'The connection of the व्याप्य (the indicatory mark i. e. धूम) with the पक्ष (i. e. पर्वत etc.)' is पक्षधर्मता.

The studedts will not fully understand the process of inference from the above scanty explanation. Some more lines are therefore added with a view to bring to their mind a clear idea of the process as treated in our Indian logic.

व्याप्ति is of three kinds—केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि and अन्वयव्यतिरेकि. अन्वयव्याप्ति is the positive concomitance, i. e. यत्र यत्र धूमोस्ति तत्र तत्र वह्निरस्ति. व्यतिरेकव्याप्ति is the negative concomitance, e. g. यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोपि नास्ति. The व्याप्ति which holds good both positively and negatively is called अन्वयव्यतिरेकव्याप्ति. Where it holds good only in the positive way it is केवलान्वयव्याप्ति and where it holds good only in the negative way it is केवलव्यतिरेकव्याप्ति. लिङ्ग is the cause or indicatory mark of anything that is inferred. लिङ्गपरामर्श or simply परामर्श is the whole process of inference as वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः. These are the important terms concerning the अनुमान. Now the nature of the whole process of अनुमिति is shortly this. We must have first three things for a valid inference – (1) पक्ष i. e. thing about which something is to be proved, e. g. पर्वत; (2) साध्य i. e. the thing which is to be proved in connection with पक्ष, e. g. अग्नि; and (3) साधन or the cause, e. g. धूम. This last is also called लिङ्ग or व्याप्य. Two things are necessary for the fulfilment of the inference, viz. व्याप्ति and पक्षधर्मता. यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः is व्याप्ति, तथा वह्निव्याप्यधूमवान् अयं पर्वतः is पक्षधर्मता, तस्मात् वह्निमानयं पर्वतः is the inference. If either the व्याप्ति or the पक्षधर्मता does not exist the साध्य cannot be proved. For instance, पर्वतो वह्निमान् पाषाणमयत्वात् or अश्मवत्त्वात्; here the व्याप्ति i. e. यत्र यत्र अश्मवत्त्वम् तत्र तत्र वह्निमत्वम् does not exist. Therefore the अनुमान is false. Also, पर्वतो वह्निमान् महानसीयधूमवत्त्वात्; here the पक्षधर्मता i. e. merely धूमवानयं पर्वतः does not exist. Therefore the अनुमान is invalid.

Now take any example of अर्थान्तरन्यास. It will be seen that the logical अनुमान cannot be said to be existing there. Take the verse तन्नास्ति यन्न कुरुते etc. There the meaning stated in a logical form will be : शर्वो बटूभूय वर्तते, अत्यन्तकार्यिकस्य अगतिकगतित्वात्. The पक्ष here will be शर्व, the साधन or व्याप्य (cause) will be अगतिकगतित्वम् and the साध्य will be बटूभूयवर्तनम्. Here the पक्षधर्मता viz. शर्वः अगतिकगतित्वान् holds good. But the व्याप्ति viz. यत्र यत्र अगतिकगतित्वम् तत्र तत्र बटूभवनम् cannot hold good. All people who have pressing needs do not become बटुs or celibates. Thus the real process of causation or inference does not exist in अर्थान्तरन्यास. What exists is the समर्थ्यसमर्थकभाव and not कार्यकारणभाव or व्याप्यव्यापकभाव.

P. 34, L. 21— स च चतुर्विध: etc. । The four varieties are :—

(1) समर्थक first and समर्थ्य afterwards, हिशब्द present;
(2) „ „ , हिशब्द absent;
(3) समर्थ्य first and समर्थक afterwards, हिशब्द present;
(4) „ „ , हिशब्द absent;

The examples of these are given in order.

P. 34, LL. 25-27— तन्नास्ति यन्न कुरुते etc. । Example of the first variety. अत्यन्तकार्यिक—One having very pressing needs and having no ostensible means of satisfying them.

P. 35, L. 11— प्रतस्थे धूर्जटिरत: etc. । This half is only a paraphrase of एष शर्वोपि भगवान् बटूभूय स वर्तते.

P. 35, L. 22— हरोथ ध्यानमातस्थौ etc. । This meaning is – " Then Hara having settled himself began to meditate; for the knowledge gained by meditation does not fail to agree with the reality (प्रत्यक्ष) ". A different meaning of the second half is also possible – ' Even the knowledge gained directly by the senses (प्रत्यक्ष) would disagree with the reality, but the knowledge gained by meditation will never do so. '

P. 35, L. 24— अत्र हरस्य…हर इति । Indurāja shows here the propriety and the necessity of the समर्थकवाक्य. Hara has his own power of senses unimpeded; therefore he can have प्रत्यक्षज्ञान of anything he chooses. Thus his resorting to meditation would be improper; for the knowledge gained by meditation would only be secondary and inferior to the प्रत्यक्ष knowledge. Now to remove this impropriety and to support हर's ध्यानाश्रयण the author says that the knowledge gained by meditation is not at all liable to be mistaken.

P. 36, L. 5— तप्यमानां तपांस्युमाम् । Here the form तप्यमानां is passive but its significance is active. When the verb तपति has तपस् for its object, then the subject of तपति acts like the object. Compare ' तपस्तप: कर्मकस्यैव '—पा. ३. १. ८८. When a subject acts like an object the form of the verb is made passive and it is made to agree with the real object viz. तपस् (कर्मणि). The प्रथमा विभक्ति of the subject is retained but the verb is conjugated in the passive form, e. g. तपस्तप्यते तापस:. In Sanskrit the relations of the subject, object and the verb with one another are peculiar and intricate; and a special

study of Grammar, especially the Kārakas, only will reveal the real nature of the subject.

Our author's definition of अर्थान्तरन्यास has hitherto been something like समर्थ्यसमर्थकयोर्वचः अर्थान्तरन्यासः. He has not given a clear definition himself but the above definition can be gleaned from his Kārikā. Now this sort of definition is rather loose from the modern point of view. Daṇḍin has also a very loose statement –

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन ।
तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥

—काव्यादर्श, २. १६९

Bhoja has adopted this same definition of Daṇḍin. Bhāmaha also gives quite a simple definition—

उपन्यसनमन्यस्य यदर्थस्योदितादृते ।
ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्धानुगतो यथा ॥

— भामहालंकार, २. ७१

Vāmana has : उक्तसिद्ध्यै वस्तुनोऽर्थान्तरस्यैव न्यसनमर्थान्तरन्यासः ।

In the first place these authors seem to have very imperfect ideas about the two parts of अर्थान्तरन्यास. From the modern point of view the peculiar feature of अर्थान्तरन्यास is that one part of it is always a सामान्य (a general statement) and the other part a विशेष (a particular example of that general statement). And one of these parts (either सामान्य or विशेष) is प्रकृत and समर्थ्य, and the other is समर्थक and अप्रकृत. The समर्थ्य-समर्थकभाव is present in many other alaṅkāras such as अप्रस्तुत-प्रशंसा, दृष्टान्त, समासोक्ति etc. This is not the only distinguishing feature of अर्थान्तरन्यास. It is the सामान्यविशेषभाव that is the chief characteristic of अर्थान्तरन्यास. Thus it will be seen that the definition of Daṇḍin, Bhāmaha and Udbhaṭa will equally apply to दृष्टान्त, अप्रस्तुतप्रशंसा, समासोक्ति and others of like nature.

The second thing is that these early authors seem to have had no idea of the divisions साधर्म्येण and वैधर्म्येण समर्थनम्. Out of the Vaidarbha school of ālaṅkārikas only भोजराज has noticed it. But the first in respect of time, to notice the साधर्म्यसमर्थन and वैधर्म्यसमर्थन seems to be Rudraṭa, the author of *Kāvyālaṅkāra*. For his treatment of अर्थान्तरन्यास see his काव्यालंकार, ८. ७९-८४.

Thus although Udbhaṭa's definition seems to be crude before the precise statement of Mammaṭa, viz.—

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।
यत्तु सोर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥

—काव्यप्रकाश, १०, p. 661

on the whole he seems to be more advanced than Daṇḍin and even Bhāmaha. For he has noticed that only समर्थ्य-समर्थकभाव is not a sufficient description of अर्थान्तरन्यास, though he has not exactly hit upon the characteristic feature of it, namely the सामान्यविशेषभाव. अप्रस्तुतप्रशंसा and दृष्टान्त also contain समर्थ्यसमर्थकभाव, and Udbhaṭa tries to distinguish अर्थान्तरन्यास from these by the Kārikā प्रकृतार्थसमर्थनात् । अप्रस्तुप्रशंसाया दृष्टान्ताच्च पृथक् स्थितः ॥ २८.

The विवृतिकार in introducing the Kārikā प्रकृतार्थसमर्थनात् similarly observes :—नन्वप्रस्तुतप्रशंसादृष्टान्ताभ्यां नायं भिद्यते । तथा हि ।

प्रीणितप्रणयि स्वादु काले परिणतं बहु ।
विना पुरुषकारेण फलं पश्यत शाखिनाम् ॥

इत्यप्रस्तुतप्रशंसया विशेषेण शाखिवृत्तान्तेन वाच्येन सर्वं जगच्चेष्टितं दैवप्रधानमिति सामान्यं गम्यमानं समर्थ्यते । तथा—

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुमुदं कुमुद्वत्याः ॥

इति दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकं समर्थ्यते । तेनास्य लक्षणस्यातिव्याप्तिरित्याह प्रकृतार्थसमर्थनादिति ।

The विवृतिकार, however, being thoroughly imbued with the modern notions on the nature of alaṅkāras, chiefly brought into vogue by the genius of Mammaṭa, brings in the सामान्यविशेषभाव which is the chief characteristic of अर्थान्तरन्यास. He also notices the varieties caused by साधर्म्येण समर्थन and वैधर्म्येण समर्थन which are not noticed by Udbhaṭa and by Indurāja too. He says by way of commenting on Kārikā, प्रकृतार्थसमर्थनात् etc. (28a, b)—इदमत्र तात्पर्यम् । विशेषे सामान्येन सामान्ये वा विशेषेण सामर्थ्ये सामान्यस्य तथाभूतं निमित्तमुच्यते । विशेषसामर्थ्यात्प्रतिपन्नं सामर्थ्यस्यानुपपद्यमानतां निरस्यति । विषयापेक्षया स्वसामान्यमर्थान्तरमिवाप्रस्तुतप्रशंसायामेकस्यानुपादानमेव दृष्टान्ते बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेनैव न्यसनहेतुकथनं तेन नैतल्लक्षणम् । What the commentator drives at in this passage is that a cause or निमित्त of the general position i. e. सामान्य is stated in अर्थान्तरन्यास. This cause is obtained on the strength of the facts of the विशेष statement; and this cause, therefore,

being connected both with सामान्य and विशेष removes the incapability of one of them supporting the other. While such is the case in अर्थान्तरन्यास, in अप्रस्तुतप्रशंसा there is only the statement of the अर्थान्तर and in दृष्टान्त the motive of mentioning the two parts is बिम्बप्रतिबिम्बभाव and not सामान्यविशेषभाव. Therefore this definition of अर्थान्तरन्यास does not apply to them (नैतल्लक्षणम्).

Again at the end of his whole comment on अर्थान्तरन्यास the विवृतिकार observes :—

होइण गुणाणुराओ जडाणणपरं पसिद्धिसरणाणं ।
किरपण्डुपससिमणी चन्देण विआ मुहे दिण्ठ ॥

इत्यादौ सामान्यं विशेषेण समर्थ्यते । शशिमणेश्च शीतलत्वं जाड्यम् । अत्रापि पृथग्वचत्वारो भेदाः । एवं न परं साधर्म्येण समर्थनं यावद्वैधर्म्येणापि । तत्र विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा —

उदिते भास्करे कापि गम्यते तिमिरोत्करैः ।
तेजस्विनमनालोक्य प्रभवन्ति मलीमसाः ॥

अत्राप्यन्यद्भेदत्रयम् । सामान्यस्य विशेषेण समर्थनं यथा—

गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गडिः ॥

अत्रापि भेदत्रयमन्यत् । The विवृतिकार has here alluded to 16 varieties. The four examples given by Udbhaṭa all contain विशेषस्य सामान्येन समर्थनम्. The number of varieties will be doubled when we take into account the four types in which the सामान्य is supported by विशेष. These eight varieties are again made sixteen according as the समर्थन is either साधर्म्येण or वैधर्म्येण.

P. 36, LL. 16-17— प्रीणितप्रणयि स्वादु……। Indurāja brings in this verse to show that अप्रस्तुतप्रशंसा also contains समर्थ्यसमर्थकभाव just like अर्थान्तरन्यास. This verse is given by Bhāmaha as an example of अप्रस्तुतप्रशंसा. (See Bhāmaha's काव्यालंकार, ३. ३५). Here पुरुषकारेण विना वनशाखिनां फलप्रसूतिः is the समर्थक and अप्रस्तुत, and अतः सर्वं जगति दैवप्रधानम् is the समर्थ्य and प्रस्तुत understood. Thus समर्थ्यसमर्थकभाव is present here.

P. 36, L. 21— पुरुषकारान्वयव्यतिरेकाननुविधायित्वात् । Not originating or vanishing according to the association or dissociation of manly effort. The फल of trees is produced when पुरुषकार is not present and does not appear even when

पुरुषकार is present. Thus the cause and effect have no invariable concomitance (व्याप्ति) between them. In the same manner there is no relation of cause and effect between पुरुषकार and all happenings in the world. पुरुषकार or the effort of man cannot do or undo anything. Everything is controlled by destiny. Here the alaṅkāra is अप्रस्तुतप्रशंसा, for the अप्रस्तुत which is समर्थक is only expressed.

P. 36, L. 22— अलक्ष्यव्याप्ति ... दोषः । अलक्ष्ये व्याप्तिः यस्य । The fault committed when the province of a definition (लक्षण) includes examples which really ought not to come under the definition. It is really a sort of अतिव्याप्ति or excessive pervasion.

P. 36, LL. 24–25— त्वयि दृष्ट एव तस्या ... ... । This is the example of दृष्टान्त brought in to show the difference between दृष्टान्त and अर्थान्तरन्यास. The verse is taken from Rudraṭa's काव्यालंकार ८. ९५, where it occurs as an example of दृष्टान्त. It is also quoted as an example of दृष्टान्त in काव्यप्रकाश. Here the first half of the verse is समर्थ्य and the second half समर्थक. But both are particular statements (विशेष).

P. 37, LL. 4–5— प्रकृतार्थसमर्थनात् ... । (Kārikā 28 a²b) " [अर्थान्तरन्यास] is distinguished from अप्रस्तुतप्रशंसा and दृष्टान्त as it supports the original subject of description (प्रकृतार्थ)." This is rather a clumsy way of stating the difference between अप्रस्तुतप्रशंसा, दृष्टान्त and अर्थान्तरन्यास. It is really no statement of difference; it is only the common characteristic of the three alaṅkāras that is stated as the difference. He gives प्रकृतार्थसमर्थन as the distinguishing feature of अर्थान्तरन्यास, as if in अप्रस्तुतप्रशंसा and दृष्टान्त there is anything like अप्रकृतार्थसमर्थन ! Wherever the समर्थ्यसमर्थकभाव exists, the प्रकृत is always the समर्थ्य and its समर्थन is made by the अप्रकृतार्थ. In अप्रस्तुतप्रशंसा and दृष्टान्त as well as in अर्थान्तरन्यास, समर्थन is always made of the प्रकृतार्थ. The अप्रकृतार्थ is never in need of समर्थन.

Really speaking the main difference between अप्रस्तुतप्रशंसा and अर्थान्तरन्यास is that in अप्रस्तुतप्रशंसा the प्रकृत is not stated (उपात्त) but is understood (आक्षिप्त) by the force of the अप्रकृत, while in अर्थान्तरन्यास both are stated (स्वकण्ठेनोपात्त). Indurāja has brought out this point very ably. To remove the inaccuracy of the text he suggests that प्रकृतार्थ in the text should mean

स्वकण्ठोपात्त प्रकृतार्थ. Thus अप्रस्तुतप्रशंसा will be excluded as the प्रकृतार्थ is not स्वकण्ठोपात्त in it.

About दृष्टान्त even the commentator fails to hit the mark. In दृष्टान्त, समर्थ्य and समर्थक are both of them either सामान्य or विशेष; in अर्थान्तरन्यास one is सामान्य and the other is विशेष. Indurāja does not touch this point at all. His point is different and it is also important. In अर्थान्तरन्यास, समर्थ्य-समर्थकभाव is prominent, in दृष्टान्त it is not so. In दृष्टान्त the बिम्बप्रतिबिम्बभाव between the two statements is chiefly sought to be conveyed; समर्थ्यसमर्थकभाव is known in a secondary manner. Having thus pointed out the difference between दृष्टान्त and अर्थान्तरन्यास to bring out his meaning from the Kārikā, Indurāja suggests that the word समर्थन in the text is to be taken to mean समर्थन in उपक्रमावस्था i. e. the leading position. Thus when the समर्थ्यसमर्थकभाव is in the leading position the alaṅkāra will be अर्थान्तरन्यास. But when बिम्बप्रतिबिम्बभाव will be in the leading position it will be दृष्टान्त.

P. 37, LL. 6–8— ननु तत्रा······समर्थनम् । But in अप्रस्तुतप्रशंसा and दृष्टान्त, the समर्थ्यसमर्थकभाव of the type of अर्थान्तरन्यास is not possible. For in अर्थान्तरन्यास, the समर्थन is made of the समर्थ्य which is actually expressed as such, being described as happening either before or after, as the case may be. But in अप्रस्तुतप्रशंसा, by the force of the अप्रकृत the प्रकृत is implied, but not actually expressed.

P. 37, LL. 10–14— तत्र हि······न्यासत्वम् । For there, in that instance, the प्रकृत i. e. 'the predominance of destiny pervading the whole world' is implied by showing the अप्रकृत i. e. 'the fruit of sylvan trees controlled by destiny', but not actually stated in so many words, just as in अर्थान्तरन्यास. Therefore, though there is समर्थ्यसमर्थकभाव, it does not rest on the प्रकृतार्थ expressed in words.

P. 37, LL. 14–19— दृष्टान्तेऽपि ······ वोपक्रमः । Even in दृष्टान्त, though the समर्थ्यसमर्थकभाव rests on the प्रकृतार्थ actually expressed, as both the समर्थ्य and समर्थक are stated in so many words, there is no possibility of अर्थान्तरन्यास, as दृष्टान्त does not become manifest by the pre-eminence of समर्थ्यसमर्थकभाव. Indeed, it does not proceed mainly from समर्थ्यसमर्थकभाव, as

only the बिम्बप्रतिबिम्बभाव is there expressed in words, and the समर्थ्यसमर्थकभाव is understood by implication. But in अर्थान्तरन्यास it is the समर्थ्यसमर्थकभाव which takes the lead or makes the beginning.

P. 37, L. 23, to P. 38, L. 5— व्यतिरेकः। विशेषापादनं यत्स्यात् (Kārikā 29)। विशेषापादनं— विशेषस्य आधिक्यस्य आपादनं ख्यापनम्। "The statement of the superiority of उपमान or उपमेय (over उपमेय or उपमान respectively) is व्यतिरेक. It is of two kinds according as the reason (of the superiority) is stated or not." The Madras Ms. gives only the first half of the Kārikā 29; the second half which contains the name of the अलंकार is somehow omitted.

Bhāmaha's definition of व्यतिरेक is :—

उपमानवतोऽर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम्।
व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषापादनाद्यथा॥

Udbhaṭa seems to have followed the wording of भामह's definition, but has improved upon it by introducing therein the expression निमित्तादृष्टिदृष्टिभ्यां, thus bringing in the two broad divisions of व्यतिरेक. Udbhaṭa here says nothing about इत्यादिवाचकशब्दs. Yet Indurāja brings them in here and divides व्यतिरेक into two more varieties on account of the presence or absence of इवादिवाचक.

The two examples given below do not contain इवादिवाचक-शब्दs. We cannot definitely say whether Udbhaṭa had in his mind divisions of व्यतिरेक based on इवादिवाचकs. The one thing which is certain is that Udbhaṭa distinctly lays down only two varieties of व्यतिरेक and does not say anything about इवादि-वाचकs in Kārikā 29. Indurāja brings in for his support Kārikā 30, and by combining it with Kārikā 29 he manages to make the varieties four in number. But we shall see further that Indurāja's interpretation of Kārikā 30 need not be accepted as correct as that Kārikā is capable of being construed in a decidedly better way.

Udbhaṭa in this Kārikā divides व्यतिरेक into two divisions according as the निमित्त for the आधिक्य is stated or not. Indurāja in his comment further divides these two into four on the principle that उपमानोपमेयभाव is either ex-

pressed by इवादिवाचकs or is आर्थ (i. e. implied). The विवृतिकार also mentions four varieties but his principle of division is very different. The निमित्त according to him is of two kinds: उपमेयोत्कर्षनिमित्त and उपमाननिकर्षनिमित्त. Thus the उपात्तनिमित्त and अनुपात्तनिमित्त varieties of Udbhaṭa are doubled according as the निमित्त is either उत्कर्षनिमित्त or निकर्षनिमित्त. He says :— स (व्यतिरेकः) चोपमेयोत्कर्षोपमाननिकर्षरूपव्यतिरेकनिमित्तस्योपादाने उत्कर्षनिकर्षोभयनिमित्तानां पर्यायेणानुपादाने च भवतीति चतुर्भेदः। His comment on the example सा गौरीशिखरं etc. will illustrate his mode of treating these varieties. He says :— तत्र उत्कर्षनिमित्तानुपादाने उदाहरणम्— 'सा गौरीशिखरं गत्वा etc.'। गौरीशिखरं हिमवदेकदेशः। अत्रेन्दुतनुरुपमानम्। उमोपमेयम् जयन्तीमिति व्यतिरेकाभिधानम्। राहुपीतप्रभत्वं निकर्षनिमित्तं शाब्दमुत्कर्षनिमित्तमक्षतलावण्यत्वं त्वार्थम्। निकर्षनिमित्ते आर्थे उदाहरणम्—'सदा कान्तिमतीमिन्दोरि'ति पाठे। उभयानुपादाने यथा—'पीयूषदीधितेस्तस्ये'ति पाठे। उभयोपादाने उदाहरणम्— 'पद्मं च निशि निःश्रीकं etc.' Thus he brings out three varieties by proposing changes in the wording of the first example, and by the second example he illustrates his remaining fourth variety.

It will be seen that this sort of division is after the manner of Mammaṭa. Mammaṭa has 24 divisions in all and our विवृतिकार also states as many in the course of his commentary on व्यतिरेक. Mammaṭa describes his 24 varieties thus :— व्यतिरेकस्य हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तम्, उपमानगतमपकर्षकारणम्, तयोर्द्वयोरुक्तिः, एकतरस्य द्वयोर्वा अनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम्, एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते, आर्थेन च क्रमेणोक्ताश्चत्वार एव भेदाः, आक्षिप्ते चौप्यम्ये तावन्त एव, एवं द्वादश। एते श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिर्भेदाः। काव्यप्रकाश X, p. 647.

P. 38, LL. 8–10— स गौरीशिखरं गत्वा etc.। The Ms., followed by our printed text, reads here सा गौरी शिखरं गत्वा etc. This reading makes no relevant sense. The stanza, therefore, should be read as स गौरीशिखरं गत्वा etc. The reading in the Madras Ms. is सा गौरीशिखरं.

The example illustrates अनुपात्तनिमित्तव्यतिरेक. इन्दोस्तनुः is the उपमान and उमा is the उपमेय. The superiority of उपमेय is shown over the उपमान. Here the cause of the superiority is not stated. राहुतोऽपि तपसः सातिशयत्वम् or some such thing is to be understood. Even राहु has not made the disc of the moon so thin as तपस् has made पार्वती's body thin. For the विवृतिकार's comment on this stanza see above.

P. 38. LL. 22–23— पद्मं च निशि निःश्रीकं etc. । Here the superiority of मुख over पद्म and चन्द्र is described. The reason for the superiority of मुख is stated, viz. सततं स्फुरच्छायेन. The reason for the inferiority of चन्द्र and पद्म are also stated, viz. दिवा निष्प्रभत्व and निशि निःश्रीकत्वम् respectively. The moon loses her light by day and the lotus loses its beauty by night. But the beauty of Pārvatī's face is constant. Whether the statement of both these reasons is necessary for व्यतिरेक to be उपात्तनिमित्त or only one of them is sufficient is not made clear either by Indurāja or Udbhaṭa; most probably the latter supposition is correct. Udbhaṭa now goes on to describe one more variety of व्यतिरेक by यो वैधर्म्येण दृष्टान्तो etc.

P. 39, L. 7— इवाद्युपात्ते ... ... तमाह । Indurāja has described before his divisions of व्यतिरेक based on इवादिवाचकs. He now says that Udbhaṭa describes those divisions in the Kārikā यो वैधर्म्येण etc. But really Udbhaṭa is describing here an altogether different variety of व्यतिरेक, as will be explained presently.

P. 39, LL. 8-9— **यो वैधर्म्येण दृष्टान्तो** etc. । वैधर्म्येण दृष्टान्तः = An illustration by contrast. The illustration is opposite or antagonistic to the thing illustrated. The Kārikā means— "An illustration by contrast furnished with [the वाचकs] यथा, इव etc. is also व्यतिरेक, for the establishment of superiority (विशेषख्यापन) exists there".

P. 39, LL. 10-12— यो वैधर्म्येण ... ... पमेयभावस्याह । Indurāja has not brought out Udbhaṭa's meaning clearly in the commentary. He says— यो वैधर्म्येण दृष्टान्त इति विशेषापादनान्वयादिति च...... व्यतिरेकलक्षणं योजितम्. Of this, Indurāja's remark about विशेषापादनान्वय is correct; for it is the व्यतिरेकलक्षण. विशेषापादन is the most important term in Udbhaṭa's definition of व्यतिरेक (Kārikā 29). But वैधर्म्येण दृष्टान्त is not an item of व्यतिरेकलक्षण at all. It is the description of the new variety of व्यतिरेक which Udbhaṭa introduces in this Kārikā. By saying इतिव्यतिरेकलक्षणं योजितम् Indurāja wants to impress the idea that Udbhaṭa is treating the same व्यतिरेक that he defined in the last Kārikā, only that he is putting forth the new divisions of it based on इवादिशब्दs. But that is not the real purport of the Kārikā. Udbhaṭa's point is that wherever a वैधर्म्यदृष्टान्त i. e. a comparision by contrast occurs, the alaṅkāra should be व्यतिरेक

and not उपमा etc.; for there the contrast shows the विशेष of the उपमेय over the उपमान. When the उपमान is placed as antagonistic to the उपमेय it means that the उपमान is deficient in those qualities which the उपमेय possesses. Thus व्यतिरेक is the proper figure there. But Indurāja seems to ignore this point. He has all his eyes on यथेवादिवाचकs which he wants to make the basis for the division of व्यतिरेक. He misses the real purport of the words वैधर्म्येण दृष्टान्तः which are really the nucleus of the Kārikā.

P. 39, LL. 14-15— शीर्णपर्णाम्बुवाताश ···। Example of वैधर्म्य-दृष्टान्त. Here the उपमेय is उमा and the उपमान is अन्यतपस्वी. यथा अन्यतपस्विनः गर्वं समुद्वहन्ति तथा इयं गर्वं न समुद्वहति। This is a वैधर्म्य दृष्टान्त inasmuch as the दृष्टान्त of गर्वसमुद्वहन is opposed to the प्रकृत statement of गर्वसमुद्वहनाभाव. The वैधर्म्य or contrast between उमा and अन्यतपस्वी is quite clear. The आधिक्य of उमा over अन्यतपस्वी is indicated; therefore this is व्यतिरेक.

The विवृतिकार has a long note on this stanza wherein he brings in the other divisions of व्यतिरेक by making slight changes in the text of the verse and giving other examples. He observes :— अशनमाशः। उपशान्तचित्तत्वमुत्कर्षहेतुः। तदभावो निकर्षहेतुः। तद्द्वयमप्यार्थम्। निकर्षहेत्वनुपादाने उदाहरणम् – 'शान्तः पर्णाम्बुवाते'त्यादौ पाठे। उत्कर्षहेत्वनुपादाने यथा – 'शीर्णपर्णाम्बुवाते 'त्यादौ, 'नो गर्वमन्यतुच्छतपस्विवत्' इति च पाठे। उभयोपादाने उदाहरणम् – 'शान्तमि'त्यादौ, 'अन्यतुच्छे 'त्यादौ पाठे। अत्र च वतिप्रत्ययोपादानसामार्थ्यादौपम्यं शब्दस्पृष्टम् 'तेनतुल्यमि'त्यादिना वतेर्विहितत्वात्। श्रौतत्वं यथेवादिना 'तत्र तस्येवे 'त्यनेन वतिना च भवति, अन्यस्येवास्य न स्मयः। एष उभयानुपादाने। निकर्षहेत्वनुपादाने यथा – 'सुमतेरन्यवन्नास्य स्मय' इति। उत्कर्षहेत्वनुपादाने यथा – 'अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्ये 'ति। उभयोपादाने यथा – 'अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महामतेः'।

P. 39, LL. 25-26— एवमयं ··· ··· मुन्नेयम्। This is written owing to the misunderstanding or rather on the supposition that Udbhaṭa is describing इवादिवाचकयुक्त व्यतिरेक.

Indurāja by his explanations on Kārikā 29 and 30 seems to imply that the two varieties viz. उपात्तनिमित्त and अनुपात्तनिमित्त occurring when इवादिशब्दs are *not* उपात्त, are stated in Kārikā 29 and those varieties occurring when इवादिशब्दs *are* उपात्त are stated in Kārikā 30. But this position is untenable since इवादिशब्दs are mentioned or even alluded to in Kārikā 29. Besides, Kārikā 30 mentions a distinct kind of व्यतिरेक which has nothing to do with उपात्तनिमित्त and

अनुपात्तनिमित्त varieties of व्यतिरेक detailed in Kārikā 29. The fact that Udbhaṭa has given only one stanza as the example of Kārikā 30 also points to the fact that a distinct type of व्यतिरेक is defined in Kārikā 30 which cannot be split up into the divisions उपात्तनिमित्त and अनुपात्तनिमित्त.

Thus Indurāja's contention that Kārikā 30 puts forth the broad division 'इवादिद्योतितोपमानोपमेयभाव' which is capable of subdivision into the two varieties उपात्तनिमित्त and अनुपात्तनिमित्त according to the principle laid down in Kārikā 29, seems to be without foundation. Hence it will be seen that his words एवमयं निमित्तादर्शने वत्युपात्तोपमानोपमेयभावो व्यतिरेक उदाहृतः, निमित्तोपादाने तु तस्योदाहरणमुन्नेयम् (P. 39, LL. 25–26) do not speak out the real intention of Udbhaṭa. The words तस्योदाहरणमुन्नेयम् really betray the weak point in Indurāja's interpretation. If Udbhaṭa had really created two more varieties by his Kārikā यो वैधर्म्येण दृष्टान्तः (30) why did he compose the example for one only and leave the example for the other to be understood? Even the example शीर्णपर्णाम्बुवाताश°, if rather closely examined, will be seen to be not fitting with the interpretation of the Kārikā as proffered by Indurāja. It is an example of वैधर्म्येण दृष्टान्त 'Illustration by contrast' which constitutes व्यतिरेक according to Udbhaṭa. उमा is here contrasted with अन्यतपस्विन्s. अन्यतपस्विन्s possess गर्व which उमा does not possess. This is the point of dissimilarity (वैधर्म्य) between उमा and अन्यतपस्विन्s which are respectively the उपमेय and the उपमान here. By pointing out the dissimilarity between उमा and तपस्विन्s the superior excellence of उमा is established. Hence the अलंकार is व्यतिरेक there being विशेषापादन.

Thus the division of व्यतिरेक according to Udbhaṭa's standpoint will be –

I. The general type viz. उपमानोपमेययोः विशेषपादन. { 1. उपात्तनिमित्त. 2. अनुपात्तनिमित्त. }

II. वैधर्म्येण दृष्टान्तः Illustration by contrast.

From Indurāja's standpoint it will be –

I. The general type of व्यतिरेक viz. उपमानोपमेययोः विशेषापादान.
- उपात्तनिमित्त
  - 1. इवादिवाचकस्य उपादाने.
  - 2. इवादेः अनुपादाने.
- अनुपात्तनिमित्त
  - 3. इवादेः उपादाने.
  - 4. इवादेः अनुपादाने.

P. 40, L. 1— चत्वारो व्यतिरेकाः··· । Really speaking only three व्यतिरेकs are mentioned by Udbhaṭa. He does not say that वैधर्म्यदृष्टान्तव्यतिरेक is to be divided further, and no such division is really possible.

Of course such varieties of व्यतिरेक as are made by Indu-rāja viz. (1) इवादिवाचकोपादाने, and (2) इवादिवाचकानुपादाने are quite possible in व्यतिरेक and Mammaṭa and other authors have actually made divisions on these principles. The only thing is that Udbhaṭa does not speak anything about such varieties. All these varieties containing or not containing इवादिशब्दs are to be included according to him under the broad divisions उपात्तनिमित्त and अनुपात्तनिमित्त stated in the 29th Kārikā.

The intentional solicitude of Indurāja in fathering upon Udbhaṭa the further divisions of व्यतिरेक which he himself recognises as they must have been current in his time is a clear proof of the development which was taking place in science of Poetics in general and in the province of alaṅkāras in particular from the time of Bhāmaha and Daṇḍin to the time of Mammaṭa and even to that of Jagannātha.

P. 40, LL. 6, 7— श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्य etc. (Kārikā 31) । "When a word capable of expressing double meaning is repeated separately, if there is establishment of superiority (विशेषापादन) then that also is व्यतिरेक." This cannot be called a श्लेषयुक्तव्यतिरेक. श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दयुक्तव्यतिरेक would be a proper title for it. If a word stated only once has two meanings, it becomes श्लेष. Here the same word is twice stated having two different meanings in its different positions, therefore it cannot be a श्लेष.

P. 40, L. 9—तन्त्रेण······न क्रियते । Repetition of the word having two meanings is necessary. Either the statement of the word only once or the use of a different word having the same meaning will not do.

P. 40, LL. 13, 14—या शैशिरी श्रीः······ । The example of the variety described above. Here तपस् has two different meanings in its two different positions : (1) the month माघ

and (2) austerities. Here उमा is उपमेय, शैशिरी श्री is उपमान and the आधिक्य of उमा over शैशिरी श्री is shown by the twice stated word तपस्. The निमित्त of the superiority of उपमेय and the निमित्त of the inferiority of उपमान are shown by सुदीर्घतपस्त्व and एकतपस्त्व respectively. शैशिरी श्री is known to exist only for the single month of तपस् while पार्वती has a very long तपस्.

The विवृतिकार comments on this stanza according to his own ideas about the divisions of व्यतिरेक which we have mentioned before. He says :—एषां द्वादशभेदानां न केवलं गम्यमानोपादीयमानो [°मान उपा°] वा साधारणधर्मोपमामूलम् [°धर्म उपमा°], यावच्छ्लेषेण स्थित इत्याह —श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्येति। एकप्रयत्नोच्चार्याणामित्यादिवक्ष्यमाणतः श्लिष्टं तदुच्चितस्य द्व्यर्थशब्दस्य यदोपमानोपमेये च पृथगुच्चारणं विशेषनिमित्ते सति तदा सोऽपिव्यतिरेकः वक्ष्यमाणोदाहरणसंग्रहप्रसङ्गात् पृथगित्यादि न वाच्यम्। उदाहरणम्—या शैशिरी श्रीरित्यादि। तपा माघमासः। तपश्च व्रतम्। एष चोभयोपादाने। निकर्षहेत्वनभिधाने 'मासेन भुवि विश्रुता। इति पाठः। उत्कर्षहेत्वनभिधाने 'तपसा सहसैवैनामि'ति पाठः। उभयानभिधाने यथोक्त पाठद्वयम्। एष चार्थे औपम्ये। [शाब्दे तु]।

नाल्पः कविरिव स्वल्पश्लोको देव भवान्महान्।

अत्राप्यन्यद्भेदत्रयम्।

He then goes on to criticise the example given by Vāmana—

सत्यं हरिणशावाक्ष्याः प्रसन्नसुभगं मुखम्।
समानं शशिनः किं तु सकलङ्कं विडम्बितः [स कलङ्कविडम्बितः]॥
वामन—काव्यालंकारसूत्र, ४-३-२२.

इति वामनेन यद्व्यतिरेकोदाहरणमुक्तं तत्प्रभृतीनां संकरता न व्यतिरेकत्वम्। अथ सत्यपदेनोपमा न प्ररोहतीत्युच्यते तदस्तु व्यतिरेकत्वम्।

It will be seen that superiority of उपमान over उपमेय might also constitute व्यतिरेक in the opinion of Udbhaṭa; for his definition उपमानोपमेययोः विशेषापादनं व्यतिरेकः is general and can be applied both ways; but he gives no example to illustrate that sort of व्यतिरेक. And that is very easy to explain; for in all cases of उपमा there is already a latent (गर्भित) superiority of उपमान over उपमेय. उपमान is always a thing that contains to the utmost the qualities that are desired to be established in उपमेय. But उपमान in all poetry is always अप्रकृत and any special eulogy of उपमान at the expense of उपमेय which is the प्रकृत will have a marring effect on poetry. The प्रकृत is always to be extolled and not the अप्रकृत. This is the reason why

examples of the superiority of उपमान are not found and are generally not given by alaṅkāra-writers though it is included in the definition of the figure by many. The discussion about 'क्षीण: क्षीणोपि शशी' in काव्यप्रकाश (Ullāsa 10, fig. व्यतिरेक) shows the same thing. The verse क्षीण: क्षीणोपि शशी is the only one that is given by some few authors to illustrate the superiority of उपमान over उपमेय. And even that is wrongly done, says Mammaṭa, the real aim of the verse not having been properly grasped. Thus it is shown that describing व्यतिरेक as उपमेयादुपमानस्योत्कर्ष: is wrong and useless.

Other authors besides Udbhaṭa who sanction the superiority of उपमान over उपमेय as a valid व्यतिरेक are Rudraṭa and Ruyyaka. Daṇḍin has a loose definition which may include anything. He has—

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयो: ।
तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेक: स कथ्यते ॥
—काव्यादर्श, २. १८०.

Nothing definite can be ascertained from this loose statement as to what was really meant by Daṇḍin; from the obvious meaning it can be said to include the superiority of the उपमेय over the उपमान, as well as of the उपमान over the उपमेय. Definitions of both the वाग्भटs of काव्यानुशासन and वाग्भटालंकार are also of such ambiguous nature. But Rudraṭa and Ruyyaka are quite definite on this point.

Rudraṭa says—

यो गुण उपमेये स्यात्तत्प्रतिपन्थी च दोष उपमाने ।
व्यस्तसमस्तन्यस्तौ तौ व्यतिरेकं त्रिधा कुरुत: ॥
—काव्यालंकार, ७. ८६.

भेदान्तरमाह—

यो गुण उपमाने वा तत्प्रतिन्थी च दोष उपमेये ।
भवतो यत्र समस्तौ व्यतिरेकोऽयमन्यस्तु ॥
—काव्यालंकार, ७, ८९

उदाहरणम् (of the second type)—

क्षीण: क्षीणोपि शशी भूयो भूयोभिवर्धते नित्यम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥
—काव्यालंकार, ७. ९०.

Ruyyaka has :—

भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः । अलंकारसर्वस्व, p. 9. As the example of the second variety he gives the verse of Rudraṭa—क्षीणः क्षीणोपि शशी etc., and explains चन्द्रापेक्षया च यौवनस्य न्यूनगुणत्वम् । शशिवैलक्षण्येन तस्यापुनरागमात् ।

The verse 'क्षीणः क्षीणोपि शशी' must be a composition of Rudraṭa as it is found in his काव्यालंकार and is in the āryā metre. All the verses in काव्यालंकार are his own. Therefore, if we accept the view of Mammaṭa, we must say that Rudraṭa himself did not grasp the real meaning of his verse; for he has cited it to illustrate the superiority of उपमान over उपमेय. Mammaṭa has very clearly shown that the आधिक्य in this verse is of उपमेय over उपमान i. e. of यौवन over शशी and not *vice versa.* He says— 'क्षीणः क्षीणोऽपि शशी......' —इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति केनचिदुक्तं तदयुक्तम् । अत्र यौवनगतास्थैर्याधिक्यं हि विवक्षितम् । काव्यप्रकाश, X, p. 645.

It is peculiar to note that Bhāmaha does not include आधिक्य of उपमान over उपमेय. He says —

उपमानवतोर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम् ।
व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषापादनाद्यथा ॥

—भामहालंकार, २. ७५.

But Udbhaṭa who always follows Bhāmaha, seems to have intentionally abandoned him here. Bhāmaha has attempted no divisions of व्यतिरेक. But we have seen that Udbhaṭa does so though his divisions are not so scientific and exact as those of Mammaṭa. Mammaṭa has 24 divisions in all. See the passage partially quoted above from काव्यप्रकाश X. pp. 646–47.

P. 40, L. 24—विभावना । This figure and विशेषोक्ति are complements of each other and they are consecutively treated by modern rhetoricians like रुय्यक, मम्मट, अप्पयदीक्षित, जगन्नाथ and others. But the old order of अलंकारs generally accepted by Bhāmaha, Udbhaṭa, Daṇḍin and others seems to have followed no scientific principle.

P. 40, LL. 25, 26—क्रियायाः प्रतिषेधे या ... । "The displaying of the result [of any action] while the action (i. e. the cause) itself is denied, is to be regarded as विभावना when satisfaction (as to how the result took place) is easily obtained."

P. 41, LL. 1-3—इह यत्किंचित्......कारणम् । Whatever is produced in this world is the result of action. Action is the immediate cause of all things. All other causes can only produce a कार्य through action alone. It is a matter of every day experience, प्रातीतिकेन रूपेण परिदृश्यमानत्वात्.

The विवृतिकार has कारणभूतक्रियाप्रतिषेधे तत्कार्यस्य यत्प्रकटनं सा विभावना । न दैवसंगतेत्याह समाधाविति । परिहारे सतीत्यर्थः ।

P. 41, L. 5—विरुद्धाभास......विभावना ।— A production (भावना) that seems unnatural (विरुद्धाभासा) *i. e.* without causes is therefore विभावना. This is a new and certainly original and ingenious way of accounting for the name विभावना. The general method of derivation is : अप्रसिद्धकारणस्य स्वाभाविकत्वस्य वा विभावनात् कल्पनात् विभावना, or फलप्रकाशनं विभावना.

P. 41, LL. 10-11— अङ्गलेखामकाश्मीरसमालम्भन ... । Example विभावना. Here the क्रियाs (causes) काश्मीरसमालम्भन and सालक्तकत्व are denied. Therefore the results पिञ्जरत्व and ताम्राभत्व seem for a time to be unaccounted for. But then स्वाभाविकत्व removes the anomaly. समालम्भन=Smearing, anointing. ओष्ठमुद्रा=The expression of sealed or closed lips.

In order to bring in the idea of कारणभूतक्रिया in the case of ओष्ठमुद्रा, the विवृतिकार suggests ताम्रोष्ठत्वस्यालक्तकयोजनक्रियात्मकं कारणम् । अलक्तकशब्दोऽत्र तद्योजनायां वर्तते । अन्यथा विभावनोदाहरणे त्वस्यानुपपत्तेः । तच्चात्र कारणं निषिद्धम् । परिहारश्चात्र स्वाभाविकः सुलक्षणत्वम् ।

In the definition Udbhaṭa has used the word क्रिया in the sense of हेतु. According to grammarians क्रिया alone is the cause of a thing. The word क्रिया has been used in the definition of विभावना by four authors viz. Bhāmaha, Vāmana, Udbhaṭa and Mammaṭa. Of these Udbhaṭa and Bhāmaha have the same definition. Mammaṭa has क्रियायाः प्रतिषेधेपि फलव्यक्तिर्विभावना । Vāmana has क्रियायाः प्रतिषेधे प्रसिद्धतत्फलव्यक्तिर्विभावना । काव्यालंकारसूत्र ३. २. Other authors use the word कारण.

P. 41, LL. 23-24— **समासोक्तिः । प्रकृतार्थेन वाक्येन ... ...** । (Kārikā 33)— " In a sentence which deals with the principal theme of description, when some other sense not belonging to the theme is conveyed by common adjectives, the figure becomes समासोक्ति." The विवृतिकार's comment on this is : प्रस्तुतार्थेन वाक्येनाप्रस्तुतोऽप्यर्थो यदभिधीयते सा समासोक्तिः । नन्वेवं श्लेषतां प्राप्तेत्याह तत्समानविशेषणैः । विशेष्यपदं तु प्रस्तुतार्थाभिधाय्येव ।

P. 42, LL. 2-3—दन्तप्रभासुमनसं पाणिपल्लव ... ... । Here the प्रकृत (principal theme) is भगवती and the अप्रकृत which is conveyed by implication (आक्षिप्त) is लता. All the adjectives दन्तप्रभासुमनसं etc. are applicable to both लता and भगवती. All these adjectives contain रूपकs, one set of the रूपकs (viz. दन्तप्रभा, पाणि and जटा) belonging to भगवती and the other (viz. सुमनस्, पल्लव and षट्चरण) to लता. दन्तप्रभा, पाणि and जटा become the उपमेयs and सुमनस्, पल्लव and षट्चरण become उपमानs when the adjectives are applied to भगवती, and *vice versa* when they are applied to लता. तनुत्व is a common property applicable to both भगवती and लता as well.

In this verse all the adjectives are applicable both to लता and तन्वी (slender Pārvatī). But the विशेष्य is only तन्वी and the sense of लता is understood by the force of the adjectives. If the विशेष्य had also been श्लिष्ट (*i. e.* applicable to both लता and तन्वी), the alankāra would have become श्लेष. If the विशेष्य had contained words expressive of both तन्वी and लता, such as तनुलताम् or स्त्रीलताम्, then the अलंकार would become a समस्तवस्तुविषयरूपक. वनगताम्—वन is श्लिष्ट here. It means 'water' with reference to तन्वी and 'forest' with reference to लता, and so it gives rise to a distinct notion of रूपक *i. e.* एकदेशवृत्ति or श्लिष्टपरंपरितरूपक. The विवृत्तिकार has his own way of interpreting the verse. He says :—दन्तप्रभावच्छोभनं हृदयं यस्याः पाणेः पल्लवावग्रे ताभ्यां शोभते, वनं जलम्, लीना जटासु षट्चरणावलिश्च यस्याः सा भ[ग]वतीति प्रस्तुतोऽर्थः। दन्तप्रभावद्धवलानि पुष्पाणि यस्याः इति तु व्याख्यान...... । एकदेशविवर्तिरूपकता। The omission is probably व्याख्यानमसत्.

Udbhaṭa's definition of this figure is more complete and exact than that of Bhāmaha. He has advanced greatly in point of exactness and accuracy. Bhāmaha (and Daṇḍin also) are not at all particular as to whether the अभिप्रेतार्थ (the intended sense) should be अप्रकृत and उक्तार्थ (the expressed sense) to be प्रकृत or *vice versa*. Bhāmaha's definition is :—

यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः ।
सा समासोक्तिरुद्दिष्टा संक्षिप्तार्थतया यथा ॥

—भामहालंकार, २. ७९.

But later writers beginning with our author have stipulated that the expressed sense must be belonging to the subject of description (*i. e* प्रकृत) and the sense implied by the force

of the श्लिष्ट adjectives is to be the अप्रकृत. If the अप्रकृत or अप्रस्तुत thing is expressed and the प्रस्तुत is conveyed by implication the alaṅkāra would be अप्रस्तुतप्रशंसा.

P. 42, LL. 12-13—अतिशयोक्तिः। निमित्ततो यत्तु··· । (Kārikā 34)— " A statement, with a cause, surpassing the common perception of people—the learned consider it to be the alaṅkāra अतिशयोक्ति."

P. 42, LL. 14-17—(Kārikās 35, 36) The four divisions of अतिशयोक्ति of Udbhaṭa are :

(१) **भेदेनन्यत्वम् ।** Imposing sameness where there is difference in reality.

(२) **अन्यत्र अभेदे नानात्वम् ।** Imagining difference where there is really no difference.

(३) **संभाव्यमानार्थनिबन्धः ।** Describing some imaginary thing [which is really impossible]. संभाव्यमान=imaginary.

(४) **कार्यकारणयोर्यत्र पौर्वापर्यविपर्ययात् । आशुभावं समालम्ब्य बध्यते ॥** The reversion of cause and effect to show the quickness of effect.

The विवृतिकार explains the Kārikās very succinctly as किञ्चिद्धेतुमवलम्ब्य यदलौकिकं वचो निबध्यते सातिशयोक्तिः। तस्याश्चत्वारो भेदाः। तथा हि। भेदे अभेदः, अभेदे भेदः, बहिरसतः सम्भावनायां निबद्धः, कार्यस्य शीघ्रकालताप्रतिपादनाय पूर्वभावित्वं कारणादिति।

Of these the first two varieties will probably fall under the second variety (प्रस्तुतस्य यदन्यत्वम्) of Mammaṭa's अतिशयोक्ति; because in both the varieties one thing (प्रस्तुत) is described as another thing. The first variety of Mammaṭa viz. निगीर्याध्यवसान (complete submerging of the उपमेय by the उपमान) does not find place in Ubdhaṭa's classification. The third and fourth divisions of Udbhaṭa correspond to the same divisions of Mammaṭa. The second variety of Mammaṭa is प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं and it is equal to the first two varieties of Udbhaṭa. यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् of Mammaṭa is Udbhaṭa's संभाव्यमानार्थनिबन्ध. The full decription of अतिशयोक्ति given by Mammaṭa in his Kārikās is :— (१) निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत्। (२) प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं (३) यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्। (४) कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः। विज्ञेयातिशयोक्तिः सा। — काव्यप्रकाश X. p. 628.

P. 42, LL. 24-25—तपस्तेजः स्फुरितया। Example of the first variety. Here पार्वती was first अकृशा, then by तपस् she became कृशा. Now by reason of the lustre of her austerities she is again described as appearing अकृशा. Thus here भिन्ना (from her original condition) *i. e.* कृशा पार्वती is described as अभिन्ना *i. e.* अकृशा. The विवृतिकार has भगवत्याः कार्श्यमकार्श्यं चाभिन्नीकृतम्। हेतुश्चात्र तपस्तेजोजनिता सौन्दर्यसमृद्धिः।

P. 43, LL. 6-7—अचिन्तयच्च भगवान् ......। Here पार्वती though she is कुमारी is imagined to be भिन्ना *i. e.* यौवनवती. Thus अभेदेपि नानात्वम् is illustrated. विवृतिकारः—एकैवात्र कुमारी भगवती तरुणी चेत्यन्यत्वं गमिता। हेतुश्च तपोजनितं रामणीयकम्।

P. 44, LL. 8-9—मन्ये स निपतन्त्यस्या ... ...। The reversion of cause and effect is quite obvious. The स्मरबाणपरम्परा shoots out so immediately after the कटाक्षs that it is described as going ahead and कटाकक्षs as following afterwards. The extreme efficacy of Pārvatī's glances is here established. विवृतिकारः— कटाक्षपातस्य पश्चाद्भावः। स्मरबाणपरम्परागमनस्य पूर्वभावित्वमुक्तं समानजातित्वप्रतिपादनाय। एवं च 'दाहोऽम्भः प्रसृतिं पच' ...... इत्यादावतिशयोक्तिः सामान्यलक्षणेनैव न तु विशेषलक्षणेन संगृहीतेति केचित्। प्रसिद्धज्वलितानलदाहाभेदेनैवायमध्यवसित इति विशेषलक्षणमप्यत्रास्तीति न दोषः। एवमन्यत्र बोध्यम्।

P. 43, LL. 12-13—पतेद्यदि शशिद्योत ......। The example of the third variety. The meaning is: If a pencil of moon's rays will fall on a blooming sun-lotus then that will be a fit comparison for the rosary of pearls that is in her hand. विवृतिकारः—प्रफुल्ले पद्मे चन्द्रकरप्रकराभावादसंभवन्नयमर्थः संभावनायां निबद्धः। हेतुश्च गौरीकरे अक्षमालावलोकनम्।

P. 43, L. 13—मुक्ताफलाक्षमाला ...। मुक्ताफलान्येव अक्षाः तेषां माला। Here the कर or and माला are respectively compared to 'a blooming sun-lotus' (विकाशि पद्म) and 'a pencil of moon's rays' (शशिद्योतच्छटा). When भगवान् began to look at Pārvatī he saw the कर and माला. The combined beauty of them was so exquisite that he could not find a fit comparison for it in all the existing things of the world. Hence he had to fancy a combination of विकाशिपद्म and शशिद्योतच्छटा, not found in the existing world, to be the fit उपमान for कर and माला. [पद्म is a sun-lotus and is closed during the night. Thus the rays of the moon falling on a sun-lotus is an utter impossibility in the world.] This संभाव्यमानार्थनिबन्धन is the same as यद्यर्थोक्तौ च

कल्पनम् of Mammaṭa. Mammaṭa gives the example—राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः । तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ का. प्र. १०. p. 632.

As regards अतिशयोक्ति Udbhaṭa has improved a great deal upon Bhāmaha. No doubt he has taken the definition of अतिशयोक्ति almost verbatim from him as he does many a time when he thinks that Bhāmaha's definition is correct and fit to be adopted. Yet Bhāmaha and Daṇḍin have made no attempt to divide the figure into classes and their ideas about the figure seem to be somewhat general and inexact. Udbhaṭa has not only attempted classification but has succeeded a great deal in making distinct divisions of the figure, which have become the bases of the treatment of later authors like Mammaṭa who have treated the figure very much in the same manner as Udbhaṭa. It will be noticed, however, that Mammaṭa does not give any definition as such of अतिशयोक्ति. He only describes the four varieties of अतिशयोक्ति one after another, beginning with निगीर्याध्यवसान. (See his Kārikās on अतिशयोक्ति quoted above on p. 79.). The निगीर्याध्यवसान is the only feature of अतिशयोक्ति mentioned by modern Rhetoricians which is not noticed by Udbhaṭa. निगीर्याध्यवसान is 'establishing the उपमान by submerging the उपमेय altogether.' Take the example आयुरेवेदम् and आयुर्घृतम्. 'This is life itself' becomes the निगीर्याध्यवसान, for the उपमेय which is घृत is totally enveloped by or submerged in the उपमान. But in 'ghee is life' there is only a charge made of 'life' upon 'घृत'. This first निगीर्याध्यवसान constitutes a variety of अतिशयोक्ति according to Mammaṭa and others. The variety भेदे अनन्यत्वम् of Udbhaṭa is not the same as this निगीर्याध्यवसान. The भेद need not be between the उपमान and उपमेय; it may be between two attributes even, such as अकृशा and कृशा as set forth in the example तपस्तेजःस्फुरितया etc. Thus although the निगीर्याध्यवसान variety of Mammaṭa is not to be found among the varieties put forth by Udbhaṭa, all other varieties of अतिशयोक्ति given by Mammaṭa are the same as those propounded by Udbhaṭa. The wording of Mammaṭa is naturally more neat and concise but that does not conceal his indebtedness to Udbhaṭa which is so largely apparent in his work.

It is very interesting to see through the works of all alaṅkāra writers the development going on in the ideas about अतिशयोक्ति. The first writer Bhāmaha has only the vague definition—निमित्ततो यत्तु वचो लोकातिक्रान्तगोचरम्. Udbhaṭa, coming after him, first classifies the figure into the four divisions which are accepted, in one form or another, by all Ālaṅkārikas coming after him. But Udbhaṭa's classification still lacked the definite mention of निगीर्याध्यवसान. This important variety which is based on औपम्य (similitude) is first included by Mammaṭa among the divisions of अतिशयोक्ति. But later on the idea of अध्यवसाय (identification) was generalised. It was not regarded as being restricted to उपमानोपमेयभाव, but any particular thing established in the place of another thing for some reason or other came to be called अध्यवसाय. Thus the establishment of भेद in the place of अभेद, of अभेद in the of भेद, the assertion of a संबन्ध as subsisting between two things where no संबन्ध really exists, the पौर्वापर्यविपर्यय of कार्य and कारण, were all regarded as different species of the genus अध्यवसाय. The sphere of अध्यवसाय being thus widened and made to include all the varieties of अतिशयोक्ति, the figure अतिशयोक्ति itself was defined in terms of अध्यवसाय. सिद्ध or complete अध्यवसाय was regarded as constituting अतिशयोक्ति and साध्य अध्यवसाय or 'अध्यवसाय in the process of making' was called उत्प्रेक्षा. This stage of development we see reached in अलंकारसर्वस्व of Ruyyaka who came a little after Mammaṭa. Ruyyaka's definition is—अध्यवसाये अध्यवसितप्राधान्ये त्वतिशयोक्तिः. Viśvanātha (14th cent.), author of साहित्यदर्पण, follows upon the footsteps of Ruyyaka. A still further stage in the development of ideas about अतिशयोक्ति is depicted in the रसगङ्गाधर of जगन्नाथ (middle of 17th century). He defines अतिशयोक्ति as—विषयिणा विषयस्य निगरणमतिशयः, तस्योक्तिः. He does away with the term अध्यवसाय and substitutes the word अतिशय in its place. By doing so he does not bring in any new idea into the definition. He describes अतिशय as विषयिणा विषयस्य निगरणम् which is practically the same as the अध्यवसाय of अलंकारसर्वस्व and others. He also includes all the varieties - भेदे अनन्यत्वम्, अभेदे नानात्वम्, संबन्धेऽप्यसंबन्धः etc. under his अतिशय. Thus his अतिशय is the same as the all-comprehending अध्यवसाय of Ruyyaka and others. But by adopting the term अतिशय he is able to show

the propriety of the name अतिशयोक्ति by giving, by the way, its निर्वचन which no other author before him had thought of doing.

We have thus seen that the figure अतिशयोक्ति passed through various stages of development. First the crude definition of Bhāmaha, then the careful delineation of the four divisions भेदेऽनन्यत्वम्, अभेदे नानात्वम्, संबन्धेऽप्यसंबन्धः and कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययः of Udbhaṭa; to these four Mammaṭa adds the all important division निगीर्याध्यवसान. After Mammaṭa the idea of अध्यवसान is made still more comprehensive and predominant so that अतिशयोक्ति itself came to be defined in terms of अध्यवसान. Lastly the word अतिशय is substituted for अध्यवसान and thus an explanation is given of the name अतिशयोक्ति.

The foregoing analysis is restricted to the line of authors who are Kashmirians or who generally follow the Kashmirian trend of thought. But even amongst such authors there will be found some who do not fall in line with the development we have traced above. Thus Hemacandra, author of काव्यानुशासन, who came after Mammaṭa, defines अतिशयोक्ति thus—विशेषविवक्षया भेदाभेदयोगायोगव्यत्ययोऽतिशयोक्तिः।—काव्यानुशासन, p. 264. Here, although he mentions the general varieties such as भेदेऽप्यभेदः, अभेदेऽपि भेदः, संबन्धेऽप्यसंबन्धः etc., he omits to mention निगीर्याध्यवसान. It cannot be said in his case, as it can be said in the case of Udbhaṭa, that he was not aware of निगीर्याध्यवसान or that he did not accept it as a type of अतिशयोक्ति. For, he includes निगीर्याध्यवसान under भेदेऽप्यभेदः and gives its examples under that variety. His omission thus seems to be intentional.

VARGA III

This chapter consists of three figures viz. यथासंख्य, उत्प्रेक्षा and स्वभावोक्ति. This instalment and the order of alaṅkāras in it follow Bhāmaha as usual, who has also the third instalment of alaṅkāras consisting of these three alaṅkāras mentioned in the same order at the end of his second Pariccheda.

P. 45, LL. 4–5.—यथासंख्यम् । भूयसामुपदिष्टानामर्थानाम्··· ।— उपदिष्ट=stated, enumerated. "When many dissimilar things once stated are subsequently referred to in the same order then that figure is termed यथासंख्य." **LL. 7–9.**— तत्र हि ··· यथासंख्यता । For, here the syntactical connection of objects (पदार्थानामन्वयः), though not expressed in words (शब्देनानुपात्तोऽपि) [such as 'respectively' etc.], is grasped by suggestion (ध्वननात्), which produces the charm that constitutes the अलंकार; and as the अन्वय of the objects subsequently stated follows exactly the order indicated by the number (संख्योपलक्षितक्रमानतिक्रमेण) of the objects mentioned before, the अलंकार is called यथासंख्य (संख्यामनतिक्रम्य वर्तते इति). Thus, Indurāja suggests, the title is अन्वर्थ. **LL. 9–13**—स चालंकारो······प्रयासेन रम्यं भवति । Indurāja here tries to account for the word भूयसाम्. भूयसाम् means 'of many' i. e. of at least three. He says :— The alaṅkāra becomes charming when the objects mentioned are many even though they are referred to only a few times. When only two objects are first stated then the figure will not be charming unless they are referred to a great many times i. e. at least three or four times. If only two things are enumerated and if they are again spoken of only once, then it will have no charm at all. But when a great number of things is enumerated then only one subsequent reference will convey sufficient charm; and if such enumeration of many things is referred to twice or thrice, then the charm will be very great indeed. Rudraṭa says just the same thing: तद्द्विगुणं त्रिगुणं वा etc. ।—रुद्रटः—काव्यालंकार, ७. ३५.

P. 45, LL. 18–24—ननु मृणालहंसेत्यादौ ··· शोभातिशयमावहतीत्यर्थः । The word असधर्मणाम् should denote, we think, the dissimilarity of the things that are enumerated. Thus in the given example -मृणालहंसपद्मानि बाहुचङ्क्रमणाननैः, मृणाल, हंस and पद्म must not be similar or similarly spoken to one another. Such seems to us to be the meaning of the author. But Indurāja takes it in a different way. He says that the things first enumerated should not be similar to things subsequently enumerated and attributes this meaning to असधर्मणाम्. Thus according to him मृणाल, हंस and पद्म *should* have no similarity i. e. उपमानोपमेयभाव with बाहु, चङ्क्रमण and आनन. But the actual thing is that मृणाल,

हंस, and पद्म are very clearly the उपमानs and बाहु, चङ्क्रमण, and आनन are the उपमेयs, and the whole verse becomes a good example of व्यतिरेक as will be shown later. Indurāja admits all this, but still adheres to his own meaning of असधर्मणाम् and gives an example from Rudraṭa's काव्यालंकार to illustrate his own meaning. His plea is that if there be similarity between the two groups of things stated, then the alaṅkāra will always be उपमा, रूपक or व्यतिरेक, which will always be prominent in that example and the element of यथासंख्य (enumeration in order) will always be thrown into the background.

But according to Indurāja, Udbhaṭa's position becomes very awkward. In his definition he is made to say that the different groups of objects should not be similar to each other; yet he gives as an example of his definition a verse which goes just against what is said in the definition. All this self-contradiction is averted if the meaning we have given to असधर्मणाम् is accepted. Of course the meaning extracted by Indurāja can be got by a slight twisting. He takes भूयसामुपदिष्टानामर्थानाम् असधर्मणां यः क्रमशः अनुनिर्देशः। so that the word अर्थानाम् in the Kārikā refers to असधर्मणाम् which is related to अनुनिर्देशः. We take असधर्मणां अर्थानाम् (क्रमशः) अनुनिर्देशः. Here असधर्मणां becomes the adjective of अर्थानाम् and अर्थानाम् is connected with अनुनिर्देश.

Bhāmaha's treatment of यथासंख्य also points to the same conclusion. His definition of the figure is just the same as that of Udbhaṭa, and his example is also of the same type. He has—

पद्मेन्दुभृङ्गमातङ्गपुंस्कोकिलकलापिनः ।
वक्त्रकान्तीक्षणगतिवाणीवालैस्त्वया जिताः ॥

भामहालंकार, २. ९०.

Here the first group of objects पद्म, इन्दु etc. are उपमानs and वक्त्र, कान्ति etc. are उपमेयs and the real alaṅkāra is उपमा or व्यतिरेक. Thus here also if we accept Indurāja's interpretation of असधर्मणाम् the same difficulties will confront us.

There is a line of argument in support of the explanation of the expression असधर्मणाम् offered by Indurāja. It may be

said that by the expression असधर्मणाम् Udbhaṭa wants to suggest that the alaṅkāra occurs where there is उपदेश or अनुनिर्देश of सधर्म अर्थs also. For this reason, if we understand the word अपि after असधर्मणाम्, the meaning of the author will be clear, अपिना सधर्मणामनुक्तानां समुच्चयः. This sort of construction is not unusual with old authors, and subtle commentators often resort to this kind of artifice to bring out their intended meaning from the very words of the author which they are commenting upon. By the words अनलंकृती पुनः क्वापि in his definition of a Kāvya, Mammaṭa wants to suggest सर्वत्र सालंकारौ [शब्दार्थौ काव्यम्], क्वचित् स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः. Udbhaṭa himself in his definition of उत्प्रेक्षा (see p. 48) only uses the words वाच्येवादिभिरुच्यते, and suggests, as Indurāja says, that there is another kind of उत्प्रेक्षा which is called अवाच्या i. e. अर्थसामर्थ्याक्षिप्ता or प्रतीयमाना. In the same way the word असधर्मणाम् in the definition of यथासंख्य should be understood to mean सधर्मणाम् असधर्मणामपि. Thus he interprets the important word असधर्मणाम् in the definition in such a way as to include examples both ways which are given by several writers on alaṅkāra. By the line of argument Indurāja tries to account for the expression असधर्मणाम् in the definition of the alaṅkāra, and for that reason introduces the discussion ननु मृणालहंसेत्यादि etc. He asks — In the following example मृणालहंस etc. the charm lies not in the order of objects i. e. in यथासंख्य, but in व्यतिरेकालंकार, inasmuch as मृणाल, हंस and पद्म which are उपमानs here, are described as having been conquered by the उपमेयs बाहु, चङ्क्रमण and आनन, how then is यथासंख्य to be considered there as an alaṅkāra at all? The author, he says, tries to answer this question by introducing the word असधर्मणाम् in the definition, and thereby he intends to suggest that this alaṅkāra produces a great charm also in places where there is neither साधर्म्य nor उपमानोपमेयभाव and consequently no व्यतिरेक, उपमा or रूपक and gives a clear example devoid of उपमानोपमेयभाव, as कज्जलहिमकनक etc. from Rudraṭa's काव्यालंकार, 7. 36. Here in this example हरि, हर and चतुरानन are the three gods first enumerated and then their complexions, vehicles, and their places of abode are subsequently stated in order. There is no similarity of any kind in any of these, yet there is a great deal of charm in the appro-

priate syntactical connection of them all in their just order. Here, of course, the alaṅkāra is quite distinct, apart from similarity, identification or contrast. Now if we accept the existence of the alaṅkāra यथासंख्य where there is no tinge of similarity, there is no reason why it should be discarded as an alaṅkāra in places where similarity or contrast does exist. Therefore in the example मृणालहंस etc. यथासंख्य does exist there, though as subordinate to व्यतिरेक; thus there is अङ्गाङ्गिभावसंकर of both in the example. The author himself says further on that where two or more alaṅkāras mutually assisting each other do not appear as distinct and independent, they give rise to अङ्गाङ्गिभावसंकर. Therefore यथासंख्य must be recognised as a separate alaṅkāra.

The whole of the foregoing discussion may be put in a nut-shell and stated as follows :— Udbhaṭa's definition of यथासंख्य is उपदिष्टानां भूयसामसधर्मणामर्थानां यः क्रमशः अनुनिर्देशः तत् यथासंख्यम्. The subsequent reference in order of many dissimilar objects previously stated gives rise to the alaṅkāra यथासंख्य. The objects must be many, at least more than two, and they must be dissimilar, i. e. disconnected with one another, having no common standpoind between them. Bnāmaha gives the same definition. Both of them are original and accurate thinkers on matters of alaṅkāras. By framing their definition in this way, both of them give examples of the alaṅkāra which when considered aggregately from the modern point of view contain an alaṅkāra based on similarity. They have composed their own examples. They have not borrowed them from other writers. Their examples must be exactly fitting in with their definitions. Therefore the objects stated in the examples must be dissimilar (असधर्म) according to the meaning in which they must have used the expression असधर्मणाम्. And that meaning is the one which we have given above, viz., the objects in themselves must be dissimilar to each other. They as a group may or may not be dissimilar with the other group of objects subsequently referred to. With this meaning of the expression असधर्मणाम् of the author, his example मृणालहंसपद्मानि becomes quite consistent. Here the objects मृणाल, हंस and पद्म stated first have no simila-

rity of any kind between them, they are quite disconnected with each other. Similarly the objects in the subsequent statement also, viz. बाहु, चङ्क्रमण, and आनन are all disconnected with each other. Thus the conditions of the definition are all fulfilled in the example. But Indurāja having notions of the अलंकारशास्त्र as developed in his time brings in his own views about the alaṅkāra यथासंख्य and tries to explain the definition of उद्भट in his own way. He understands that the *groups* of objects should be असधर्म, and thus expatiates upon the propriety of the expression असधर्मणाम् in the definition. All his discussion is quite unnecessary if we understand the expression in the way in which we have interpreted it.

The definitions and examples of यथासंख्य given by रुद्रट, मम्मट, रुय्यक and जगन्नाथ are clear examples of the alaṅkāra, quite unmixed with any other alaṅkāra and still they have a charm. But most of the examples of यथासंख्य given by Ālaṅkārikas are mixed up with other alaṅkāras such as उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा and व्यतिरेक. This led to the discussion started by जयरथ and followed by जगन्नाथ and other modern writers as to the claims of यथासंख्य being considered as a separate and distinct alaṅkāra. Compare जयरथ's commentary on अलंकारसर्वस्व of रुय्यक (pp. 149–150) — न चास्यालंकारत्वं युक्तम् । दोषमात्राभावरूपत्वात् । उद्दिष्टानां क्रमेणानुनिर्देशे ह्यक्रियमाणेऽपक्रमाख्यो दोषः प्रसज्यते । यदुक्तम् — 'क्रमहीनार्थमपक्रमम्' इति । तच्च यथा — 'कीर्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसाविव' इति । दोषाभावमात्रं च नालंकारत्वम् । तस्य कविप्रतिभात्मकविच्छित्तिविशेषत्वेनोक्तत्वात् । तत्त्वे चास्य 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्' इत्यादिसूत्रोदाहरणानां 'आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्' इत्यादीनामप्यलंकारत्वप्रसङ्गः । See also रसगङ्गाधर (p. 478) — इदं तु बोध्यम् । यथासंख्यान्वयबोधो यथातथास्तु नाम । नात्राग्रहीमः । यथासंख्यमलंकारपदवीमेव तावत्कथमारोढुं प्रभवतीति विचारणीयम् । नह्यस्मिँल्लोकसिद्धे कविप्रतिभानिर्मितत्वस्यालंकारजीवातोर्लेशतोऽप्युपलब्धिरस्ति येनालंकारव्यपदेशो मनागपि स्थाने स्यात् । अतोऽपक्रमत्वरूपदोषाभाव एव यथासंख्यम् । एवं चोद्भटमतानुयायिनामुक्तयः कूटकार्षापणवदरमणीया एव । एतेन यथासंख्यमेव क्रमालंकारसंज्ञया व्यवहारतो वामनस्यापि गिरो व्याख्याता इति तु नव्याः ।

That is the view of the modern Ālaṅkārikas. But the old Ālaṅkārikas such as भामह, दण्डिन्, उद्भट, रुद्रट, रुय्यक and मम्मट did recognise a kind of charm even in the orderly succes-

sion of things, and so accorded to यथासंख्य the position of an independent alaṅkāra, in the same way as they have done to the second दीपक, कारणमाला, सार and एकावली.

The विवृतिकार disposes of this alaṅkāra in a very few words. He says :-असधर्मणाम्। असधर्मणामित्युपमाया अभावेऽपि भवतीत्याह। उदाहरणम्-मृणालहंसेत्यादि। अत्र तूपमाव्यतिरेकेऽपि यथासंख्यकृतं चारुत्वमस्त्येव। इदं तु स्पष्टमुदाहरणम्—कज्जलहिमकनकेत्यादि। But his comment though short is to the point and is highly suggestive. He says, Udbhaṭa uses the expression असधर्मणाम् in the definition, thereby intending to suggest that the alaṅkāra यथासंख्य is possible in the absence as well as in the presence of उपमा. The example given by Udbhaṭa, viz. मृणालहंसेत्यादि is of course of the first kind, i. e. in the presence of उपमा. Here, the विवृतिकार says, though there is उपमा or व्यतिरेक, still the charm produced by the alaṅkāra यथासंख्य does exist there. But a clear example, i. e. in the absence of similarity caused by उपमा or व्यतिरेक, is the following, viz. हिमकनकेत्यादि (given by रुद्रट and quoted by Indurāja himself).

P. 46, L. 15—मृणालहंसपद्मानि .... । The meaning is very clear. Here many, i. e. three things, are mentioned, but they are referred to only twice. According to the modern stand-point the principal figure here is व्यतिरेक and यथासंख्य is its accessory (अङ्ग). It seems that the old authors ignored the claims of other alaṅkāras and gave prominence to यथासंख्य. For, almost all the examples cited by them contain व्यतिरेक or some other alaṅkāra. Bhāmaha's example is given above. Daṇḍin has :—

ध्रुवं ते चोरिता तन्वि स्मितेक्षणमुखद्युतिः।
स्नातुमम्भःप्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः॥

—Here also the alaṅkāra is व्यतिरेक. Vāmana takes उपमानोपमेयक्रम as the basis of his alaṅkāra and has even his definition modelled on such examples. His definition is उपमानोपमेयानां क्रमसंबन्धः क्रमः, and his example is :—तस्याः प्रवृद्धलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः। जीयन्ते वल्लकीकन्दकुसुमेन्दीवरस्रजः॥ Vāmana's क्रम is the same as यथासंख्य of other writers.

The modern writers, from whose stand-point Indurāja is criticizing Udbhaṭa, have of course no such ambiguity of ideas. Their examples contain no other alaṅkāras,

Rudraṭa's example viz. कज्जलहिमकनकरुचः etc. is clearly of this type. For other examples of this sort see यथासंख्य in काव्यप्रकाश, अलंकारसर्वस्व, रसगङ्गाधर and other writers.

P. 46, L. 20— उत्प्रेक्षा । साम्यरूपाविवक्षायाम् । अतद्गुणक्रियायोगात् । न तत् अतत् । अतस्य गुणक्रियाणां योगः अतद्गुणक्रियायोगः । तत् = प्रकृत, उपमेय; therefore अतत् = अप्रकृत, उपमान. "When the form of similarity [between प्रकृत and अप्रकृत] is not desired to be spoken, but the qualities and actions of the अप्रकृत are placed in प्रकृत in a hyperbolic manner, it is called उत्प्रेक्षा, and is denoted by words like इव."

P. 46, LL. 23–26— यत्रेवादिपदनिबन्धः ··· क्रियायोगादिति । Indurāja has a very able comment no this Kārikā. The gist of the discussion is as follows:—Udbhaṭa says that the form of similarity is absent, yet words like इवादि which are साम्यवाचक are present. How is this? This difficulty is removed when we look to the word अतद्गुणक्रियायोगात्.

P. 46, L. 24— असंभवो नाम लक्षणदोषः । When one or more of the conditions laid down in any लक्षण are impossible to be fulfilled by some reason or other then the लक्षण is असंभव-लक्षणदोषयुक्त. In the present case इवादिपदनिबन्ध and साम्यरूपाविवक्षा are incompatible with each other. One of them is possible, both together are impossible. Hence असंभव occurs.

P. 46, L. 26— द्रव्यधर्मः सिद्धो गुणः ········ रूपेणान्तर्भावात् । The property (धर्म) of matter (द्रव्य) that is accomplished or perfected (सिद्ध) is गुण and that which is in the process of being perfected (साध्य) is क्रिया. The whole universe is twofold, as it consists of independent and dependent things. That which is independent is called धर्मि and it is द्रव्य as it is capable of being indicated by pronouns 'this' of 'that'. The dependent thing is the property. It is of two kinds सिद्ध or साध्य. Now that property which is सिद्ध is गुण and that which is साध्य is क्रिया. These are all the objects in this world. सामान्य, विशेष etc, can be included among these as they are cognised as one or other of them. On this whole passage see *Kāvyaprakāśa* (Third edition) "उपाधिश्च द्विविधः ········ द्यालम्बनभेदात्" । Ullāsa 2, pp. 33–37.

This description of पदार्थs is made from the grammarians' point of view. They recognize जाति, गुण, क्रिया and संज्ञा.

Compare चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्यकाराः । Here संज्ञा and जाति are included under द्रव्य. सामान्य and other पदार्थs that the Nāiyāyikas and Vaiśeṣikas have sanctioned fall under one or other of these categories, for they have a form of their own that is cognisable to our mind.

P. 47, L. 6— अत्र असौ अप्रकृतो यो अर्थः ··· । Though there is no regular comparison in उत्प्रेक्षा, the qualities and actions of the अप्रकृत i. e. उपमान are imagined to be residing in उपमेय. Thus in उत्प्रेक्षा there is no total absence of similarity and the इवादिशब्दs are quite appropriately used there. In उत्प्रेक्षा the अप्रकृत is not distinctly described as उपमान, but there is a sort of अध्यास (superimposition) made of the qualities of अप्रकृत upon the प्रकृत in such a way as to help the sentiment in poetry.

P. 47, L. 14— न हि वस्त्वन्तरधर्माः ··· । But it is not possible in the natural order of things to charge one thing with the actions and qualities of another. Therefore to account for this अध्यास of one's qualities upon another the word अतिशयान्विता comes in. Any quality which is impossible in the ordinary world can be attributed to anything by the poet-creator to heighten the charm of it.

P. 47, L. 21— Udbhaṭa again describes उत्प्रेक्षा in another way—**लोकातिक्रान्तविषया**··· । "A fancy either positive or negative beyond the pale of worldly possibilities is उत्प्रेक्षा; वाच्या [उत्प्रेक्षा] is denoted by इव etc."

P. 48, L. 1— वाच्येवादि ··· । By the words वाच्या इवादिभिरुच्यते, the author suggests that a sort of उत्प्रेक्षा exists which is not वाच्य. To prove that such an उत्प्रेक्षा exists Indurāja brings in an example from outside, viz., चन्दनासक्तभुजग etc. Both the examples of Udbhaṭa's contain इवादिशब्दs.

P. 48, L. 5— चन्दनासक्तभुजगेत्यादौ ········· इवादीनामप्रयोगः । In the verse चन्दनासक्त etc. the मलयमारुत (wind from the मलय mountain) is said to be mixed up with the breaths of the serpents; and this is shown as a cause of its stupefying effect on travellers. Now this is a mere fancy; for, though the मारुत may be निःश्वासमूर्च्छित, it does not make the travellers faint on that account at all. Here the cause of the

fainting of travellers is *imagined* to be residing in निःश्वासमूर्च्छितत्व of मलयमारुत. इवादिशब्दs do not exist.

P. 48, L. 12— अस्याः सदार्कबिम्ब ··· । This example is of गुणयोगाध्यासेन भावोत्प्रेक्षा. The meaning is : "On account of her austerities (mutterings) during which her eyes which were ever steadily fixed on the orb of the sun had drunk his rays. The black spot had, as it were, fallen on her face having mistaken it for the moon." Indurāja's explanation here is as follows:—In the first place अङ्क is to be taken to mean शश (on the moon). Then the compound is to be रूपकसमास, viz. श्यामिका एव अङ्कः (शशः). शश (hare) is अप्रकृत and it is चेतन; श्यामिका is प्रकृत, but it is अचेतन. Now श्यामिका is described as falling on the face on account of चन्द्रभ्रम. But चन्द्रभ्रम is a quality belonging to a living being i. e. शश; for अचेतन वस्तु cannot have any भ्रम (confusion or mistake). Hence the quality चन्द्रभ्रम which belongs to शश is implanted on श्यामिका by the poet. Therefore this is गुणयोगाध्यासेन उत्प्रेक्षा. What ultimately falls is the प्रकृत, i. e. श्यामिका, blackness.

This explanation is ingenious but unnatural; and the real beauty of the verse is left out unnoticed by such explanation. More naturally, चन्द्र should be the अप्रकृत, मुख should be the प्रकृत and श्यामिकाङ्कत्व having the black spot should be the गुण, implanted upon मुख, it being the natural गुण of चन्द्र. The real idea of the verse is : there had grown a sort of blackness on Pārvatī's face by constant austerities and constant looking at the sun. On this the poet exercises his fancy. As Pārvatī was constantly looking at the sun, and the moon (in the form of the face) also comes face to face with the sun and drinks his light, on this account and on account of its beauty, the face of Pārvatī was so very alike the moon that the black spot alighted on her face mistaking it for the moon. Thus the quality of having the black spot which naturally belongs to चन्द्र is implanted upon मुख. Here we need not stretch the meanings of words at all such as अङ्क = शश etc. अङ्क means only a spot and nothing else. Here also we can catch the real beauty of the epithet अर्कबिम्बस्थदृष्टिपीतातपैः. Pārvatī is drinking the light of the sun by her eyes, and चन्द्र is also well known

for drinking the light of the sun. In this way पीतातपत्व can also be the आरोपितधर्म. For Pārvatī does not actually drink the light but the moon drinks, and thus पीतातपत्व can be transferred from the moon to Pārvatī.

P. 49, L. 6— कपोलफलकावस्याः ··· । The example of अभावविषयक्रियाध्यासोत्प्रेक्षा. Here the अभावरूपक्रिया viz. परस्परादर्शन (not seeing each other) is attributed to the कपोलफलक्s. The action of seeing or not seeing belongs to a living being having eyes. But the कपोलफलक्s are no beings and have no eyes. Therefore the action of not seeing is imposed upon the कपोलफलक्s.

The विवृतिकार's comment is short and to the point. It runs thus :—उपमानोपमेयभावस्याविवक्षणे नत्वभावे इवमन्येध्रुवमित्यादिभिः पदैः प्रतिपाद्योत्प्रेक्षा किंरूपेत्याह संभावनेयमिति । कुतः संभावनेत्याह तद्गुणेति । [अ]तस्याप्रकृतस्य संभाव्यस्य संबन्धी यो गुणः क्रिया वा तद्योगादर्थात्प्रकृतस्य किंफलेत्याह अतिशयेति । उत्कर्षपर्यवसायिनीत्यर्थः । एषा च बहिरसंभवदर्थनिष्ठा कार्येत्याह लोकेति । भावस्याभावस्य च संभावनया सा प्रथमं द्विधा । उदाहरणम् । 'अस्याः सदार्कबिम्बस्थे'-त्यादि । अत्राङ्कस्य मुखविषयपातक्रियायोगादिन्दुभ्रमो भारूपो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः । द्वितीयस्योदाहरणम् । 'कपोलफलके'त्यादि । अत्र क्षामतागमनक्रियायोगाददर्शनहेतुत्वेनाभावरूपं संभावितम् । लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति ह्यत्र शतृप्रत्ययः ।

'बालेन्दुवक्राणी'त्यादीन्यतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षोदाहरणान्युन्नेयानि । अतद्गुणक्रियायाः संभावनमिति तु व्याख्यानमयुक्तम् । अशब्दार्थत्वात् । 'कपालेनोन्मुक्तस्फटिकधवलेनाङ्कुर इवे'त्यादेर्लक्ष्यस्यासंग्रहप्रसंगाच्च ।

ननु 'चन्दनासक्तभुजगे'त्यादौ नेवादिपदप्रयोगः तत्कथमुत्प्रेक्षेत्याह । उत्प्रेक्षा वाच्येवादिभिरुच्यते । गम्यमानातु नोच्यत इत्यर्थः ।

P. 49, L. 12— **स्वभावोक्तिः । क्रियायां संप्रवृत्तस्य** ······ । "A description of the movements of some animal or a child that is engaged in its natural actions is called स्वभावोक्ति."

नंष्ट्वा— The indeclinable form of the root नश् with the termination त्वा. Here the नुम् (i. e. न्) is first introduced by 'मस्जिनशोर्झलि' पा. ७।१।६०. Hence the forms ननंष्ठ, नंष्टा, नंक्ष्यति etc. This नुम् is made optional before त्वा by 'जान्तनशां विभाषा' पा. ६।४।३२. Hence we can have नष्ट्वा and नंष्ट्वा.

The विवृतिकार's comment is — व्यापारप्रवृत्तस्य बालमृगादेः समुचितहेवाकनिबन्धनस्वभावोक्तिर्न तु स्वभावमात्रकथनम् । उदाहरणम् । 'क्षणं नंष्ट्वे'ति । नंष्ट्वा रुदित्वा, नुदन् पीडयन् ।

VARGA IV

P. 50, L. 1— प्रेयोरसवदूर्जस्वि ...... । प्रेयोरसवत्—Here the termination वत् applies to both. Thus प्रेयस्वत् and रसवत् are the names of figures. तथा उदात्तवद्द्विविधम्— श्लिष्टं that is श्लेष is also of two kinds like उदात्त.

P. 50, LL. 4-9— विप्रतिपत्तिनिरासार्थं ...... तदङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । The varieties of other figures are not mentioned at the time of enumeration. But there is a special reason here for emphasizing the two-fold character of श्लिष्ट. Bhāmaha has given three varieties. Therefore, to remove confusion, Udbhaṭa says at the outset that the varieties of श्लिष्ट are two and not three. The two-fold character of उदात्त is mentioned here for the sake of comparison or illustration. As the two-fold character of उदात्त is recognised on reasonable grounds so it should be similarly accepted in the case of श्लेष also. The reading in Bhāmaha's printed text of काव्यालंकार is 'तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात्क्रमशो यथा' instead of 'त्रिविधं यथा'. Yet the त्रिविधत्व of श्लेष is also clear there.

The enumeration of figures in this chapter follows the order of Bhāmaha as usual. Bhāmaha has :—

प्रेयो रसवदूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम् ।
द्विप्रकारमुदात्तं च भेदैः श्लिष्टमपि त्रिभिः ॥

—भामहालंकार, ३. १.

Daṇḍin also has nearly the same list—प्रेयस्वत्, रसवत्, ऊर्जस्वि and समाहित. These four figures can be very conveniently treated together though the alaṅkāra पर्यायोक्त intervenes between the first three and the last.

The name प्रेयस्वत् is with some authors only प्रेयस्. Daṇḍin, Bhāmaha and Ruyyaka use the word प्रेयस्. Mammaṭa also refers to the figure as प्रेयस्. More modern authors have a tendency to use प्रेयस्वत्. It is quite possible, and even probable that Udbhaṭa's word is also प्रेयस् and not प्रेयस्वत्; for in प्रेयो रसवदूर्जस्वि we can have the word प्रेयस् not compounded with रसवत् at all. In the following Kārikā also काव्यं प्रेयस्वादुदाहृतम् can more conveniently mean : 'A poem is described as *containing* प्रेयस्', the word

प्रेयस्वत् meaning 'containing प्रेयस्'. But Indurāja seems to have a partiality for प्रेयस्वत्. He therefore insists upon making Udbhaṭa accept it.

P. 50, L. 10— प्रेयस्वत्तावत् । The definition of प्रेयस्वत is रत्यादिकानां भावानाम् etc. । "Poetry which is composed so as to contain the indications of the Bhāvas like love (रति) etc. by means of Anubhāvas etc. is said to contain प्रेयस् (or is termed प्रेयस्वत्)." The विवृतिकार adds रतिरिह देवगुरुनृपादिविषया गृह्यते । कान्ताविषयायाः स्तुतेः सूचने रसवदलंकारो वक्ष्यते ।

The definition of रसवत् is रसवद्दर्शितस्पष्टशृङ्गारादिरसोदयम् etc. । "रसवत् is that in which the development of the sentiments viz. शृङ्गार etc. is clearly shown and in which are included (the indicators)—a verbal statement of the sentiment, the Sthāyin, the Sañcāris, the Vibhāvas and Abhinaya (gestures)."

The definition of ऊर्जस्वि is अनौचित्यप्रवृत्तानां etc. । "The composition of sentiments (रस) and feelings (भाव) which are improperly manifested or addressed by reason of passion, anger etc. is called ऊर्जस्वि."

The definition of समाहित is रसभावतदाभासवृत्तेः etc. । "The description of the abatement of sentiments (रस) feelings (भाव) or their semblances (आभास) quite unmingled with the accessories (अनुभाव etc.) of other sentiments is called समाहित."

रस and its accessories.— These four figures are very closely connected with the technicalities of रस (sentiment) and its accessories which are detailed in works on dramaturgy, such as भरतनाट्यशास्त्र and दशरूपक, or in independent treatises such as रसतरङ्गिणी and रसमञ्जरी. The curious are referred to भरतनाट्यशास्त्र (अध्याय ६, ७), to दशरूपक (चतुर्थ प्रकाश) and to रसतरङ्गिणी where the old and the new treatment of the subject will be found in detail. काव्यप्रकाश also treats this subject under असंलक्ष्यक्रमध्वनि in the fourth Ullāsa. Jagannātha discusses this subject very critically and exhaustively in the first Ānana of his *Rasagaṅgādhara.* Here Indurāja has summarised the subject in an easy manner sufficiently for our purpose.

The two principal terms are रस and भाव (स्थायि). रस is a sentiment in a fully developed form and स्थायिभाव is a feeling which is latent in the mind of a person. A स्थायिभाव, when it is roused to a great pitch with the help of its accessories, assumes the form of रस. If it is not heightened sufficiently so as to be termed रस, it remains all the while as a भाव. The accessories which tend to develop a स्थायिभाव are विभावs, अनुभावs and व्यभिचारिभावs. A विभाव is any causative or exciting property by the help of which the latent स्थायिभाव develops. The things चन्द्रिका, गन्ध, माल्य, अनुलेपन etc, excite the feeling of रति in a person's mind, therefore these are (उद्दीपन-) विभावs. The कान्ता or beloved woman is the root cause on which the feeling of रति in a person's mind rests and so it is termed the (आलम्बन-) विभाव of रति or शृङ्गार. अनुभावs are the gestures or actions denoting the effects of स्थायिभाव or रस upon a person. Thus the gestures and actions which a man exhibits under the influence of रति or शृङ्गार would be called the अनुभावs of शृङ्गार. व्यभिचारिभावs are minor feelings which cannot have any great importance by themselves, but can heighten the principal feeling i. e. स्थायिभाव. These व्यभिचारिभावs are thirty-three or thirty-four in number viz. निर्वेद, ग्लानि, शङ्का etc. The सात्त्विकभावs i. e. pure emotions which hold a middle position between the स्थायिभावs and व्यभिचारिभावs and which are indicated by particular conditions of body and mind are eight, viz. स्तम्भ, स्वेद, रोमाञ्च, etc. (The appropriate English equivalents of these and other kinds of भावs may be studied from Monier Williams' *Sanskrit-English Dictionary*). स्थायिभावs are nine (or eight according to writers on dramaturgy) viz. रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, विस्मय and सम. These correspond respectively to the nine रसs which are शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स, अद्भुत and शान्त. शृङ्गार is the developed expression of love between a man and a woman. Any other kind of love or affection e. g. वात्सल्य, भक्ति etc. cannot rise to the pitch of रस and so it remains only in the state of a स्थायिभाव, although it is heightened by अनुभावs etc.; so also with the other स्थायिभावs and रसs.

Now प्रेयस्वत् is a figure where a स्थायिभाव is only suggested by the help of अनुभावs etc.

इयं च सुतवाल्लभ्यान्निर्विशेषा etc. । Example of प्रेयस्वत्. Here वात्सल्य or अपत्यविषयकरति is manifest. It is heightened by the contact of स्पृहा, a व्यभिचारिभाव. The आलम्बनविभाव and others are described in the commentary.

Here the स्थायिभाव i. e. मातृविषयक-रति does not rise to the height of रस. Had it been स्त्रीपुरुषविषयक-रति it would have risen to शृङ्गार. In such a case where the development of a रस is described the alaṅkāra रसवत् occurs. The रस itself is stated in words. स्थायिभाव is expressed, and अनुभावs, विभावs, and व्यभिचारिभावs are all described. Although any of these five categories are not actually expressed but are inferred, still the figure remains रसवत्. The existence and not the expression of all these five is necessary.

इति भावयतस्तस्य etc.— is the example of रसवत्. Here the development of शिव's शृङ्गार is described. For all the five parts स्वशब्द, स्थायि etc., the commentary should be looked into.

In प्रेयस्वत् we were concerned with स्थायिभाव; in रसवत् with रस. Now in ऊर्जस्वि we have to deal with रसाभास and भावाभास and in समाहित we have to do with the शान्ति (abatement) of रस, भाव, रसाभास or भावाभास. आभास means अनौचित्येन प्रवृत्ति here. Any sentiment or feeling that is developed in an improper and objectionable manner is called रसाभास or भावाभास. When any passion like love or anger exceeds beyond control, then the sentiment makes its effect in a rash and morally objectionable manner, and then it is called रसाभास or भावाभास. The description of such a रसाभास or भावाभास constitutes the figure ऊर्जस्वि. ऊर्जस्वि = बलवत् = rash, disdainful.

तथा कामोस्य ववृधे etc. । The desire of Hara was heightened to such a degree that he abandoned the righteous path and began to act improperly. This constitutes रसाभास.

The शान्ति of रस, भाव and others is the quiescence or abating condition of the same रस, भाव etc. When such रसशान्ति or भावशान्ति is illustrated and no other रस or भाव is sought to be introduced with the abatement of the previous one then the figure is समाहित.

अथ कान्तां दृशं दृष्ट्वा etc. । Here the abatement of Hara's desire is described. He allayed all the marks of previous passion on his body and then approached Pārvatī. The appeasing of passion indicated by the allaying of the marks on his body constitutes समाहित.

The nature of these four alaṅkāras with their examples is thus succinctly described. The general purport of the commentary on these alaṅkāras will be seen to be included in the above. Now we notice from the beginning some places requiring particular explanation.

P. 51, L. 1—एतेषां पञ्चाशत्संख्यानाम् सूचकाः । The nine स्थायिभावs, eight सात्त्विकभावs and thirty-three व्यभिचारिभावs make up the number fifty. The indicators of each of these fifty भावs are अनुभाव, विभाव, व्यभिचारिभाव and स्वशब्द. The स्वशब्द is the verbal statement of the very thing which is to be indicated (सूच्य) such as रति and the like. It will be seen that व्यभिचारिs or minor feelings are included both in सूच्यs and सूचकs. The reason is that they are sometimes themselves principally described in some poetry with other व्यभिचारिs and अनुभावs etc. as their accessories. Therefore the व्यभिचारिs are included both in सूच्यs and सूचकs. The सात्त्विकभावs are of two-fold nature. They are sometimes regarded as principal feelings; at others they are included in अनुभावs which are accessories. Of course cases where the व्यभिचारिभावs and सात्त्विकभावs are described as principal are very rare. Generally स्थायिभावs are indicated and व्यभिचारिs are their accessories. Mammaṭa has given one example where व्यभिचारिभाव is principal (का. प्र. ४, p. 120).

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेद्य दृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।
नो यावत्परिरभ्य चाटुशतकैराश्वासयामि प्रियां
भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः ॥

Here [विधिं प्रति] असूया is the व्यभिचारि described.

The विवृतिकार takes objection to the interpretation पञ्चाशद्भावानां सूचनम् of Indurāja and especially to the number fifty of these Bhāvas. He says—पञ्चाशद्भावसूचनमिति व्याख्यानमयुक्तम् । हासादीनां भावानां हास्यादीनां च रसानां भेदस्यासिद्धत्वात् । By the expression

रत्यादि he does not understand रति as a स्थायिभाव and other स्थायिभावs, but takes रति as a mere भाव by the dictum, it seems, of the Ālaṅkārikas viz.— रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः । भावः प्रोक्तः, and not as one of the 9 स्थायिभावs as Indurāja takes it; and makes his list of 42 भावs by adding only रति to 33 व्यभिचारिभावs plus 8 सात्त्विकभावs thus making 42 भावs only. He insists that out of the 9 स्थायिभावs and रसs, रति can only be accepted as a mere भाव separately with reference to गुरु, नृप etc. and not हास, शोक and the रस हास्य, करुण etc., as these latter cannot be distinctly apprehended with reference to देव, गुरु, नृप or any other being as रति is. Thus he says रतिरिह देवगुरुनृपादिविषया गृह्यते । कान्ताविषयायाः स्तुतेः सूचने रसवदलंकारो वक्ष्यते ।

He reads °सूचने instead of °सूचनैः. The word सूचन may mean अवगमन or अनुमान i. e. indication or inference. As शीतनिवृत्ति is indicated or shown by वह्नि, as the latter is the productive cause of it, and as the taste of a mango can be inferred from its colour, which may be said to be a ज्ञापक cause of taste, so the विभावs, and अनुभावs may be said to be सूचक of रति and other भावs. But a भाव thus indicated by or inferred from विभावs and अनुभावs is not the soul of poetry. The soul of poetry is रस which is the subject of enjoyment or pleasure in general, and as such, it is neither indicated nor inferred but only enjoyed, and therefore रस, भाव and other emotions are said to be व्यङ्ग्य (capable of being suggested), and not अनुमेय (capable of being inferred) by those who understand the real nature of poetry. The विभावs, अनुभावs and व्यभिचारिभावs are not the productive causes of रस. If they were so, भरत and others would have said रसनिष्पत्तिः and not रसाभिव्यक्तिः.

The whole passage of the विवृतिकार bearing on this discussion is worth extraction :— आदिग्रहणान्निर्वेदग्लानीत्यादयो व्यभिचारिभावाः तथा स्तम्भः स्वेद इत्यादयः सात्त्विकभावाः गृह्यन्ते । तेषां च [द्वा]चत्वारिंशतो रत्यादिभावानामनुभावैः सात्त्विकवाचिकाहार्याङ्गिकरूपैरभिनयैरादिग्रहणादुद्दीपनालम्बनरूपैर्विभावैः स्थायिभावत्वाद्रतेस्तु व्यभिचारिभिरपि सूचने व्यक्तौ यत्काव्यबन्धनं प्रेयस्विद्रत्याः प्रियतरया उपलक्षितं भाववृन्दमत्रास्तीति । वह्नेः शीत[नि]वृत्तिरनुमीयत इति कारणस्यापि क्वचिद्गमकत्वाद्विभावैर्भवत्येव सूचनम् । रूपाद्रसानुमानं भवतीति व्यभिचारिणां सहकारिरूपाणामप्यस्ति गमकत्वम् । काव्यस्य तु सिद्धे गमकत्वे निर्विवा-

दैवानुभावानां सूचकता। न चानुमितमात्रतया स्थितो भावः काव्यजीवितमपि तु साधारण्येन प्रतिपन्नो रसनाव्यापारगोचरः। एवं रसेऽपि गन्तव्यमत एव व्यङ्ग्या रसभावतदाभासतत्प्रशमाः काव्यतत्त्वविद्भिरभिधीयन्ते। एतच्चाभ्युपगम्योक्तम्। वस्तुवृत्तपरीक्षायां रसभावादयोऽनुमेया एव न भवन्ति। न हि विभावानुभावव्यभिचारिणः कारणकार्यसहकारिरूपाः। तद्रूपत्वे कारणकार्यसहकारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति ब्रूयात्। यथा चैतत्तथा परीक्ष्यमाणं ग्रन्थगौरवमानयतीति न प्रतन्यते।

P. 51, L. 2—तत्रानुभावश्चतुर्विधः। Of these अनुभाव i. e. gesture or condition of mind or body is fourfold : (1) आङ्गिक of body, such as gestures of hands, eyes etc., (2) वाचिक of speech, such as the use of a particular tone or voice, (3) सात्त्विक natural or pure state of mind such as stupor, perspiration etc., (4) and आहार्य adventitious or borrowed, such as head-dress or bodice. **L. 5**—एवमयमनुभावः ···। Thus this fourfold अनुभाव being the कार्य (effect), conveys or indicates the feelings which are the cause. **L. 10**— यथा हि कार्यस्य ···। As a well investigated effect (कार्य) necessarily leads to its cause (कारण), so also a well ascertained cause invariably leads to its effect, as it is usually seen in worldly transactions. **L. 17**— रत्यादीनां च शब्दानां ···। Though the words रति and others are not found to indicate the sentiments, love and others, in the way in which they are indicated by their peculiar and natural characteristic by अनुभावs, yet they possess partially this characteristic of the अनुभावs. As indeed the अनुभावs convey the idea of feelings generally and not particularly so the indicatory words रति and others also do the same. **L. 22**— चतूरूपा भावा इति। Where Udbhaṭa has said this and पञ्चरूपा रसाः occurring a little further on we cannot at pressent determine. Perhaps it may be in his भामहविवरण. **L. 27**—प्रेयः शब्दवाच्येन ··· ··· ··· ··· लक्षणया व्यपदेशः। This is certainly original and very ingenious. Indurāja explains the propriety of the word प्रेयस्वत्. प्रेयस् originally means a dear person. Now a dear or beloved person is the आलम्बनविभाव of the स्थायिभाव रति. Therefore by लक्षणा the word प्रेयस् comes to mean रति. Again रति is one of the nine (or fifty) भावs mentioned before. Therefore when we use the word प्रेयस् chiefly intended for रति, all the other भावs also come in with it and are meant by the word प्रेयस् (by लक्षणा).

Thus प्रेयस् means ultimately 'all the भावs that are indicated.' And प्रेयस्वत् is that which contains such भावs.

P. 52, L. 5— इयं च सुतवाल्लभ्यात् ···। The विवृतिकार comments on this verse almost in the same words as Indurāja :— क्रोडे वक्षसि कृत्वेति संबन्धः। अत्र वक्षसि निधानमाङ्गिकोऽभिनयः उल्लापनं वाचिकः इदंशब्दावाच्यो मृगार्भक आलम्बनविभावः वाल्लभ्योन्मीलितमौत्सुक्यं व्यभिचारिभावः। एतैश्चतुर्भिर्भावो रत्यात्मकः सूच्यते।

व्यभिचारिणस्तु सूचने उदाहरणम्— 'एवं वादिनि देवर्षावि 'त्यत्र। एवं देवर्षि-वदनपितृपार्श्ववर्तनरूपाभ्यां विभावाभ्यामधोमुखता पद्मगणनाभ्यामनुभावाभ्यां लज्जा व्यज्यते। एवमन्येष्वप्युदाहार्यम्।

P. 52, LL. 19–24— एते च शृङ्गारादयो ··· ··· प्रवृत्तिरविरुद्धा। And these 9 sentiments, viz. शृङ्गार and others, as they are the means of acquiring the fourfold objects of human pursuit and of avoiding their contraries, are nothing but the nine स्थायिभावs themselves, रति and others, in a highly developed form. **L. 21**— अतस्तथाविधेन ···। The sentiments, being capable of relishment in a peculiar way (described above), are *technically* called by the word रस showing the difference in relishment. The word रस *in general* denotes all the different shades of relish or pleasure (आस्वाद). निर्वेद etc. do not contain that kind of relishment which शृङ्गार and others contain; therefore the *technical* word रस, whose connotation is once fixed for a particular kind of relish, cannot be applied to निर्वेद etc. When only general relishment is sought to be expressed, then the word रस may be used for निर्वेद, ग्लानि etc. as in the case of मधुर, अम्ल and the like. In this way Indurāja determines the meaning of the word रस. The Kārikā रसनाद्रसत्व etc. has the same meaning as above. तान्त्रिक = technical (तन्त्र, a science).

The विवृतिकार thus comments on the whole passage :— एते च धर्माभिप्रापकतया तदितरपरिहारतया च। इति प्रसिद्धरत्यादिव्यक्तिरूपास्तान्त्रि-करसशब्दवाच्याः। निर्वेदादीनां तु रमणीयत्वेऽपि न तान्त्रिकरसशब्दवाच्यतेति भावत्वमेव। एषां च स्वशब्दादिभिः पञ्चभिरवगतिर्भवति। यत्र स्वशब्दस्तद्वाचकस्तद्वाचकः सामान्येन न तु तदभिव्यक्तौ शक्तः। एवं हि शृङ्गारहास्येत्यादिश्लोकान्नाट्यादिव सकलरसप्रतिपत्तिः स्यात्। यं कान्तादिमर्थमवलम्ब्य रत्याश्चित्तवृत्तिविशेष उत्पद्यते स आलम्बनकारणम्। येन वसन्तेन्दूदयादिना बध्यते तदुद्दीपनकारणम्। यदुत्पद्यते स स्थायी भावः। तस्मिन्स्रक्सूत्रकल्पे यत्सहकारितयोदेति स व्यभिचारिभावः। सति च स्थायिनि येऽङ्गविकारास्तेऽनुभावाः अभिनयशब्दप्रतिपाद्यास्तेषामास्पदं यत्काव्यं

बध्यते तत्काव्यबन्धनम् । रसवद्रसोऽस्तीति तत्रविभावादिकाव्ये वाच्यतया व्यभिचारिणां तु कचित्प्रतीयमानतयापि स्थितिः । स्थायिनस्तु प्रतीयमानतयैव । प्रतीयमानो हि स्थायी रसः । स्थायिनस्तु वाच्यत्वेऽभिनयादिरूपं लिङ्गमकिञ्चित्करमेवेति हासादिसमत्वाच्च काव्यस्य प्राप्नोति । यतश्च विभावाद्यास्पदं अतश्च दर्शितमतश्च शृङ्गारादिरसम् । When the words expressive of these भावs &c. are used, they are capable of indicating them generally, but are not powerful enough to manifest them in a developed form. If such were the case, by the verse शृङ्गारहास्य etc., which enumerates the रसs in their own names, cognisance of all the Rasas will be an accomplished fact. In a sentimental poem (विभावादिकाव्ये), the व्यभिचारि भावs are expressed by their own names, they are rarely suggested, but the स्थायिभाव is always suggested; for a स्थायी is always suggestive; but if a स्थायी is expressed, then its indicatory marks such as अभिनय and others will be all nugatory.

The विवृतिकार reads रसवद्दर्शितस्पृष्टशृङ्गारादिरसोदयम् instead of °दर्शितस्पृष्टशृङ्गारा°, and mentions the स्थायिभावs just after the Kārikā 45, शृङ्गारहास्य etc. and not along with व्यभिचारिभावs as Indurāja does. He thus makes the number of these भावs 42 and not 51 as Indurāja takes. (See *supra* p. 98).

P. 53, L. 4— चतुर्वर्गैतरौ ...। These lines also describe रस. चतुर्वर्गैतरौ ... यतः— By reason of which the four पुरुषार्थs are secured and their contraries are avoided. चैतन्यभेदात् — रस is a sort of चैतन्य or life principle. It imparts life to poetry; and as it is relishable it is called रस, a relishable thing.

P. 53, L. 9— पञ्चरूपा रसा इति । The five forms of रस are the रसs themselves together with their स्थायिभावs, विभावs, अनुभावs, and सञ्चारिभावs. The inception, development and manifestation of these is already explained in detail (See the Notes, Varga IV, pp. 95–96).

Udbhaṭa recognises five forms of रसs, namely (1) 9 स्थायिभावs i. e. permanent feelings such as love &c., (2) 33 संचारिणः i. e. desultory mental conditions, such as निर्वेद, ग्लानि &c., (3 and 4) विभावs and अनुभावs i. e. causes and effects of sentiments, such as कामिनी, उद्यान &c., and कटाक्ष, भुजक्षेप &c., and (5) sentiments themselves in their own names; just as he mentions four kinds of भावs, namely स्थायिभाव, विभाव, अनुभाव and संचारिभाव.

P. 54, L. 8— एवमन्येऽपि रसा उदाहार्याः। The विवृतिकार also has the same remark at the end of the explanation of this example. Indurāja's remark is consistent as he includes all the रसs in his enumeration of 51 भावs; but the विवृतिकार's remark seems to be inconsistent with his contention that only रति is capable of being the subject of रसवदलंकार and not हास, शोक etc., as he mentions only 42 भावs capable of leading to the alaṅkāras रसवद् etc. (See *supra* p. 98).

P. 54, L. 9— रसानां भावानां च …… वक्तव्यत्वाच्च। Indurāja here passingly alludes to the important question which was probably very hotly contested in his own times and which was very ably put forth by आनन्दवर्धन in his ध्वन्यालोक, viz. whether रसs and भावs, and in fact all kinds of ध्वनि, are merely the ornaments of poetry or the soul of it, but declines to discuss it here on the plea of swelling the volume of the work. He says the nature of रस and भाव is not discriminated here as it is foreign to our subject and as it requires a fuller exposition.

P. 54, L. 21— ज्योत्स्नातमिस्रेत्यत्र …। The word ऊर्जस्विन् is a मत्वर्थे निपातन of Pāṇini. The termination विन् is irregularly applied to ऊर्जस् for मत्. Therefore विन् conveys the sense of मत्. ज्योत्स्नातमिस्रा etc.— पा. ५. २. ११४.

These four alaṅkāras are generally accepted by old writers. But treatises like those of Vāmana and others contain no mention of them. Writers of the modern school starting from Dhvanikāra and Ānandavardhana onwards generally do not accept these as arthālaṅkāras. They regard रस as the soul (आत्मा) of poetry and the arthālaṅkāras are in their opinion only outer ornaments. Therefore the different varieties of रस, भाव etc. that are mentioned by old authors as alaṅkāras are not regarded by them as alaṅkāras at all. Evidently Udbhaṭa's view about these alaṅkāras seems to be the old one and he has no idea of the great importance attached to ध्वनि in the poetry by the writers of the New School, who include रस, भाव etc. under divisions of ध्वनि. Now ध्वनि or व्यङ्ग्यार्थ is a sense of words. Hence रस, भाव etc. which are included under it are also understood as a sense of words in poetry. And a sense of

words obviously cannot be included in alaṅkāras. Also रस being the chief element to be enjoyed in poetry, it is styled by them as the soul of poetry. But sometimes रस assumes the nature of अलंकार even in the opinion of the writers of the New School. In mediocre (गुणीभूतव्यङ्ग्य) poetry ध्वनि or व्यङ्ग्यार्थ is subordinate to the वाच्यार्थ. Hence रस, भाव etc., which always belong to ध्वनि, assume a subordinate position in such poetry and they can be included under the category of alaṅkāras in that case.

Udbhaṭa evidently was not in touch with this view-point. He regards रस as a charm of poetry and as such includes it in alaṅkāras. Indurāja also, though he was acquainted with the ध्वनि theory as is already pointed out and as will be more clear from the sequel, was not so far advanced in his views as to remove रसs, भावs etc. from arthālaṅkāras altogether. On the contrary he likes to include all ध्वनि under alaṅkāras.

P. 55, L. 10— पर्यायोक्तम् । This figure is needlessly inserted between ऊर्जस्विन् and समाहित. These latter ought to have been mentioned together as they are both connected with रस. But Bhāmaha and Daṇḍin seem to have been unnecessarily followed here. They both have the enumeration in this order-ऊर्जस्वि, पर्यायोक्तं, समाहितम्. But here Daṇḍin's enumeration is not liable to fault as that of Bhāmaha and Udbhaṭa. For his figure समाहित is not connected with रस at all. He has a very different kind of समाहित, that which is named by modern writers as समाधि.

P. 55, L. 11— पर्यायोक्तं यदन्येन ...। "पर्यायोक्त is a statement made in a peculiar way which is void of the functions of वाच्य and वाचक and which consists of suggestion."

Indurāja explains वाचकवृत्ति and वाच्यवृत्ति by वाचकस्या ... ... संसर्गगमनम्. वाचकवृत्ति is the function of an expressive word i. e. the function of denoting the direct sense (वाच्यार्थ) of a word. वाच्यवृत्ति is the process of the वाच्यार्थ (direct sense) combining itself with other वाच्य senses (of words) for the purpose of forming a consistent meaning. आकाङ्क्षा — पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुबोधकत्वम् आकाङ्क्षा. The syntactical expectation of a word for others (in a

sentence) is आकाङ्क्षा. When a word in प्रथमाविभक्ति is uttered it invariably requires a verb to produce some cogent meaning and if the verb is not expressed we have to take it as understood. Thus if a verb is uttered it has the natural expectations of its kārakas and so on. This expectation is आकाङ्क्षा. In गौश्वलति the words have आकाङ्क्षा of each other; but in गौरश्वः पुरुषो हस्ती they have no आकाङ्क्षा at all. योग्यता is defined as बाधविरहो योग्यता or अर्थाबाधो योग्यता, absence of contradiction between the senses of words. In वारिणा सिञ्चति, वारि and सिञ्चन are mutually योग्य for each other. But in अग्निना सिञ्चति, there is no योग्यता (though there is आकाङ्क्षा), for अग्नि is not a thing with which सिञ्चन is made. संनिधिः— पदानामविलम्बेनोच्चारणं संनिधिः. गां आनय — these two words (which have both आकाङ्क्षा and योग्यता) uttered with a interval of many hours between them will convey no meaning, for there is no संनिधि. When all the words in a sentence are uttered at one time they are said to have संनिधि between them. आकाङ्क्षा, योग्यता and संनिधि are things which make a word combine its meaning with the meanings of other words in a sentence and form a consistent meaning of the whole.

In पर्यायोक्त the sense which is मुख्य is not spoken directly but conveyed by some round about way. Here a peculiar sort of व्यञ्जना (अवगमन) occurs. In real व्यञ्जना the sense which is implied is quite different from the वाच्य sense. But in the case of पर्यायोक्त the meaning conveyed by व्यञ्जना is in substance the same as the वाच्यार्थ (the sense directly expressed). सान्तरेण शब्दव्यापारेणावगम्यमानत्वात् — as the sense is suggested by mediate or indirect process of words.

The विवृतिकार's comment on पर्यायोक्त is similar to that of Indurāja. It runs thus—वाचकवृत्तिरभिधा । वाच्यवृत्तिराकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात् संसर्गगमनं ताभ्यां विनार्थसामर्थ्यात्मनावगमस्वभावेन यत्प्रतिपाद्यते तत्पर्यायेणान्येन रूपेणाभिधानमिति पर्यायोक्तम् । अवगमव्यापारेण कथमभिधानमिति चेत् पर्यायोक्ततत्त्वमप्रस्तुतप्रशंसाव्याख्याने वक्ष्यामः । He has not explained the nature of पर्यायोक्त i. e. the principle of round about saying in which the conveyance of the expressed meaning by means of the process of suggestion is involved. He promises to do so when he has to comment upon the nature of अप्रस्तुतप्रशंसा.

P. 55, L. 20—येन लम्बालकः साश्रः । Only the first verse constitutes the example. Here गजासुरः हतः (Gajāsura was destroyed) is the व्यङ्ग्य sense. The वाच्य sense viz. गजासुरवधूजनः लम्बालकः etc.......कृतः is really the same in substance as the व्यङ्ग्य sense, only the प्रकार is different.

The विवृतिकार reads the last line of this example as नमोऽस्त्वपारवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने ।

The story of गजासुरवध occurs in काशीखण्ड ch. 68, and in स्कन्दपुराण, गणेशखण्ड ch. 10 which may be consulted. The loose tresses, tears, breaking of bangles—all these being the effects of शोक after the death of the husband convey the idea of the destruction of गजासुर. though not by the direct process of the expressed meaning of words. Therefore here the disordered hair, dress etc. are embellished by the suggested sense conveyed by the lamentable state of the females; therefore the alaṅkāra is पर्यायोक्त.

P. 56, L. 6—इह रसभावानां... । The twofold character of रसs and भावs, when they are consistent or not with the convention of scriptures, has been already explained. Out of them those that are consistent are spoken of as रसs and भावs, and those that are inconsistent are termed रसाभासs and भावाभासs. And when the abatement of the operation of these sentiments and feelings and their semblances with reference to the objects of their origin is described in poetry, it gives rise to the alaṅkāra समाहित; for there their abatement or complete resignation takes place. The word समाहित is derived by the termination त in the sense of the action of समाधान, as समाधीयते इति समाहितम्.

P. 56, L. 11—ननु यदि... । Now if the operation of the sentiments and feelings is withheld in that poem, then in that case by the cessation of the old sentiments new sentiments etc. being introduced, they will give rise to such alaṅkāras as रसवत् and others. The author removes this doubt by the expression अन्यानुभाव etc. It means the cessation should be completely void of the अनुभावs etc. of another sentiment. Thus where notwithstanding the deep impression of the former sentiments and feelings, they are completely set at rest, and new sentiments do not rise at

all, or when they do rise they are somehow subdued, there the alaṅkāra समाहित makes its appearance.

The विवृतिकार's comment on these lines is shortly as follows:—अनौचित्यप्रवृत्ता रसभावाः रसाभासभावाभासशब्दवाच्याः । तेन शास्त्रविरुद्धानामशास्त्रविरुद्धानां वा रसभावानां या प्रशान्तिर्निबध्यते तत्परिहाररूपत्वात्समाहितम् । न च रसान्तरप्रादुर्भावोऽत्रेत्युक्तमन्यस्य रसस्यानुभावैर्निश्शेषेण शून्यरूपमिति ।

P. 57, L. 1—उदात्तम् उदात्तमृद्धिमद्वस्तु...। "उदात्त is [the description of] a thing possessed of immense wealth or a deed of a great person, both of which are not the principal themes [of the poem]."

The ऋद्धिमद्वस्तु or महात्मचरित must be only touched upon secondarily, they must not be dwelt upon to a great length.

उवाच च यतः क्रोडे etc., पुष्टेन्द्रनीलवैडूर्यं etc., उत्तरोपत्यका यत्र etc., बभूव यस्य पाताल etc.—all this is a description of the wealthy Himālaya. The idea in the last verse is worth noticing. At the time of the final chaos, the earth fell down to hell; but Himālaya did not fall with it; on the contrary the [immense] length of it became manifest, its bottom being severed from the earth.

The विवृतिकार reads पुष्येन्द्रनील etc. and explains as पुष्यो मणिभेदः.

P. 57, L. 24—न च विपुलाशयचेष्टिते···। If the deeds of a hero (महात्मचरित) is the principal theme of description, then the sentiments occurring in the deeds of the hero will invite the possibility of रसवदलंकार in that case. Therefore the condition is laid down as उपलक्षणतां प्राप्तम् etc. When the महात्मचरित is subordinately brought in, then that is the province of उदात्त. For रसयत् requires the sentiment to be working prominently in the sentence, which is impossible when the source of the sentiment i. e. महात्मचरित is subordinate.

विवृतिकारः—अर्थप्राप्तावनर्थपरिहारे चोद्यतानां महतां चरितमुदात्तम् । न चात्र रसवदलङ्कारतेति उक्तमुपलक्षणतामित्यादि । नह्यत्र महात्मचरितमङ्गितया स्थितम् अपि त्वङ्गतां गतम् ।

P. 58, LL. 13-17 — श्लिष्टम् । एकप्रयत्नोच्चार्याणाम् ······ । "The composition (1) of words (of different meanings)

which are pronounced in the same manner and (2) of words which *appear* to have the same pronunciation but which really differ in some attributes such as स्वरित etc. is called श्लिष्ट."

P. 58, L. 16—अलङ्कारान्तरगतां प्रतिभाम् ...... । "Thus composed of two kinds of words (पद्s) [the figure श्लिष्ट] which produces an image of other alaṅkāras should be regarded as [twofold] distinguished by an expression of अर्थ and शब्द."

P. 58, L. 18 to P. 59, L. 5—इह खलु...विशिष्टं तत्प्रतीयतामिति । The words having different meanings are regarded by Udbhaṭa as different words though they are made up of exactly the same letters and are pronounced alike. Now some words are exactly alike each other in both meanings, and some words differ slightly by a स्वरित, व्यञ्जन, प्रयत्न etc. When the two forms are exactly alike, the word employed only once can convey both meanings. In this case the श्लेष is अर्थश्लेष. But when the two forms of the word (or the two different words according to Udbhaṭa's doctrine) are not exactly alike but differ is some minor attributes such as स्वरित etc. one form is expressed and the other form comes in jointly with the first by similarity. In this case it is शब्दश्लिष्ट for not only the meaning but the verbal form even has to come in jointly.

P. 59, LL. 6-9—एतच्च श्लिष्टं......पदबन्ध इत्यर्थः । Indurāja explains the second Kārikā. Here he argues in a grammatical style. श्लिष्ट becomes an alaṅkāra by creating an image of some other alaṅkāra. Therefore whatever श्लिष्ट exists some other alaṅkāra necessarily exists, and so श्लिष्ट cannot have any independent existence (अवकाश). But the other alaṅkāras have their own independent provinces quite unconnected with श्लिष्ट, while श्लिष्ट cannot have the same. Therefore in cases where श्लिष्ट occurs, the claims of other alaṅkāras are ignored and श्लिष्ट only is noticed.

According to grammar there is a rule येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति. There is another axiom of a similar import viz. निरवकाशत्वमपवादत्वम्. When a greater category completely overlaps a smaller one and extends further, there remains no province for the smaller category. Therefore it becomes an exception and wrests its own

province from the larger category. The larger category thus exists in the province outside the reach of the smaller one. Now, as श्लिष्ट in all cases produces some other alaṅkāra, wherever श्लिष्ट exists some other alaṅkāra invariably exists. These other alaṅkāras have their own independent examples also. Thus if the claims of श्लेष are ignored, श्लेष is entirely lost, but if the claims of other alaṅkāras are ignored they are not entirely lost. Therefore wherever श्लिष्ट occurs other alaṅkāras recede and give place to श्लेष.

P. 59, L. 12—तस्योदाहरणम्। Udbhaṭa gives three verses to illustrate श्लिष्ट. The examples of अर्थश्लिष्ट and शब्दश्लिष्ट are interspersed in them and it requires a great grammatical labour to determine whether a particular word contains अर्थश्लिष्ट or शब्दश्लिष्ट according to the views of Udbhaṭa. It will always require an extensive knowledge of Pāṇini's Grammar to determine whether two forms of a word differ by उदात्त, अनुदात्त or स्वरित or by स्थान, प्रयत्न etc.

P. 59, L. 13—Verse 1. स्वयं च पल्लवाताम्र··· । Here the alaṅkāra is उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लिष्ट, i. e. श्लिष्ट is the principal figure and there is only a tinge of उपमा. प्रभातसंध्या is compared to Pārvatī by paronomastic adjectives. भास्वत्कर and अस्वाप are paronomastic (श्लिष्ट). भास्वत्कर = (1) arms that are resplendent, (2) rays of the sun; अस्वाप=(1) अ सु आप = दुर्लभ, difficult to be obtained; (2) remaining awake, not sleeping. The पदच्छेद in the case of the first meaning of अस्वाप in अस्वापफललुब्धेहितप्रदा is अस्वापं यत्फलं तत्र ये लुब्धाः तेभ्यः ईहितं प्रददातीत्यसौ; and in the case of the second meaning is अस्वापफललुब्धे हितप्रदा, स्वापस्य यत्फलं तत्र यो न लुब्धः तस्मिञ्जने हितं प्रददातींत्यसौ. Thus the compound is quite different in both the meanings. Hence a change of स्वरs and प्रयत्नs takes place when the meaning is changed. But on account of similarity of both the forms, the one is expressed and the other is आक्षिप्त, hence this is शब्दश्लिष्ट.

In the case of भास्वत्कर, the compound in the first meaning (भास्वन्तौ करौ) is कर्मधारय (i. e. a variety of तत्पुरुष) and in the second meaning (भास्वतः कराः) it is षष्ठीतत्पुरुष. Therefore there is no change in स्वरs etc. and the figure is अर्थश्लेष; for the form is the same and the meaning is only श्लिष्ट (adhering to the principal meaning).

P. 59, LL. 15-16—Verse 2. इन्दुकान्तमुखी··· । Here the alankāra according to Udbhaṭa is रूपकप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लिष्ट. There is रूप्यरूपकभाव between Pārvatī (understood) and त्रिजगद्रत्न. Pārvatī is termed त्रिजगद्रत्न i. e. अलौकिकरत्न. All the attributes इन्दुकान्तमुखी etc. qualifiy Pārvatī and त्रिजगद्रत्न as well. त्रिजगद्रत्न also has a double use; it qualifies Pārvatī once and at another time it becomes an independent word and produces an image of रूपक as said above.

Here त्रिजगद्रत्न does not differ in its two forms either by स्वर or प्रयत्न; for both the meanings of it are only side-lights of one and the same meaning. Therefore it is an example of अर्थश्लेष. In मुक्ताश्री the स्वर is changed and in इन्दुकान्तमुखी and other adjectives the प्रयत्न is changed. Henee they become examples of शब्दश्लेष.

Verse 3 (first half) अपारिजातवार्ता········ । Here the alankāra, according to Udbhaṭa, is रूपकानुप्राणितविरोधोत्पत्तिहेतु श्लिष्ट. श्लिष्ट is principal and रूपकानुप्राणितविरोध is subordinate. नन्दनश्रीः = (1) [one] whose beauty is delighting, (2) the splendour of the Nandana garden. अपारिजातवार्ता=(1) [one] in whose connection tidings of enemies are absent; (2) [garden] in which there is no trace of पारिजात tree.

The first meaning of नन्दनश्री qualifies Pārvatī and the second being an independent one becomes उपमान and produces प्रतिभा of रूपक. The first meaning of अपारिजातवार्ता qualifies Pārvatī and the second meaning qualifies the second meaning of नन्दनश्री. Thus the रूपक becomes: "Pārvati is नन्दनश्री (splendour of the garden नन्दन) itself having no पारिजात tree in it". Now here विरोध or विरोधाभास is produced which is based on the रूपक that is created by the word नन्दनश्री. पारिजात tree is said to be not existing in Nandana which is absurd, for पारिजात is invariably associated with Nandana. The परिहार of this विरोध is to be made by accepting the first meanings of both the words which qualify Pārvatī.

Here there is a change in the स्वरs of both the words when the meaning changes. For the compounds become different when the meaning is changed. Hence both are शब्दश्लिष्टs and not अर्थश्लिष्टs.

Verse 3 (latter half). अबिन्दुसुन्दरी......... । Here the alaṅkāra is विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लिष्ट.

अबिन्दुसुन्दरी = (1) beautiful like the moon [reflected] in water; (2) a beautiful lady having no बिन्दु (spot), गलल्लावण्यबिन्दुका = (Lady) from whom are issuing drops of lustre.

Here the second meaning of अबिन्दुसुन्दरी is contradictory to the meaning of गलल्लावण्यबिन्दुका. A lady having no बिन्दु is said to be the source of बिन्दु drops (of lustre); hence the विरोध. The विरोध is removed by accepting the first meaning of अबिन्दुसुन्दरी.

Although in अबिन्दुसुन्दरी the compound is different when the meaning changes, the स्वर does not change. But the प्रयत्न does change when the compound is changed, and the two forms of the word become different in that respect. Therefore शब्दश्लेष is present here.

The differences occurring in the स्वरs of these three verses are not explained at length. It is always laborious and many times useless to explain the intricate technicalities of grammar about स्वरs which are invariably found in Vedic literature. Those who are interested in these स्वरs should study the commentary and those who want to enter deeper into the subject should see 'Macdonell's Vedic Grammar for students, Ap. III.' The best way, however, will be to consult the स्वरप्रकरण in सिद्धान्तकौमुदी, especially the समासस्वरs.

But to understand the text and especially the commentary on this portion, it is necessary and sufficient to explain here the modifications of स्वरs in three cases viz. थाथादि, बहुव्रीहि and तत्पुरुष स्वरs.

P. 60, L. 2 — थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । The sūtra which enjoins the थाथादिस्वर is 'थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' (पा. ६. २. १४४) which is explained in काशिका as—थ, अथ, घञ्, क्त, अच्, अप्, इत्र, क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तो भवति, and means 'the last syllable of words ending in suffixes थ, अथ etc. becomes उदात्त when they are the latter members of com-

pounds with prepositions or substantives ending in cases forming the first members. The words ending in —

suffix	थ	are	सुनीथः, अवभृथः, प्रभृथः;
,,	अथ	,,	आवसथः, उपवसथः;
,,	घञ्	,,	प्रभेदः, काष्ठभेदः, रज्जुभेदः;
,,	क्त	,,	दूरादागतः, पुरुष्टुतः;
,,	अच्	,,	प्रक्षयः, प्रजयः,
,,	अप्	,,	प्रलवः, प्रसवः;
,,	इत्र	,,	प्रलवित्रम्, प्रसवित्रम्; and in
,,	क	,,	गोवृषः, खरीवृषः

The last syllable of all these words becomes उदात्त. Our example is अस्वापफललुब्धेहितप्रदा which is a compound, the last member of which ends in suffix अच्, and is preceded by the preposition प्र and the substantive ईहित or हित in the accusative case; therefore its last syllable becomes उदात्त.

P. 60, L. 4—तत्पुरुषे तुल्यार्थेति । The sūtra prescribing the प्रकृतिस्वर in a तत्पुरुष compound is तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः (पा. ६. २. २). It is explained in काशिका very clearly thus:—तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्ययं द्वितीयान्तं कृत्यान्तं च यत्पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति. In a तत्पुरुष compound the first member retains its original accent. Thus अस्वापफललुब्धे being a तत्पुरुष compound its first member has the original accent and is therefore आद्युदात्त i. e. its first syllable is उदात्त.

P. 60, L. 23—बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् (पा. ६. २. १.). In a बहुव्रीहि compound, the first member retains its original accent. It does not get all अनुदात्त accents by the rule अनुदात्तं पदमेकवर्जम्. Thus मुक्ताश्रीः being a बहुव्रीहि compound retains the original accent in its first member and does not take all अनुदात्त स्वर्s except the last one which becomes उदात्त by the general rule समासस्य अन्तोदात्तत्वम्.

The nature of the प्रयत्नकृतभेद in two forms of a word is as follows. When the compounds in a composite word change, following the change in the meaning, then there is प्रयत्नकृतभेद between the two forms of the word. Thus we have in इन्दुकान्तमुखी two different compounds in its two different meanings, (1) इन्दुरिव कान्तं मुखं यस्याः सा इन्दुकान्तमुखी पार्वती and (2) इन्दुकान्तः

मुखं or मुखे यस्य तद् इन्दुकान्तमुखं त्रिजगद्रत्नम् । Thus here though the compound is बहुव्रीहि in both still the nature of them is quite different. Therefore a प्रयत्नकृतभेद exists here though there is no भेद in the accents (स्वरs). But in त्रिजगद्रत्नम् we have the same compound त्रिजगत्यां रत्नम् in both the meanings. When we apply the word to Pārvatī, रत्न means उत्कृष्टवस्तु, and when it becomes an independent word रत्न means a jewel.

Thus by means of difference in स्वर (accent) and प्रयत्न (stress or effort) the same expression consisting of the same letters is pronounced differently in different situations and in this way becomes instrumental in bringing out the kind of शब्दश्लेष or the figure श्लिष्ट recognised by Udbhaṭa and supported by Indurāja.

All this dry labour about the difference of स्वर and प्रयत्न becomes unbearable in the province of poetry. Therefore Mammaṭa tells us to ignore it in a काव्य – काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते etc. । का. प्र. ९.

The विवृतिकार explains the Kārikās 50 and 51 in the same strain and almost in the same words as Indurāja; but he takes the three examples together and simultaneously remarks on them thus :—

न केवलं हिमाद्रेरेवंविधस्य त्वं सुता यावत्स्वयमेवंविधेति चशब्दः । तत्र गौरीपक्षे किसलयवद्रक्ताभ्यां दीप्यमानाभ्यां शोभते, सुखेनाप्तुं यन्न शक्यं फलं तत्र लुब्धानामीहितं प्रददाति, इन्दुवत्कान्तं मुखं यस्याः, स्निग्धा अत्यन्तकृष्णाश्च केशा यस्याः, त्यक्ता अलक्ष्मीर्यया, त्रैलोक्ये चोत्कृष्टः (ष्टा), पद्मवद्रागो ययोस्तादृशौ पादपल्लवौ यस्याः, अपगता शत्रुप्रकारचर्चा यस्याः, आह्लादिनी शोभा यस्याः, अप्सु प्रतिबिम्बितो य इन्दुः तद्वत्सुन्दरी, नित्यं च गलन्तो लावण्यबिन्दवो यस्या इति व्याख्या । संध्यादिपक्षेऽत्र ज्वलत्सूर्यमरीचिभिः शोभिता, स्वापफले विश्रान्तौ यो न लुब्धः तद्विषयेऽहितं ददाति, चन्द्रकान्तमहानीलमुक्तापद्मरागा मणिविशेषाः, अविद्यमानपारिजाताख्यवृक्षविशेषवार्ता, देवोद्यानलक्ष्मीः, अविद्यमानैर्बिन्दुभिः सुन्दरीति । श्लोकत्रये यथाक्रममुपमारूपकविरोध-प्रतिभोत्पत्तिहेतवः श्लेषाः । अत्र प्रथमश्लोकाद्यावेदितत्रिजगद्रत्नमित्यत्र भुवि स्थितेत्यत्र च स्वरादिसाम्यादर्थश्लेषत्वम् , अन्यत्र तु शब्दश्लेषता । तथा ह्रस्वापेत्यादावैकपद्ये थाथादि-स्वरेणान्तोदात्तत्वम् लघुप्रयत्नत्वं च । पदद्वये तु सत्याद्ये पदे ‘ तत्पुरुषे तुल्यार्थे ’ति पूर्व-पदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् आकारैकारयोश्च गुरुप्रयत्नत्वमन्त्यपदे तु थाथादिस्वरेणाद्यु-दात्तत्वम् । द्वितीयस्मिन् श्लोके उक्तैकपदवर्जं सर्वत्रापि भिन्नपदपाठात्प्रयत्नभेदः । मुक्ता-श्रीरित्यत्र स्वरभेदेऽपि बहुव्रीहिपक्षे हि ‘ बहुव्रीहौ प्रकृत्ये ’ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तृतीयस्मिन् श्लोके प्रयत्नभेदः कचित्स्वरभेदश्च । अपगतारिजातवार्तत्वे हि ‘ बहुव्रीहौ प्रकृत्ये ’ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अविद्यमानपारिजातवार्तत्वे ‘ नञ्सुभ्यामि ’ त्यन्तोदात्त-

त्वम्। नन्दनश्रीरित्यत्र बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तत्पुरुषे तु समासान्तोदात्तत्वम्। अबिन्दुसुन्दरीत्यत्रोपमानत्वा' त्तत्पुरुषे तुल्यार्थे 'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः तस्य सप्तम्यन्तपूर्वपदत्वात् अनेनैव सूत्रेण प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम्। अबिन्दुसुन्दरीत्यत्र तु अव्ययत्वान्नञ्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेव, तेनात्र स्वरभेदः।

He, however, takes objection to the definition of श्लेष itself as given by Udbhaṭa and prefers to take all these examples as instances of संकर, or more equitably those of उपमा and others. He goes on to say :—एतच्च श्लेषलक्षणं परीक्ष्यमाणमयुक्तमिव प्रतिभाति। तथा हि—

ते गच्छन्ति महापदं भुवि पराभूतिः समुत्पद्यते
तेषां तैः समलंकृतं निजकुलं तैरेव लब्धा क्षितिः।
येषां द्वारि नदन्ति वाजिनिवहास्ते भूषिता नित्यशो
ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता रुष्टेन तुष्टेन वा॥

इत्यादौ श्लेषप्राप्तप्रतिष्ठे पल्लवताम्रेत्यादौ संकरत्वमेव युक्तम्। अथवा न्यायपरीक्षायामुपमारूपत्वमेव। तथा हि। यथा गुणक्रियासाम्योपमा तथा शब्दमात्रसाम्येऽपि दृश्यते। न च तत्र श्लेषत्वमिति वक्तुं युक्तम् पूर्णोपमाया निर्विषयत्वप्रसङ्गात्। गुणक्रियासाम्ये सा भविष्यतीति चेन्न, अर्थश्लेषस्य निर्विषयतापत्तिप्रसङ्गात्।

अथास्मदुपदर्शितशब्दश्लेषवदुपमाविरहितोऽर्थः श्लेषस्य विषयः कल्प्यते तद्द्वयोरन्यत्रलब्धसत्ताकयोरेकत्र संनिपाते संकरतैव प्राप्नोत्यपि गुणक्रियासाम्यमुपमा शब्दसाम्यं तु श्लेष इति विशेषस्याभिधानात् शब्दसाम्यमुपमाया विषयः श्लेषस्य तूपमाविरहित इति पल्लवेत्यादावुपमैव न्याय्या। एवं च प्रसाध्यते स्मेत्यादावेकदेशविवर्तिरूपकमुचितम्। अन्यथास्य श्लिष्टत्वं वा वाच्यं स्यात्।

न च भास्वत्करविराजितेत्यर्थश्लेष उपपन्नः। वैचित्र्यमलंकारोऽभिधीयत इति कविप्रतिभासारम्भगोचरार्थोऽलंकार्यः तद्धर्मश्चालंकार्यः। न च भास्वदित्यादावर्थः संरम्भगोचर इति शब्दस्यालंकृतत्वम्। काव्ये दोषगुणालंकाराणां च शब्दार्थगततयान्वयव्यतिरेकाभ्यां विभागः क्रियते। न च भानुदीप्यमानादिशब्दसद्भावेऽलंकारोऽत्रेति शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोऽस्य शब्दालंकारत्वमेव युक्तम्। एकप्रयत्नोच्चार्याणामित्यनेकाक्षेपे शब्दानां श्लिष्टताभ्युपगतैव। इत्यर्थोक्तिविशिष्टं इत्यन्तःशून्यमेवाभङ्गसभङ्गत्वेनानयोस्तु शब्दश्लेषयोर्भेदः। अर्थश्लेषस्य तु

आकृष्यादावमन्दग्रहमलकचयं वक्त्रमासज्य वक्त्रे
कण्ठे लग्नः सुकण्ठः प्रभवति कुचयोर्दत्तगाढाङ्गसङ्गः।
बध्नासक्ति नितम्बे पतति चरणयोर्यः स तादृक् प्रियो मे
बाले लज्जा प्रलीना न हि न हि सरले चोलकः किं त्रपाकृत्॥

(See अलंकारसर्वस्व under श्लेष, p. 103)

इत्याद्युदाहरणं देयम्। एवं चाबिन्दुसुन्दरीत्यादौ शब्दालंकारो विरोधः। अत्र हि श्लेषस्य तु प्रतिभामात्रं न तु प्ररोहः। न च विरोधाभास इव विरोधः श्लेषाभास इव श्लेषः। एवमन्येऽपि शब्दालंकारा ज्ञेयाः। तथा हि रुद्रटेनोक्तम् (रुद्रटः—काव्यालंकारः, ४. ३२)—

स्फुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ किन्तु ।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥ इति ।

उदाहृतं च (रुद्रटः =काव्यालंकारः, ४. ३३-३४)—

यदनेकपयोधिभुजस्तवैव सदृशोऽस्यहीनसुरतरसः ।
ननु बलिजितः कथं ते सदृशस्तदसौ सुराधिकृतः ॥
[व]सुधामहितसुराजितनीरागमना भवांश्च वर्षश्च ।
सुरचितवराहवपुषः तव च हरेश्चोपमा घटते ॥

इति । एवं चेह चतुर्थे रूपकं श्लेषव्यतिरेकश्च यदुक्तं तस्योक्तनयेन शब्दालंकारत्वमेव युक्तम् । एवमादौ शब्दमूलालंकारे न तु शब्दस्यालंकार इति चेदुक्तमत्र वैचित्र्यमलंकार इति । यद्वैचित्र्यं तस्यालंकार इति यथोक्तमेव साधु । भवन्तु वा परमेवंभूता उभयस्यालंकारा अर्थस्य वेति विचार्यमेतद्विद्वद्भिर्न तु झटित्येवासूयितव्यम् ।

A great deal could be said about the views and ideas acceptable to Udbhaṭa concerning the alaṅkāra श्लिष्ट. Udbhaṭa has quite an independent treatment of it. But already Mr. K. P. Trivedi in his edition of *Ekāvali* has detailed the view of Udbhaṭa in his notes and has compared it with Mammaṭa's view. (Vide *The Ekāvali* B. S. S. No. 63; pp. 622-628). To describe the position of Udbhaṭa with regard to the alaṅkāra श्लिष्ट a brief statement will suffice here.

The difference between Udbhaṭa and the writers older than Udbhaṭa such as Bhāmaha, Daṇḍin and others is as follows :—

Old Writers	*Udbhaṭa*
1. No scientific subdivision of श्लेष attempted. Only Daṇḍin has अभिन्नपद and भिन्नपद श्लेष.	1. Udbhaṭa attempts a scientific division and has two distinct divisions viz. शब्दश्लिष्ट and अर्थश्लिष्ट.
2. The province of श्लेष and of other alaṅkāras not defined at all.	2. The province of श्लेष and other alaṅkāras clearly defined, wherever श्लेष occurs other alaṅkāras are to be subordinated to श्लेष and श्लेष is to be given the prominent place.
3. When श्लेष and other alaṅkāras come together it was not settled whether प्राधान्य is to be given to श्लेष or the other alaṅkāras.	3. According to Udbhaṭa प्राधान्य is always to be given to श्लेष which only produces an image of other alaṅkāras.

On the whole the ideas of the older writers seem to be more general and inexact. Bhāmaha, in particular, has treated the figure very scantily.

The difference between Udbhaṭa and the modern writers of the Mammaṭa school is as under:—

Udbhaṭa	*Mammaṭa and others*
1. The title of the figure is श्लिष्ट.	1. The title of the figure is श्लेष.
2. Udbhaṭa's divisions of श्लिष्ट are शब्दश्लिष्ट and अर्थश्लिष्ट. Both are अर्थालंकारs.	2. Mammaṭa's divisions of श्लेष are शब्दश्लेष and अर्थश्लेष. But these are quite different from Udbhaṭa's divisions. शब्दश्लेष is regarded as a शब्दालंकार and अर्थश्लेष as an अर्थालंकार.
3. When the two forms of the word are exactly alike in स्वर, प्रयत्न etc. the alaṅkāra is अर्थश्लिष्ट. When the two forms of the words are similar but differ in स्वर, प्रयत्न etc. शब्दश्लिष्ट occurs there. Thus the criterion of difference between the two varieties is एकप्रयत्नोच्चार्यता.	3. Mammaṭa's criterion of difference between the two varieties is शब्दपरिवृत्तिसहत्व. When the words in a श्लेष being replaced by their synonyms the श्लेष is lost then the श्लेष is regarded as शब्दश्लेष, for it is dependent upon a particular word. When the श्लेष is not lost by a change of the words for their synonyms the श्लेष is अर्थश्लेष.
Thus in पल्लवाताम्रभास्वत्कर-विराजिनी there is अर्थश्लिष्ट. For, the word भास्वत्कर is exactly the same in स्वर etc. in both of its meanings. But अस्वापफललुब्धे-हितप्रदा is an example of शब्द-श्लिष्ट. For the स्वरs and प्रयत्नs change considerably when the meaning is changed.	Both भास्वत्करविराजिनी and अस्वापफललुब्धेहितप्रदा are examples of शब्दश्लेष according to this view. For, if we put सूर्य-किरण for भास्वत्कर and निद्रा for स्वाप, all the श्लेष is lost. त्रिजगद्रत्न is an example of अर्थश्लेष according to this view.

4. when श्लिष्ट and other figures come together, Udbhaṭa thinks that prominence is to be given to श्लिष्ट; for if श्लिष्ट is removed the charm of other alaṅkāras is lost. Thus in स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी । प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ the figure is उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लिष्ट according to Udbhaṭa.	4. Mammaṭa's view is quite the reverse. श्लेष is only accessory and helps to develop other figures in the sentence. Therefore the other figures in his opinion are principal and श्लेष is their accessory. Thus in स्वयं च पल्लवाताम्र° the figure is श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु उपमा. The श्लेष in भास्वत्कर and अस्वाप is utilised to make the साधारणधर्म of the उपमा, and therefore it is subordinate here.
5. The figure श्लिष्ट is never alone, its province is always invaded by other alaṅkāras. If we give prominence to other alaṅkāras and throw श्लिष्ट into background, श्लिष्ट will be entirely lost (अनवकाश). For this reason, says Indurājə, other alaṅkāras recede and give place to श्लिष्ट.	5. Mammaṭa refutes the view of Indurāja that श्लेष is always अनवकाश. He actually cites examples where no figure besides श्लेष is present. Thus श्लेष also has its own province and it cannot be said to be निरवकाश.

Mammaṭa has two sub-varieties of शब्दश्लेष viz. सभङ्गश्लेष and अभङ्गश्लेष. These generally correspond with the शब्दश्लेष and अर्थश्लेष of Udbhaṭa. If the component parts of an epithet become different when the meaning is changed the श्लेष is सभङ्ग, e. g. अस्वापफललुब्धेहितप्रदा. Here the component words in one case (1) अ+सु+आप+फल+लुब्ध+ईहित+प्रदा and in the other (2) अ+स्वाप+फल+लुब्धे, हित+प्रदा are different, therefore it is सभङ्गश्लेष. In such a case generally the स्वर, प्रयत्न etc. become different when the component words are changed; and thus it becomes Udbhaṭa's शब्दश्लेष. Similarly अभङ्गश्लेष of Mammaṭa becomes generally the अर्थश्लेष of Udbhaṭa.

But this is a general statement. Sometimes शब्दश्लेष of Udbhaṭa may not have a change in its component parts.

Hence Ruyyaka remarks प्रयत्नभेदाच्च शब्दान्यत्वे शब्दश्लेषः यत्र प्रायेण पदभङ्गो भवति. *Generally* पदभङ्ग occurs where there is प्रयत्नभेद etc.

In all this peculiar treatment of the alaṅkāra श्लेष, Ruyyaka of अलंकारसर्वस्व is a companion of Udbhaṭa. Bhāmaha seems to have not even dreamt of such varieties as Udbhaṭa has found in श्लिष्ट. Mammaṭa distinctly refutes the principle of एकप्रयत्नोच्चार्यता in the division of श्लिष्ट by laying down the dictum that स्वर, प्रयत्न etc. are not to be taken into account in poetry.

The principle of एकप्रयत्नोच्चार्यता must really be a stumbling block to those students of alaṅkāra who have no knowledge or only a scanty knowledge of Pāṇini's system of grammar. In former times the case was different. All students who were initiated into Vedic or Śāstric lore first used to acquire a considerable knowledge of Pāṇini's system which always stood them in good stead in whatever further branch of learning they wanted to pursue. The study of alaṅkāra was still more akin to Vyākaraṇa as Alaṅkāraśāstra was primarily based on Vyākaraṇa. All the authors and learners too in that science were chiefly grammarians and any subject concerning the technicalities of grammar was freely introduced in their discussions.

VARGA V

P. 62, LL. 2-4—(Kārikās 52, 53). The order of enumeration followed here is that of Bhāmaha. Bhāmaha has—

अपह्नुतिं विशेषोक्तिं विरोधं तुल्ययोगिताम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसां च व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥
उपमारूपकं चान्यदुपमेयोपमामपि ।
सहोक्तिपरिवृत्ती च ससंदेहमनन्वयम् ॥
काव्यालंकार—३. २-३.

Udbhaṭa has no उपमारूपक and Bhāmaha fails to recognise संकर; otherwise the alaṅkāras and their order of enumera-

tion are the same in both. But if we consult Daṇḍin's *Kāvyādarśa* we shall find that his order differs materially from the order of these two Kashmirians. We give below the lists of alaṅkāras in order from the works of these three authors :

Bhāmaha	Udbhaṭa	Daṇḍin (*Kāvyādarśa*, ii, 6–7.)
उदात्त	उदात्त	उदात्त
श्लिष्ट	श्लिष्ट	अपह्नुति
अपह्नुति	अपह्नुति	श्लिष्ट
विशेषोक्ति	विशेषोक्ति	विशेषोक्ति
विरोध	विरोध	तुल्ययोगिता
तुल्ययोगिता	तुल्ययोगिता	विरोध
अप्रस्तुतप्रशंसा	अप्रस्तुतप्रशंसा	अप्रस्तुतप्रशंसा
व्याजस्तुति	व्याजस्तुति	व्याजस्तुति
निदर्शना	निदर्शना	निदर्शना
उपमारूपक	....	....
उपमेयोपमा	उपमेयोपमा	....
सहोक्ति	सहोक्ति	सहोक्ति
......	संकर	परिवृत्ति
परिवृत्ति	परिवृत्ति	आशीः
....	....	संकीर्ण (संकर)

These lists clearly indicate that Daṇḍin followed a tradition which was distinct from the Kashmirian tradition upheld by Bhāmaha and Udbhaṭa.

However if we compare the whole lists of alaṅkāras of these three authors, we find that Daṇḍin's list agrees very closely with the lists of Bhāmaha and Udbhaṭa, so much so that we can almost say that the order followed in the treatment of alaṅkāras is the same in the works of the three authors.

It is also curious to see that no other writer in alaṅkāra literature substantially follows this order. Vāmana has his own distinct order. Rudraṭa arranges alaṅkāras according to an intrinsically different principle of classification; his treatment has very little in common with other

writers. Mammaṭa arranges his 61 alaṅkāras on a somewhat scientific basis and most writers after him more or lees follow his grouping.

As between Bhāmaha, Udbhaṭa and Daṇḍin, we have pointed out that Daṇḍin's order of enumeration differs in a few important points from that of the other two. Daṇḍin places स्वभावोक्ति at the very beginning of his list. His list has in order स्वभावोक्ति, उपमा रूपक, दीपक, and आवृत्ति; while the Kashmirians have रूपक, दीपक and उपमा at the beginning of their treatment. They have no आवृत्ति, and स्वभावोक्ति stands thirteenth in their order. Daṇḍin puts in हेतु, सूक्ष्म and लव after उत्प्रेक्षा; while the Kashmirians do not recognise these three alaṅkāras at all. Some further difference in the order occurs after उदात्त which we have specially referred to in the beginning of this discussion. (Vide the lists quoted above).

P. 62, LL. 6–7—अपह्नुतिः । अपह्नुतिरभीष्टा च । (Kārikā 54). " That cherished figure is अपह्नुति which includes उपमा (similarity) in a slight degree. Wise men compose it by concealing the object belonging to the theme. (भूतार्थ=प्राकरणिकार्थ = उपमेय)."

Udbhaṭa's definition of अपह्नुति is practically the same as that of Bhāmaha. Bhāmaha has भूतार्थापह्नवात् instead of भूतार्थापह्नवेन (भामहालंकार—३. २०.). But Daṇḍin has quite a vague description of अपह्नुति, viz. अपह्नुतिरपह्नुत्य किंचिदन्यार्थदर्शनम् । काव्यादर्श—२. ३०४.

He does not seem to hold that उपमानोपमेयभाव is necessary to form अपह्नुति; hence the denial of उपमेय for the sake of establishing its own excellence is not at all wanted by him and his examples also point to the same fact. His example is —

न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥

काव्यादर्श—२. ३०४.

The real अपह्नुति as recognised by all other writers is termed तत्वापह्नवरूपक by him and is classed as a variety of रूपक. E. g. he has :—

नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ ।
एतानि केसराण्येव नैता दन्तर्चिषस्तव ॥
मुखादित्वं निवर्त्यैवं पद्मादित्वेन रूपणात् ।
उद्भासितगुणोत्कर्षं तत्त्वापह्नवरूपकम् ॥

काव्यादर्शः—२. ९४–९५.

Vāmana's definition is — समेन वस्तुनान्यापलापोपह्नुतिः । काव्यालंकारसूत्र—४. ३. ५. Here though he does not clearly state whether the अपह्नव is to be made of उपमेय or उपमान, yet his example shows that he means the अपह्नव of उपमेय and of nothing else. All other writers such as Mammaṭa, Ruyyaka, Rudraṭa and those who came after them follow the definition of Bhāmaha and Udbhaṭa, which has (1) उपमानोपमेयभाव and (2) the suppression of उपमेय as its two integral elements; and Daṇḍin seems to be all alone with his ideas about अपह्नुति.

P. 62, LL. 9, 10—The MS. presents two blanks here. It is evident that some such words as those that are put into brackets must be originally existing there.

P. 62, LL. 21, 22—विशेषोक्तिः । यत्सामग्र्येपि शक्तीनाम् (Kārikā 56) । "Setting forth the non-production of effect even when the powers (causes) are all present, with a view to establish some peculiarity, is called विशेषोक्ति."

P. 63, LL. 6, 7—दर्शितेन निमित्तेन (Kārikā 56) । The varieties of विशेषोक्ति are here described. "In poetry the beautiful structure of it (विशेषोक्ति) is observed to have two varieties, the one with the reason why the effect was not produced expressed, and the other with the reason not expressed." We have taken लक्ष्य (the object) where the लक्षण (of विशेषोक्ति) is seen to be fulfilled i. e. a poem, and have translated it accordingly. Another interpretation is also possible, viz. 'the thing to be impressed', i. e. the फलानुत्पत्ति; then the construction will be लक्ष्ये (फलानुत्पत्तौ) निमित्तादर्शनेन etc.

The second variety viz. by निमित्तादर्शनेन is illustrated first.

P. 63, LL. 10, 11—महद्धिनि गृहे जन्म······ । रूप=सुरूप, लावण्य here. Here जन्म, रूपं and वयः are the causes which are generally seen to produce सुखप्राप्ति. But the फल - सुखप्राप्ति is here said to be not forthcoming. The विशेष that is sought to be conveyed

here is the wonder that springs from the सुखहेतुs having failed to produce सुख. Here the reason (निमित्त) why सुख was not produced is not given, therefore this is अदृष्टनिमित्ता विशेषोक्ति.

P. 63, LL. 19, 23—इत्थं विसंष्ठुलं दृष्ट्वा...... । A hasty man always does his work very hastily. But here even a hasty man is described as not doing the action of asking in a hasty manner. सत्वरत्व is the cause; मे वच: नोदेति is the denial of effect. विचेष्टितं विसंष्ठुलं दृष्ट्वा is the reason why his speech does not come out. Though the cause viz. सत्वरत्व exists, yet the effect does not take place; hence a sort of wonder is produced which is the विशेष sought to be conveyed. Or better, the विशेष may be taken to be the extremeness of विसंष्ठुलत्व. Pārvatī's action was so strange (विसंष्ठुल) that even the impatient Śaṅkara was stunned to silence. विसंष्ठुल= cross, perverse, whimsical, strange.

Much need not be said about Udbhaṭa's विशेषोक्ति. His definition of the figure appears to be the undeveloped form of the definition of Mammaṭa which runs thus: विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावच: । काव्यप्रकाश—१०, पृ. ६५८. Here अखण्डेषु कारणेषु is a paraphrase of Udbhaṭa's सामग्र्येऽपि शक्तीनाम् and फलावच: is the same as फलानुत्पत्तिबन्धनम्. We have always pointed out with emphasis the fact that although Mammaṭa's wording does not always agree with that of Udbhaṭa, his ideas and his treatment of alaṅkāras in most cases bear a close resemblance with the contents of Udbhaṭa's work. His definitions of alaṅkāras always borrow their ideas from Udbhaṭa. Udbhaṭa on his own part is indebted to Bhāmaha in much the same way as Mammaṭa is indebted to the former. But while admitting the general indebtedness of Udbhaṭa to Bhāmaha we must not omit to notice the great stride of advance effected by Udbhaṭa over the comparatively primitive structure of Bhāmaha. Bhāmaha's ideas are, in many places, crude, vague and unsuited to the anvanced notions that were in vogue in the time of Udbhaṭa; therefore Udbhaṭa polishes or improves upon them. Sometimes he puts his own wording in the place of that of Bhāmaha. The figure विशेषोक्ति is an instance in point, Bhāmaha's definition and examples are —

एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः (or संस्थितिः) ।
विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥
स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम् ॥

भामहालंकार—३. २२–२३.

"When along with the withdrawal of one quality the existence of another quality is sought to be established for the purpose of conveying excellence, the figure is विशेषोक्ति"—according to Bhāmaha. It will be seen that this definition is of a different type from that of Udbhaṭa and others. Bhāmaha does not require (1) the presence of कार्यकारणभाव and (2) the non-occurrence of फल or कार्य as the important elements of the figure. It is true that his illustration is an excellent example of विशेषोक्ति even from the modern point of view and is quoted by Mammaṭa as अचिन्त्यनिमित्ता विशेषोक्ति. But the view-point of Bhāmaha and the modern Ālaṅkārikas is different. Bhāmaha seems to regard तनु and बल as two qualities of कुसुमायुध (मदन) of which the former is suppressed and the latter extolled; while the modern Ālaṅkārikas would regard बलहरण (which is here denied, as the result (फल) of the cause (कारण) तनुहरण. It will thus be clear how Udbhaṭa has abandoned Bhāmaha and has created a new definition of विशेषोक्ति which has proved acceptable to all who came after him.

P. 63, LL. 25, 26—विरोधः । गुणस्य वा···(Kārikā 57)। "The expression of a thing different and contradictory to the quality or action [of the वर्ण्यवस्तु] for the purpose of establishing the excellence [of it] is called विरोध."

Here 'गुणस्य वा क्रियाया वा' seems incomplete. Hence Indurāja supplies द्रव्य, by the repetition of the word वा—द्विर्वाशब्दस्योपात्तत्वात् द्रव्यस्य. The विवृतिकार supplies जाति and द्रव्य,—वाशब्दोऽनवक्लृप्तिं द्योतयति तेन जातिद्रव्ये अपि गृह्येते. But the word विरुद्धान्यक्रियावचः seems to have proved a hard nut for the commentators to crack. Indurāja's explanation amounts to this—विरुद्धा या अन्या क्रिया (i. e. उत्पादनं, पदार्थः, कविप्रतिभया निर्मितः अभिनवः पदार्थः) तत्प्रधानं वचः, i. e. 'imaginary creation by the poet of a thing contradictory (to the वर्ण्यवस्तु) etc.' The विवृतिकार has अन्यस्य विरुद्धस्येव क्रिया स्वप्रतिभय(ट)करणम् which is rather

unintelligible. It amounts to what Indurāja has given as his explanation. It seems better to take क्रिया in the ordinary sense viz. 'action'. This word क्रिया should include under it गुण and द्रव्य by लक्षणा. The expanded definition will then become—गुणस्य वा क्रियाया वा (द्रव्यस्य वा) विरुद्ध-अन्य-(गुण-द्रव्य) —क्रिया-वच: तं विरोधं विदु: etc., which is quite correct, intelligible and suitable to the example given.

P. 64, L. 10—भवत्या: कायमाकार: । In this example the two opposite गुणs viz. कोमलता and तप: पाटव reside in the same person (पार्वती) at the same time.

Bhāmaha's definition of विरोध is—

गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियावच: ।
या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्बुधा: ।।
भामहालंकार—३. २४.

Rudraṭa's definition very clearly confirms the interpretation of विरुद्धान्यक्रियावच: (Kārikā 57) that we have offered above. He has :—

यस्मिन्द्रव्यादीनां परस्परं सर्वथा विरुद्धानाम् ।
एकत्रावस्थानं समकालं भवति स विरोध: ।।
काव्यालंकार—९. ३०.

द्रव्यादीनां=द्रव्यगुणजातिक्रियाणाम्. In the above example the two opposite गुणs viz. कोमलता and तप:पाटव reside in the same thing (पार्वती) at the same time.

All these writers, of course, have no idea about the real nature of विरोध such as is defined by Mammaṭa, viz. विरोध: सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वच:. They are not at all aware of the notion that the विरोध (contradiction) between things should not be real but an apparent one. Real contradiction, according to Mammaṭa, is a fault in poetry. Hence it should not exist at all. Thus all the examples of the authors like Bhāmaha, Udbhaṭa and others do not fall under Mammaṭa's विरोध. The present example of Udbhaṭa—भवत्या: कायमाकार: क्वेदं तपसि पाटवम् is an example of विषमालंकार (first variety) according to Mammaṭa, क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात्—का. प्र. १०. p. 719.

Vāmana in his काव्यालंकारसूत्र gives the definition of विरोध according to Mammaṭa's standpoint. He has विरुद्धाभासत्वं

विरोधः. But the examples given by Vāmana fall under the असंगति अलंकार of Mammaṭa and later writers.

The underlying reason of this vagueness - and inaccuracy from the modern point of view - in the ideas of the older writers such as Bhāmaha, Udbhaṭa, Vāmana and others is in the fact that they failed to discriminate between different types of contradiction or antagonism of sense to be found in poetry. Later writers from the age of Mammaṭa mention alaṅkāras such as विरोध, असंगति, विषम, and अधिक each of which contains a distinct type of contradiction. All the alaṅkāras, viz. विरोध, असंगति, विषम and अधिक of modern authors contain some kind of contradiction and the old authors, not being very minute in their descrimination, called all these different types of contradiction by one and the same name विरोध. Hence their definitions are rather vague and their examples also do not stand the modern test of criticism and sometimes do not even satisfy the conditions laid down by their own definitions.

P. 64, LL. 20-21—तुल्ययोगिता । उपमानोपमेयोक्ति··· । (Kārikā 58). The prose order of words is : उपमानोपमेयोक्तिशून्यैः अप्रस्तुतैः प्रस्तावभाग्भिर्वा [शब्दैः] साम्याभिधायि [यत्] वचः [सा] तुल्ययोगिता । "The expression conveying similarity between things that are both अप्रस्तुत or between things that are both प्रस्तुत, the things themselves not being intended either as उपमान or उपमेय, is तुल्ययोगिता."

The things between which similarity is expressed must all be either अप्रस्तुत or प्रस्तुत; naturally, therefore, there cannot be any उपमानोपमेयभाव between them. For उपमान is a thing which is always अप्रकृत, while उपमेय is that which is always प्रकृत.

P. 64, L. 25—पूर्वभेदस्योदाहरणम् । पूर्वभेद is that which is indicated by अप्रस्तुतैर्वचः in the Kārikā. त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः etc. । Here मालती, शशभृल्लेखा and कदली are all अप्रस्तुत, कठोरता is the साधारणधर्म between them. Though Udbhaṭa, like Mammaṭa, does not say in his definition that साधारणधर्म is necessary for the formation of तुल्ययोगिता, yet he states it in his examples; for really there is no other way of conveying similarity between things which are all either प्रस्तुत or अप्रस्तुत.

P. 65, LL. 6-8—द्वितीयभेद: योगेपट्टो जटाजालं...... । Here similarity between योगपट्ट, तारवीत्वक् and मृगाजिन is shown by the साधारणधर्म शरीरानौचित्य (unfittedness for the delicate frame of Pārvatī).

In तुल्ययोगिता Udbhaṭa has approached very near towards Mammaṭa and has left Bhāmaha and Daṇḍin far in the distance. Mammaṭa has नियतानां सकृद्धर्म: सा पुनस्तुल्ययोगिता (का. प्र. १० p. 642) as his definition of तुल्ययोगिता. Udbhaṭa does not expressly say that one and only one साधारणधर्म of the things that are similar must be stated, for साम्य in साम्याभिधायि cannot be taken to mean साधारणधर्म. It can only mean similarity or commonness and not 'common quality'. Yet it will be seen that in तुल्ययोगिता there is no other way of expressing similarity except by the statement of साधारणधर्म. There is no उपमानोपमेयभाव, no वाचकशब्द, nothing of the kind. The statement of साधारणधर्म, therefore, comes as a matter of course though not included in Udbhaṭa's definition. But the rule, established by Mammaṭa, that only one साधारणधर्म should be stated is absent in Udbhaṭa.

Bhāmaha's तुल्ययोगिता is :—

न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया ।
तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥
काव्यालंकार—३. २६.

Daṇḍin has :—

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत्समीकृत्य कस्यचित् ।
कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥
काव्यादर्श—२. ३३०.

Both the definitions are very similar though differently worded. There is no restriction that both the parts must be either प्रकृत or अप्रकृत. On the other hand it seems clear that one part of the comparison is to be प्रस्तुत and the other to be अप्रस्तुत. The तुल्ययोगिता of these writers, therefore, does not very much differ from दीपक. Modern authors like Mammaṭa would certainly include it under दीपक. In दीपक one of the parties between which similarity is sought to be expressed is प्रस्तुत and the other is अप्रस्तुत. The प्रस्तुत thing is the उपमेय and the अप्रस्तुत is the उपमान. In तुल्ययोगिता both or all the parties are either प्रस्तुत or अप्रस्तुत and there

is no उपमानोपमेयभाव existing between them. This is the point of difference between दीपक and तुल्ययोगिता, otherwise they are all similar. Udbhaṭa and following him Mammaṭa have discerned this point of difference while Bhāmaha and Daṇḍin have failed to do so. Udbhaṭa's definition of दीपक is —

आदिमध्यान्तविषयाः प्राधान्येतरयोगिनः ।
अन्तर्गतोपमा धर्मा यत्र तद्दीपकं विदुः ॥ (Kārikā 14)

प्राधान्येतरयोगिनः = प्रस्तुताप्रस्तुतसंबन्धिनः. Mammaṭa also clearly brings out this difference. His दीपक is सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् and his तुल्ययोगिता is नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता. नियतानां is explained as प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा.

P. 65, LL. 12-15—अप्रस्तुतप्रशंसा । अधिकारादपेतस्य…(Kārikā 59) । "The commendatory statement of an object removed from the principal theme of description but conveying with it a sense of the principal theme (प्रस्तुत), is called अप्रस्तुतप्रशंसा."

P. 65, LL. 16-17—न चैवमपि…प्रख्यता । If the प्रस्तुत is driven away and the अप्रस्तुत is elaborately described in its place, then it will only have the value of the ravings of a mad-man who does not even understand what he has to describe. But such is not the case in अप्रस्तुतप्रशंसा. यतः सा…नुबन्धिनीति ।—For in अप्रस्तुतप्रशंसा the अप्रस्तुत which is stated brings with it by suggestion the principal theme of description (प्रस्तुत).

P. 65, L. 17—स्वाजन्येन=संबन्धेन. Some kind of relation exists between the अप्रस्तुत and the प्रस्तुत; and it is owing to this relation (स्वाजन्य) that प्रस्तुतार्थ comes in by implication. The संबन्ध is either कार्यकारणसंबन्ध, सामान्यविशेषसंबन्ध or उपमानोपमेयसंबन्ध.

P. 65, LL. 20-21—यान्ति स्वदेहेषु जरा… । "The rustic charms of inaccessible regions consisting of an abundance of fruits and flowers wither in their places not having found any enjoyer." All this is अप्रस्तुत and conveys the प्रस्तुत sense that Pārvatī's beauty will die away not having found any enjoyer in this condition of ascetic life.

Bhāmaha has as his definition of अप्रस्तुतप्रशंसा —

अधिकारादपेतस्य वस्तुनोन्यस्य या स्तुतिः ।
अप्रस्तुतप्रशंसेति सा चैवं कथ्यते यथा ॥

भामहालंकार—२, २८.

Udbhaṭa has improved this happily by putting प्रस्तुतार्थानुबन्धिनी. Bhāmaha has not that word in his definition but he means it; otherwise his definition would only apply to the ravings of a madman as Indurāja says above. Neither Bhāmaha nor Udbhaṭa tries to distinguish the different varieties of अप्रस्तुतप्रशंसा. Ruyyaka in his अलंकारसर्वस्व writes down distinct varieties: (१) सामान्यविशेषभावे, (२) कार्यकारणभावे, and (३) सारूप्ये i. e. उपमानोपमेयभावे. Mammaṭa has a similar but still more elaborate and minute treatment of अप्रस्तुतप्रशंसा. (Vide काव्यप्रकाश १०. pp. 618–627).

The modern commentator विवृतिकार brings in his commentary these divisions of अप्रस्तुतप्रशंसा recognised by modern authors. He says:—

(१) एषा च (i. e. यान्ति स्वदेहेषु etc.) स्वरूपे प्रस्तुते स्वरूपस्याभिधाने ।

(२) परममित्रनरकासुरवधूर्यदि शार्ङ्गिणं निहत्य निःशोकाः करोषि तत्त्वमेव श्लाघ्य इति विशेषे प्रस्तुते क्वचित्सामान्याभिधानं, यथा —

'सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जनं करोति वैरप्रतियातनेन यः ।
स एव पूज्यः स पुमान् स नीतिमान् सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥'

(३) यः कश्चिद्राजा स त्वामापतन्तमेव पश्यतीति क्वचित्सामान्ये प्रकृते विशेषस्यामिधा, यथा —

'ऐरावणं स्पृशति मन्त्रयते मरुद्भिर्वज्रं परामृशति पश्यति योधसार्थान् ।
मेरोस्तटानि विषमीकुरुते महेन्द्रस्त्वच्छङ्कया निशि न याति नरेन्द्र निद्राम् ।'

(४) प्रस्थानबुद्धिर्मया त्यक्तेति कार्ये क्वचित्प्रस्तुते कारणस्योक्तिः, यथा —

'यात्राः किं न मिलन्ती'त्यादि ।

(५) यात्राप्रवृत्तत्वात् ज्ञात्वैव विस्मृतशुकादिमोक्षैः कलत्रैः सह त्वदरयः पलाय्य गता इति कारणे प्रस्तुते क्वचित्कार्यस्य वचनं, यथा —

'राजन्राजसुता न पाठयति मामि'ति :

All this is after the manner of Mammaṭa and Ruyyaka. Mammaṭa lays down five varieties of अप्रस्तुतप्रशंसाः—(१) कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वचः, (२) निमित्ते प्रस्तुते कार्यस्य वचः, (३) सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य वचः, (४) विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य वचः and (५) तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्य वचः. Thus it will be seen that the passage above quoted from विवृतिकार exactly follows Mammaṭa.

Daṇḍin has a very different sort of अप्रस्तुतप्रशंसा, viz. the praise of any अप्रस्तुत thing with a view to condemn the प्रस्तुत. Bhojarāja who belongs to the same school of Ālaṅkārikas as Daṇḍin has also the same sort of अप्रस्तुतप्रशंसा.

But the generality of alaṅkāra writers does not seem to have accepted Daṇḍin's अप्रस्तुतप्रशंसा; and Daṇḍin with his follower Bhoja seems to be all alone with his rather queer ideas about this alaṅkāra.

P. 66, LL. 1–3—व्याजस्तुतिः । शब्दशक्तिस्वभावेन··· ।—" Where censure is meant by the [direct] potentiality of words, but where praise is really desired to be principally understood, the figure is व्याजस्तुति." शक्तिः = अर्थप्रत्यायनौन्मुख्यम् = the tendency to express the meaning. स्वभावः = नियतार्थनिष्ठत्वम् = the natural disposition (of the शक्ति) to indicate a settled meaning. शब्दशक्तिस्वभाव is the natural tendency of a word to express a settled meaning i. e. the अभिधा process of a word.

P. 66, L. 6—वाक्यार्थीभूतत्व; अवान्तरवाक्यार्थ । See the words occurring in the commentary and notes on आक्षेप, p. 48.

P. 66, LL. 13–15—धिग्वादोपहतत्वं न तत्स्वात्मपर्यवसितम् । तत्स्वात्म = itself, i. e. the धिग्वाद itself. The condemnation meant by the word धिक् does not end in itself. Though the word धिक् means condemnation outwardly its true aim is different. It really suggests the unrivalled beauty of Pārvatī.

P. 66, LL. 11–12—धिगनन्यो··· । This is not a very good example of व्याजस्तुति, for the censure of Pārvatī's लावण्य can be taken to be a real one. Pārvatī's लावण्य is really censurable if it hinders her union with a fit husband. For the sole aim of लावण्य is to obtain a fit companion for one's life. This kind of meaning indicating the reality of निन्दा lingers in our mind when we read the verse. Such a thing is not at all desirable in व्याजस्तुति. The examples हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्य etc. and हे हेलाजितबोधिसत्व etc. given by Mammaṭa (vide का. प्र. १० pp. 670–71) are very appropriate and beautifiul. In them the outward निन्दा and स्तुति are absolutely unreal. Mammaṭa's definition of व्याजस्तुति is —

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

काव्यप्रकाश—१०, p. 670.

It means :— " censure or praise at first sight, the final apprehension (रूढिः) being the reverse of it, is called व्याजस्तुति." Thus it will be seen that Mammaṭa, and

following him other modern authors, recognise व्याजस्तुति as twofold : (1) where निन्दा is apparent and स्तुति is real, and (2) where स्तुति is apparent and निन्दा is real. Udbhaṭa recognises only the first variety of these two and frames his definition and example accordingly. Mammaṭa gives a twofold derivation of the word व्याजस्तुति to suit his two varieties व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः. Udbhaṭa seems to admit only व्याजेन स्तुति व्याजस्तुतिः.

P. 66, LL. 20-21—विदर्शना । अभवन्वस्तुसंबन्धः··· । (Kārikā 61). " When an impossible relation between two things or a possible one causes comparison (उपमानोपमेयभाव) between the two things to be understood, then the figure is called विदर्शना."

P. 66, LL. 22-24—यत्र पदार्थानां···तत्र विदर्शना । (1) When the expressed relation between two things being impossible suggests उपमानोपमेयभाव between these two things then the figure is विदर्शना. (2) Also when the possible connection between two things brings in उपमानोपमेयभाव as a support to itself the figure is विदर्शना.

P. 66, L. 24 — विशिष्टस्यार्थस्यो ··· पदर्शनात् । Indurāja explains the word विदर्शना according to its etymology. Now the word विदर्शना as the name of this alaṅkāra is very peculiar and uncommon. All writers on alaṅkāra except Udbhaṭa have uniformly used the word निदर्शना and nobody even hints there is a variant विदर्शना in use somewhere. Our original MS. invariably writes विदर्शना, and Indurāja also derives the word with the उपसर्ग वि and not with नि by the expression विशिष्टस्यार्थस्य etc. This circumstance precludes any possibility of a mistake at the hands of the scribe and we can feel certain that Udbhaṭa's text as received by Indurāja contained the title विदर्शना and not निदर्शना. But the Madras MS. containing the commentary विवृति has the name निदर्शना everywhere. This certainly raises some difficulty, but it cannot deter us from adopting निदर्शना as the true title originally intended by Udbhaṭa. Indurāja is a very old commentator and he must have had a reliable text in his possession to comment upon. His declared authority is on the side of the name विदर्शना. While the

Madras MS. is not always trustworthy and the commentator is silent on the point.

Bhāmaha's definition of विदर्शना or निदर्शना is:

> क्रिययैव विशिष्टस्य तदर्थस्योपदर्शनात् ।
> ज्ञेया निदर्शना नाम यथेववतिभिर्विना ॥
>
> भामहालंकार, ३. ३२.

The definition is not quite clear in meaning. Still it is obvious that its sense is different from that of the definition of Udbhaṭa. Thus Udbhaṭa has here abandoned Bhāmaha and has created a new definition of his own, which was adopted by Mammaṭa in later times. अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः ।—काव्यप्रकाश, १०. p. 613.

P. 66, LL. 26–27—विनोच्चितेन पत्या च...... । Here the विशोभता (pallidness) of विभावरी (night) is said to be borne by कामिनी which is impossible. For the शोभा of night is inherently different from the शोभा of a lady. Thus the connection of विभावरी and कामिनी expressed through विशोभता is impossible. A lady cannot bear the विशोभता of night. This impossibility brings in the comparison: यथा विधुवन्ध्यविभावरी विशोभतां प्रबिभर्ति तथा उचितेन पत्या विना कामिनी विशोभतां प्रबिभर्ति ।

This is the first variety illustrated. Example of the second variety is not given by Udbhaṭa. Indurāja therefore brings in a verse of Bhāmaha to illustrate it.

The विवृतिकार's comment runs thus:—ननु भिन्नयोर्विशोभतयोरैक्यमध्यवसितं इति भेदे अभेद इत्येवमात्मिकेयमतिशयोक्तिः । विशोभताख्यो गुण एको न तु स्वरूपभिन्नसम्बन्धिभेदात्तु भिद्यते । स्वरूपभिन्नयोरैक्यत्वेऽतिशयोक्तिः । यथा—'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियत' इति । अत्र हि व्याप्तिलेपनयोः स्वरूपभेदैक्यमध्यवसितम् । द्वितीयस्योदाहरणमिह नास्तीत्यन्यत इदं देयम् । अयं मन्दद्युतिरिति ।

P. 67, LL. 10–11—अयं मन्दद्युतिर्भास्वान् etc. । भामहालंकार, ३, ३३. Bhāmaha has no varieties of निदर्शना like Udbhaṭa. He gives this single verse as the example of निदर्शना.

Indurāja enters into a rather stiff discussion on this verse. As usual he has brought in the science of grammar to dilate upon. His discussion has two parts: (1) तत्र प्रथमोदय...वासयतीति यथा; here the discussion is grammatical and (2) तेन च प्रयोज्य...विदर्शनाया भेदः; this explains how the

alaṅkāra विदर्शना is formed in the example अयं मन्दद्युति: etc. We take the second first.

P. 67, LL. 19–23 — तेन च प्रयोज्य ··· द्वितीयो विदर्शनाया भेदः। Here Indurāja makes the लक्षणसमन्वय i. e. shows how the example fits in with the definition of the alaṅkāra. In this example the connection between श्रीमन्त: and भास्वान् is possible and real, not impossible as in the first variety. For the rich people are really made to understand by the sun that prosperity is followed by adversity. This relation between श्रीमन्त: and भास्वान् is called प्रयोज्यप्रयोजकभाव. श्रीमन्त: is the प्रयोज्य (that which is directed or caused) and भास्वान् is the प्रयोजक (subject of the causal action). Now to establish the cogency of this प्रयोज्यप्रयोजकभावसंबन्ध comparison comes in. The sun (भास्वान्) causes the rich people to understand that rise terminates in a fall *just as* his own rise terminates in setting. Thus the sun teaches the thing which is similar to, and is easily deduced from, his own conduct, viz. rising and setting. Similarity between the sun's movement and the instruction derived by the rich is quite essential here; otherwise no instruction can be derived from the sun who cannot directly impart any instruction by speaking etc. If the sun were to instruct some thing which is not similar to his own conduct, then his instruction would have proved useless and the प्रयोज्यप्रयोजकभावसंबन्ध between the sun and the rich would have failed. But the similarity between the sun's conduct, and the instruction imparted give support to the प्रयोज्यप्रयोजकभाव. Then the उपमा (which is not expressed but implied) helps the भवन् (possible) वस्तुसंबन्ध here. Hence this is the second variety of विदर्शना.

P. 67, LL. 12–19 — तत्र प्रथमोदय ··· वासयतीति यथा। Here Indurāja explains how the प्रयोज्यप्रयोजकभाव really exists (भवन्) between श्रीमन्त: and भास्वान्. भास्वान् cannot impart any instruction as he cannot speak or make signs which will be understood by men. Thus it would appear at first sight that the connection of श्रीमन्त: and भास्वान् expressed through बोधनक्रिया is impossible. But it will now be proved that the प्रयोज्य-प्रयोजकसंबन्ध between श्रीमन्त: and भास्वान् is real and consistent.

In a causal form there are always two subjects and two actions. One is the primary (प्रयोज्य) action which in this case is "understanding". The other is the causal (प्रयोजक) action which is "causing to understand" in this case. One subject is the प्रयोज्यकर्ता. He is the object of the causal action but subject of the primary action. The other is the हेतुकर्ता or प्रयोजककर्ता who causes another to do something. Here भास्वान् who makes to unberstand (बोधयन्) is the हेतुकर्ता and श्रीमन्तः who understand (बुध्यन्ति) is the प्रयोज्यकर्ता. Now हेतुकर्तृत्व is of two kinds - one is direct and the other is in the form of समर्थाचरण; e. g. (1) देवदत्तो वासयति and (2) भिक्षा वासयति. (1) देवदत्त causes some one to live. Here देवदत्त directly says "उष्यतामत्र" and makes the person stay. Thus देवदत्त becomes directly the हेतु (producer) of वसतिक्रिया. (2) Alms cause some man to stay (in a place). Here alms do not directly say to the man "उष्यताम्" etc. He gets plenty of alms in the place and therefore he is induced to stay there. Thus alms *behaves in such a way* as to make the man stay. This is called तत्-(प्रयोजन)-समर्थाचरण. In our present case also there is no direct causation and भास्वान् is तत्समर्थाचरणवान् हेतुकर्ता. The sun does not directly instruct the rich people just as a teacher instructs his pupils. The sun only sets and the rich people derive their instruction from the sun's setting. Hence समर्थाचरण.

P. 67, L. 18—प्रेषणाध्येषणयोरभावात् । प्रेषण is ordering and अध्येषण is requesting. These actions are present in directly causal subjects; they are absent in समर्थाचरण. For, the समर्थाचरणवान् हेतुकर्ता is not capable of giving direct order by speech or otherwise. The *Mahābhāṣya* of Patañjali contains a very clear exposition on the point of समर्थाचरण which is the basis of Indurāja's discussion. It has :—यावद्ब्रूयान्निमित्तं कारणं तावद्धेतुरिति । किं प्रयोजनम् । भिक्षादिषु दर्शनात् । भिक्षादिषु हि णिज् दृश्यते भिक्षा वासयति कारीषोऽग्निरध्यापयति इति । किं पुनः कारणम् । पारिभाषिके हेतौ न सिध्यति । एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवति प्रेषणमध्येषणं चेति । भिक्षाश्चाचेतनाः । नैष दोषः । नावश्यं स एव वासं प्रयोजयति य आहोष्यतामिति ब्रवीति । किं तर्हि । तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोपि वासं प्रयोजयति । यथा कारीषोऽग्निर्निवाते एकान्ते संप्रज्वलितो अध्ययनं प्रयोजयति ।—महाभाष्य । अ. ३ । पाद १ । आह्निक २ । सू. २६ ।

Thus although the sun is not the direct हेतुकर्ता it is still the समर्थाचरणवान् हेतुकर्ता and the प्रयोज्यप्रयोजकभावसंबन्ध is existent and hence possible.

The विवृतिकार comments on the example very succinctly thus :—अत्र भास्वतोऽतिसम्बन्ध उपपद्यते। स च सममेव। हे श्रीमन्तः युष्माकमुदयः पातायेति उपमापर्यवसायी किल रविं दृष्ट्वा श्रीमन्त एव प्रतिपद्यन्ते। रविस्तु तत्समर्थाचरणेन प्रयोजकः।

P. 67, L. 24—संकरः। संकर is the blending together of two figures. It is not an alaṅkāra by itself, and as such its treatment should in the fitness of things be deferred till all other alaṅkāras are treated. Later writers like Ruyyaka and Mammaṭa have done the same thing. Even Daṇḍin gives संकर the last place in his treatment of alaṅkāras. Bhāmaha too has enumerated संसृष्टि (he has no संकर) at the end of all other alaṅkāras.

संकर according to Udbhaṭa is of four types (१) संदेहसंकर; (२) शब्दार्थवर्त्यलंकारसंकर; (३) एकशब्दाभिधानसंकर and (४) अङ्गाङ्गिभावसंकर.

P. 68, LL. 2-3 — संदेहसंकरः । अनेकालंक्रियोल्लेखे···(Kārikā 62)।—" [A sort of] संकर occurs when more than one alaṅkāras seem to exist; yet all of them cannot exist at a time; and there is neither any reason for nor any reason against accepting any of those alaṅkāras [in preference to others]".

P. 68, LL. 4-20—अनेकस्यालंकारस्योल्लेखे···इत्याशङ्कयोक्तम्······तत्र न संदेहसंकरता। Indurāja, according to his usual habit, takes अनेकालंक्रियोल्लेखे as the primary epithet, and accounts for all other epithets one by one. If possibility of many alaṅkāras (अनेकालंक्रियोल्लेख) is laid down as the sole condition then in एकशब्दाभिधानसंकर also there exist many alaṅkāras; e. g. मुरारिनिर्गता etc. Here गङ्गेव चक्रधारा is उपमा and नरकप्रतिपन्थिनी contains श्लेष. नरकप्रतिपन्थिनी = (1) The destroyer of नरकासुर; (2) enemy (antidote) of hell. Thus the verse contains two alaṅkāras and hence would claim to be संदेहसंकर. To avoid the possibility of such examples becoming संदेहसंकर, the words समं तद्वृत्त्यसंभवे are put. The alaṅkāras must be such as cannot exist at one time. If one is accepted the other must vanish. In मुरारिनिर्गता etc., श्लेष and उपमा can exist side by side.

Therefore it is not संदेहसंकर. ननु यद्यनेकालंकारो......प्रमाणाभावस्तत्र संदेह एव। Even these two conditions do not sufficiently describe संदेहसंकर. Two alaṅkāras exist and both of them cannot exist at one time—these two conditions are fulfilled. But there is some बाधकप्रमाण for one and साधकप्रमाण for the other. Therefore the former is abandoned and the latter is accepted. Such an example will also fall under संदेहसंकर. To exclude such examples, the condition viz. एकस्य च etc. is put. " When no reasons either for or against any alaṅkāra exist and both alaṅkāras are equally possible ', then only it becomes संदेहसंकर. The साधक and बाधक प्रमाणs must all be absent. If साधक and बाधक are both existent then that alaṅkāra having साधकप्रमाण will be accepted and that having बाधकप्रमाण will be rejected. If only साधक is present the alaṅkāra having the साधकप्रमाण will be accepted. If only बाधक is present the alaṅkāra having that बाधक will be rejected and the other will be accepted. In all these cases there will be no संकर at all, one alaṅkāra being totally rejected and the other accepted. Thus when all साधकs and all बाधकs are absent there is a possibility of संदेहसंकर. Illustrations of all these cases having साधक or बाधक प्रमाणs are given in काव्यप्रकाश-१०, pp. 761–764 which may be consulted with advantage.

Our modern commentator विवृतिकार also cites examples in which the alaṅkāra is determined by the existence of साधक or बाधक प्रमाणs. It will be to our purpose to take down the passage here. 'अरिगिरिषु हरिस्त्वम्' इत्यादौ तु रूपके, 'कुलिशभृदिव देव त्वं संपन्नाचलानाम्' इत्यादौ चोपमायामस्ति साधकं प्रमाणम्। 'स्मरन्ति ज्योत्स्नायाः शशिमुखि चकोरास्तव दृशि' इति रूपके बाधकम्। तद्भावे हि 'पिबन्ति ज्योत्स्नाम्'—इति स्यात्। 'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्' इत्युपमायां बाधकम्। न हि सदृशः प्रियाभिरालिङ्ग्यते। The last example is drawn from काव्यप्रकाश. Further on he continues the discussion after the manner of काव्यप्रकाश and tries to assign a reason why Udbhaṭa used the word अनेक instead of उभय in the Kārikā अनेकालंक्रियोल्लेखे etc. Thus he says...'नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति' इति मुख्यस्याध्यवसानात्किमतिशयोक्तिः, किमेतदिति मुखं निर्दिश्य इन्दुसमारोपणाद्रूपकम्, किं मुखनैर्मल्यप्रस्तावेऽप्रस्तुतप्रशंसा, किं दीपकं, किं तुल्ययोगिता, किं प्रदोषवर्णने विशेषणसाम्यात्समासोक्तिः, किं मदनोद्दीपकः कालो वर्तते इति पर्यायोक्तम्, इति बह्वलंकारसंदेहो भवति। इत्युभयशब्दमपास्यानेकग्रहणम्।

P. 69, LL. 11–12— यद्यप्यत्यन्तमुच्चितो ...... । This is an example of संदेहसंकर according to Udbhaṭa; for in वरेन्दु there is a possibility in his opinion of two alaṅkāras उपमा and रूपक. The compound may be solved either as वर एव इन्दुः or वर इन्दुरिव. This is according to Udbhaṭa (and Indurāja also). According to later canons of criticism this would not at all be an example of संदेहसंकर. उपमा and not रूपक will be the alaṅkāra here. The verse is addressed to Pārvatī and we ought to have वर as the word principally meant. If we accept रूपक (वर एव इन्दुः) the अन्वय culminates on इन्दु and not on वर. By उपमा (वरः इन्दुरिव) we can have the word वर the prominent member in the compound. Therefore उपमा is to be accepted and not रूपक. The verb लभ्यते and all other words in the sentence are consistent with वर and not with इन्दु. Thus there is no possibility here of संकर at all. Udbhaṭa seems to have no idea of this line of thinking which is displayed in the works of Ruyyaka, Mammaṭa and other later writers.

P. 69, L. 22— शब्दार्थवर्त्यलंकारो वाक्ये ... (Kārikā 63 a) । " When alaṅkāras pertaining to words and those pertaining to sense appear (separately) in one sentence (or verse as the case may be) it becomes [a sort of] संकर." This is the संसृष्टि of later writers. Ruyyaka says: तेषां (अलंकाराणां) तिलतण्डुलन्यायेन संसृष्टिः । नीरक्षीरन्यायेन संकरः।—अलंकारसर्वस्व, pp. 192 and 197. संसृष्टि is of three kinds: (1) of two शब्दालंकारs (of course occurring separately); (2) of two अर्थालंकारs and (3) of one शब्दालंकार and the other अर्थालंकार. This third kind is the शब्दार्थवर्त्यलंकारसंकर of Udbhaṭa. The other two kinds only are संसृष्टि (q. v. p. 78 of the text.) in his opinion.

P. 70, LL. 2–3—इत्थं स्थितिर्वरार्था चेत्··· । Here अनुप्रास is the शब्दालंकार and अर्थान्तरन्यास is the अर्थालंकार. अर्थान्तरन्यास (q. v. p. 34 of the text) of Udbhaṭa only requires समर्थ्यसमर्थकभाव; statement of सामान्य and विशेष is not required by him. Here रूपेण ते etc. is the समर्थक of मा कृथा व्यर्थमर्थिताम्. But according to the definition of Mammaṭa and other modern writers this figure will not be अर्थान्तरन्यास. For both the statements are विशेष. रूपेण ते युवा etc. is a विशेष (particular) statement; for it is addressed to Pārvatī and pertains to Pārvatī's case only.

Had it been रूपवत्या युवा सर्वः पादबद्धो हि किंकरः it would have been a good example of अर्थान्तरन्यास, for it would have referred to beautiful ladies in general and not to a particular lady.

P. 70, L. 12— एकवाक्यांशप्रवेशाद्वाभिधीयते … (Kārikā 63 b) ।
" संकर is also formed when two alaṅkāras come together in a part of a sentence. " वाक्यांश is a word or a group of words that form a part of a sentence.

P. 70, LL. 16–17— मैवमेवास्स्व(स्थ) सच्छायवर्णिका चारुकर्णिका ।
Here the alaṅkāras उपमा and श्लेष are present and both are expressed by the one word इव. The उपमा is clear in अम्भोजिनीव चित्रस्था. श्लेष occurs in सच्छायवर्णिका and चारुकर्णिका. वर्ण means the pink colour of the lotus and the fair complexion of Pārvatī. Also कर्णिका is the central cup of the lotus, and कर्ण means the ear of Pārvatī. This श्लेष exists together with the उपमा because the word इव is present. If इव is removed the उपमा is lost and the double meaning of चारुकर्णिका and सच्छायवर्णिका is also lost. Thus the two alaṅkāras श्लेष and उपमा have entered into one word इव.

The विवृतिकार has a very serious difference of opinion as regards the nature of the एकशब्दाभिधानसंकर of Udbhaṭa. While Indurāja says that एकशब्दाभिधानसंकर is a mixture of two अर्थालंकारs, the विवृतिकार insists that this संकर occurs when a शब्दालंकार and an अर्थालंकार combine in one वाक्यांश. He severely criticizes Indurāja and explains the stanza मैवमेवास्स्व etc. very differently. The whole of his comment on the stanza is worth quoting :—चारुकर्णौ चारुकर्णिका च यस्याः । सच्छायेत्यादौ पादद्वये श्लेषानुप्रासयोः स्थितिः । यत्त्वेकवाक्यांशेत्यादिना अर्थालंकारसंकरो व्याख्यातस्तदसत् । चतुर्थे संकरे संसृष्टौ वास्यान्तर्भावात् । उदाहरणे च श्लेषोपमयोर्यत्सांकर्यं व्याख्यातं तदुप्युपेक्ष्यम् । श्लेषस्य निर्विषयतापत्तेः । ' येन ध्वस्तमनोभवेन ' इति अस्योदाहरणमितिचेदनुद्भटमिति चेत् । The विवृतिकार is here acute and piercing. On the whole it seems to us that the विवृतिकार is in the right if we look to the wording of Udbhaṭa.

P. 71, LL. 2–3—अनुग्राह्यानुग्राहक or अङ्गाङ्गिभावसंकर । परस्परोपकारेण … (Kārikā 64) । " When the alaṅkāras are not independent of each other but exist by helping each other to develop, then that also is called संकर. "

P. 71, LL. 5-8— उपकार्योऽप्युपकारक ...... परस्परोपकारेणेति । The alaṅkāra which helps another to develop clearly does some उपकार. And the alaṅkāra which is thus helped indirectly does उपकार by being the receptacle of the help of the other. Thus both are परस्परोपकारक, helping each other.

P. 71, LL. 10-11— हरेणेव स्मरव्याध: ...... । Here there are three outstanding figures. हरेणेव त्वया is the उपमा. अनङ्गीकृत means (1) not accepted, despised (अनूरीकृत); and (2) deprived of body (अशरीरत्वमापादित:). Hence it contains श्लेष. धाष्ट्र्यादिव न मुञ्चति is (हेतु) उत्प्रेक्षा, the cause (धाष्ट्र्यात्) of the action of releasing being a fanciful one. Here the उत्प्रेक्षा is based on the first meaning of अनङ्गीकृत. It is only through boldness that a despised person does not leave the despiser. Thus here the श्लेष in अनङ्गीकृत helps the उत्प्रेक्षा and उत्प्रेक्षा also lends additional charm to the श्लेष. The उपमा, हरेणेव त्वया, is also based on the श्लेष in अनङ्गीकृत; for अनङ्गीकृत becomes the श्लिष्ट साधारणधर्म. Pārvatī has abandoned (अनङ्गीकृत) cupid; and हर has deprived cupid of his body (अनङ्गीकृत). But according to Udbhaṭa श्लेष is predominant wherever it occurs; other alaṅkāras are to be thrown to the back ground. Thus according to him श्लेष is the principal figure here and उपमा and उत्प्रेक्षा are its accessories.

P. 71, LL. 17-23— एवमयं ...... चत्वार: संकरभेदा: । Indurāja's recapitulation of all the divisions of संकर described before.

It is to be noted that the names given to the four varieties of संकर are of Indurāja's invention. The Kārikās do not contain any names of varieties.

The ideas of Daṇḍin and Bhāmaha about संकर are not at all so elaborate and systematic as those of Udbhaṭa. Daṇḍin uses the words संकीर्ण and संसृष्टि rather promiscuously. Bhāmaha has only the name संसृष्टि. Exactly what kind of संसृष्टि he intends to put forth is not quite clear, either from his definition or from his examples. He has :—

वरा विभूषा संसृष्टिर्बह्वलंकारयोगत: ।
रचिता रत्नमालेव सा चैवमुदिता यथा ॥

—भामहालंकार, ३, ४८.

From the expression रत्नमालेव it seems that he does not want to include the संकर of modern writers in his संसृष्टि. Daṇḍin has :—

नानालंकारसंसृष्टिः संकीर्णं तु निगद्यते ।

—काव्यादर्श, २, ३५९.

He has two varieties :—

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।
इत्यलंकारसंसृष्टेर्लक्षणीया द्वयी गतिः ॥

—काव्यादर्श, २, ३६०.

It will be clear from this that Udbhaṭa is greatly advanced in ideas about संकर beyond Bhāmaha and Daṇḍin.

P. 71, LL. 25-26— **उपमेयोपमा । अन्योन्यमेव यत्र**··· । (Kārikā 65) " When comparison (उपमानोपमेयता) is reciprocal, the object being to remove the possibility of all other comparisons, [the figure l is called उपमेयोपमा " उपमानोपमेयता = the relation between उपमान and उपमेय; comparison.

P. 72, LL. 2-11—ननु च प्राकरणिकम्···पक्षान्तरहानौ तात्पर्यात् । उपमेय is that which being a party to the comparison is प्राकरणिक (belonging to the theme). Now in उपमेयोपमा the real उपमेय is made उपमान and the real उपमान is made उपमेय. Thus the प्राकरणिकत्व of उपमेय will not be experienced in that case. Therefore the author says पक्षान्तरहानिगाम्. The chief object of उपमेयोपमा is to exclude the possibility of other उपमानs. The real उपमानत्व and उपमेयत्व of the respective things is not violated by reversing the उपमानोपमेयभाव between them. By saying वरं विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुक्त्वा, one does not mean that the person addressed should eat poison. The chief intention is only to dissuade him from dining at a particular man's house. In the same way the reversion of उपमानोपमेयभाव is not important here, but the sense that there is no third thing comparable to the two things (उपमान and उपमेय) is important. Thus in कमलमिव मुखं मुखमिव कमलम्, the sense that there is no third thing comparable to मुख and कमल is important and not the उपमानोपमेयभाव.

The विवृतिकार has :— उपमानान्तरसद्भावरूपं पक्षान्तराभावमवगमयितुं यदुपमयोपमेवोपमानीक्रियते सा उपमेयेनोपमा इत्युपमेयोपमा । अन्योन्यशब्दोपादानाच्चात्र वाक्यार्थद्वयवर्त्ययमलंकारः । अनन्वयस्त्वेकवाक्यार्थवर्ती ।

Bhāmaha's definition is –

उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् ।
उपमेयोपमां नाम ब्रुवते तां यथोदिताम् ॥

भामहालंकार–३, ३६.

He probably uses the word पर्याय in the sense of परिवृत्ति. Daṇḍin calls this figure अन्योन्योपमा and includes it under the varieties of उपमा. Udbhaṭa's definition of this alaṅkāra is a good one, that of Mammaṭa being too elliptical viz. विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ।– का. प्र. १०, p. 583.

P. 72, LL. 12-13— शिरांसि पङ्कजानीव ··· । Here कर and चक्र are made उपमेय and उपमान by turn. The real उपमेय is कर, the साधारणधर्म is वेगोत्पातन (quick annihilation), the implication is that there is no third thing comparable to कर and चक्र in speedily destroying the enemies. This verse and the following upto verse 5, Varga VI are relative clauses connecting themselves with the principal clause त्वत्कृते सोपि वैकुण्ठः etc. (verse VI. 5.).

In this verse it happens that कर and चक्र are both प्राकरणिक for the prowess of विष्णु's कर and चक्र both is described, and both therefore can be उपमेयs. Thus there is no difficulty here. But in a case like कमलमिव मुखं मुखमिव कमलम् where one thing is प्राकरणिक and the other अप्राकरणिक, the प्राकरणिक (viz. मुख here) is always to be regarded as उपमेय according to Indurāja. Though it is expressed as उपमान in मुखमिव कमलम्, still by its real nature it is उपमेय and not उपमान.

P. 72, LL. 21-22— सहोक्तिः । तुल्यकाले क्रिये यत्र ··· ।—(Kārikā 66) "When two actions taking place at the same time but depending upon two different things are described by one word (पद), [the figure] is सहोक्ति."

P. 72, L. 24—P. 73, L. 2— ननु संजहार शरत्कालः etc. ······ न चैवं दीपक इति नातिव्याप्तिः । Indurāja says: In the example of दीपक viz. संजहार शरत्कालः etc. (q. v. p. 15) also two actions concerning two different things are spoken of by one word संजहार. कुसुमश्रियः and सुखसंपदः are both objects of the verb संजहार. That is, the two different actions belonging to कुसुमश्रियः and to सुखसंपदः are indicated by the one word

संजहार. Thus this example of दीपक also would come under सहोक्ति. But such a possibility is averted by the word तुल्यकाले. The two actions must be taking place simultaneously, and from the construction of the alaṅkāra the simultaneous nature of the actions must be impressed on the reader's mind. This is absent in दीपक. In संजहार शरत्काल: etc. the destruction of कुसुमश्रिय: and सुखसंपद: is not done at the same moment or occasion; first the कुसुमश्रिय: were destroyed and consequently सुखसंपद: were done away with. On this point विवृतिकार remarks—न चात्र दीपकतेत्याह तुल्येति । तत्र हि एकविश्रान्तक्रिया अनुषङ्गेणोपकारकसंबन्धमेति । इह तु युगपदुभयगतत्वेन प्रतिपद्यते ।

P. 73, L. 2–9— सहादिना चशब्देन ··· वक्रभणिते: सद्भावात् । Now this तुल्यकालता is expressed in two ways, (1) देवदत्तयज्ञदत्तौ सह भुञ्जाते । Here both the actions (of dining) are equally predominant and both have their respective subjects directly connected with the verb. (2) देवदत्तो यज्ञदत्तेन सह भुङ्क्ते । Here देवदत्त is directly connected with the action of dining (भोजनक्रिया) as देवदत्त is in the nominative case. But the connection of यज्ञदत्त with भोजनक्रिया is through the word सह. This second sort of way of expressing तुल्यकालता is resorted to in सहोक्ति; for this is included in वक्रभणिति (indirect way of speaking). And वक्रभणिति must always be a necessary element in alaṅkāras. The विवृतिकार similarly remarks—अलंकारप्रस्तावाच्चात्र चैत्रेण सह मैत्रो भुङ्क्ते इत्यत्र सहोक्तिर्न तु चैत्रमैत्रौ सह भुञ्जाते इत्यत्र ।

P. 73, LL. 12–13— द्युजनो मृत्युना सार्धम् ··· । Here the two actions are मृत्यो: मनोरथावाप्तिकरण and द्युजनस्य मनोरथावाप्तिकरण. They are expressed by the same words आप्तमनोरथ: चक्रे. Now these are two words and the definition says पदेनैकेन कथ्येते. But the purport of the definition is to exclude two verbs separately expressing the actions concerning two things. And we have no such two verbs here. Only the verb चक्रे expresses the action concerning मृत्यु and द्युजन. On the other hand the answer is that the action चक्रे is a general one and without any particularizing attribute, it is quite incapable of conveying the sense. Therefore the particular मनोरथावाप्ति is embraced by the general verb चक्रे and the whole then appears as one word and not two. The विवृतिकार also remarks here—आप्तमनोरथश्चक्र इति पदद्वयेनाप्यभिधाने साधारणत्वेनोक्ति: स्थितैव । साधारणार्थो ह्येक-

शब्दो व्याख्यात इति केचित् । एकेन पदेनैकक्रियाकारकगतैकक्रियाभिधायिना सहार्थ-पर्यालोचनयार्थपरक्रियाक्षेपिणा द्वे क्रिये कथ्येते सा सहोक्तिरिति तु युक्तम् ।

P. 73, LL. 25–26— परिवृत्तिः । समन्यूनविशिष्टैः ...... । (Kārikā 67) । " Exchange of something with its equal, inferior or superior having an unacceptable, a positively disadvantageous and an acceptable nature respectively is called परिवृत्ति. "

The order in अर्थानर्थस्वभावम् is changed in the translation. अर्थस्वभाव means ' of acceptable nature. ' अनर्थस्वभाव has been made to yield two meanings : (1) of indifferent and hence unacceptable nature; and (2) of positively harmful nature.

P. 74 L. 2— परिवर्तनकारक— That with which our thing is exchanged, i. e. the thing which we take. परिवर्तनीय—The thing which we give for some other thing (परिवर्तनकारक),

P. 74, LL. 3–14— तत्र यस्याः समोऽर्थः ...... उपादेयत्वादर्थस्वभावता । The परिवृत्ति in which equal things are exchanged is अनर्थस्वभाव i. e. of not an acceptable nature. अनर्थ means here अर्थत्वस्य अभावः, absence of desirableness. In an exchange with equals there is no desirableness. The परिवृत्ति, in which a superior thing is given for an inferior thing, is also अनर्थस्वभाव. Here अनर्थ means अर्थस्य प्रतिपक्षः the opposite of desirable i. e, harmful. Thus अनर्थस्वभाव is made to yield two meanings. The six meanings of नञ् are well known viz, (१) तत्सादृश्यं (२) तदन्यत्वं (३) तदल्पत्वं (४) विरोधिता । (५) अप्राशस्त्य-(६) मभावश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥ Of these the sixth and the fourth are respectively made use of here. The परिवृत्ति in which an inferior thing is given and a superior thing is received is अर्थस्वभाव, i. e. of a desirable nature.

P. 74, LL. 16–17— उरो दत्वामरारीणां ··· । Example of समपरिवृत्ति. Here उरो दत्वा conveys उत्साह by लक्षणा. उरोदान is the means to display valour; and it implies उत्साह. Here उरस् and यशस् are regarded as equal to each other and hence समपरिवृत्ति. The word येन is connected with सोपि वैकुण्ठः in verse 5, Varga VI.

P. 74, LL. 23–24— नेत्रोरगबलभ्राम्यन् ...... । Here some minor jewels are offered to the milky sea and the great jewel कौस्तुभ is taken in return. A paltry thing is given and a valuable thing is taken. Hence it is न्यूनपरिवृत्ति; for the परिवृत्तिस

are named according to the thing that is given. Of course this परिवृत्ति is of an acceptable nature.

P. 75, LL. 2-3— यो बलौ व्याप्तभूसीम्नि ...... । A great thing such as अभय is given and a bad attribute such as खर्वता is accepted. Therefore it is विशिष्टपरिवृत्ति. This is really of a despicaple nature.

P. 75, LL 5-7— अभिधेयापेक्षया ...... परिगृहीतत्वात् । Indurāja here says that this example यो बलौ व्याप्त etc. is like the preceding one only in its outward sense. Looking to its purport we shall see that it is not परिवृत्ति at all. For खर्वता (shortness) was voluntarily accepted by Viṣṇu (in the वामनावतार) as a means for giving अभय to Gods. Viṣṇu has not first given अभय to Gods and in return received खर्वता from them. Therefore this is in its real nature not an exchange, and not परिवृत्ति also.

Now the alaṅkāra परिवृत्ति in itself is not constituted as Indurāja imagines. परिवृत्ति does not contain a real exchange at all. An imaginary description of exchange where there is no real exchange at all is परिवृत्ति. Any real exchange such as क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि बालिकाः cannot become charming and hence cannot be termed alaṅkāra even. In यो बलौ व्याप्त etc. as well as in नेत्रोरगबल etc. and उरो दत्वामरारीणां etc. there is no real exchange but only a poetical description of exchange.

This unreal nature of the exchange in परिवृत्ति is explicitly pointed out by Jagannātha in his रसगङ्गाधर. He says :— एषु (i. e. परिवृत्तिभेदेषु) दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव । यत्र वास्तवस्तत्र नालंकारः । यथा—' क्रीणन्ति प्रविकचलोचनाः समन्तान्मुक्ताभिर्बदरफलानि यत्र बालाः ।' —रसगङ्गाधर, p. 482.

Bhāmaha's परिवृत्ति is quite of a different nature. It is this —

विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः ।
अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथा ॥
प्रदाय वित्तमर्थिभ्यः स यशोधनमादित ।
सतां विश्वजनीनानामिदमस्खलितव्रतम् ॥

भामहालंकार—३, ४०-४१.

We do not know what has made him link अर्थान्तरन्यास with परिवृत्ति. Probably his परिवृत्ति does not include in it अर्थान्तरन्यास; he is only giving in this place an example of परिवृत्ति + अर्थान्तरन्यास and not only of परिवृत्ति. To agree with this we have also अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिः यथा. अर्थान्तरन्यासवती should not be included in the definition. It should refer to the example.

Udbhaṭa's definition of परिवृत्ति is deficient in one respect. He repeats the word परिवर्तन in the definition. Thus by putting a word (viz. परिवर्तन) derived from the same root in the definition he leaves the word परिवृत्ति unexplained. More advanced writers like Ruyyaka and Mammaṭa have avoided this inaccuracy. They use the word विनिमय instead of परिवर्तन. Thus Mammaṭa's definition is :—

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः ।

काव्यप्रकाश—१०, p. 674.

Similarly Ruyyaka has :—

समन्यूनाधिकानां समाधिकन्यूनैर्विनिमयः परिवृत्तिः ।

अलंकारसर्वस्व—p. 152.

VARGA VI

P. 76, LL. 1-2— अनन्वयं ससंदेहं ...... (Kārikā 68) ।—This is the last instalment of alaṅkāras. This does not agree either with the enumeration of Bhāmaha nor with that of Daṇḍin, though it bears some likeness to that of the former. Bhāmaha has :—

सहोक्तिपरिवृत्ती च ससंदेहमनन्वयम् ॥
उत्प्रेक्षावयवं चान्ये संसृष्टमपि चापरे ।
भाविकत्वं च निजगुरलंकारं सुमेधसः ॥

भामहालंकार—३. ३, ४.

Of these उत्प्रेक्षावयव like उपमारूपक is altogether dismissed by Udbhaṭa; and काव्यहेतु and काव्यदृष्टान्त he has added of his own. These two important alaṅkāras are not mentioned by Daṇḍin, Bhāmaha and Vāmana; and as far as our know-

ledge of the history of alaṅkāras goes, Udbhaṭa is the first to introduce and treat these among the established alaṅkāras. Probably because of their newness Udbhaṭa has mentioned them at the end of the whole list.

P. 76, LL. 3–6 — अत्र इतिशब्दस्य .... द्वितीया । These lines display what an astute commentator and accurate grammarian Indurāja is. The word इति presents a difficulty. इति has a conjunctive force and the substantives that are connected with इति are always in the first case. Thus we can have रामः कृष्णः देवदत्तः इत्येतान्भोजय or simply रामं कृष्णं देवदत्तं च भोजय, but *not* रामं कृष्णं देवदत्तम् इत्येतान्भोजय. But such an objectionable use of इति is made by Udbhaṭa in the Kārikā. अनन्वयं ससंदेहं etc. are governed by इति and still they are all in the accusative case. The word अलंकारान् stands for अनन्वय, ससंदेह etc. and it is in the accusative case in addition to अनन्वयं ससंदेहं etc. Indurāja finds a way out of the difficulty. He says that by the word इति, अनन्वयं, ससंदेहं etc. are not referred to at all. Therefore disregarding इति we can have अनन्वयं, ससंदेहं and others in apposition to अलंकारान्, and the second case thus becomes quite lawful. इति is to be taken to mean 'in the manner described afterwards.' The विवृतिकार also has a similar remark on this point. He says—इतीति वक्ष्यमाणलक्षणयुक्तां । न त्विति: शब्दस्वरूपसंस्थापनार्थोऽनन्वयमिति द्वितीयानुपपत्तेः ।

P. 76, LL. 7–9—अभ्यर्हितत्वात्...... । अभ्यर्हित=honoured, fit, venerable. दृष्टान्तहेतू is a द्वन्द्व compound. The general rule is that a word having fewer and shorter vowels should come first (अल्पाच्तरम् । पा. २।२।३४). But the exception to this rule is that a word signifying a more honoured or weighty object should precede the other members of the compound even if it is not composed of fewer and shorter vowels. Now in दृष्टान्तहेतू, दृष्टान्त having more vowels is placed first, therefore it must be regarded as the more honoured and the more important figure of the two. This importance given to दृष्टान्त is thus accounted for by Indurāja. There is व्याप्ति (q. v. under अर्थान्तरन्यास) between the two parts of दृष्टान्त and therefore दृष्टान्त suggests the alaṅkāra हेतु (for हेतु also contains व्याप्ति).

P. 76, LL. 11-12—ससंदेहः। उपमानेन तत्वं च……(Kārikā 69)। "A statement containing a doubt [of the poet] who first expresses the sameness and then the difference [of the उपमेय] from the उपमान in order to convey excellence [of the उपमेय] is called ससंदेह by the wise."

First the उपमेय is said to be the same as उपमान in a doubtful manner; but afterwards some difference of the उपमेय from the उपमान is set forth to convey the doubtful state of mind of the speaker. All this is done to eulogise the उपमेय.

P. 76, LL. 20-24—हस्ते किमस्य निःशेष··· । नाभिपद्मस्पृहायातः··· । Here the conch-shell in the hand of Viṣṇu is first described as यशःसंचय. In a रूपक the manner of ascribing sameness is definite; here it is doubtful: किं यशःसंचयः स्यात् etc. After this the difference is stated, पिण्डीभावोस्य किंकृतः. यशःसंचय is not पिण्डीभूत, on the contrary it spreads far and wide.

In the second stanza the same type of ससंदेह occurs again. "Is this a swan come with a desire for the lotus in the form of the navel? But this is not moving [as a swan always is]." Here first the question is made whether यशःसंचय is the same as swan, but afterwards the differentiating quality is put forth, viz. नैष चञ्चलः.

The विवृतिकार has a rather interesting note on these two stanzas. He says:—अत्र शङ्ख उपमेयो यशस्संचयो हंसश्च उपमाने। आध्मानं च शङ्खः। समग्रदैत्यहृद्दलनसंभवो यशस्संचयः स्वहस्तिनश्चेति (?) त्वतिरिक्तव्यभिचारिता। एवंविधकार्यकारित्वरूपस्तुतिवस्तुप्रतिपादनायायमेव यशस्संचय इति पूर्वमभेद उपनिबद्धः। तस्य च यशस्संचयस्य समग्रत्रैलोक्यव्यापित्वं न त्वेवंविधं परिमितदेशत्वमिति स्तुतिप्रतिपादनाय पुनर्भेदेनाभिधानम्। दैत्यविदारणकारिध्वानोऽप्यसौ स्वभावतो मन्द्रध्वनित इति हंसेनाभेद उक्तः। हंसस्य चलत्वमस्य स्थिरप्रकृतित्वमिति प्रतिपादनार्थं भेद उक्तः। Thus he interprets the अभेद and the भेद of the उपमानs in a rather different way from that of Indurāja.

P. 77, LL. 12-13 — अलंकारान्तरच्छायां …… (Kārikā 70)। Another variety of ससंदेह. "Any composition containing an apparent doubt when really there is no doubt [set forth] with a view to produce a charm of other alaṅkāras, is termed संदेह." It is to be noted that the name here is संदेह and not ससंदेह. The विवृतिकार remarks: ससंदेहसंदेहशब्दाभ्यां द्वाभ्यामप्यभिधानमित्युपदेशलक्षणयोर्न विरोधः.

P. 77, LL. 19-20—नीलाब्द: किमयं मेरौ......"। "Who seated on the lord of birds, bright as the sun, is thus mistaken (by others): 'Is this a dark cloud seated on the mountain Meru?' or 'Is this the smoke gathering on the fire of destruction?'" Here there is really no doubt in the mind of the speaker, whereas in the former variety the speaker himself was speaking in doubt. Here the poet says—'इति य: शङ्क्यते,' 'who is thus mistaken.' The poet himself is not at all mistaken; he only puts forth the possibility of a mistake on the part of others. Doubt is merely brought in here to express imaginary comparisons. The अलंकारान्तरच्छाया here produced is that of उत्प्रेक्षा.

Of course speaking from the standpoint of sheer commonsense, in both these varieties the doubts and comparisons are all the product of the poet's imagination. There is no doubt or uncertainty about the real thing in the poet's mind in both these varieties. The difference is only in the form and not in the substance.

The definition of ससंदेह of Bhāmaha is exactly the same as that of the first variety of Udbhaṭa. But he has no second variety. Daṇḍin has संशयोपमा instead of ससंदेह which he illustrates thus:—

किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुखम् ।
मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥

—काव्यादर्श, २. २६.

Vāmana's definition of ससंदेह and his example are very similar to this.

Devotees of काव्यप्रकाश will remember the well-known line, किं तु निश्चयगर्भ इव नात्र (i. e. निश्चयान्ते ससंदेहे) निश्चय: प्रतीयमान इति उपेक्षितो भट्टोद्भटेन, of Mammaṭācārya under ससंदेह (का. प्र. १०, पृ. ५९१). It means: निश्चयान्तसन्देह is neglected by Bhaṭṭodbhaṭa, for there the निश्चय is not conveyed by suggestion, but is actually expressed. For the charm exists in implication and not in bare expression. Udbhaṭa has given three verses in all as examples of ससंदेह. Therefore he could have easily inserted an example of निश्चयान्तससंदेह if he had meant to include it. This fact indeed shows that he disregarded the निश्चयान्तससंदेह as Mammaṭa remarks. But in

this work Udbhaṭa does not anywhere say in so many words that he wants to exclude निश्चयान्तससन्देह for such and such reason. All other old writers viz. Bhāmaha, Daṇḍin, and Vāmana do not give any example of निश्चयान्तससंदेह. Therefore they can also be said to have neglected that variety. Whether Udbhaṭa had expressly written somewhere else condemning निश्चयान्तससंदेह for the reason given by Mammaṭa we do not at present know. निश्चयान्तससंदेह is that where the end is made by a final decision after the doubts and fancies are expressed. The example given by Mammaṭa is:

इन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजमेतत्किमम्बु कुत्र गतम् ।
ललितविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥

—काव्यप्रकाश, १०, p. 590

P. 78, LL. 2-3—अनन्वयः । यत्र तेनैव तस्य......(Kārikā 71) । " When comparison of one thing is made with the thing itself in order to convey the absence of any other similar thing, the alaṅkāra is अनन्वय." This definition of अनन्वय is the same as that of Bhāmaha.

Here also Indurāja brings in the discussion that he dilated upon in उपमेयोपमा. उपमेय is the thing which is प्राकरणिक. How can it be the उपमान which is always अप्राकरणिक? The answer is that such a discrepancy is allowed in अनन्वय and उपमेयोपमा. For उपमानोपमेयभाव is not the important element in them; the absence of any other similar thing is to be emphasised prominently.

In this Kārikā also इति does not govern अनन्वयम्. If it did so अनन्वय would have to be in the first case. It must be taken to refer to the example that follows.

P. 78, LL. 13-14—यस्य वाणी स्ववाणीव...... । The meaning of the verse and the alaṅkāra in it are quite clear.

P. 78, LL. 18-19 — संसृष्टिः । अलंकृतीनां बह्वीनाम् ...... ।—(Kārikā 72). " Sheltering together in one place [i. e. either in words or in sense] of many or even two alaṅkāras that are independent of each other is called संसृष्टि."

The respective provinces of संसृष्टि and संकर as defined by Udbhaṭa are different from those of more modern writers such as Mammaṭa and others. Two alaṅkāras can come

together in two ways. (1) They can be intermingled into one another so that one cannot be separated from the other. (2) They can be quite independent of one another the only connection between them being their coming together in one sentence or one verse. The first kind of combination is termed संकर by Mammaṭa and others and the second is called संसृष्टि by them. Thus they have these two categories having natural and fundamental difference between them. But Udbhaṭa's division is peculiar. He calls the first kind of combination (सापेक्ष उपनिबन्ध) संकर. But he extends the province of संकर to the second kind of combination also. In it he makes a division. (1) The alaṅkāras that निरपेक्षतया come together belong some of them to letters and some of them to sense promiscuously, the only tie being that they exist in one sentence or verse. Udbhaṭa brands this as a variety of संकर. (2) The alaṅkāras that come together either belong all of them to letters such as यमक, अनुप्रास etc., or belong all to sense such as उपमा, रूपक etc. This is संसृष्टि according to Udbhaṭa (and Indurāja also). It will be thus seen that : एतेषां (अलंकाराणाम्) अन्योन्यनिरपेक्षतया यत् एकत्र, (१) शब्दभागे एव (२) अर्थभागे एव, (३) उभयत्रापि वा अवस्थानम् सा···संसृष्टिः। (काव्यप्रकाश, १०, पृ. ७५२). Out of these three categories (of संसृष्टि) set down by Mammaṭa the first two categories are the संसृष्टि of Udbhaṭa; the third category is शब्दार्थवर्त्यलंकारसंकर. The example given below illustrates the combination of two अर्थालंकारs (उपमा and रूपक).

P. 78, LL. 26-27—त्वत्कृते सोपि वैकुण्ठः···। वैकुण्ठः=विष्णुः, निर्विशन्ती =entering in, attaining, enjoying. Here two alaṅkāras occur having no connection between them. शशीवोषसि चन्द्रिकाम् is उपमा and अधारां सुधावृष्टिं is रूपक or (दृढारोपरूपक according to नागोजीभट्ट.).

This is the culminating verse of the long sentence describing विष्णु. The sentence begins with शिरांसि पङ्कजानीव etc. (Varga 5; st. 14).

P. 79, L. 8—तयोः केवलाभिधेयाश्रयत्वात्। अभिधेय is the directly expressed theme of description. The अभिधेय is वैकुण्ठः श्रियं त्यजति in this verse.

P. 79, LL. 1-2 — तदुत्तिष्ठातिधन्येन ...... । This is not an example of संसृष्टि. It is a verse in the poem inserted to keep the chain of the story unbroken. But to free it from the change of uselessness Indurāja says that this verse should be appended to the former and the whole should be considered as an example of संसृष्टि of many (not two) alaṅkāras in consideration of the उपमा contained in कमलेक्षणे.

P. 79, LL. 13-14—भाविकम् । प्रत्यक्षा इव यत्रार्थाः...। (Kārikā 73) " When wonderful things that belong either to past or to future are seen as if they are perceptible to the eye by the unimpeded power of words then the alaṅkāra is भाविक."

P. 79, LL. 15-16—सांप्रतिकेन प्रध्वंसाभावेन ... भूताः । सांप्रतिकेन प्रागभावेन...भाविनः । These are definitions in the न्याय style. प्रागभाव = the non-existence of a thing before its production. This अभाव has not a beginning but has an end. अनादिः सान्तः प्रागभावः, उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य । —तर्कसंग्रह. प्रध्वंसाभाव = the non-existence of a thing after its destruction. This अभाव has no end but has a beginning. सादिरनन्तः प्रध्वंसाभावः, उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य । —तर्कसंग्रहः.

अभावs are of four kinds :—

प्रागभावः—(described above), e. g. इदानीं कल्किन अभावः ।

प्रध्वंसाभावः—(described above), e. g. इदानीं युधिष्ठिरस्याभावः ।

अत्यन्ताभावः—e. g. भूतले घटो नास्ति । The total absence of any thing.

अन्योन्याभावः—e. g. घटः पटो नास्ति । The absence of one thing in another.

P. 79, L. 18—सांप्रतिक...विविक्ततया । By casting of the now existing प्रध्वंसाभाव or प्रागभाव.

P. 79, LL. 21-22—वाचामनाकुलता व्यस्त...प्रतीतिकारिता । अनाकुलता is the unimpededness of language; conveying the meaning quickly by the use of well-known words and absence of involved construction (व्यस्तसंबन्ध).

P. 79, L. 22,—P. 80, L. 4—तस्यां हि सत्यां...द्रष्टव्यम् । It is to be noted that Udbhaṭa has used the word दृश्यन्ते in his

definition. His aim is : It is not at all sufficient that the poet should only describe absent things as perceptible to the eye. The reader must also see and feel the things as such. And for this purpose there must be enough of force (अनाकुलता) in the style of the poet and enough of wonderfulness in the things themselves. Indurāja lays stress on this point in the passage. When there is (अनाकुलता) force and vividness in the style, the भाव or the feelings of the poet are experienced by the appreciative readers as the reflection produced by that poetry, and are felt by them as forcibly as by the poet himself. Their own feelings converge on the thought as their minds are melted by the forcible words. Therefore they also see those things, described in the poem as presented to the eye, for the things become as intimate to their feelings as they were to those of the poet. As a forcible and vivid description is a cause of this process so also wonderfulness of the theme is a cause of it too.

P. 80, LL. 5-6—चित्रोदात्ता······प्रचक्षते । Occurs in Bhāmaha (3. 53). Bhāmaha has:—

> भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
> प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्था भूतभाविनः ॥ ३. ५२.
> चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्वम् ······ । ३. ५३.

P. 80, LL. 9-10—श्रोतृभावाभेदाध्यवसितस्य । श्रोतृभावे अभेदेन अध्यवसितस्य । अध्यवसित=definitely established as the same. The thought of the poet is identified with the thought of the reader in भाविक.

P. 80, LL. 12-15—रसोल्लासी कवेरात्मा······ । संवीतस्वच्छशब्दार्थ ······ । Whence these stanzas are taken cannot be determined. प्रतिविन्ब = getting himself reflected [in शब्दार्थदर्पण]. The subject is कवेरात्मा.

P. 80, LL. 20-21 – करोषि पीडां प्रीतिं ··· । Pārvatī generates pain (पीडा) because she is without any ornament (भूषण) or अञ्जन etc. She evokes pleasure (प्रीति) because she is so beautiful that the charm of ornaments is seen in her without the ornaments themselves. Thus the भूषणसंबन्ध (the wearing of ornaments) which existed

before is here expressed as seen by the eye. The reader as well as the poet feels as if the ornaments are present on the body of Pārvatī. This constitutes भाविक. This expression is not verbal as in भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम्. It is implied by the words करोषि प्रीतिं and समुद्वीक्ष्य नानाभरणशोभया. In भाविभूषणसंभारां the poet himself says: तवाकृतिं साक्षात्कुर्वे, '*I see before myself* your figure with the future ornaments.'

P. 81, LL. 2-3 — काव्यहेतुः (-लिङ्गं) । श्रुतमेकं यदन्यत्र ...... (Kārikā 74) । "When one thing heard becomes the cause of calling to mind or experiencing some other thing, the alaṅkāra is called काव्यलिङ्ग."

P. 81, LL. 5-8—पक्षेधर्मत्वा......उपनिबध्यमानत्वात् । The terms पक्षधर्मता and others are explained before under अर्थान्तरन्यास (see Notes pp. 60-61). Indurāja's point of assertion is that the हेतुs that are detailed by logicians are quite insipid and harsh; but काव्यहेतु which is set in composition that is rich in flavour and is intensely appealing to the heart of all people (i. e. in poetry) cannnot but be charming.

P. 81, LL. 8-10—अतः...... प्रतिपाद्यते । Therefore the name काव्यलिङ्ग is quite appropriate. For it suggests the oppositeness of शास्त्रलिङ्ग (i. e. the logical अनुमान) which is insipid.

P. 81, L. 15—रसाभिव्यक्त्यनुगुणता । Tendency to help the manifestation of *rasa* (sentiment).

P. 82, LL. 6-9—युवतेरिव रूपमङ्ग ...... । यदि भवति वचश्च्युतं ।...... These verses are found in Vāmana's काव्यालंकारसूत्रवृत्ति on ३. १. २. Authorship of them is uncertain. They express the same thing that Vāmana puts in his सूत्र—काव्यशोभायाः... etc. । ३. १, १-२-३, and may possibly belong to Vāmana himself. The meaning is clear.

P. 82, LL. 14-15—काव्यशोभायाः कर्तारो...... । तदतिशयहेतवः... । पूर्वेनित्याः । Vāmana's काव्यालंकारसूत्रs ३. १. १-२ ३.

P. 82, L. 17—अनिबद्ध=Either (1) not artificial, natural; or (2) not impeded, rushing headlong. The first meaning is more desirable; the second meaning does not agree with the epithet स्यन्दी which means oozing, dribbling.

P. 82, LL, 18-21—कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ ...... । अमरुशतक, ७५. This example is brought in to show that the best form of poetry can exist without alaṅkāras but not without guṇas. प्रत्यापत्ति = reunion, re-agreement. उत्तरस्खलन or गोत्रस्खलन = an unconscious slip of a secret thing, e. g. the unconscious utterance of the name of the नायक or नायिका, उपनायक or उप-नायिका. The translation : When the dear one who had somehow effected a reunion, unconsciously dropped some hints (of his secret intercourse), the lady emaciated by separation feigned non-hearing; and having found the apartment empty with a glance that was hasty on account of the fear lest the unpardoning सखी might have heard it (the गोत्रस्खलन), breathed a sigh of relief.

The lady was in separation and the lover was attached to another woman. The lover afterwards came and by पादपतन etc. effected an agreement. But in talking he dropped some hints of his secret connection. The lady had of course some spark of jealousy at this, but she being विरहकृशा was eager for union. But if the सखी (these सखीs are always very obdurate people) had been there she would not have allowed union so meekly. Therefore when the lady saw that सखी was not present she sighed in relief. Here by कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ it is suggested that there was विरहविप्रलम्भ before and there is an agreement (सांमुख्य) now. By स्खलितोत्तरे the ईर्ष्याविप्रलम्भ or the jealousy (of the नायिका) is suggested. By विरहकृशया it is suggested that the jealousy aroused in the mind of नायिका is subdued, for she was too emaciated to suffer separation any longer. By असहनसखी etc. it is suggested that if the सखी had heard the गोत्रस्खलन she would again have caused विरह (separation), with this fear the नायिका looked around and when सखी was not seen संभोग was again established (समुच्छ्वसितं etc.). Thus here ईर्ष्याविप्रलम्भ and विरहविप्रलम्भ vanish giving place to संभोग.

विप्रलम्भशृङ्गार is of five kinds : 'अभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक इति पञ्चविधः ।'—काव्यप्रकाश ४, p. 102. The terms explain themselves. More detailed treatment of these and रसs in general should be seen in दशरूपक, ४ or in रसतरङ्गिणी.

P. 81, L. 11 to P. 84, L. 9—ननु काव्यग्रहणेन etc. ... ... शास्त्र-लिङ्गवदित्युपपन्नम् । In this passage Indurāja enters into a short but very valuable dissertation on the nature of poetry. He discusses the relative importance of alaṅkāras, guṇas and rasas in poetry. And his views on these topics form a blend of the dogmas of the old and new as well as the Kashmirian and non-Kashmirian schools of thought. All this should be read in the original. Only a summary of it is attempted here.

First, how does the use of the word काव्य in काव्यलिङ्ग for instance, imply सरसत्व i. e. richness in flavour? The answer is: Because a काव्य is सरस as its form consisting of words and sense is polished by guṇas (merits). The guṇas are माधुर्य sweetness, ओजस् floridity, and प्रसाद lucidity. Of these प्रसाद is the chief, as it is always essential for an easy expression of (रस) the sentiment. Thus the outer body of poetry being furnished with these merits, especially प्रसाद, which are helpful to the manifestation of the sentiment, poetry itself becomes in its essence rich in sentiment. The alaṅkāras are additional ornaments to poetry which is primarily and principally embellished by guṇas. As a woman having natural excellences (guṇas) receives additional charm from ornaments so also the charm of poetry, primarily endowed by guṇas, is heightened by alaṅkāras. Guṇas can be charming without alaṅkāras, but alaṅkāras are useless in a place where there are no guṇas. Vāmana says—युवतेरिव रूपमङ्ग etc.,—यदि भवति वचः etc., – काव्यालंकारसूत्र ३, १, १०. Poetry is no poetry without merits or guṇas. But without alaṅkāras poetry can exist. Similarly he says — "Producers of charm in poetry are guṇas, and the elevators of that charm are alaṅkāras; the former (i. e. the guṇas) are essential", — काव्यालंकारसूत्र ३, १, १-२-३. Even examples of poetry, having no alaṅkāras but having guṇas, are seen; e. g. the verse of *Amaruśataka* containing a flow of intense erotic sentiment, viz. कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ etc.—अमरुशतक ७५. In this verse no alaṅkāra is seen. It attains a poetical form by the presence of the guṇa प्रसाद helped by माधुर्य and ओजस्. One may say that रसवत् अलंकार exists here; for here the sentiments ईर्ष्याविप्रलम्भ and विरहविप्रलम्भ vanish and the संभोगशृङ्गार

develops in their stead. But that is not true. For sentiments (रस) are not of the nature of alaṅkāras. The (रस) are the soul of poetry and words and sense are the body. Alaṅkāras are the ornaments of words and sense. Therefore rasas (i. e. the soul) cannot be said to be the ornaments of the outer body. Hence in the above verse, संभोग helped by the vanishing विप्रलम्भ is the soul and not an outer embellishment of the poetry. The same is the case with other रस, भाव, आभास of रस and भाव and their प्रशम etc. As to what is said before (in this work) that rasas constitute alaṅkāras, such as रसवत् etc., it is said in a condition when this discrimination about the real nature of रस was not meant (by the author). तदेवं गुणसंस्कृत etc…… शास्त्रलिङ्ग-वदित्युपपन्नम्. Now if a काव्य is सगुण and सरस, व्याकरण and भरत (नाट्यशास्त्र) cannot be a काव्य; for it has neither गुण nor रस. But then this will go against the verse of Bhāmaha, viz.— वृत्तदेवादिचरित etc. (—भामहालंकार १, १७.), in which he says that works dealing with arts and sciences are one of the four varieties of a काव्य. This conflict is removed by applying the word काव्य to sciences and arts in a secondary sense (उपचार). The principal sense of काव्य is always गुणसंस्कृतशब्दार्थशरीरं etc. It is applied to गुणरहितशब्दार्थ by its secondary sense which it gets on account of the similarity of गुणरहितशब्दार्थ with गुणसहितशब्दार्थ (poetry) as both of them are literary compositions. Thus this much is clearly established that काव्यलिङ्ग does not belong to insipid compositions just like शास्त्रलिङ्ग; but it always belongs to compositions rich in flavour on account of the गुण that exist in it.

Various points inviting consideration suggest themselves to us when we read this short yet important passage of Indurāja.

The first point that presses itself upon our considera-tion is: Whether the views of Indurāja on काव्य belong to the Kashmirian or to the non-Kashmirian school of Ālaṅkārikas. The obvious answer to the question may be that Indurāja belongs essentially to the Kashmirian and the ध्वनि school; and generally it is correct. Indurāja

speaks of रस as the soul of a काव्य and speaks of गुण्s and alaṅkāras as the ornaments of the body of poetry. He has only three guṇas and not ten as propounded by Daṇḍin and Vāmana. So far his views are at one with the Kashmirian school of Ālaṅkārikas. But there are also some very marked differences between the views of that school and his own views. In the first place he gives the utmost importance to guṇas and says after Vāmana that poetry having no guṇas is no poetry at all—गुणरहितं हि काव्यमकाव्यमेव भवति (p. 82). This view, we have already said (vide Introduction, pp. xviii–xx), is the view of the non-Kashmirian writers. Further, in Indurāja's opinion guṇas are the embellishments of the body (i. e. the style and language) of poetry and they help the manifestation of रस—गुणसंस्कृतशब्दार्थशरीरमेव काव्यम् (p. 84, *l.* 3.). This view is refuted by Mammaṭa who says :—'आत्मन एव हि यथा शौर्यादयो नाकारस्य तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा न वर्णानाम्'—काव्यप्रकाश ८, p. 463. In respect of these guṇas the ideas of Indurāja follow Daṇḍin and Vāmana to a great extent. Yet he tries to harmonise the theory of रस with the dogmas of Vāmana which are to some extent irreconcilable with the रस theory. Thus he says गुणसंस्कृतशब्दार्थशरीरत्वात्सरसमेव काव्यम्, 'Poetry is rich in sentiment because its form consisting of words and sense is embellished by guṇas', which is almost meaningless from both points of view. For Vāmana does not at all recognise रस, and सरस in his opinion is a useless word. The modern writers would never say that काव्य is rich in sentiment *because* the outer form of it is embellished by guṇas. They do not accept that guṇas are the cause of the manifestation of रस. But Indurāja says रसाभिव्यक्तिश्च माधुर्यौजोभ्यां उपबृंहितो प्रसादात्मा गुणस्तेन क्रियते. Indurāja has too much followed Vāmana to be able to reconcile himself with the रस and ध्वनि theory which he wants to establish.

The guṇas are the attributes of sentiments (रस) and not of the body (i. e. शब्द and अर्थ, words and sense) of a काव्य according to Mammaṭa and others. But the non-Kashmirians such as Daṇḍin and Vāmana make guṇas the attributes of रीति (style), which is the principal element of a काव्य in their opinion. Rīti is determined according as

it contains or excludes the various guṇas and thus guṇas have come to be of primary importance in their treatment. The pioneers of the ध्वनि theory hold that रस is the main element of poetry and guṇas are quite unimportant. Now Indurāja admits that रस is the soul of poetry, but he also wants to give so much importance to guṇas that his discussion ceases to harmonise with the ध्वनि theory.

Another question that suggests itself is whether all these views expressed by Indurāja were also shared by Udbhaṭa. No definite answer to this question can be obtained in this state of our knowledge. Indurāja has brought all this discussion about the nature of poetry while explaining the Kārikā of Udbhaṭa, viz. श्रुतमेकं यदन्यत्र ... (Kārikā 74), and generally it is the custom of commentators not to propound any view that is unacceptable to the author. If they propound such views in the body of the commentary, they would generally affix some such words: वयं तु मन्यामहे etc.—we for ourselves think—denoting some difference with the author. Indurāja makes no such remark; on the contrary he has brought in this subject in the course of explaining the title काव्यलिङ्ग (against शास्त्रलिङ्ग) given by Udbhaṭa. He wants to say that the word काव्यलिङ्ग (as against शास्त्रलिङ्ग) is used to express सरसता. And to explain this सरसता he brings in the discussion about rasas and guṇas. Thus it would seem from his way that all those views which he has set forth are shared by Udbhaṭa and he has adopted the title काव्यलिङ्ग with all those views in mind.

Approaching the question from another point of view, an altogether different state of things presents itself to us. Udbhaṭa, as we have seen, is the follower of the system of Bhāmaha and not of Daṇḍin and Vāmana. Bhāmaha, according to the published version of his book, gives very little importance to guṇas which are as it were held up to the sky by Daṇḍin and especially by Vāmana. Bhāmaha only mentions माधुर्य, ओजस् and प्रसाद and takes a cursory notice of them in three verses (भामहालंकार—२. १-२-३). And Udbhaṭa if he shared Bhāmaha's views—which is probable—

would never have given so much importance to guṇas as is given by Indurāja in the above discussion.

We have at present no first hand means to ascertain what the actual views of Udbhaṭa were about the exact nature and importance of guṇas. The few references that are made to Udbhaṭa's opinions in other alaṅkāra works point to some different direction. In the first place, there are the lines of Ruyyaka in his अलंकारसर्वस्व (p. 7)—उद्भटादिभिस्तु गुणालंकाराणां प्रायशः साम्यमेव सूचितम्। विषयमात्रेण भेदप्रतिपादनात्। संघटनाधर्मत्वेन चेष्टेः।' The commentary रत्नापण on Vidyānātha's प्रतापरुद्रयशोभूषण (p. 337) also says:—'अलंकारविभागं करिष्यमाणस्तदुपयोगितया उद्भटादिमतेनोक्तमेव गुणालंकारभेदमनुवदति । चारुत्वहेतुत्वेपि गुणानामलंकाराणां चाश्रयभेदाद्भेदव्यपदेशः। संघटनाश्रयाः गुणाः शब्दार्थाश्रयास्त्वलंकाराः।' These references and a few similar ones found in other places indicate that Udbhaṭa made very little distinction between alaṅkāras and guṇas. The only difference according to him between guṇas and alaṅkāras was that their provinces were different. Guṇas belong both to शब्द (words) and अर्थ (sense) at once; and alaṅkāras either belong to words or to sense. This is the only reason for any distinction made between them. There is also a quotation taken by Mammaṭa in the 9th Ullāsa (p. 470) with the purpose of refuting it. It is this: 'समवायवृत्त्या शौर्यादयः संयोगवृत्त्या तु हारादयः इत्यस्तु गुणालंकाराणां भेदः। ओजः प्रभृतीनामनुप्रासोपमादीनां चोभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गड्डरिकाप्रवाहेणैवैषां भेदः।' Some commentators of काव्यप्रकाश say that this is a quotation from Udbhaṭa's भामहविवरण. This quotation, if it really were taken from a work of Udbhaṭa, makes our position more confused. These lines mean that there is absolutely no difference between alaṅkāras and guṇas. Both are inherent qualities. (समवायवृत्त्या स्थितिः) of poetry. This view is slightly different from the view that is noticed by Ruyyaka and the author of रत्नापण which professes to belong to Udbhaṭa. Still both these views agree in the main point that there is no essential difference between alaṅkāras and guṇas. And it is possible that both may be expressed by the same person in different contexts. But none of these views can agree with the view of Vāmana which is set forth and accepted by Indurāja in the passage in question.

Another crucial question which Indurāja raises is about the position and importance of रस in poetry. Indurāja himself is of opinion that रस is the soul of poetry, while guṇas and alaṅkāras are the embellishments of the body of poetry. Of these, guṇas are of primary importance while alaṅkāras are merely शोभातिशयविधायिनः. Here again it seems difficult to determine whether these opinions about रस etc. were held by Udbhaṭa or not. But there is some indication from which we can say that the views set forth by Indurāja must not be acceptable to Udbhaṭa. Udbhaṭa mentions the alaṅkāra रसवत्, which occurs in his opinion when a रस is prominently expressed in a poetical passage. This obviously contradicts the position of Indurāja, who says that रस is the आत्मा and alaṅkāras are outer embellishments of subsidiary importance in poetry. If रस was the आत्मा in Udbhaṭa's opinion, he would never have relegated it to the position of an alaṅkāra. Indurāja himself feels this difficulty and and says—यत्तु रसादीनां पूर्वमलंकारत्वमुक्तं तदेवंविधभेदाविवक्षया (p. 83, *l.* 23). But this, after all, is a meagre satisfaction and it shows more clearly that Udbhaṭa did not know or at least did not accept the theory that rasa was the soul of poetry.

P. 84, LL. 10–15 — तार्किकाणां च ··· स्मृतेरनुभवस्य वेति । Logicians are divided in their thoughts about the process of causation. Some say that the process of causation consists only in calling to mind the effect of those things whose impression is revived by seeing the cause. Others aver that the connection between the fire and the hill which was unknown before is understood after the process of inference is completed. Thus they say that an experience of the effect is created by the cause. In short, the first set of people affirm that the knowledge that such and such effect is produced by such and such cause was already existent, only it was recalled to the mind newly. The second party says that the knowledge of the cause and effect was non-existent and it was newly produced by the अनुमान, i. e. by the process of inference. To include both these views Udbhaṭa has said स्मृतेरनुभवस्य वा.

P. 84, LL. 17–18—छायेयं तव··· । The example of काव्यलिङ्ग. The lustre of the whole body of Pārvatī, excepting the places where ornaments were worn, was a little diminished and therefore showed the places of ornaments more clearly,

P. 84, LL. 24–25—दृष्टान्तः । इष्टस्यार्थस्य ······ (Kārikā 75) "The clear manifestation of a counterpart of the subject of description not containing words such as यथा, इव etc. is called दृष्टान्त by the wise."

P. 85, LL. 2–11—ननु कोपादेकतराघात··अतो नातिव्याप्तिः । Induraja proceeds to account for the epithet विस्पष्ट. In the verse कोपादेकतराघात, he says, इष्टार्थप्रतिबिम्बन exists. The इष्टार्थ is Rāma's easy victory over Mārīca; and its reflexive representation (प्रतिबिम्ब) is laid before us by the description of the lion matching with the deer. Thus here there is प्रतिबिम्बदर्शन and consequently दृष्टान्त follows. But in the definition above there is the word विस्पष्ट. The image of the इष्टार्थ is not *clearly* set before us, for we have first to imagine the इष्टार्थ and then to understand that the thing described in the verse is an image of it. Therefore this is not a दृष्टान्त. In a दृष्टान्त there must be a verbal expression of both the parties for the sake of perspicuity. Thus विस्पष्ट is accounted for. The epithet यथेवादिपदशून्य is also accounted for. It is put to exclude the possibility of उपमा. By the word आदि the साधारणधर्म is meant. Thus in दृष्टान्त there must not be any वाचकशब्दs like इव, any साधारणधर्म like अह्लादकत्व etc. The वाचकशब्दs if present will make the alaṅkāra amount to उपमा, and the साधारणधर्म if stated will make it प्रतिवस्तूपमा.

P. 85, LL. 15–16—किं चात्र बहुनोक्तेन······ । The meaning of the verse and the alaṅkāra in it are quite clear. The first half is इष्टार्थ and the second half is प्रतिबिम्ब.

As we have pointed out again and again, दृष्टान्त is one of those alaṅkāras which first find mention in the work of Udbhaṭa. Bhāmaha, Daṇḍin and Vāmana, not to speak of more ancient authors such as Bharata and Bhaṭṭi, do not mention this important alaṅkāra in their works. But all writers after Udbhaṭa include this alaṅkāra in their lists. All of them also borrow the important word प्रतिबिम्ब in

their definitions from Udbhaṭa. Mammaṭa's definition is :— दृष्टान्तः पुनरेतेषां (उपमानोपमेयसाधारणधर्माणां) सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्। — काव्यप्रकाश, १०, p. 636.

We have here reached the end of Udbhaṭa's text. The commentary, however, does not end here. Indurāja enters into a rather lengthy discussion of an independent nature in order to show his own views on the subject of ध्वनि.

P. 85, L. 21— ननु यत्र काव्ये ...... । स्वशब्दव्यापार = अभिधाव्यापार, the direct power of words. स्वशब्दव्यापारास्पृष्टत्वेन— The व्यापार of the प्रतीयमान अर्थ is quite different from the स्वशब्दव्यापार. It is the व्यञ्जनाव्यापार.

P. 85, LL. 23-24— कैश्चित्सहृदयैर्ध्वनिर्नाम ...... अभिहितः। From these words it appears quite clearly that the subject of ध्वनि was newly introduced by a set of writers not a long time before Indurāja. The well-known and the earliest extant work propounding the ध्वनि theory is ध्वन्यालोक, composed by Ānandavardhana. This Ānandavardhana flourished in the latter half of the 9th century, that is about a century earlier than the time of Indurāja. It is Ānandavardhana's theory of ध्वनि which undergoes adverse criticism at the hands of Indurāja in the following pages; and it seems from the tone of his criticism that, although the ध्वनिमुख्यत्व theory was gaining ground, it was a comparatively recent theory in Indurāja's time and was far from being universally accepted by critics as an established dogma.

As Ānandavardhana was a comparatively recent author in Indurāja's time, Indurāja never mentions him by name, but alludes to the propounders of the ध्वनि theory by the title सहृदयाः (connoisseurs of poetry). These सहृदयs were a group of critics who first originated and then promulgated the ध्वनि theory in the science of poetics. These critics probably styled themselves सहृदयs as they deemed themselves possessed of a truly appreciative heart which readily perceived where the charm of poetry lay. This appears to be the true significance of the word सहृदय, from the manner in which Ānandavardhana repeats it *ad nauseum* and makes much of it in his work ध्वन्यालोक,

Prof. Sovani conjectures and Mr. P. V. Kane (vide his Introduction to *Sāhityadarpaṇa*, Second Ed. 1923; pp. LX–LXIV) definitely holds that सहृदय was the name or title of the author of the ध्वनिकारिकाs. Now, on a review of all the numerous references to the word सहृदय in the alaṅkāra works of the 9th and 10th centuries, it seems to us that it is never intended as the name of a single individual. It is always used in its ordinary sense, viz. connoisseurs of poetry, and is applied to a group of individuals who had taken part in the promulgation of the ध्वनि theory. Mr. Kane is at great pains to show that सहृदय must be the name of the author of the ध्वनिकारिकाs. But his contention, it seems to us, is inadmissible for the following reasons : (1) The word सहृदय, wherever it occurs in connection with the ध्वनि theory, is always found used in the plural number. It is never used in the singular by any writer. The word सहृदय occurs scores of times in ध्वन्यालोक and also in लोचन, the commentary on ध्वन्यालोक; it occurs three times in Indurāja's लघुवृत्ति and about as many times in Mukula's अभिधावृत्तिमातृका. In all these works सहृदय is always used in plural, while the names of all other writers are mentioned in singular. Mr. Kane's explanation of सहृदयाः (plural) as 'the respected सहृदय' is very grotesque; for Indurāja and Mukula mention even such venerable writers as पतञ्जलि, कात्यायन, कुमारिल etc. in singular and cannot be said to have made use of the plural to show respect for a modern author like ध्वनिकारिकाकार, whose views they disapproved and freely criticized. (2) काव्यजीवितभूतः कैश्चित्सहृदयैर्ध्वनिर्नाम व्यञ्जकत्वभेदात्मा काव्यधर्मोऽभिहितः । (P. 85, L. 23 of our text). Here Mr. Kane has missed the force of the word कैश्चित्. कैश्चित्सहृदयैः means : 'by certain सहृदयs'. सहृदय cannot be made here to indicate a definite individual. The word कैश्चित् implies indefiniteness. (3) Ānandavardhana in his ध्वन्यालोक uses the word सहृदय (plural) many times, in its ordinary sense, viz. 'real appreciators of poetry'. Now it cannot, with any plausibility, be said that in one or two places only he uses the word with a *double entendre*, wishing thereby to hint at the name of the author of ध्वनिकारिकाs. (4) Of all those writers who use the word सहृदय in connec-

tion with the ध्वनि theory, not a single one does ever distinctly mention that सहृदय was the author of ध्वनिकारिकाs. If सहृदय was the real author, why should these writers not even once mention it directly so as to render it beyond doubt ? In the whole range of alaṅkāra literature no writer says or unmistakably indicates that सहृदय was the author of ध्वनिकारिकाs. (5) Besides ध्वन्यालोक the word सहृदय is found used, with a sort of specialised application in connection with the ध्वनि theory, in लोचन of Abhinavagupta, लघुवृत्ति of Indurāja and अभिधावृत्तिमातृका of Mukula. All these works belong to the 10th century. As far as our knowledge goes, the word सहृदय is not used with such special sense in later works; and our conclusion is that सहृदयाः as a special title of a school who promulgated and spread the ध्वनि theory was quite fresh and recent in the 10th century, but later on the coterie of सहृदयs, having done its work, probably ceased to exist and its name consequently died out of memory and vanished.

Thus सहृदयाः, it appears to us, is a somewhat specialised title of a group of critics who were the promulgators of the ध्वनि theory in Indurāja's time. Who then was the actual author of the ध्वनिकारिकाs ? The question is perhaps to remain insoluble. We have all along mentioned the author of the ध्वनिकारिकाs as distinct from Ānandavardhana, the author of ध्वन्यालोक. But even this fact cannot be said to be settled beyond doubt; overwhelming evidence, however, in which the testimony of Abhinavagupta is most important, is on the side of regarding the authors of the कारिकाs and the वृत्ति on them (i. e. ध्वन्यालोक itself) as distinct. We have stuck to this evidence in regarding ध्वनिकारिकाकार as distinct from Ānandavardhana the ध्वन्यालोककार.

As regards the word सहृदय it is to be noted that Indurāja uses it many times in another connection, where its significance cannot be mistaken. In his commentary on भाविक he says :—स कविनेव **सहृदयैः** श्रोतृभिः स्वाभिप्रायाभेदेन तत्त-त्काव्यप्रतिबिम्बितरूपतया साक्षात्क्रियते। श्रोतृणामपि हि···**सहृदयानां** स्वाभिप्रायमुद्रा तत्र संक्रामति। अतः कवेर्योऽसावभिप्रायस्तद्गोचरीकृता भूता भाविनोऽपि पदार्थास्तत्र

सहृदयैः श्रोतृभिः......प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते । (P. 79, L. 24—P. 80, L. 2). Obviously सहृदयाः means here 'persons having a truly appreciative heart.' Naturally, of course, सहृदयाः must have the same significance when it occurs in the discussion on Dhvani or elsewhere in Indurāja's commentary.

P. 85, L. 24—एष्वेवालंकारेष्वन्तर्भावात् । We have no means at present to determine whether Udbhaṭa did not treat ध्वनि separately because he thought that it was completely included in the aforesaid alaṅkāras. We cannot even say with any certainty whether Udbhaṭa was at all aware of the ध्वनि theory or not. The time of ध्वनिकारिकाकार is not fixed with certainty and we are not sure whether he was the very first man to propound the ध्वनिमुख्यत्व theory. Even if we suppose that Udbhaṭa was acquainted with ध्वनि, the reason given by Indurāja for his not mentioning ध्वनि does not necessarily follow. This treatise deals with alaṅkāras only and there was no necessity even to mention the word ध्वनि in it. In the whole of the 10th Ullāsa of काव्यप्रकाश the word ध्वनि does not occur, except in the discussion on स्वाधीनपतिका यथा in the example of वाक्यगा श्रौती पूर्णोपमा.

Having first declared that the absence of a separate treatment of ध्वनि in Udbhaṭa's work is due to the complete inclusion of ध्वनि in the alaṅkāras in Udbhaṭa's opinion, Indurāja henceforward begins to show how all sorts of ध्वनि are included in the alaṅkāras mentioned by Udbhaṭa. If ध्वनि is of three kinds he will show that all these three kinds are included under the alaṅkāras of Udbhaṭa.

P. 85, L. 25— त्रैविध्यं तैरुक्तम् । तैः refers to सहृदयैः. See our note on p. 85, L. 21 above.

P. 86, LL. 1-2— चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव ... ... । Indurāja first wants to illustrate वस्तुध्वनि and point out how it is included under an alaṅkāra (namely, पर्यायोक्त). This verse is a description of विष्णु. The meaning is — 'Who (विष्णु) made the love enjoyments of the consorts of Rāhu consist only in kisses and not in embracing and other more solid sports, as if by the forcible order in the form of the stroke of his disk'.

P. 86, LL. 3–9—अत्र हि…वस्तुमात्ररूपं कल्पयति। Here the cause by which the love sports were made futile is not expressed. The राहुशिरश्छेद which is the cause of चुम्बनमात्रशेषकरण is understood by suggestion. राहुशिरश्छेद is neither a रस or the like, nor an alaṅkāra; it is simply a वस्तुमात्रध्वनि. अतोत्र … पर्यायोक्तालंकारस्पर्शित्वम्— Now such sort of implication comes under पर्यायोक्तालंकार, for पर्यायोक्त is the alaṅkāra where the thing wanted to be said is conveyed by implication.

P. 86, L. 11–17— ननु पर्यायोक्तशब्देन … न विरुद्ध्यते। Now an objection is raised. By the word पर्यायोक्त is meant, 'the thing that is implied'. In the present case the thing that is implied is principal. Therefore in the fitness of things it should be the thing to be adorned (अलंकार्य) and not an adornment (अलंकार) itself. How can it be an alaṅkāra then? The answer is: Even the principal thing becomes the means of adorning (i. e. adornment) when it becomes the beautifier of guṇas. Thus here although the प्रतीयमान (implied sense) is predominant, still it becomes an alaṅkāra, for it elevates the beauty of the subordinate verbal sense (i. e., गुणs),

P. 86, LL. 17–18— यदि वा … … दलंकारिता। Or as an alternative the वीररस of विष्णु that is implied should be regarded as the principal and राहुशिरश्छेद, being then subordinate, can be in a fit position to become an alaṅkāra.

The verse चक्राभिघात etc. is given by Ānandavardhana in his ध्वन्यालोक (p. 89) as an example where alaṅkāra is the अङ्गि (principal) and rasa is the अङ्ग (subsidiary). Thus in this verse the पर्यायोक्त alaṅkāra is मुख्य or अङ्गि and the वीररस of विष्णु which is व्यङ्ग्य is subordinate. In his opinion the व्यङ्ग्य is not पर्यायोक्त but वीररस (Vide ध्वन्यालोक ८९), and it is subordinate to पर्यायोक्त.

P. 86, LL. 20–23— स्निग्धश्यामलकान्ति … …। This verse also illustrates वस्तुमात्रव्यङ्ग्य which is पर्यायोक्त alaṅkāra according to Indurāja. The clouds which have covered the sky with darkness and which were interspersed by बलाकाs, the sprayful winds and the cries of the friends of clouds (i. e., peacocks) are all उद्दीपनविभावs (exciting causes) of विप्रलम्भशृङ्गार.

P. 86, L. 24 to P. 87, L. 4—इत्येवमादावपि ··· पर्यायोक्तता न स्यात् । Here the word राम implies राज्यभ्रंश-वनवास-सीताहरण-पितृ-मरणादयो दुःखैकहेतवः. The word राम is understood not only as the name of a particular individual but it also implies with it all these qualities. The alaṅkāra is पर्यायोक्त here as before. Here implication rests only on one word. But that does not debar it from being पर्यायोक्त if it satisfies the definition of that alaṅkāra.

The verse स्निग्धश्यामलकान्ति etc. is brought here as an example of वस्तुध्वनि. It would seem to be a useless repetition, as one example of वस्तुध्वनि, viz. चक्राभिघात etc., is already given. But it is not so. The व्यङ्ग्य in चक्राभिघात and in रामोस्मि सर्वं सहे is not of the same type. The former is विवक्षितवाच्य and the latter is अविवक्षितवाच्य. These examples will be made use of in explaining those divisions of ध्वनि. The verse स्निग्धश्यामल etc. is given by Ānandavardhana in his ध्वन्यालोक as an example of अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनि (Vide ध्वन्यालोक, ६१); Indurāja also does almost the same afterwards. Mammaṭa has cited the verse in his treatment of ध्वनि as an example of संसृष्टि, अनुग्राह्यानुग्राहक and एकपदवाच्य संकर, of ध्वनि. (Vide का. प्र. ४, p. 188).

P. 87, LL. 5–6—एवमन्यत्रापि ··· ··· ध्वनिर्नामार्थान्तरम् । Thus it is now established that in all cases of वस्तुमात्रध्वनि there is no necessity of regarding ध्वनि as a separate category.

P. 87, L. 8—लावण्यकान्ति··· । Here the sea is described as not having become agitated even in the presence of the face (मुख). And the reason given for this unusual phenomenon is that the sea is जडराशिः (डलयोरभेदः), a heap of dullness. Therefore it has not the quick sense to become inflated by the vision of मुख. Here the आरोप of चन्द्र upon मुख is implied. For the sea is heaved in the presence of the moon. Thus here the implied alaṅkāra is रूपक, and Indurāja even allows that. But by our usual method the alaṅkāra should be पर्यायोक्त here, *for there is* वाच्यवाचकशून्य अवगमनव्यापार. *In this way Indurāja is not at all particular which alaṅkāra is to be accepted as covering the* ध्वनिव्यापार. *Take whichever alaṅkāra*

you please, you must accept some alaṅkāra to cover the province of ध्वनि. This seems to be his main standpoint.

The verse belongs to Ānandavardhana and is given by him in his ध्वन्यालोक as an example where the ध्वनि is of the nature of alaṅkāra; but still ध्वनि is the principal and वाक्यार्थ is its subordinate. आनन्दवर्धन says here : यथा वा ममैव— 'लावण्यकान्तिपरिपूरित... ...।'—इत्येवंविधे विषयेऽनुरणनरूपकाश्रयेण काव्यचारुत्वव्यवस्थानाद्रूपकध्वनिरिति व्यपदेशो न्याय्यः। —ध्वन्यालोक, p. 110. And therefore though it is रूपकध्वनि it is not a simple रूपक अलंकार.

P. 87, L. 22— सुवर्णपुष्पां पृथिवीं ...। Verse in महाभारत, उद्योगपर्व, अ. ३६, श्लो. ७४. The acquisition of the gold-blossomed earth by शूर, कृतविद्य and सेवनकर्मज्ञ is described here. But verbally it is impossible. For the earth cannot have any blossoms. Therefore सुवर्णपुष्पा here means बहुलाभा and the like, and by the help of this लक्षणा, the प्रतीयमान अर्थ or ध्वनि (viz. the उपमानोपमेयभाव) is understood. This उपमानोपमेयभाव is between बहुलाभत्व (which is the उपमेय) and सुवर्णपुष्पत्व, and between शूर, कृतविद्य etc. and the मालाकार (gardener who culls the flowers). Thus the impossible connection between शूर and others, and सुवर्णपुष्पचयन brings in उपमा, —यथा मालाकाराः सुवर्णपुष्पाणि चिन्वन्ति तथा शूराः बहुलाभां पृथिवीं प्राप्नुवन्ति,— and the alaṅkāra here is निदर्शना according to the definition अभवन्वस्तुसंबन्धः उपमापरिकल्पकः.

The verse is given by Ānandavardhana as an example of अविवक्षितवाच्यध्वनि (Vide ध्वन्यालोक, p. 49). Here the वाच्य, viz. सुवर्णपुष्पचयन, is not at all wanted for the theme. Therefore it yields place by लक्षणा to बहुलाभप्रापण and from it the व्यङ्ग्यार्थ is then understood. The व्यङ्ग्यार्थ may be here taken to be 'the predominance of the prowess of शूर and others.'

P. 88, LL. 5-6— सर्वैकशरणमक्षय ... ...। In this verse the words शरण, क्षय, अधीश, हरि, कृष्ण, चतुरात्मन् and अरिमथन have double meanings. The couplets of epithets : (1) सर्वैकशरण (the one home of all) and अक्षय (having no home); (2) अधीश and धियामीश; (3) हरि (tawny) and कृष्ण (black); (4) चतुरात्मन् (having a clever soul) and निष्क्रिय (dull); (5) अरिमथन (destroyer of wheels) and चक्रधर (upholder of wheels)— all appear to contain contradictory meanings. But the विरोध (conflict) disappears when the other meanings of the

words are accepted. Thus if we take शरण=रक्षितृ and क्षय=नाश, the विरोध between सर्वैकशरण and अक्षय goes away. The comment of Abhinavagupta on this verse is given here as it clearly explains the विरोध—'शरणं गृहमक्षयरूपमगृहं कथम्। यो न धीशः स कथं धियामीशः। यो हरिः कपिलः स कथं कृष्णः। चतुरः पराक्रमयुक्तो यस्यात्मा स कथं निष्क्रियः। अरीणामरयुक्तानां यो नाशयिता स कथं चक्रं बहुमानेन धारयति।" —लोचन on ध्वन्यालोक, p. 101.

Here the alaṅkāra is श्लेष. Here some words, e. g. सर्वैकशरण, अक्षय etc. are एकप्रयत्नोच्चार्य, as they are identical in both their meanings, therefore that is अर्थश्लेष; and others like अधीश, चतुरात्मन् etc. are not identical, differing either in स्थान or प्रयत्न, therefore this is शब्दश्लेष. This श्लेष is विरोधोत्पत्तिहेतु, for it creates विरोध.

Here the प्रतीयमान अर्थ is that sense of the words by which विरोध is produced. But both the meanings of the words सर्वैकशरण etc. constitute the alaṅkāra श्लेष. Thus here the ध्वनि is included in the alaṅkāra श्लेष.

This verse is of the composition of Ānandavardhana and is cited by him in ध्वन्यालोक (p. 101) as an example where विरोध is साक्षाच्छब्दावेदित and therefore not included in ध्वनि. Udbhaṭa and hence Indurāja are of opinion that whenever श्लेष and some other alaṅkāra come together श्लेष is to be given predominance. That was not the opinion of Ānandavardhana, and so he says that the alaṅkāra is विरोध, and not श्लेष, as Indurāja asserts.

We have seen that Ānandavardhana regards the alaṅkāra here as directly understood by words and not a province of ध्वनि. And in all the five examples, including this, that have gone before, we have seen that there is a great deal of difference between the opinions of Ānandavardhana and Indurāja. There were no settled and stereotyped views about the topics of the Alaṅkāra Śāstra, and the science of poetics was in making. Every one had his own views which he used to put forth vigorously. Even the views on the foregoing stanzas which Indurāja has refuted are not the views set forth by Ānandavardhana in his ध्वन्यालोक.

P. 88, LL. 11-12—एवमलंकारान्तरेष्वपि ··· ···। Indurāja has given three examples to prove that अलंकाररूपध्वनि is included

in the alaṅkāras that are mentioned in Udbhaṭa's work. Similarly any other अलंकाररूपध्वनि should be included in the alaṅkāra which is most akin to it. Ānandavardhana and ध्वनिकार, of course, do not approve of these views of Indurāja; they reckon अलंकारध्वनि as a separate type of ध्वनि and do not include it under alaṅkāras which belong to the वाच्य sense.

P. 88, LL. 14-17— याते गोत्रविपर्यये ...... । This example is brought in to illustrate the रसादिध्वनि, and to show how it is included in alaṅkāras like प्रेयस्वत् and others.

गोत्रविपर्यय = गोत्रस्खलन (q. v.). The meaning of the verse is : " When the words betraying the guilt of the lover came to her ears, the lady who had approached the bed, contemplated turning back and began to do so again and again having one of her hands loosened (from the embrace). She could do so [the परिवर्तन] to a great extent, but was not at all able to draw her own bosom away from that of the lover." Here the ईर्ष्याविप्रलम्भ is conveyed by गोत्रविपर्यय etc. But संभोग is finally established predominantly by saying that the lady could not separate herself from her lover. Thus here संभोग the प्रतीयमानार्थ and it is included in the रसवदलंकार as described before (in the 4th Varga).

P. 89, LL. 1-3—यत्रापि भावाः ...... । Where the प्रतीयमान अर्थ is भाव or रसभावाभास or रसभावतदाभासप्रशम, there the alaṅkāras will respectively be प्रेयस्वत्, ऊर्जस्वि and समाहित. (Vide these alaṅkāras treated in Varga 4, pp. 50-56).

P. 89, LL. 4-5—गुणभूतेषु ... । The whole of the above discussion applies to the cases where the रस, भाव etc. are prominent. Where they are subordinate to other रसs etc. or to the वाच्यार्थ, then the figure will be उदात्त, described as चरितं च महात्मनाम्. Thus in रसादिप्रतीयमानार्थ, whether it is the principal one in poetry or not, there is no need of supposing any separate ध्वनि.

In all this discussion it has evidently been the effort of Indurāja to save Udbhaṭa from the charge of incompleteness on the score of his not having treated the subject of ध्वनि at all. But standard writers on the ध्वनि theory such

as ध्वनिकार, Ānandavardhana, Mammaṭa and others have altogether a different view of the subject and Indurāja can have no support from them in his pleadings for Udbhaṭa. The main differences between the views of Indurāja and those of Mammaṭa and others in this respect are :—

(1) ध्वनि, in the best poetry or ध्वनिकाव्य, can never be an alaṅkāra. It is always the अलंकार्य (a thing to be adorned) and the alaṅkāras which only belong to the वाच्य sense are its adornments.

(2) In गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्य only where ध्वनि is in a subordinate position, ध्वनि comes to the position of an alaṅkāra; for it beautifies the principal वाच्य or लक्ष्य sense.

This is the view of Mammaṭa. Indurāja's position on these points is clear. He regards all ध्वनि to be included in alaṅkāras, whether subordinate or otherwise.

Indurāja also for a time admits that the प्रतीयमानार्थ, where it is the principal, cannot by its nature be an alaṅkāra, तच्चेह प्रतीयमानं प्रधानत्वादलंकार्यतया वक्तुं युक्तम्, न त्वलंकृतिकरणतया. But he removes the objection characteristically. The प्रतीयमान lends a beauty to the guṇas; therefore by the similitude स्वाम्यलंकरणका भृत्या:, ध्वनि is also spoken of as alaṅkāra or beautifier [of the guṇas].

Indurāja hereafter has a dissertation on the varieties of ध्वनि. We shall first explain his theory of division and then point out in what places Mammaṭa and Ānandavardhana differ from him.

P. 89, LL. 8-9 — षट्प्रकारता ······ क्षितत्वाभ्यामुक्ता । The त्रिविध प्रतीयमानार्थ here alluded to is the रसादि, वस्तुमात्र and अलंकाररूप. Indurāja here says that these three are each twofold. For each of them has two varieties-विवक्षितवाच्य and अविवक्षितवाच्य. Thus 6 types of ध्वनि are obtained. But this description is rather inaccurate in the light of what Indurāja himself says later on. The six types of ध्वनि are obtained in another way as explained further on. Thus the meaning of Indurāja's passage given above does not seem to fit in with the facts he himself puts forth later.

P. 89, LL. 9–15—द्विविधं व्यञ्जकत्वं......हेतुत्वात् त्रिविधम् । The व्यञ्जकत्व is first of two kinds वाचक-(शब्द-) शक्त्याश्रय (proceeding from words) and वाच्य-(अर्थ-) शक्त्याश्रय (proceeding from the sense). Of these वाचकशक्त्याश्रय is only of one kind, because it is of the nature of alaṅkāras only. The suggestive sense proceeding from words only suggests अलंकारs and not वस्तु or रसादि. आक्षिप्त एवालंकारः...... ।—This Kārikā is one of the celebrated ध्वनिकारिकाs commented upon by Ānandavardhana in his ध्वन्यालोक (See ध्वन्यालोक ९५; उ. २ कारिका २५). The ध्वनि proceeding from sense (वाच्यशक्त्याश्रय) is of three kinds, viz. रसादि, अलंकाररूप, and वस्तुमात्र. Thus we have got so far four types of ध्वनि.

P. 89, LL. 16-19—तत्र यत्तावद्वाचकशक्त्याश्रयं......वाच्यस्य विवक्षैव । Now the वाचकशक्त्याश्रयध्वनि which is only of the nature of alaṅkāras is always विवक्षितवाच्य. For there the direct (वाच्य) meaning is accepted along with the suggested meaning. Thus in the verse सर्वैकशरण etc., the ध्वनि is obviously dependent upon the words शरण, क्षय etc., and the ध्वनि is of the nature of विरोधालंकार. Therefore this is वाचकशक्त्याश्रय अलंकाररूपध्वनि. Now the direct sense is not here abandoned, the suggested sense only produces विरोध; and the direct sense is necessary to make the विरोधपरिहार. Therefore this is विवक्षितवाच्य; and all ध्वनिs of this kind are विवक्षितवाच्य.

P. 89, LL. 19-22—यत्तु वाच्यशक्त्याश्रयं...उत्पादात् । Now the वाच्यशक्त्याश्रय रसादिरूपध्वनि, as illustrated in याते गोत्रविपर्यये etc., is all विवक्षितवाच्य only. In याते गोत्रविपर्यये° and in such other verses where the व्यङ्ग्य is रसादि, the रस is produced by विभावs, अनुभावs etc., which are always directly expressed (वाच्य) by words. Therefore the वाच्य sense cannot at all be disregarded. Thus all रसादिध्वनि is विवक्षितवाच्य only and *not* अविवक्षितवाच्य.

P. 89, L. 25 — P. 90, L. 5 — वस्तुमात्रालंकारविषयस्य ... विवक्षाविवक्षे । Now two kinds of ध्वनिs, viz. वाच्यशक्त्याश्रय—(1) वस्तुमात्र and (2) अलंकाररूप, remain to be accounted for. Each of these is twofold, viz. विवक्षितवाच्य and अविवक्षितवाच्य. In the example चक्राभिघात etc. the वाच्य is विवक्षित. The वाच्य is चुम्बनमात्रशेषता and the व्यङ्ग्य is राहुशिरश्छेद. The former is the कार्य and the latter is the कारण. The कार्य is necessary to produce any implica-

tion of कारण. But in स्निग्धश्यामलकान्ति etc. the वाच्य sense of राम, viz. the name of an individunal, is not विवक्षित. Therefore the word राम is transferred from the वाच्य sense to something like दुःखाभिभूतपुरुष. Therefore the वाच्य is here अविवक्षित.

P. 90, LL. 6-11 — अलंकारविषयेपि ... वाच्यमूलत्वात् । How the विवक्षितवाच्य and the अविवक्षितवाच्य types exist in अलंकाररूपध्वनि is explained. In लावण्यकान्ति etc. there is एकपदप्रवेशसंकर of उत्प्रेक्षा and विशेषोक्ति in the word मन्ये. Then there is a संकरप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लेष. The वाच्य which thus contains these alaṅkāras is विवक्षित, for the suggestion of रूपक proceeds from it. In लावण्यकान्ति etc. the alaṅkāra विशेषोक्ति occurs, because the कारण, viz. मुख, being there, the कार्य, viz. समुद्रक्षोभ, is not produced. The उत्प्रेक्षा is clearly manifest by the word मन्ये. But the एकपदप्रवेशसंकर of Indurāja can be questioned, as विशेषोक्ति seems to have no connection with the word मन्ये. The श्लेष in जल-(ड) राशि is clear. The suggested रूपक is that of चन्द्र upon मुख, which is explained before. In सुवर्णपुष्पां etc. the सुवर्णपुष्पत्व is totally abandoned and बहुलाभत्व is brought in in its stead by लक्षणा. Therefore it is अविवक्षितवाच्य ध्वनि.

P. 90, LL. 12-17—यदि त्वत्र···तदानीमत्र गुणीभवति । In the verse सुवर्णपुष्पां etc. बहुलाभत्व is the उपमेय and सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति is the उपमान. Now if the maxim न तिङन्तेनोपमानमस्ति (उपमान cannot exist with a verb) is accepted, then, सुवर्णपुष्पपृथिवीचयन will be the substantive उपमान expressed. From it the उपमेय बहुलाभत्व will be understood by प्रौढोक्ति. Thus the उपमान and उपमेय are sought to be conveyed by the same words though they are really different. The alaṅkāra will, therefore, be अतिशयोक्ति according to the definition भेदेऽनन्यत्वम्. The suggested उपमा will then be subordinate. Thus in the verse the व्यङ्ग्य (viz. the उपमा) being गुणीभूत the काव्य will be of a mediocre type and the question whether the ध्वनि is विवक्षितवाच्य will not arise very prominently.

P. 90, LL. 19-24 — अत्र चाविवक्षा ... विवक्षायामपि । Here Indurāja explains the संलक्ष्यक्रमध्वनि and the असंलक्ष्यक्रमध्वनि. संलक्ष्यक्रमध्वनि occurs in that place where the process of implication, i. e. how the implied sense is produced from the primary sense, is clearly noticed, and असंलक्ष्यक्रमध्वनि is that

in which that process is so quick and instantaneous that it cannot be noticed (असंलक्ष्य).

According to Indurāja this असंलक्ष्यक्रम exists in the अलंकाररूप or वस्तुमात्र ध्वनि which is अविवक्षितवाच्य. For there the sentiments etc. in the व्यङ्ग्य sense are at once noticed. Where the ध्वनि is विवक्षितवाच्य, the suggested वस्तु and अलंकार are produced by a distinguishable process (क्रमव्यवहार) from the वाच्य and it is therefore called अर्थशक्तिमूलानुरणनरूप व्यङ्ग्य (the same as संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य).

P. 90, L. 25 to P. 91, L. 3 — यत्र च वाच्यस्याविवक्षा ...... पर्यायोक्तभेदत्वात् । Indurāja again brings the topic of alaṅkāras and revised and recasts his own views expressed before. In रामोऽस्मि and in सुवर्णपुष्पाम् he had stated the alaṅkāras to be पर्यायोक्ति (see p. 87) and निदर्शना (see p. 88) respectively. Now he says that both of them contain अप्रस्तुतप्रशंसा, for in both there is वाच्यस्य अविवक्षा and the व्यङ्ग्य is प्रस्तुत and विवक्षित. The सुवर्णपुष्पचयन and the epithet राम are both अविवक्षित and therefore अप्रस्तुत or अधिकारापेत. Thus this is अधिकारापेतोपनिबन्धादप्रस्तुतप्रशंसा. Now in स्निग्धश्यामलकान्ति, the words राम etc. were said to be a type of पर्यायोक्त. But it was said rather loosely as it was the beginning of the subject. पर्यायोक्तभेद really belongs to विवक्षितवाच्यध्वनि. In अविवक्षितवाच्यध्वनि the वाच्य which is अप्रस्तुत is abandoned and the व्यङ्ग्य or suggested sense is brought in, which is really the प्रस्तुत. Thus it is in reality the province of अप्रस्तुतप्रशंसा.

P. 91, LL. 4-9—यत्र खलु···रन्तर्गतिर्वाच्या । In those four examples beginning with the verse चक्राभिघात etc., where the वाच्य is विवक्षित, the alaṅkāra is a type of पर्यायोक्त. For when the definition of अप्रस्तुतप्रशंसा is taken into account the definition of पर्यायोक्त appears to extend elsewhere than the province of अप्रस्तुतप्रशंसा. अप्रस्तुतप्रशंसा exists wherever there is अविवक्षितवाच्यध्वनि. Thus पर्यायोक्त and अप्रस्तुतप्रशंसा include the विवक्षित and अविवक्षित वाच्य ध्वनिs and hence the whole province of ध्वनि.

P. 91, LL. 10-13—सुवर्णपुष्पां पृथिवीं···उपपद्यत एव । In सुवर्णपुष्पां etc. the alaṅkāra was said to be निदर्शना before (see p. 88). But the असंभवद्वाच्यार्था निदर्शना is only a kind of अप्रस्तुतप्रशंसा, for it contains अप्रस्तुतार्थोपनिबन्ध.

P. 91, LL. 14-18—तदेवं…षड्प्रकारता भवति । Indurāja now once more enumerates the six divisions of ध्वनि hitherto explained. We also give them here :—

ध्वनि

१ { वाचक (शब्द) शक्तयाश्रय अलंकाररूप विवक्षितवाच्य — वाच्य(अर्थ)शक्तयाश्रय

वस्तुमात्ररूप — अलंकाररूप — ६ रसादिरूप विवक्षितवाच्य.

२ विवक्षितवाच्य. ३ अविवक्षितवाच्य. ४ विवक्षितवाच्य. ५ अविवक्षितवाच्य.

It will be clearly seen that this division is quite different from that put forth in षड्प्रकारता…विवक्षितत्वाभ्यामुक्ता. (See p. 89, lines 8-9). There all the three ध्वनिs, viz. वस्तुरूप, अलंकाररूप and रसरूप are each said to be twofold, viz. विवक्षितवाच्य and अविवक्षित-वाच्य.

P. 91, LL. 19-23—यत्र च…दश संपद्यन्ते । Out of these six the four विवक्षितवाच्य varieties are each divided into two according as the वाच्य sense is either स्वत:संभवी (possible in itself) or कविप्रौढोक्तिसिद्ध (created by the hyperbolic description of the poet such as यशसो धवलत्वम् etc.). Thus the विवक्षित-वाच्य varieties become eight and the total ध्वनि varieties become ten.

P. 91, LL. 23-26—एत एव तु…वाक्यप्रकाश्यता । These ten are again made double according as the व्यङ्ग्य is either expressed by a word (पद) or by a sentence (वाक्य). The व्यञ्जकत्व (power of suggestion) resting in letters, words, sentences or terminations such as कृत्, तद्धित etc. is manifested either in a word or in a sentence, e. g. रामोस्मि etc. Here the व्यङ्ग्य is पदप्रकाश्य. But in चक्राभिघात etc. the whole sentence is needed to manifest the व्यङ्ग्य, viz. राहुशिरश्छेद.

P. 91, L. 26—P. 92, L. 1—यथा च प्राधान्यभूते…योज्येति । Thus the power of suggestion (व्यञ्जकता) becomes twentyfold in प्रधानभूतव्यङ्ग्य काव्य. These twenty types are also to be seen in गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्य *according to possibility.*

P. 92, LL. 3-8— विवक्ष्यमविवक्ष्यं च ……… । *This Kārikā* and the three following enumerate the varieties of व्यङ्ग्य or

ध्वनि. The order of the first Kārikā is : अर्थशक्त्याश्रये वस्त्व[१]लंकार[२]-गोचरे ध्वनौ वाच्यं विवक्ष्यमविवक्ष्यं च। (1) शब्दशक्ति-(2) रसास्पदे तु विवक्ष्यम्। शब्दशक्तिरसास्पदे i. e. शब्दशक्त्यास्पद–अलंकाररूपे and अर्थशक्त्याश्रय–रसास्पदे। The other two Kārikās are very clear and they only embody what has gone before.

P. 92, LL. 12-13—Now Indurāja has his final say in the line एवमेतव्द्यञ्जकं पर्यायोक्तादिष्वन्तर्भावितम्. His principal object in the foregoing discussion was to prove that व्यञ्जकत्व is completely included in the alaṅkāras. He seems to have a great aversion to the theory that ध्वनि is quite separate and can never be included in alaṅkāras. Further he seems also to have an abhorrence even for the word ध्वनि which is a very pet word of those who, like Ānandavardhana, propound the व्यङ्ग्यमुख्यत्व theory. He does not use the word ध्वनि except for once in the beginning, but always tries to express the idea by the words व्यङ्ग्य, व्यञ्जक and the like, though they are sometimes more inconvenient. It is also to be particularly noted that he never mentions the name either of Ānandavardhana or of ध्वनिकार though he has many times taken verses from their works as illustrations to explain his own views. He takes two verses owing their authorship to Ānandavardhana and quotes one कारिका from the ध्वनिकारिकाs. The probable reason for not naming Ānandavardhana is that he was a recent author in the time of Indurāja.

There is a great deal of difference between the views of Indurāja which we have just explained on the one hand and those of Ānandavardhana or Mammaṭa on the other hand.

We have seen that the total inclusion of ध्वनि among alaṅkāras, which Indurāja lays so much stress upon, is not endorsed by Mammaṭa or Ānandavardhana, the two great writers on ध्वनि among the Kāśmīrakas. Similar is the case with Indurāja's divisions of ध्वनि. The divisions of Indurāja differ essentially in certain respects from the divisions of Ānandavardhana, and Mammaṭa. We explain the divisions of Mammaṭa first, as he is the more exact and more minute of them of both. The treatment of both

these critics is essentially the same, Mammaṭa being naturally more minute and systematic, as he comes at a fairly later age than Ānandavardhana.

Now Mammaṭa first divides ध्वनि in two main branches, अविवक्षितवाच्य and विवक्षितवाच्य. Of these अविवक्षितवाच्य is twofold, (1) अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य and (2) अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य. This branch closes here; it has no more divisions. विवक्षितवाच्य is divided into two: असंलक्ष्यक्रमध्वनि and संलक्ष्यक्रमध्वनि. असंलक्ष्यक्रम is the रसादिध्वनि and is of one type only. संलक्ष्यक्रम is of three kinds: शब्दशक्त्युद्भव, अर्थशक्त्युद्भव and उभयशक्त्युद्भव. Of these शब्दोद्भव is of two kinds: अलंकाररूप and वस्तुरूप. अर्थोद्भव is divided into 12 varieties in the following manner. First the व्यञ्जक अर्थ is of three kinds, viz. (1) स्वतःसंभवि, (2) कविप्रौढोक्तिसिद्ध and (3) वक्तृप्रौढोक्तिसिद्ध. Each of these three kinds is doubled according as the व्यञ्जक is either a वस्तु or an alaṅkāra. These six are again made twelve according as the व्यङ्ग्य अर्थ (suggested sense) is either alaṅkāra or वस्तु. उभयशक्त्युद्भव is only of one kind. Thus, in all, Mammaṭa has eighteen varieties of ध्वनि. Of these, all varieties except उभयशक्त्युद्भव are twofold, viz. पदप्रकाश्य and वाक्यप्रकाश्य. This brings the number of varieties up to 35.

अविवक्षितवाच्य—		
	अर्थान्तरसंक्रमित (पद, वाक्य)	... 2
	अत्यन्ततिरस्कृत (पद, वाक्य)	... 2
विवक्षितवाच्य—		
संलक्ष्यक्रम	शब्दशक्त्युद्भव, (वस्तु २, अलंकार २)	... 4
	अर्थोद्भव	... 24
	शब्दार्थोभयोद्भव	... 1
	असंलक्ष्यक्रम, —रसादि (पद, वाक्य)	... 2
		35

Ānandavardhana's treament is not so developed and systematic, but he has on the whole divided ध्वनि on the same principles. In संलक्ष्यक्रमध्वनि he has not the variety उभयशक्त्युद्भव. The शब्दशक्त्युद्भव is only अलंकाररूप according to him (like Indurāja), and not twofold as Mammaṭa has it. Also Ānandavardhana has not so minutely stated the

twelve divisons of अर्थोद्भव, though he points out the direction which was probably the basis of Mammaṭa's minute divisions.

It will be easily seen where this system of division is at variance with the system of Indurāja. Indurāja makes वाचक-(शब्द)शक्त्युद्भव and वाच्य-(अर्थ)शक्त्युद्भव the principal branches of ध्वनि. The former is only अलंकाररूप and the latter is threefold, viz. वस्तुमात्र, अलंकार and रसादि. Now these four divisions are further divided according as the वाच्य is विवक्षित or अविवक्षित. Indurāja has not a separate branch of अविवक्षितवाच्य as Ānandavardhana has. Further he makes अविवक्षितवाच्य co-existent with असंलक्ष्यक्रम and विवक्षितवाच्य co-existent with संलक्ष्यक्रम which is quite absurd in the opinion of Ānandavardhana and Mammaṭa.

Many other minor yet important differences between the two systems can be detected, as their principles of division are at variance with each other. ध्वनि is by its very nature a subject appealing to the sense of beauty of the mind. And a difference in the treatment of it between two critics of an original bent of mind is just what is inevitable. Indurāja supposes that वस्तु and अलंकारध्वनि can be अविवक्षितवाच्य, while Ānandavardhana and Mammaṭa do not think so. Because both of them do not see eye to eye, we cannot say that one of them must be wrong and the other must be right. Both of them give examples and explain them away so as to support their own opinions, and many a time it happens that one example is cited by all of them to illustrate quite different, nay, opposite views. This sort of thing has actually happened in the case of our commentator. We have seen that the examples चक्राभिघात०, स्निग्धश्यामलकान्ति०, लावण्यकान्ति०, सुवर्णपुष्पाम्० and सर्वैकशरणमक्षय० are all brought in both by Indurāja and by Ānandavardhana in their discussions on ध्वनि. But every one of these examples is interpreted and utilized in a different way by them both.

P. 92, LL. 17–20— मीमांसासारमेघात् ··· । This verse is a very beautiful example of मालापरंपरितरूपक.

Indurāja gives here a fitting tribute of gratitude and praise to his Preceptor, the eminent Brahman, मुकुल, in describing him as a cloud pouring incessant showers of मीमांसा, a moon heaving the ocean of व्याकरण, a treasure of the jewels of तर्कशास्त्र, the विष्णु of the श्री (goddess of wealth) of the science of poetics, the honey of the flowers of the learned, a bee in the lotuses of the feet of श्रीकृष्ण, a sea of goodness and generosity, and the bed of the creeper of fame, and says that he wrote a short commentary (लघुविवृति) on the काव्यालंकारसार after receiving oral instruction from him.

THE END

APPENDIX I

—o—

Variæ Lectiones

The MS. acquired by Bühler and deposited in the Deccan College Mss. Library (now removed to the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona) is called D. Our Edition is mainly based on this MS.

The MS. deposited in the Government Oriental MSS. Library, Madras, a copy of which has been acquired by us, is designated M.

The commentaries contained in both these MSS. are different. The Appendix, therefore, consists mainly of the variant readings occurring in the Kārikās and the examples of Udbhaṭa. Sometimes, however, readings in the commentary of Indurāja (MS. D.) are also quoted to point out aberrations in the Nirnaya Sagara Edition.

Thus, those quotations which do not concern the text of Udbhaṭa, occurring either in Kārikās or examples, but are taken from the commentary of Indurāja are marked with an asterisk. All others, not bearing the mark of an asterisk, are genuine variæ lectiones of the text of Udbhaṭa. The Nirnaya Sagara Edition of *Kāvyālaṅkārasaṅgraha* is briefly referred to as N. S. Ed.

———

VARGA I

D. begins thus : ॥ नमो वीतरागाय ॥ यल्लक्ष्म्या हसितैः०. After the three stanzas which constitute the commentator's मङ्गल, it gives the Kārikās of the original author as पुनरुक्ताभास० etc.

M. begins directly with the stanza सर्वत्र विकस्वरता० (quoted in our Notes, p. 1); after that it proceeds with the Kārikās.

P. 1, L. 1, D. पुरुक्तवदाभासं छे०; M. पुनरुक्तवदाभासश्छे०.

P. 1, L. 2, D. °प्रासस्त्रिधा; M. °प्रासस्तथा

P. 1, L. 3, M. omits प्रतिवस्तूपमा; it has a lacuna in that place.

P. 2, L. 7, D. पुनरुक्ताभास°; M. पुनरुक्तवदाभास°.

P. 3, L. 2, D. तदाप्रभृति; M. ततः प्रभृति.

P. 3, L. 21, D. छेकानुप्रासस्तु; M. has somehow the meaningless words अत एव वस्तु instead of छेकानुप्रासस्तु.

P. 4, L. 16,* D. गुरुशब्देन; our printed text गुरुशब्दे; N. S. Ed. गुरुशब्दस्य.

P. 6, L. 17, D. °भ्रमम्; M. °भ्रमः.

P. 7, L. 2, D. °र्थाविशेषे; M. °र्थविशेषे.

P. 7, L. 4, D. स पद°; M. सपद°.

P. 7, L. 5, D. द्वयोर्वैक; M. द्वयोर्ब्येक.

The order of the five stanzas illustrating लाटानुप्रास is different in M. from the order of those stanzas in D. Our text of course follows the order in D. The stanzas in M. occur in the following order—

(1) क्वचिदुत्फुल्लकमला०,
(2) पद्मिनीः पद्मिनीगाढं०,
(3) जितान्यपुष्ट०,
(4) काशाः काशा इवा०,
(5) स्त्रियो महति भर्तृभ्यः.

P. 7, L. 20, D. इवोद्भांसि; M. इवाभान्ति. (N. S. Ed. has इवोद्भान्ति)

P. 8, L. 20,* D. °तयाश्रयत्वे; (N. S. Ed. °तयाश्रयत्वेन)

P. 9, L. 12, D. पुष्ट्य; M. पुष्ट. (Our text पुष्प).

P. 9, L. 23, D. पद्मिनीं; M. पद्मिनीः,

P. 9, L. 23, D, ०गाढ०; M. ०गाढं.

P. 11, L. 24,* D. द्वे अवस्थे; N. S. Ed. has made the inadmissible Saṁdhi here as द्वेऽवस्थे ।

P. 13, L. 1,* D. शोरितं शैवलितं.

P, 13, L. 12, D. वाल; M. बाल.

P. 16, L. 25,* D. ०नुसारेण समाधिः, N. S. Ed. ०नुसारणसमाधिः

P. 17, L. 5, D. ०दन्यथेत्युदिता; M. दन्यावेत्युदिता.

P. 17, L. 6, D. विच्युतैः; M. विच्युतेः.

P. 17, L. 10, D. ०दाचारक्यच्प्रत्यय; M. ०दाचारक्यच्प्रत्यय. Our text has °दाचारे क्यच्प्रत्यय on the authority of the *Commentary, q. v.; See P. 24, L. 17.*

P. 19, L. 6,* D. दूरे भूते; N. S. Ed. दूरीभूते.

P. 19, L. 26 D. पूर्णेन्दुबिम्बप्रतिममासीत्कुमुदकाननम् । ; M. शशाङ्कबिम्बेन समं बभौ कुमुदकाननम् ।.

P. 20, L, 9,* D. उपमेयस्यमवगम्यते.

P. 21, L. 24. D. किं स्युरुत्कलिका; M. किंस्विदुत्कलिका. In M. this stanza precedes 'अपि सा सुमुखी०' (st. 22).

P. 21, L. 25, D. समर्थिता: (?); M. समर्पिता:.

P. 23, L. 2, D. शार्दूल:; M. शार्दूलं.

P. 23, L. 4, D. कर्णिका···दधौ; M. कलिका···दधे.

P. 23, L. 14,* D, साम्यविच्यवाच्चोपमायामसंभवात्; Our text : ०विच्यवस्योपमायामसंभवात् ; N. S. Ed. °वाचोपमाया असंभवात्.

P. 24, L. 22,*; D. दप्यवसीयमाना.

P. 24, L. 25, D. कमनीयेऽपि; कमनीयोऽपि.

P. 25, L. 15, D. कृशानवज्ज०; M. कृशानुवज्ज०.

P. 26, L. 16, D. उमां; M. इमां.

P. 27, L. 8, D. कन्दर्पं प्रुष्ट्वा; M. कन्दर्पप्लुष्टा.

P. 29, L. 19,* D. सामर्थ्यस्यावसितत्वात् ; N. S. Ed. सामर्थ्यावसितत्वात्.

P. 29, L. 22, D. °सून्यत्वम् ; M. शून्येयम्.

VARGA II

P. 31, L. 19, D. स च; M. स तु.

P. 32, L. 14,* D. न विरुध्यते; N. S. Ed. निवध्यते !

P. 32, L. 17, D. कुंमाने; M. कुम्भैर्माने.

P. 32, L. 20,* D. विरोधं आनन्त्येन. Our text विरोध आनन्त्येन; N. S. Ed. विरोधं वक्ति । आनन्त्येन.

P. 33, L. 7,* D. वाक्यार्थत्वात्. N. S. Ed. वाक्यत्वात्.

P, 34, L. 6,* D. निषेधे एव; Our text निषेध एव.

P. 34, L. 26, D. ह्यत्यन्तकार्यिक:; M. अत्यन्तकार्यिक: N. S. Ed. has ह्युत्पन्नकार्यिक:, the result of confounding the letter प for य.

P. 34, L. 26, D. लोको ह्यत्यन्तकार्यिक:; M. लोकेऽप्यत्यन्तकार्यिक:.

P. 36, L. 16,* D. परिणंतवद्भा. This being a meaningless aberration of the scribe we have corrected it in accordance with the available text of Bhāmaha from whose work the stanza is taken. M. which contains this stanza has also परिणतं बहु as we have. N. S. Ed. has परिणतं (च यत्).

P. 36, L. 23,* D. समर्थकभावो विद्यते; Our text ; समर्थ्यसमर्थक-भावो विद्यते.

P. 37, L. 24, D. विशेषोपादानं; M, विशेषापादनं.

P. 37, L. 25, This line constituting the latter half of Kārikā 29 does not at all exist in M.

P. 38, L. 8, D. सा गौरी शिखरं; M. सा गौरीशिखरं; N. S. Ed. has सा गौरीशिखरं. (See Notes on this line, p. 69)

P. 38, L. 22, D. नि:श्रीकं; M. निश्रीकं.

P. 38, L. 22, D. नि:प्रभं; M. निष्प्रभम्; (Our text : निष्प्रभम्).

P. 39, L. 9, D. विशेषोपादनान्वयात्; M. विशेषापादनान्वयात्.

P. 39, L. 14, D. स्थितम् ; M. स्थितम्, N. S. Ed. has स्थिताम् (how ?)

P. 40, L. 7, D. विशेषापादनं; M. वीशेषोपादनं.

P 41, L. 10, D. कास्मीर; M. काश्मीर.

P. 41, L. 18,* D. निषेधितत्फ० ; Out text : निषेधस्तत्फ० ; N. S. Ed. निषेधे तत्फ०.

P. 41, L. 23, D. ०समानैर्विशेषणै: ; M. ०समानविशेषणै:.

P. 42, L. 5,* D. ०रूपेण या ; Our text : ०रूपेण लतया; N. S. Ed. रूपेण आरोपेण व्या (स्ता:) (?).

P. 43, L. 12, D. विकशिनि; M. विकासिनि.

VARGA III

P. 46, L. 16, D. निर्जयन्त्या० ; M. तर्जयन्त्या०.

P. 46, L. 19,* D. चक्रभणिति० ; Our text : च क्रमभणिति०; N. S. Ed. has वक्रभणिति०.

P. 48. L. 13, D. मुखे चन्द्र० ; M. मुखमिन्दु०.

P, 48, L. 14,* D. मुखजपै:; Our text and N. S. Ed. मुखेजपै:.

P. 49, L. 19, D. नंष्ट्वाद्धवलित: ; M. नंष्ट्वार्धवलित:.

VARGA IV

P. 50, L. 11, D. सूचनै: ; M. सूचने.

P. 50, L. 17,* D. मोह: स्मृति० ; M. मोह्रो मृति०.

P, 50, L. 18,* D. चपलता हर्ष ; M. चपलतामर्ष.

P. 50, L. 20,* D. सुप्तं विबोधोऽमर्षश्चा० ; M. सुप्तिर्विबोधो हर्षश्चा०.

P. 50, L. 23,* After त्रयस्त्रिंशदमीभावाः M. has the pāda समाख्यातास्तु नामतः ।
P. 50, L. 24,* D. स्वरभेदो; M. स्वरसादो.
P, 52, L. 15, D, स्पष्ट; M. स्पृष्ट.
P. 52, L. 15, D. रसादयम्; M. रसोदयम्.
P. 53, L. 20, D. ०प्रकरो०; M. ०प्रसरो०.
P. 54, L. 13, D. ०दिकारणात्; M. दकारणात्.
P. 54, L. 25, D. प्रवृत्ते; M. प्रबवृते; Our text प्रववृते.
P. 54, L. 25, D. नोपास्य; M. नापास्य; Our text नापास्य.
P. 55, L. 23, D. ०स्त्ववार्यवीर्याय; M. ०स्त्वपारवीर्याय.
P. 55, L. 23, D. मकरकेतवे; M. कुसुमधन्वने.
P. 56, L. 4, D. वृत्तैः; M. वृत्ते; Our text वृत्तेः.
P. 56, L. 19, D. कान्तां दृशं; M. कान्तादृशं.
P. 57, L. 9, D. पुष्टयेन्द्र०; M. पुष्येन्द्र०.
P. 57, L. 10, D, ०ल्लिखयत्र; M. ०ल्लिखत्यस्य.
P. 58, L. 8, D. स्थितवतो; M. स्थितिमतो.

VARGA V

P. 62, L. 2, D. विदर्शने; M. निदर्शने.
P. 62, L. 6, D. किञ्चिद०; M. किञ्चद०.
P. 62, L. 22, D. ०रुच्यते; M. ०रिष्यते.
P. 63, L. 10, D. गृहे; M· कुले.
P. 63, L. 19, D. विसंस्थुलं; M. विसंस्थुलं Out printed text विसंष्ठुलं.
P. 63, L. 20, D. वचः; M. मनः.
P. 64, L. 26, D. द्रष्टुः; M. दृष्ट्वा.
P. 65, L. 14, D. ०र्थानुबन्धिनी; M. ०र्थनिबन्धनी.
P. 66, L. 2, D. निन्देव; M. निन्दैव.
P. 66, L. 3, D. स्तुतिश्रेष्ठो; M. स्तुतिश्रेष्ठा; N. S. Ed. has स्तुतिश्चेष्टा; Our text स्तुतिःश्रेष्ठा. Here there can be no doubt about the true reading of D. and of Udbhaṭa also; for Indurāja clearly cites the pratīka in his commentary as वस्तुतस्तु स्तुतिः श्रेष्ठा—इति । See our text, P. 66, L. 7.
P. 66, L. 21, D. विदर्शना; M. निदर्शना.
P. 69, L. 12, D. आदरो वरे; M. आदरोऽपरे.

P. 69, L. 22, D. ०वर्त्यलंकारा ; M. ०वत्यलंकारा.
P. 70, L. 16, D. ०वास्थ; M, ०वास्व.
P. 71, L. 3, D. ०कारेण; M. ०कार्येण.

VARGA VI

P. 76, L. 13,* D. उपमानभेद०. Out text उपमानाभेद०; N. S. Ed. उपमानभेद०.
P. 76, L. 20, D. हृदललोद्भवः; M. हृदलनोद्भवम्; Our text हृदलनोद्भवः.
P. 79, L. 14, D. अत्यन्द्भुताः; M. अत्यन्द्भुतः.
P. 79, L. 14, D. ०मनाकुल्येन; M. ०मानुकूल्येन.
P. 79, L. 17,* D. कल्की विष्णुयशाः; N. S. Ed. कल्की भविष्णुयशाः.
P. 81, L. 3, D. प्रतिपद्यते; M. प्रतिपद्येत.
P. 84, L. 18, D. घटनोदेशान्; M. घटनोद्देशान्.
P. 87, L. 25,* D. सादृश्यस्वाजन्येन; N. S. Ed. has सादृश्यस्यान्वयेन.
P. 90, L. 24,* D. वाच्यविवक्षायामपि; Our text वाच्याविवक्षा० N. S. Ed. वाच्यविवक्षा०.
P. 92, L. 9,* D. वस्त्वलंकारगोचरे; N. S. Ed. ०कारवाच्ये !
P. 92, L. 11,* D. तद्धि शब्दशक्ति; N. S. Ed. तद्विशिष्टशक्ति !

APPENDIX II

उद्भटालंकारसारसंग्रहस्थकारिकासंग्रहः ।

प्रथमो वर्गः ।

पुनरुक्तवदाभासं छेकानुप्रास एव च ।
अनुप्रासस्त्रिधा लाटानुप्रासो रूपकं चतुः ॥ १ ॥

उपमा दीपकं चैव प्रतिवस्तूपमा तथा ।
इत्येत एवालंकारा वाचां कैश्चिदुदाहृताः ॥ २ ॥

पुनरुक्ताभासमभिन्नवस्त्विवोद्भासिभिन्नरूपपदम् ।
छेकानुप्रासस्तु द्वयोर्द्वयोः सुसदृशोक्तिकृतौ ॥ ३ ॥

शषाभ्यां रेफसंयोगैष्टवर्गेण च योजिता ।
परुषा नाम वृत्तिः स्यात् ह्लह्वह्याद्यैश्च संयुता ॥ ४ ॥

सरूपसंयोगयुतां मूर्ध्नि वर्गान्त्ययोगिभिः ।
स्पर्शैर्युतां च मन्यन्ते उपनागरिकां बुधाः ॥ ५ ॥

शेषैर्वर्णैर्यथायोगं कथितां कोमलाख्यया ।
ग्राम्यां वृत्तिं प्रशंसन्ति काव्येष्वादृतबुद्धयः ॥ ६ ॥

सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ।
पृथक्पृथगनुप्रासमुशन्ति कवयः सदा ॥ ७ ॥

स्वरूपार्थाविशेषेऽपि पुनरुक्तिः फलान्तरात् ।
शब्दानां वा पदानां वा लाटानुप्रास इष्यते ॥ ८ ॥

सपदद्वितयस्थित्या द्वयोरेकस्य पूर्ववत् ।
तदन्यस्य स्वतन्त्रत्वाद्द्वयोर्वैकपदाश्रयात् ॥ ९ ॥

स्वतन्त्रपदरूपेण द्वयोर्वापि प्रयोगतः ।
भिद्यतेनेकधा भेदैः पादाभ्यासक्रमेण च ॥ १० ॥

श्रुत्या संबन्धविरहाद्यत्पदेन पदान्तरम् ।
गुणवृत्तिप्रधानेन युज्यते रूपकं तु तत् ॥ ११ ॥

बन्धस्तस्य यतः श्रुत्या श्रुत्यर्थाभ्यां च तेन तत् ।
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च ॥ १२ ॥

समस्तवस्तुविषयं मालारूपकमुच्यते ।
यद्वैकदेशवृत्ति स्यात्पररूपेण रूपणात् ॥ १३ ॥

आदिमध्यान्तविषयाः प्राधान्येतरयोगिनः ।
अन्तर्गतोपमा धर्मा यत्र तद्दीपकं विदुः ॥ १४ ॥
यच्चेतोहारि साधर्म्यमुपमानोपमेययोः ।
मिथो विभिन्नकालादिशब्दयोरुपमा तु तत् ॥ १५ ॥
यथेवशब्दयोगेन सा श्रुत्यान्वयमर्हति ।
सदृशादिपदाश्लेषादन्यथेत्युदिता द्विधा ॥ १६ ॥
संक्षेपाभिहिताप्येषा साम्यवाचकविच्युतेः ।
साम्योपमेयतद्वाचिवियोगाच्च निबध्यते ॥ १७ ॥
उपमानोपमेयोक्तौ साम्यतद्वाचिविच्यवात् ।
क्वचित्समासे तद्वाचिविरहेण क्वचिच्च सा ॥ १८ ॥
तथोपमानादाचारे क्यच्प्रत्ययबलोक्तितः ।
क्वचित्सा कर्तुराचारे क्यङा सा च क्विपा क्वचित् ॥ १९ ॥
उपमाने कर्मणि वा कर्तरि वा यो णमुल्कषादिगतः ।
तद्वाच्या सा वतिना च कर्मसामान्यवचनेन ॥ २० ॥
षष्ठीसप्तम्यन्ताच्च यो वतिर्नमितस्तदभिधेया ।
कल्पप्प्रभृतिभिरन्यैश्च तद्धितैः सा निबध्यते कविभिः ॥ २१ ॥
उपमानसंनिधाने च साम्यवाच्युच्यते बुधैर्यत्र ।
उपमेयस्य च कविभिः सा प्रतिवस्तूपमा गदिता ॥ २२ ॥
प्राकरणिकेतरत्वस्थित्यैकश्चोपमेयतां लभते ।
उपमानत्वं चापर इत्युपमावाचिशून्यत्वम् ॥ २३ ॥

द्वितीयो वर्गः ।

आक्षेपोर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ।
समासातिशयोक्ती चेत्यलंकारान्परे विदुः ॥ २४ ॥
प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।
आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति कवयः सदा ॥ २५ ॥
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स च द्विविध इष्यते ।
निषेधेनेव तद्बन्धो विधेयस्य च कीर्तितः ॥ २६ ॥
समर्थकस्य पूर्वं यद्वचोन्यस्य च पृष्ठतः ।
विपर्ययेण वा यत्स्याद्धिशब्दोक्त्यान्यथापि वा ॥ २७ ॥
ज्ञेयः सोर्थान्तरन्यासः प्रकृतार्थसमर्थनात् ।
अप्रस्तुतप्रशंसाया दृष्टान्ताच्च पृथक्स्थितः ॥ २८ ॥
विशेषापादनं यत्स्यादुपमानोपमेययोः ।
निमित्तादृष्टिदृष्टिभ्यां व्यतिरेको द्विधा तु सः ॥ २९ ॥

यो वैधर्म्येण दृष्टान्तो यथेवादिसमन्वितः ।
व्यतिरेकोत्र सोपीष्टो विशेषापादनान्वयात् ॥ ३० ॥
श्लिष्टोक्तियोग्यशब्दस्य पृथक्पृथगुदाहृतौ ।
विशेषापादनं यत्स्याद्व्यतिरेकः स च स्मृतः ॥ ३१ ॥
क्रियायाः प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना ।
ज्ञेया **विभावनै**वासौ समाधौ सुलभे सति ॥ ३२ ॥
प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानैर्विशेषणैः ।
अप्रस्तुतार्थकथनं **समासोक्ति**रुदाहृता ॥ ३३ ॥
निमित्ततो यत्तु वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् ।
मन्यन्ते**तिशयोक्तिं** तामलंकारतया बुधाः ॥ ३४ ॥
भेदेनन्यत्वमन्यत्र नानात्वं यत्र बध्यते ।
तथा संभाव्यमानार्थनिबन्धेतिशयोक्तिगीः ॥ ३५ ॥
कार्यकारणयोर्यत्र पौर्वापर्यविपर्ययात् ।
आशुभावं समालम्ब्य बध्यते सोऽपि पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

तृतीयो वर्गः ।

यथासंख्यमथोत्प्रेक्षां स्वभावोक्तिं तथैव च ।
अपरे त्रीनलंकारान् गिरामाहुरलंकृतौ ॥ ३७ ॥
भूयसामुपदिष्टानामर्थानामसधर्मणाम् ।
क्रमशो योनुनिर्देशो **यथासंख्यं** तदुच्यते ॥ ३८ ॥
साम्यरूपाविवक्षायां वाच्येवाद्यात्मभिः पदैः ।
अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥ ३९ ॥
लोकातिक्रान्तविषया भावाभावाभिमानतः ।
संभावनेयमुत्प्रेक्षा वाच्येवादिभिरुच्यते ॥ ४० ॥
क्रियायां संप्रवृत्तस्य हेवाकानां निबन्धनम् ।
कस्यचिन्मृगडिम्भादेः **स्वभावोक्ति**रुदाहृता ॥ ४१ ॥

चतुर्थो वर्गः ।

प्रेयो रसवदूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम् ।
द्विधोदात्तं तथा श्लिष्टमलंकारान्परे विदुः ॥ ४२ ॥
रत्यादिकानां भावानामनुभावादिसूचनैः ।
यत्काव्यं बध्यते सद्भिस्तत्प्रेयस्वदुदाहृतम् ॥ ४३ ॥

रसवद्दर्शितस्पष्टशृङ्गारादिरसादयम् ।
स्वशब्दस्थायिसंचारिविभावाभिनयास्पदम् ॥ ४४ ॥
शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये **रसाः** स्मृताः ॥ ४५ ॥
अनौचित्यप्रवृत्तानां कामक्रोधादिकारणात् ।
भावानां च रसानां च बन्ध **ऊर्जस्वि** कथ्यते ॥ ४६ ॥
पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।
वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना ॥ ४७ ॥
रसभावतदाभासवृत्तेः प्रशमबन्धनम् ।
अन्यानुभावनिःशून्यरूपं यत्तत्**समाहितम्** ॥ ४८ ॥
उदात्तमृद्धिमद्वस्तु चरितं च महात्मनाम् ।
उपलक्षणतां प्राप्तं नेतिवृत्तत्वमागतम् ॥ ४९ ॥
एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायां चैव बिभ्रताम् ।
स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धः श्लिष्टमिहोच्यते ॥ ५० ॥
अलंकारान्तरगतां प्रतिभां जनयत्पदैः ।
द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत्प्रतीयताम् ॥ ५१ ॥

पञ्चमो वर्गः ।

अपह्नुतिं विशेषोक्तिं विरोधं तुल्ययोगिताम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसां च व्याजस्तुतिविदर्शने ॥ ५२ ॥
उपमेयोपमां चैव सहोक्तिं संकरं तथा ।
परिवृत्तिं च जगदुरलंकारान्परे गिराम् ॥ ५३ ॥
अपह्नुतिरभीष्टा च किंचिदन्तर्गतोपमा ।
भूतार्थापह्नवेनास्या निबन्धः क्रियते बुधैः ॥ ५४ ॥
यत्सामग्र्येपि शक्तीनां फलानुत्पत्तिबन्धनम् ।
विशेषस्याभिधित्सातस्त**द्विशेषोक्ति**रुच्यते ॥ ५५ ॥
दर्शितेन निमित्तेन निमित्तादर्शनेन च ।
तस्या बन्धो द्विधा लक्ष्ये दृश्यते ललितात्मकः ॥ ५६ ॥
गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियावचः ।
यद्विशेषाभिधानाय **विरोधं** तं प्रचक्षते ॥ ५७ ॥
उपमानोपमेयोक्तिशून्यैरप्रस्तुतैर्वचः ।
साम्याभिधायिप्रस्तावभाग्भिर्वा **तुल्ययोगिता** ॥ ५८ ॥
अधिकारादपेतस्य वस्तुनोन्यस्य या स्तुतिः ।
अप्रस्तुतप्रशंसेयं प्रस्तुतार्थानुबन्धिनी ॥ ५९ ॥

शब्दशक्तिस्वभावेन यत्र निन्देव गम्यते ।
वस्तुतस्तु स्तुतिः श्रेष्ठा **व्याजस्तुति**रसौ मता ॥ ६० ॥
अभवन्वस्तुसंबन्धो भवन्वा यत्र कल्पयेत् ।
उपमानोपमेयत्वं कथ्यते सा **विदर्शना** ॥ ६१ ॥
अनेकालंक्रियोल्लेखे समं तद्वृत्त्यसंभवे ।
एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावे च **संकरः** ॥ ६२ ॥
शब्दार्थवर्त्यलंकारा वाक्य एकत्र भासिनः ।
संकरो वैकवाक्यांशप्रवेशाद्वाभिधीयते ॥ ६३ ॥
परस्परोपकारेण यत्रालंकृतयः स्थिताः ।
स्वातन्त्र्येणात्मलाभं नो लभन्ते सोऽपि संकरः ॥ ६४ ॥
अन्योन्यमेव यत्र स्यादुपमानोपमेयता ।
उपमेयोपमामाहुस्तां पक्षान्तरहानिगाम् ॥ ६५ ॥
तुल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते ।
पदेनैकेन कथ्येते सा **सहोक्ति**र्मता सताम् ॥ ६६ ॥
समन्यूनविशिष्टैस्तु कस्यचित्परिवर्तनम् ।
अर्थानर्थस्वभावं यत्**परिवृत्ति**रभाणि सा ॥ ६७ ॥

षष्ठो वर्गः ।

अनन्वयं ससंदेहं संसृष्टिं भाविकं तथा ।
काव्यदृष्टान्तहेतू चेत्यलंकारान्परे विदुः ॥ ६८ ॥
उपमानेन तत्त्वं च भेदं च वदतः पुनः ।
ससंदेहं वचः स्तुत्यै **ससंदेह** विदुर्बुधाः ॥ ६९ ॥
अलंकारान्तरच्छायां यत्कृत्वा धीषु बन्धनम् ।
असंदेहेऽपि संदेहरूपं संदेहनाम तत् ॥ ७० ॥
यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।
असादृश्यविवक्षातस्तमित्याहु**रनन्वयम्** ॥ ७१ ॥
अलंकृतीनां बह्वीनां द्वयोर्वापि समाश्रयः ।
एकत्र निरपेक्षाणां मिथः **संसृष्टि**रुच्यते ॥ ७२ ॥
प्रत्यक्षा इव यत्रार्था दृश्यन्ते भूतभाविनः ।
अत्यद्भुताः स्यात्तद्वाचामनाकुल्येन **भाविकम्** ॥ ७३ ॥
श्रुतमेकं यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।
हेतुतां प्रतिपद्येत **काव्यलिङ्गं** तदुच्यते ॥ ७४ ॥
इष्टस्यार्थस्य विस्पष्टप्रतिबिम्बनिदर्शनम् ।
यथेवादिपदैः शून्यं बुधै**र्दृष्टान्त** उच्यते ॥ ७५ ॥

APPENDIX III

उद्भटालंकारसारसंग्रहे लक्षितानामलंकाराणामुदाहरणसंग्रहः ।

A list of all examples given by Udbhaṭa in the order in which they occur in the text

प्रथमो वर्गः ।

पुनरुक्तवदाभासम् । १

तदाप्रभृति निःसङ्गो नागकुञ्जरकृत्तिभृत् ।
शितिकण्ठः कालगलत्सतीशोकानलव्यथः ॥ १ ॥

छेकानुप्रासः । १

स देवो दिवसान्निन्ये तस्मिन्शैलेन्द्रकन्दरे ।
गरिष्ठगोष्ठीप्रथमैः प्रमथैः पर्युपासितः ॥ २ ॥

अनुप्रासः । ३

तत्र तोयाशयाशेषव्याकोशितकुशेशया ।
चकाशे शालिकिंशारुकपिशाशामुखा शरत् ॥ ३ ॥
(परुषानुप्रासः ।)

सान्द्रारविन्दवृन्दोत्थमकरन्दाम्बुबिन्दुभिः ।
स्यन्दिभिः सुन्दरस्यन्दं नन्दितेन्दिन्दिरा क्वचित् ॥ ४ ॥
(उपनागरिकानुप्रासः ।)

केलिलोलालिमालानां कलैः कोलाहलैः क्वचित् ।
कुर्वती काननारूढश्रीनूपुररवभ्रमम् ॥ ५ ॥
(ग्राम्यानुप्रासः ।)

लाटानुप्रासः ।

काशाः काशा इवोद्भांसि सरांसीव सरांसि च ।
चेतांस्याचिक्षिपुर्यूनां निम्नगा इव निम्नगाः ॥ ६ ॥
(स्वतन्त्रपदात्मक एकैकपदाश्रयः ।)

स्त्रियो महति भर्तृभ्यः आगस्यपि न चुक्रुधुः ।
भर्तारोपि सति स्त्रीभ्य आगस्यपि न चुक्रुधुः ॥ ७ ॥
(स्वतन्त्रपदाश्रयः पादाभ्यासे पदसमुदायात्मकः ।)

क्चिदुत्फुल्लकमला कमलभ्रान्तषट्पदा।
षट्पदक्वाणमुखरा मुखरस्फारसारसा ॥ ८ ॥

(पदद्वितयपरतन्त्रशब्दद्वयाश्रयः।)

जितान्यपुष्पकिञ्जल्ककिञ्जल्कश्रेणिशोभितम्।
लेभेवतंसतां नारीमुखेन्दुष्वसितोत्पलम् ॥ ९ ॥

(एकपदाश्रयः परतन्त्रशब्दद्वितयवर्ती।)

पद्मिनीं पद्मिनीगाढस्पृहयागत्य मानसात्।
अन्तर्दन्तुरयामासुर्हंसा हंसकुलालयात् ॥ १० ॥

(स्वतन्त्रपरतन्त्रपदाश्रयः।)

रूपकम्।

ज्योत्स्नाम्बुनेन्दुकुम्भेन ताराकुसुमशारितम्।
क्रमशो रात्रिकन्याभिर्व्योमोद्यानमसिच्यत ॥ ११ ॥

(समस्तवस्तुविषयं रूपकम्।)

उत्पतद्भिः पतद्भिश्च पिच्छालीवालशालिभिः।
राजहंसैरवीज्यन्त शरदैव सरोनृपाः ॥ १२ ॥

(एकदेशविवर्ति रूपकम्।)

वनान्तदेवतावेण्यः पान्थश्रीकालशृङ्खलाः।
मारप्रवीरासिलता भृङ्गमालाश्चकाशिरे ॥ १३ ॥

(समस्तवस्तुविषयं मालारूपकम्।)

आसारधाराविशिखैर्नभोभागप्रभासिभिः।
प्रासाध्यते स्म धवलैराशाराज्यं बलाहकैः ॥ १४ ॥

(एकदेशवृत्ति मालारूपकम्।)

दीपकम्।

संजहार शरत्कालः कदम्बकुसुमश्रियः।
प्रेयोवियोगिनीनां च निःशेषसुखसंपदः ॥ १५ ॥

(आदिदीपकम्।)

विदेशवसतिर्यातपतिकाजनदर्शनम्।
दुःखाय केवलमभूच्छरच्चासौ प्रवासिनाम् ॥ १६ ॥

(मध्यदीपकम्।)

तदानीं स्फीतलावण्यचन्द्रिकाभरनिर्भरः।
कान्ताननेन्दुरिन्दुश्च कस्य नानन्दकोभवत् ॥ १७ ॥

(अन्तदीपकम्।)

उपमा।

क्षणं कामज्वरोत्थित्यै भूयः संतापवृद्धये।
वियोगिनामभूच्चान्द्री चन्द्रिका चन्दनं यथा ॥ १८ ॥

(यथाशब्दयोगे श्रौती संपूर्णा वाक्यावसेया)

नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।
तरुण्य इव भान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥ १९ ॥

(इवशब्दयोगे श्रौती संपूर्णा वाक्यावसेया ।)

प्रबोधाद्धवलं रात्रौ किञ्जल्कालीनषट्पदम् ।
पूर्णेन्दुबिम्बप्रतिममासीत्कुमुदकाननम् ॥ २० ॥

(आर्थी संपूर्णा लुप्ता च समासावसेया ।)

प्रबोधाद्धवलं रात्रौ किञ्जल्कालीनषट्पदम् ।
अखण्डेनेन्दुना तुल्यमासीत्कुमुदकाननम् ॥ २१ ॥

(आर्थी संपूर्णा वाक्यावसेया ।)

अपि सा सुमुखी तिष्ठेद्दृष्टेः पथि कथंचन ।
अप्रार्थितोपसंपन्ना पतितानभ्रवृष्टिवत् ॥ २२ ॥

(आर्थी संपूर्णा तद्धितावसेया ।)

किं स्युरुत्कलिका मद्वत्तस्या अपि निरर्गलाः ।
अकाण्डोड्डामरानङ्गहतकेन समर्पिताः ॥ २३ ॥

(श्रौती संपूर्णा तद्धितावसेया ।)

इति काले कलोल्लापिकादम्बकुलसंकुले ।
त्रिदशाधीशशार्दूलः पश्चात्तापेन धूर्जटिः ॥ २४ ॥
तां शशिच्छायवदनां नीलोत्पलदलेक्षणाम् ।
सरोजकर्णिकागौरीं गौरीं प्रति मनो दधौ ॥ २५ ॥

(वाचकलोपे एकलोपा, द्वितयलोपा, त्रितयलोपा
च समासावसेया संक्षेपोपमा ।)

स दुःस्थीयन् कृतार्थोपि निःशेषैश्वर्यसंपदा ।
निकामकमनीयेपि नरकीयति कानने ॥ २६ ॥

(कर्मोपमानिका अधिकरणोपमानिका च क्यच्प्रत्ययाव-
सेया संक्षिप्ता सुब्धातूपमा ।)

कृशानवज्जगत्तस्य पश्यतस्तां प्रियां विना ।
खद्योतायितुमारब्धं तत्त्वज्ञानमहामहः ॥ २७ ॥

(कर्त्रुपमानिका क्यङवसेया, क्विबवसेया च संक्षिप्ता
सुब्धातूपमा ।)

तस्येतरमनोदाहमदहत्प्रज्वलन्मनः ।
उमां प्रति तपःशक्त्याकृष्टबुद्धेः स्मरानलः ॥ २८ ॥

(कर्मोपमानिका कृदवसेया संक्षेपोपमा ।)

स दग्धविग्रहेणापि वीर्यमात्रस्थितात्मना ।
स्पृष्टः कामेन सामान्यप्राणिचिन्तमचिन्तयत् ॥ २९ ॥

(कर्त्रुपमानिका कृदवसेया संक्षेपोपमा ।)

चण्डालकल्पे कन्दर्पं प्रुष्ट्वा मयि तिरोहिते ।
संजातातुलनैराश्या किं सा शोकान्मृता भवेत् ॥ ३० ॥

(तद्धितावसेया संक्षेपोपमा ।)

प्रतिवस्तूपमा ।

विरलास्तादृशो लोके शीलसौन्दर्यसंपदः ।
निशाः कियत्यो वर्षेपि यास्विन्दुः पूर्णमण्डलः ॥ ३१ ॥

द्वितीयो वर्गः ।

आक्षेपः ।

अहो स्मरस्य माहात्म्यं यद्रुद्रेपि दशेदृशी ।
इयदास्तां समुद्राम्भः कुम्भैर्मातुं तु के वयम् ॥

(वक्ष्यमाणविषयः ।)

इति चिन्तयतस्तस्य चित्रं चिन्ताविधिर्न यत् ।
क्व वा कामविकल्पानामन्तः कालस्य चेक्षितः ॥ ३३ ॥

(उक्तविषयः ।)

अर्थान्तरन्यासः ।

तन्नास्ति यन्न कुरुते लोको ह्यत्यन्तकार्थिकः ।
एष शर्वोपि भगवान् बटूभूय स्म वर्तते ॥ ३४ ॥

(हिशब्दोक्तौ समर्थकपूर्वोपन्यासः ।)

प्रच्छन्ना शस्यते वृत्तिः स्त्रीणां भावपरीक्षणे ।
प्रतस्थे धूर्जटिरतस्तनुं स्वीकृत्य बाटवीम् ॥ ३५ ॥

(हिशब्दाभावे समर्थकपूर्वोपन्यासः ।)

हरोथ ध्यानमातस्थौ संस्थाप्यात्मानमात्मना ।
विसंवदेद्धि प्रत्यक्षं निर्ध्यातं ध्यानतो न तु ॥ ३६ ॥

(हिशब्दोक्तौ समर्थ्यपूर्वोपन्यासः ।)

अपश्यच्चातिकष्टानि तप्यमानां तपांस्युमाम् ।
असंभाव्यपतीच्छानां कन्यानां का परा गतिः ॥ ३७ ॥

(हिशब्दाभावे समर्थ्यपूर्वोपन्यासः ।)

व्यतिरेकः ।

स गौरीशिखरं गत्वा ददर्शोमां तपःकृशाम् ।
राहुपीतप्रभस्येन्दोर्जयन्तीं दूरतस्तनुम् ॥ ३८ ॥

(अनुपात्तनिमित्तो गम्योपमानोपमेयभावः अश्लिष्टः ।)

पद्मं च निशि निःश्रीकं दिवा चन्द्रं च निष्प्रभम् ।
स्फुरच्छायेन सततं मुखेनाधः प्रकुर्वतीम् ॥ ३९ ॥
(उपात्तनिमित्तो गम्योपमानोपमेयभावः अश्लिष्टः ।)

शीर्णपर्णाम्बुवाताशकष्टेपि तपसि स्थितम् ।
समुद्वहन्तीं नापूर्वं गर्वमन्यतपस्विवत् ॥ ४० ॥
(अनुपात्तनिमित्तो वाच्योपमानोपमेयभावः अश्लिष्टः ।)

या शौशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता ।
तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमधः ॥ ४१ ॥
(उपात्तनिमित्तो गम्योपमानोपमेयभावः श्लिष्टः ।)

विभावना ।

अङ्कलेखामकाश्मीरसमालम्भनपिञ्जराम् ।
अनलक्तकताम्राभामोष्ठमुद्रां च बिभ्रतीम् ॥ ४२ ॥

समासोक्तिः ।

दन्तप्रभासुमनसं पाणिपल्लवशोभिनीम् ।
तन्वीं वनगतां लीनजटाषट्चरणावलिम् ॥ ४३ ॥

अतिशयोक्तिः ।

तपस्तेजःस्फुरितया निजलावण्यसंपदा ।
कृशामप्यकृशामेव दृश्यमानामसंशयम् ॥ ४४ ॥
(भेदेनन्यत्वम् ।)

अचिन्तयच्च भगवानहो नु रमणीयता ।
तपसास्याः कृतान्यत्वं कौमाराद्येन लक्ष्यते ॥ ४५ ॥
(अभेदे नानात्वम् ।)

पतेद्यदि शशिद्योतच्छटा पद्मे विकाशिनि ।
मुक्ताफलाक्षमालायाः करेस्याः स्यात्तदोपमा ॥ ४६ ॥
(संभाव्यमानार्थनिबन्धरूपः तृतीयभेदः ।)

मन्ये च निपतन्त्यस्याः कटाक्षा दिक्षु पृष्ठतः ।
प्रायेणाग्रे तु गच्छन्ति स्मरबाणपरंपराः ॥ ४७ ॥
(कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपः चतुर्थभेदः ।)

तृतीयो वर्गः ।

यथासंख्यम् ।

मृणालहंसपद्मानि बाहुचङ्क्रमणाननैः ।
निर्जयन्त्यानया व्यक्तं नलिन्यः सकला जिताः ॥ ४८ ॥

उत्प्रेक्षा ।

अस्याः सदार्कबिम्बस्थदृष्टिपीतातपैर्जपैः ।
श्यामिकाङ्केन पतितं मुखे चन्द्रभ्रमादिव ॥ ४९ ॥
(भावविषये गुणाध्यासे ।)

कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।
अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥ ५० ॥
(अभावविषये क्रियाध्यासे ।)

स्वभावोक्तिः ।

क्षणं नंष्ट्वार्धवलितः शृङ्गेणाग्रे क्षणं नुदन् ।
लोलीकरोति प्रणयादिमामेष मृगार्भकः ॥ ५१ ॥

चतुर्थो वर्गः ।

प्रेयस्वत् ।

इयं च सुतवाल्लभ्यान्निर्विशेषा स्पृहावती ।
उल्लापयितुमारब्धा कृत्वेमं क्रोड आत्मनः ॥ ५२ ॥

रसवत् ।

इति भावयतस्तस्य समस्तान्पार्वतीगुणान् ।
संभृतानलसंकल्पः कन्दर्पः प्रबलोभवत् ॥ ५३ ॥
स्विद्यतापि स गात्रेण बभार पुलकोत्करम् ।
कदम्बकलिकाकोशकेसरप्रकरोपमम् ॥ ५४ ॥
क्षणमौत्सुक्यगर्भिण्या चिन्तानिश्चलया क्षणम् ।
क्षणं प्रमोदालसया दृशास्यास्यमभूषत ॥ ५५ ॥

ऊर्जस्वि ।

तथा कामोस्य ववृधे यथा हिमगिरेः सुताम् ।
संग्रहीतुं प्रववृते हठेनापास्य सत्पथम् ॥ ५६ ॥

पर्यायोक्तम् ।

येन लम्बालकः सास्रः करघातारुणस्तनः ।
अकारि भग्नवलयो गजासुरवधूजनः ॥ ५७ ॥
सोपि येन कृतः प्लुष्टदेहेनाप्येवमाकुलः ।
नमोस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ ५८ ॥

समाहितम् ।

अथ कान्तां दृशं दृष्ट्वा विभ्रमाच्च भ्रमं भ्रुवोः ।
प्रसन्नं मुखरागं च रोमाञ्चस्वेदसंकुलम् ॥ ५९ ॥

सरज्वरप्रदीप्तानि सर्वाङ्गानि समादधत् ।
उपासर्पद्गिरिसुतां गिरिशः स्वस्तिपूर्वकम् ॥ ६० ॥

उदात्तम् ।

उवाच च यतः क्रोडे वेणुकुञ्जरजन्मभिः ।
मुक्ताफलैरलंकारः शबरीणामपीच्छया ॥ ६१ ॥
पुष्टग्रेन्द्रनीलवैडूर्यपद्मरागमयैर्वियत् ।
शिरोभिरुल्लिखद्यत्र शिखरं गन्धमादनम् ॥ ६२ ॥
उत्तरोपत्यका यस्य प्रधानस्वर्णभूमयः ।
महान्मरकतोर्वीध्रः पादोपान्तं च संश्रितः ॥ ६३ ॥
बभूव यस्य पातालपातिन्यां संक्षये क्षितौ ।
पतनं न तया सार्धमायामस्तु प्रकटयभूत् ॥ ६४ ॥

(वस्तुसंपद्रूपम्)

तस्यादिक्रोडपीनांसनिघर्षेपि पुनः पुनः ।
निष्कम्पस्य स्थितवतो हिमाद्रेर्भवती सुता ॥ ६५ ॥

(महदुपलक्षणम्)

श्लिष्टम् ।

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।
प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ ६६ ॥
इन्दुकान्तमुखी स्निग्धमहानीलशिरोरुहा ।
मुक्ताश्रीस्त्रिजगद्रत्नं पद्मरागाङ्घ्रिपल्लवा ॥ ६७ ॥
अपारिजातवार्तापि नन्दनश्रीर्भुवि स्थिता ।
अबिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुका ॥ ६८ ॥

पञ्चमो वर्गः ।

अपह्नुतिः ।

एतद्धि न तपः सत्यमिदं हालाहलं विषम् ।
विशेषतः शशिकलाकोमलानां भवादृशाम् ॥ ६९ ॥

विशेषोक्तिः ।

महर्द्धिनि गृहे जन्म रूपं स्मरसुहृद्वयः ।
तथापि न सुखप्राप्तिः कस्य चित्रीयते न धीः ॥ ७० ॥

(अनुपात्तनिमित्ता ।)

इत्थं विसंष्ठुलं दृष्ट्वा तावकीनं विचेष्टितम् ।
नोदेति किमपि प्रष्टुं सत्वरस्यापि मे वचः ॥ ७१ ॥

(उपात्तनिमित्ता ।)

विरोधः।

यद्वा मां किं करोम्येष वाचालयति विस्मयः।
भवत्याः क्वायमाकारः क्वेदं तपसि पाटवम्॥ ७२॥

तुल्ययोगिता।

त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते।
मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता॥ ७३॥

(अप्रस्तुतोपनिबद्धा।)

योगपट्टो जटाजालं तारवी त्वङ्मृगाजिनम्।
उचितानि तवाङ्गस्य यद्यमूनि तदुच्यताम्॥ ७४॥

(प्रस्तुतोपनिबद्धा।)

अप्रस्तुतप्रशंसा।

यान्ति स्वदेहेषु जरामसंप्राप्तोपभोक्तृकाः।
फलपुष्पर्द्धिभाजोपि दुर्गदेशवनश्रियः॥ ७५॥

व्याजस्तुतिः।

धिगनन्योपमामेतां तावकीं रूपसंपदम्।
त्रैलोक्येप्यनुरूपो यद्वरस्तव न लभ्यते॥ ७६॥

विदर्शना।

विनोचितेन पत्या च रूपवत्यपि कामिनी।
विधुवन्ध्यविभावर्याः प्रबिभर्ति विशोभताम्॥ ७७॥

संकरः।

यद्यप्यत्यन्तमुचितो वरेन्दुस्तेन लभ्यते।
तथापि वच्मि कुत्रापि क्रियतामादरो वरे॥ ७८॥

(संदेहसंकरः।)

इत्थं स्थितिर्वरार्था चेन्मा कृथा व्यर्थमर्थिताम्।
रूपेण ते युवा सर्वः पादबद्धो हि किंकरः॥ ७९॥

(शब्दार्थवर्त्यलंकारसंकरः।)

मैवमेवास्स्व सच्छायवर्णिका चारुकर्णिका।
अम्भोजिनीव चित्रस्था दृष्टिमात्रसुखप्रदा॥ ८०॥

(एकशब्दाभिधानसंकरः।)

हरेणेव स्मरव्याधस्त्वयानङ्गीकृतोपि सन्।
त्वद्वपुः क्षणमप्येष धाष्ट्यार्दिव न मुञ्चति॥ ८१॥

(अनुग्राह्यानुग्राहकसंकरः।)

उपमेयोपमा।

शिरांसि पङ्कजानीव वेगोत्पातयतो द्विषाम्।
आजौ करोपमं चक्रं यस्य चक्रोपमः करः॥ ८२॥

सहोक्तिः।

दुजनो मृत्युना सार्धं यस्याजौ तारकामये।
चक्रे चक्राभिधानेन प्रैष्येणाप्तमनोरथः॥ ८३॥

परिवृत्तिः।

उरो दत्वामरारीणां येन युद्धेष्वगृह्यत।
हिरण्याक्षवधाद्येषु यशः साकं जयश्रिया॥ ८४॥

(समपरिवृत्तिः।)

नेत्रोरगबलभ्राम्यन्मन्दराद्रिशिरश्च्युतैः।
रत्नैरापूर्य दुग्धाब्धिं यः समाधत्त कौस्तुभम्॥ ८५॥

(न्यूनपरिवृत्तिः।)

यो बलौ व्याप्तभूसीम्नि मखेन वां जिगीषति।
अभयं स्वर्गसद्मभ्यो दत्वा जग्राह खर्वताम्॥ ८६॥

(विशिष्टपरिवृत्तिः।)

षष्ठो वर्गः।

ससंदेहः।

हस्ते किमस्य निःशेषदैत्यहृद्दलनोद्भवः।
यशःसंचय एष स्यात्पिण्डीभावोस्य किं कृतः॥ ८७॥
नाभिपद्मस्पृहायातः किं हंसो नैष चञ्चलः।
इति यस्याभितः शङ्खमशङ्किष्टार्जवो जनः॥ ८८॥

ससंदेहस्य भेदान्तरम्।

नीलाब्दः किमयं मेरौ धूमोथ प्रलयानले।
इति यः शङ्कयते श्यामः पक्षीन्द्रेर्कत्विषि स्थितः॥ ८९॥

अनन्वयः।

यस्य वाणी स्ववाणीव स्वक्रियेव क्रियामला।
रूपं स्वमिव रूपं च लोकलोचनलोभनम्॥ ९०॥

संसृष्टिः।

त्वत्कृते सोपि वैकुण्ठः शशीवोषसि चन्द्रिकाम्।
अप्यधारां सुधावृष्टिं मन्ये त्यजति तां श्रियम्॥ ९१॥

तदुत्तिष्ठातिधन्येन केनापि कमलेक्षणे ।
वरेण सह तारुण्यं निर्विशन्ती गृहे वस ॥ ९२ ॥

भाविकम्।

करोषि पीडां प्रीतिं च निरञ्जनविलोचना ।
मूर्त्यानया समुद्वीक्ष्यनानाभरणशोभया ॥ ९३ ।

काव्यहेतुः(-लिङ्गम्)।

छायेयं तव शेषाङ्गकान्तेः किंचिदनुज्ज्वला ।
विभूषाघटनादेशान्दर्शयन्ती दुनोति माम् ॥ ९४ ॥

काव्यदृष्टान्तः ।

किं चात्र बहुनोक्तेन व्रज भर्तारमाप्नुहि ।
उदन्वन्तमनासाद्य महानद्यः किमासते ॥ ९५ ॥

APPENDIX IV

—o—

Quotations occurring in the Laghuvṛtti alphabetically arranged and traced to their sources

	Quotations	Pages of the text where they occur
1	अयं मन्दद्युतिर्भास्वान्० ।—भामह; काव्यालंकार, ३.३३	... P. 67, L. 10
2	अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।—पाणिनि; ५. २. ७६	... p. 27, L. 17
3	अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ।— कात्यायनवार्त्तिक on पा. २. २. १८.	... P. 5, L. 23
4	आक्षिप्त एवालंकारः शब्दशक्त्या ... etc. ।—ध्वनिकारिका, ध्वन्यालोक; उद्योत २, कारिका २५.	... P. 89, L. 13
5	आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानम् । —कात्यायनवार्त्तिक on धातोःकर्मणः० । पा. ३. १. ७.	... P. 28, L. 6
6	इवे प्रतिकृतौ ।—पा. ५. ३. ९६.	... P. 27, L. 5
7	इवादेरप्रतीतापि ... etc. ।	... P. 29, L. 25
8	उपमानगतैस्तुल्यानु० ... etc. ।	... P. 12, L. 18
9	उपमानाद्वासिद्धम् ।—कात्यायनवार्त्तिक on धातोः कर्मणः० । पा. ३. १. ७.	... P. 28, L. 7
10	उपमानानि सामान्यवचनैः ।—पा. २. १. ५५.	... P. 23, L. 8
11	उपमितं व्याघ्रादिभिः० ।—पा. २. १. ५६.	... P. 23, L. 24
12	उपमाने यः संशयः स उपमेयाद्व्यावर्तते ।	... P. 22, L. 5
13	उपसर्जनोपमेयं कृत्वा ... etc. ।—रुद्रट; काव्यालंकार, ८. ४०.	P. 11, L. 20
14	उभसर्वतसोः कार्या ... etc. । —कात्यायनवार्त्तिक on कर्मणि द्वितीया । पा. २. ३. २.	... P. 66, L. 17
15	एकदेशस्य विगमे ... etc. ।—भामह; काव्यालंकार, ३. २२.	... P. 14, L. 23
16	एकद्वयत्रयाणां च ... etc. ।	... P. 29, L. 7
17	कज्जलहिमकनकरुचः सुपर्णवृष० ... etc. । —रुद्रट; काव्यालंकार, ७. ३६.	... P. 46, L. 1
18	कथमपि कृतप्रत्यापत्तौ प्रिये ... etc. । —अमरुक's अमरुशतक, ७५.	... P. 82, L. 18

65 लिम्पतीव तमोऽङ्गानि···etc. ।—शूद्रक, मृच्छकटिक, १. ३४.
—दण्डी, काव्यादर्श; २. २२६ (only the first
half) and २. ३६२. ... P. 28, L. 16

66 वस्तुप्रसिद्धमिति यद्···etc. ।—रुद्रट, काव्यालंकार; ८. ८९. ··· P. 33, L. 24

67 विवक्ष्यमविवक्ष्यं च···etc. । ... P. 92, L. 3

68 वृत्तदेवादिचरितशंसि···etc. ।—भामह, काव्यालंकार, १. १७··· P. 83, L. 26

69 व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो···etc. ।-भरतनाट्यशास्त्र, ६. १९.··· P. 50, L. 18

70 शब्दस्पृष्टेऽथवाप्यर्थे···etc. । ·· P. 34, L. 7

71 शब्दोपचारात्तद्रूपं रूपके·· etc. । ... P. 12, L. 16

72 संपीतस्वच्छशब्दार्थद्राविता०···etc. । ··· P. 80, L. 14

73 सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः ।—कात्यायनवार्तिक
on 'क्यङ् सलोपश्च' ।—पा. ३. १. ११, ···

74 सर्वैकशरणमक्षय०··etc. ।—आनन्दवर्धन quotes this in
ध्वन्यालोक (P. 101) as a verse of his own ··· P. 88, L. 5

75 सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिः ।—वामन, काव्यालंकारसूत्र; ४. ३.८.··· P. 88, L. 3

76 साधारणं भवेत्तन्त्रम् । ··· P. 58, L. 25

77 सुदुरोरधिकरणे ।—कात्यायनवार्त्तिक on 'अत्यन्तात्यन्त०'।
पा. ३. २. ४८. ... P. 65, L. 25

78 सुप्तं विबोधोऽमर्षश्चा०···etc. ।—भरतनाट्यशास्त्र, ६. २० ··· P. 50, L. 20

79 सुवर्णपुष्पां पृथिवीं···etc. ।—महाभारत, उद्योगपर्व,
अ० ३५, श्लो० ७४. ... P. 87, L. 22

80 स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः···etc. ।—भरतनाट्यशास्त्र, ६. २१.··· P. 50, L. 24

81 स्निग्धश्यामलकान्ति लिप्त०···etc. ।--Quoted in
ध्वन्यालोक, ६१. ... P. 86, L. 20

82 स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् ।—कात्यायनवार्त्तिक on
'प्रकारे गुणवचनस्य' । पा. ८. १. १२. ···

———

APPENDIX V

(The numbers refer to pages and lines of our printed text)

A

Alphabetical list of authors and works whom Induraja mentions by name in his Laghuvrtti

1 अमरुक, 82, 17.
2 उद्भट, 14,21; 51,22; 53,8; 58,19.
3 कात्यायन, 27, 11; 28, 5.
4 कुमारसंभव, (of Udbhaṭa) 16, 23.
5 कौङ्कण श्रीन्दुराज, 92, 20.
6 चूर्णिकार (महाभाष्यकार पतञ्जलि), 28, 14.
7 दण्डिन्, 28, 15.
8 प्रतीहारेन्दुराज (इन्दुराज or भट्टेन्दुराज author of लघुवृत्ति), 1, 12.
9 भट्टवामन, See वामन.
10 भट्टोद्भट, See उद्भट.
11 भरत, 83, 25.
12 भामह, 1, 16; 50, 5; 67, 9; 80, 4; 84, 1.
13 भामहविवरण, 14, 21.
14 भारत, 84, 1.
15 मुकुल, मुकुलक, 1, 11; 92, 19.
16 वामन, 18, 5; 82, 5; 88, 2; 90, 20.

B

Alphabetical list of authors and works from whom Induraja draws quotations in his Laghuvrtti

1 अमरुक, 82, 18; 88, 14.
2 अमरुशतक, See अमरुक.
3 अष्टाध्यायी, See पाणिनि.
4 आनन्दवर्धन, 87, 8; 88, 5; See also ध्वन्यालोक below.
5 उद्भट, 51, 22; 53, 9.
6 कालिदास, See मेघदूत below.
7 काव्यादर्श, See दण्डिन्.
8 काव्यालंकार (of Bhāmaha), See भामह below.
9 काव्यालंकार (of Rudraṭa), See रुद्रट.
10 काव्यालंकारसूत्र, See वामन.
11 दण्डिन्, 28, 16.
12 ध्वनिकारिका, 89. 13.
13 ध्वन्यालोक, 86, 1; 86, 20; 87, 8; 88, 5.
14 नाट्यशास्त्र, See भरत.
15 पाणिनि, 2, 4; 4, 15; 8, 12; 21, 2; 21, 4; 21, 10; 23. 8; 23, 24; 25, 13; 36, 11; 49, 21; 54, 21; 60, 4; 60, 23; 61, 12–18; 65, 4.
16 भरत, 50, 14–24.
17 भामह, 14, 23; 36, 16; 50, 6; 67, 10; 80, 5; 83, 26.
18 महाभारत, 87, 22.
19 मेघदूत, 19, 3.
20 रुद्रट, 11, 20; 33, 24; 36, 24; 45, 15; 46, 1.
21 वामन, 18, 5; 82, 6 and 8; 88, 3; 90, 21.
22 वार्त्तिक, 3, 25; 5, 23; 25, 23; 28, 6–7; 65, 25.

APPENDIX VI

—:o:—

Verses cited by other writers and ascribed to Indurāja and Udbhaṭa

1. आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः
   किं नाम साधितमनेन महार्णवेन ।
   क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च
   पातालमूलकुहरे विनिवेशितं च ॥

2. आश्चर्यं वडवानलः स भगवानाश्चर्यमम्भोनिधि-
   र्यत्कर्मातिशयं विचिन्त्य मनसः कम्पः समुत्पद्यते ।
   एकस्याशयघस्मरस्य पिबतस्तृप्तिर्न जाता जलै-
   रन्यस्यापि महात्मनो न वपुषि स्वल्पोऽपि जातः श्रमः ॥

These two verses are cited in Kṣemendra's 'औचित्यविचारचर्चा (काव्यमाला, गुच्छक १; पृष्ठ १३९, १५१.) as belonging to Indurāja

Abhinavagupta, the pupil of Indurāja, has quoted in all five verses of his teacher Indurāja.

3. "यथा भट्टेन्दुराजस्य—
   यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्थेमनी लोचने
   यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् ।
   दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निबिडो यत्पाण्डिमा गण्डयो-
   र्दृष्टे यूनि सयौवनासु वनितास्वेषैव वेषस्थितिः ॥"

—ध्वन्यालोकलोचन, पृ. २५.

Again he says clearly :—

4. "यथासदुपाध्यायभट्टेन्दुराजस्य—
   प्राणा येन समर्पितास्तव बलाद्येन त्वमुत्थापितः
   स्कन्धे यस्य चिरं स्थितोऽसि विदधे यस्ते सपर्यामपि ।
   तस्यास्य स्मितमात्रकेण जनयन्प्राणापहारक्रियां
   भ्रातः प्रत्युपकारिणां धुरि परं वेताललीलायसे ॥"

—ध्वन्यालोकलोचन, पृ. ४३.

5. "अपह्नुतिध्वनिर्यथास्मदुपाध्यायभट्टेन्दुराजस्य—

यः कालागुरुपत्रभङ्गरचनावासैकसारायते
गौराङ्गीकुचकुम्भभूरिसुभगाभोगे सुधाधामनि ।
विच्छेदानलदीपितोत्कवनिताचेतोधिवासोद्भवं
संतापं विनिनीषुरेष विनतैरङ्गैर्नताङ्गि स्मरः ॥"

—ध्वन्यालोकलोचन, ११६.

6. "यथा वास्मदुपाध्यायस्य विद्वत्कविसहृदयचक्रवर्तिनो भट्टेन्दुराजस्य—

इन्दीवरद्युति यदा बिभृयां न लक्ष्म
स्युर्विस्मयैकसुहृदोऽस्य यदा विलासाः ।
स्यान्नाम पुण्यपरिणामवशात्तदानीं
कीरीकपोलतलकोमलकान्तिरिन्दुः ॥"

—ध्वन्यालोकलोचन, १६०.

7. "यथा भट्टेन्दुराजस्य—(practically the same as 3)

यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्थेमनी लोचने
यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् ।
दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निबिडो यत्पाण्डिमा गण्डयोः
कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्वेषैव वेषस्थितिः ॥"

—ध्वन्यालोकलोचन, २०७.

Besides these Abhinavagupta many times mentions Indurāja, and his manner of mentioning is of extreme respect. The verse in the beginning of ध्वन्यालोकलोचन in which Abhinavagupta mentions Indurāja as his teacher is given in the Introduction, p. xxv.

Two verses occur in the *Subhāṣitāvali* of Vallabhadeva that are ascribed, one to Bhaṭṭendurāja and the other to Indubhaṭṭa.

That ascribed to Bhaṭṭendurāja is :—

8. सर्वाशापरिपूरि हुंकृतमदो जन्मापि दुग्धोदधे-
गोविन्दाननचुम्बि सुन्दरतरं पूर्णेन्दुबिम्बाद्वपुः ।
श्रीरेषा सहजा गुणाः किमपरं भण्यन्त एते हि य-
त्कौटिल्यं हृदि पाञ्चजन्य भवतस्तेनातिलज्जामहे ॥

—सुभाषितावलि, ९१८.

That ascribed to Indubhaṭṭa is :—

9. चण्डचाणूरदोर्दण्डमण्डलीखण्डमण्डितम् ।
अव्याद्वो बालवर्षस्य विष्णोर्गोपतनोर्वपुः ॥

—सुभाषितावलि, ३३.

Some other verses ascribed to Indurāja occur in *Śārṅgadharapaddhati*, but those are again ascribed to some other poets in the *Subhāṣitāvali*. They are therefor not quoted here.

Three verses exist in *Subhāṣitāvali* ascribed to Bhaṭṭodbhaṭa.

1. अयं बन्धुः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
पुंसामुदारचित्तानां वसुधैव कुटुम्बकम् ॥
—सुभाषितावलि, ४९८.

2. किं कौमुदीः शशिकलाः सकला विचूर्ण्य
संयोज्य चामृतरसेन पुनः प्रयत्नात् ।
कामस्य घोरहरहुंकृतिदग्धमूर्तेः
संजीवनौषधिरियं विहिता विधात्रा ॥
—सुभाषितावलि, १४६३.

3. किमिह बहुभिरुक्तैर्युक्तिशून्यैः प्रलापै-
र्द्वयमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।
अभिनवमदलेखालालसं सुन्दरीणां
स्तनभरपरिखिन्नं यौवनं वा वनं वा ॥
—सुभाषितावलि, ३४५३.

[illegible]

6. [illegible]

7. " [illegible] — (practically the same as 3)

[illegible]

Besides these Abhinavagupta many times mentions Indurāja, and his manner of [illegible]. The verse in the beginning of [illegible] in which Abhinavagupta mentions Indurāja as his teacher is given in the Introduction, p. xxv.

Two verses occur in the *Subhāṣitāvali* of Vallabhadeva that are ascribed, one to Bhaṭṭendurāja and the other to Indubhaṭṭa.

That ascribed to Bhaṭṭendurāja is :—

8. [illegible]

—सुभाषितावलि, [illegible]

That ascribed to Indubhaṭṭa is :—

9. [illegible]

—सुभाषितावलि, [illegible]

A list of Books Consulted in preparing this Edition

—o—

Abhidhāvṛttimātṛkā of Mukula. Nirnaya Sagara Edition; 1916.

Alaṁkārasarvasva of Ruyyaka. Nirnaya Sagara Ed., Kāvyamālā, 35; 1893. References are to pages.

Alaṁkāraśekhara of Keśavamiśra. N. S. Ed., Kāvyamālā, 50; 1895. References are to pages.

Amaruśataka of Amaruka. N. S. Ed., Kāvyamālā, 18; 1889.

Aṣṭādhyāyī of Pāṇini. References are to Adhyāyas, Pādas, and Sūtras.

Bālabodhinī of Vāmanāchārya Zalakīkara, Com. on Kāvyaprakāśa, Third Edition (edited by N. D. Banhatti). 1917.

Bhāmahālaṁkāra or Kāvyālaṁkāra of Bhāmaha. The text printed as an appendix to R. B. Trivedi's Edition of Pratāparudrayaśobhūṣaṇa. References are to Paricchedas and Ślokas.

Bharatanāṭyaśāstra of Bharata, N. S. Ed., Kāvyamālā, 42; 1894. Referenccs are to Adhyāyas and Ślokas.

Daśarūpaka of Dhanañjaya, N. S. Ed., 1917.

Dhvanikārikās.

Dhvanyāloka by Ānandavardhana.

Dhvanyālokalocana by Abhinavagupta.

N. S. Ed. of these three; Kāvyamālā, 25; 1891. References are to pages. The Kārikās are referred to by Udyotas and their own number.

Ekāvali of Vidyādhara, edited by R. B. K. P. Trivedi; 1903. Bombay Sanskrit Series, 63.

History of Alaṁkāra Literature, by Mr. P. V. Kane, prefixed to his Second Edition of Sāhityadarpaṇa, Bombay, 1923.

Kāvyādarśa of Daṇḍin, Calcutta Ed. of Premchandra Tarkavāgīśa, Bibliotheca Indica Series, 1863. References are to Paricchedas and Ślokas.

Kāvyālaṅkāra of Rudraṭa. N. S. Ed., Kāvyamālā, 2; 1886. References are to Adhyāyas and verses.

Kavyālaṅkārasūtra of Vāmana. N. S. Ed., Kāvyamālā, 15; 1889. References are to Adhikaraṇas, Adhyāyas and Sūtras.

Kāvyānuśāsana of Hemacandra. N. S. Ed., Kāvyamālā, 70; 1901. References are to pages.

Kāvyānuśāsana of Vāgbhaṭa N. S. Ed., Kāvyamālā, 43; 1894.

Kāvyaprakāśa of Mammaṭa. References are to Ullāsas. Where pages are given they are from Vāmanāchārya Zalakīkara's Edition. (Third Ed. by N. D. Banhatti, 1917).

Nyāyakośa of Bhīmāchārya Zalakīkara, Second Edition.

Mahābhāṣya of Patañjali, B. S. Series, Vols. I, II, III. References are to Sūtras of Pāṇini.

Pratāparudrayaśobhūṣaṇa of Vidyānātha, edited by R. B., K. P. Trivedi, B. S. Series, 65.

Ratnāpaṇa, Com. on the above. Printed in Trivedi's edition of Pratāparudrayaśobhūṣaṇa, References are to pages.

Rājataraṅgiṇī, Edition of M. A. Stein, Bombay, 1892. References are to Taraṅgas and Ślokas.

Rasagaṅgādhara of Jagannātha. N. S. Ed., Kāvyamālā, 12; 1888.

Rasataraṅgiṇī, Bombay edition.

Sanskrit-English Dictionary by M. Monier Williams; 1872.

Siddhānta-Kaumudī of Bhaṭṭoji Dīkṣita. References are to Pāṇini's Sūtras.

Śrīkaṇṭhacarita of Maṅkha, N. S. Ed., Kāvyamālā, 3; 1887. References are to Sargas and Ślokas.

Tarkasaṅgraha of Annambhaṭṭa, edited by Y. V. Athalye, Bombay Sanskrit Series, 55; 1897.

Udbhaṭālaṅkāravivṛti in MS. form.

Vāgbhaṭālaṅkāra of Vāgbhaṭa. N. S. Ed., Kāvyamālā, 48; 1895. References are to Paricchedas and Ślokas.

Vārttikas of Kātyāyana on Pāṇini's Sūtras. References are to Pāṇini's Sūtras.

———

INDEX I

To stanzas occurring in the text and the commentary

अकारादिक्रमेण पद्यानां सूची

—o—

Items printed in black type refer to Kārikās of Udbhaṭa

INDEX II

To Introduction and Notes

—o—

Roman figures indicate pages of the Introduction, while Arabic numerals refer to pages of the Notes. The abbreviated form *fig.* stands for 'figure of speech' or 'alaṅkāra'. Numerals printed in black type show that the main treatment of the alaṅkāra will be found in those pages. E. g. 'Atiśayokti, *fig.*, xvii, **79-83**'; here '*fig.*' indicates that it is an alaṅkāra, and it is principally treated in pp. 79-83.

———